

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (КУУ)
Тарых жана чөлкөм таануу институтунун илимий изилдөө,
санариптик жана музей-билим берүү борбору

Научно-исследовательский, цифровой и музейно-образовательный
центр Института истории и регионоведения Кыргызского национального
университета имени Ж. Баласагына

КЫРГЫЗСТАН – МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮН УРУНТТУУ УЧУРЛАРЫ: СОГУШТУН АПААТ ЖЫЛДАРЫ

*Совет элинин Улуу Ата Мекендик согуштагы Жеңишинин
80 жылдыгына арналат*

КЫРГЫЗСТАН – ВЕХИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: ГОДЫ, ОПАЛЕННЫЕ ВОЙНОЙ

*Посвящается 80-летию Победы советского народа
в Великой Отечественной войне*

Бишкек – 2025

УДК 355/359(575.2)

ББК 63.3(2) 622

К 97

Жооптуу редакторлор: КР УИАнын мүчө - корреспонденти,
т.и.д., профессор **Осмонов О.Ж.**
т.и.д., профессор **Кондрашин В.В.**

Ответственные редакторы: Член-корреспондент НАН КР,
д.и.н., профессор **Осмонов О.Ж.**
д.и.н., профессор **Кондрашин В.В.**

К 97 Кыргызстан – мамлекеттүүлүктүн урунттуу учурлары: согуштун апаат жылдары (Улуу Ата Мекендик согуштагы совет элинин Жеңишинин 80 жылдыгына арналат) = Кыргызстан – вехи государственности: годы, опаленные войной (посвящается 80-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне). – Б.: Maxprint, 2025. – 624 б.

ISBN 978-9967-32-539-5

Бул китеп Улуу Ата Мекендик согуштагы совет элинин Жеңишинин 80 жылдыгына арналган илимий-популярдуу эмгек болуп, анда Кыргызстан элинин жеңишке кошкон салымы, согуш жылдарындагы орду жана ошол окуялардын республикага тийгизген таасири баяндалат. Изилдөө негизинен согуш мезгилиндеги негизги факторлордун ар тараптуу талдоосуна басым жасайт: калктын мобилизациясы, ооруктагы ишмердүүлүк, демографиялык жана экономикалык өзгөрүүлөр, ошондой эле согуштун натыйжасында жаралган маданий жана социалдык трансформациялар. = Книга посвященная 80-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне, представляет собой научно-популярное издание, отражающее вклад Кыргызстана в Победу, его роль в годы войны и влияние тех событий на дальнейшее развитие республики. В основе исследования лежит всесторонний анализ ключевых аспектов военного времени: мобилизация населения, функционирование тыла, демографические и экономические изменения, а также культурные и социальные трансформации, вызванные войной.

УДК 355/359(575.2)

ББК 63.3(2) 622

ISBN 978-9967-32-539-5

МАЗМУНУ

МАЗМУНУ	3
I. КЫРГЫЗСТАН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН АЛДЫНДА	9
II. СОГУШТУН АЛГАЧКЫ КҮНДӨРҮНДӨГҮ ЧАКЫРЫКТАРГА ЖАНА КАРГАШАЛУУ АППААТТАРГА КЫРГЫЗСТАНДЫКТАРДЫН КАРШЫ ТУРУУСУ	33
III. КЫРГЫЗСТАН - МАЙДАНДЫН ИШЕНИМДҮҮ ООРУГУ	62
IV. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫНДАГЫ СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕГИ КЕСКИН ӨЗГӨРҮҮЛӨР: КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР ЖАНА ЖЕТИШКЕНДИКТЕР	109
V. АПААТ ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК-МАДАНИЙ ТУРМУШУНДАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР	151
VI. АДАМ ӨМҮРҮ МЕНЕН ЧЕНЕЛГЕН УЛУУ ЖЕҢИШ	183
VII. УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫК БААТЫРЛАР: ЭРДИК ЖАНА ЭСТУТУМ	201
СОҢКУ СӨЗ	312
АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	316

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	325
I. КЫРГЫЗСТАН НАКАНУНЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.....	329
II. КЫРГЫЗСТАНЦЫ ПЕРЕД ВЫЗОВАМИ И ОБЩЕЙ БЕДОЙ ПЕРВЫХ ДНЕЙ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.....	353
III. КЫРГЫЗСТАН НАДЕЖНЫЙ ТЫЛ В ГОДЫ ВОЙНЫ.....	379
IV. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ КЫРГЫЗСТАНА В ГОДЫ ВОЙНЫ: ТРУДНОСТИ И ДОСТИЖЕНИЯ	424
V. ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КЫРГЫЗСТАНА В ГОДЫ ВОЙНЫ.....	465
VI. ВЕЛИКАЯ ПОБЕДА В ЧЕЛОВЕЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ	497
VII. ГЕРОИ КЫРГЫЗСТАНА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ: ПОДВИГИ И ПАМЯТЬ	515
ПОСЛЕСЛОВИЕ	619
СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ.....	623

КИРИШ СӨЗ

Улуу Ата Мекендик согуш – Экинчи дүйнөлүк согуштун эң маанилүү бөлүгү болуп, постсоветтик мейкиндиктеги элдердин тарыхындагы эң трагедиялуу, ошол эле учурда зор баатырдык мезгилдердин бири катары калды. Бул согуш өзүнүн масштабы, кандуулугу, кыйратуучу күчү жана дүйнөлүк тарыхка тийгизген кесепеттери боюнча теңдешсиз болуп эсептелет.

Совет эли үчүн бул согуш жөн гана нацисттик Германия жана анын союздаштары менен куралдуу кагылышуу эмес, эң оор сыноо болду. Бул жеңиш элдин кайратмандыгын, биримдигин жана күч-кубатын талап кылган тарыхый улуу окуяга айланды. Германиялык нацизмдин талкаланышы жөн гана аскердик триумф эмес, жалпы дүйнөлүк тарыхтын багытын аныктаган маанилүү окуя болду. Бирок, ушул согуштун себептери, масштабы, мааниси жана баасы азыркы күнгө чейин коомдук аң-сезимде толук кандуу түшүндүрүлө элек. Кээде тарыхты бурмалоо жана жасалмалоо аракеттери да байкалууда.

Акыркы ондогон жылдарда бир катар өлкөлөрдө фашизмге каршы күрөш жөнүндө көп сандаган эмгектер жарыяланды. Бирок, негизги илимий изилдөөлөр менен катар айрым эмгектерде тарыхты бурмалоо аракети да байкалат. Айрым басылмаларда фактылар өзгөртүлүп, жалган тыянактар чыгарылып, ишенимсиз булактарга таянуу көрүнүштөрү кездешет. Мындай эмгектердин авторлору айрыкча жаштардын аң-сезимине Советтер Союзунун жана анын көп улуттуу элинин Улуу Жеңишке кошкон салымын бурмалап жеткирүүгө умтулушат. Мындай шартта тарыхый чындыкты сактоо азыркы коомдун эң маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат.

Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун айтымында, согуш жөн гана тарыхый окуя болбостон, ар бир адам үчүн тагдыр чечүүчү сыноо, анын мүнөзүн, адеп-ахлактык принциптерин жана нравалык баалуулуктарын сынаган мезгил болду. Фашизмге каршы улуу күрөштө ар бир адам өз ордун — майданда, оорукта, партизандык кошуундарда жана жашыруун каршылык көрсөтүү кыймылында - тапты. Кыргызстан, Совет мамлекетинин ажырагыс бөлүгү катары, Жеңишке зор салым кошуп, анын

тарыхында эрдиктин жана жан аябастыктын көптөгөн барактарын калтырды.

Согуш башталары менен бүтүндөй өлкө душманга каршы күрөшүү үчүн бардык ресурстарын мобилизациялады. Алгачкы айлар СССР үчүн оор сыноо болду: немис аскерлери тездик менен алдыга жылып, Кызыл Армия чегинүүгө мажбур болуп, кеңири аймактар оккупацияга туш болду. Бирок совет эли укмуштуудай кайраттуулук жана туруктуулук көрсөттү, бул келечектеги Жеңиштин негизги шарттарынын бири болду. Оккупацияланган аймактарда күчтүү каршылык кыймылы пайда болуп, партизандар, жашыруун уюмдар жана антифашисттер күрөштү улантты. Ал эми тылда эл «Баары майдан үчүн, баары Жеңиш үчүн!» деген ураандын алдында тынымсыз эмгектенип жатты.

1941-жылдын жайында нацисттик Германия СССР аймагына кеңири масштабдуу кол салуусун баштады. «Барбаросса» планы боюнча немис аскерлери тездик менен алдыга жылып, Балтика өлкөлөрүн, Беларуссияны, Украинаны жана Россиянын батыш аймактарын басып алды. Бирок, Смоленск аймагындагы каршылык алардын жылышын басаңдатты, ал эми Брест чебинин коргонуусу мекенди коргогондордун майтарылбас кайратынын символу болуп калды.

Ошол эле жылдын күзүндө Москвага багытталган немис чабуулу башталып, ал «Тайфун операциясы» деп аталды. Оор кырдаалга карабастан, Кызыл Армия борбор калаанын коргонуусун уюштура алды. 1941–1942-жылдардын кышында жүргүзүлгөн душманга каршы чабуулдун натыйжасында немис аскерлери артка сүрүлдү. Бул вермахттын биринчи ири жеңилиши болду жана «блицкриг» стратегиясы талкаланды.

Согуштагы кийинки маанилүү этап түштүк багыттагы кармаш болду. 1942-жылдын жайында немис аскерлери Волгага карай жылып, Сталинградда катуу салгылашуулар башталды. Советтик аскерлердин каармандык менен көрсөткөн каршылыгы жана ийгиликтүү каршы чабуулу Паулюстун 6-армиясын курчоого алып, толук жок кылууга алып келди. Сталинград алдындагы немис аскерлеринин талкаланышы согуштун жүрүшүндөгү түпкү бурулуш учурга айланды.

1943-жылдын жайында Кызыл Армия Курск догосундагы немис аскерлерине сокку урду. Чалгын маалыматтары коргонууга алдын ала даярданууга мүмкүндүк берип, бул душмандын чабуулдарын ийгиликтүү токтотууга негиз болду. Натыйжада, Кызыл Армия чабуулга өтүп, стратегиялык демилгени биротоло өз колуна алды.

1944-жылы СССР аймагын толугу менен бошотуу үчүн ири масштабдагы операциялар башталды. «Багратион операциясынын» жүрүшүндө советтик аскерлер душмандын негизги күчтөрүн талкалап, Беларуссияны, Польшанын жана Балтика республикаларынын чоң бөлүгүн бошотушту. Бул Кызыл Армиянын Германия чек арасына чыгышын камсыз кылды.

Согуштун акыркы этабында советтик аскерлер Берлинге акыркы сокку урушту. Катуу салгылашуулардын натыйжасында немис борбору алынып, 1945-жылдын 9-майында Германия толук багынуу актысына кол койду. Бул күн Улуу Жеңиштин символуна айланып, адамзат тарыхындагы эң кандуу согуштун аякташын белгиледи.

Жеңишке жетүү зор курмандыктар менен коштолду. Бирок бул Улуу Жеңишке жетишүү аскердик жетекчиликтин чеберчилигинин жана жоокерлердин эрдигинин гана натыйжасы эмес, миллиондогон адамдардын ооруктагы жан үрөп жасаган эмгегинин аркасында мүмкүн болду. Кыргызстан чектелүү ресурстарына карабастан, Жеңишке чоң салым кошуп, согуштан кийинки жылдары өлкөнү калыбына келтирүүдө да маанилүү роль ойноду. Согуш жылдарында республика ишенимдүү оорук катары майданды азык-түлүк, кийим-кече жана курал-жарак жагынан камсыздоо менен гана чектелбестен, экономикалык жана өнөр жай потенциалын кеңейтүү, илимди, билим берүү системасын жана искусствону өнүктүрүү борборуна да айланды. Ошондой эле, согуш жылдарында Кыргызстанда ар улуттун ынтымагына жана маданияттардын жуурулушуна негизделген жаңы көп улуттуу коом калыптанды.

Бүгүнкү күндө, ондогон жылдар өткөнүнө карабастан, Улуу Ата Мекендик согуштагы эстеликтер жана анын тарыхый мааниси Кыргызстан үчүн улуттук өзгөчөлүктүн маанилүү бөлүгү бойдон калууда. Жыл сайын өлкөдө Жеңиш күнү белгиленип, эскерүү иш-чаралары өткөрүлүп, баатырлардын ысымдары түбөлүккө калтырылууда. Бүгүнкү күндө республикада согуштун 32 ардагери бар, алардын 11и Ленинград курчоосунда калгандар, 7 – фашисттик лагерлердин жашы жете элек туткундары болушкан. Өткөн тарых менен мындай түз байланыш баатырдык иш аракет тууралуу эстутумду өзгөчө мааниге ээ кылат.

Согуш тарыхын изилдөө – бул жөн гана эскерүү эмес, ошондой эле улуттук биримдикти бекемдөө, тынчтыктын баасын түшүнүү жана ар кандай кыйынчылыктарга каршы туруу үчүн элдин ынтымагын сактоо болуп саналат. Бүгүнкү күндө ар бир элдин Жеңишке кошкон салымын

ачып көрсөтүү, тарыхый чындыкты калыбына келтирүү жана анын бурмаланышына каршы туруу өзгөчө мааниге ээ.

Тарых илими согуш тууралуу жаңы фактыларды ачууда, өткөн окуяларга жаңы көз караш менен кароону талап кылууда. Бул китеп, Жеңиштин мааракесине арналгандыктан, илимий тактык менен жөнөкөйлүктү айкалыштырып, кеңири окурмандарга кыргызстандыктардын эрдигинин масштабын терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Китеп тарыхчылар жана изилдөөчүлөр үчүн гана эмес, студенттер, окуучулар жана Кыргызстан тарыхы менен кызыккан ар бир адам үчүн пайдалуу болот. Бул эмгек кыргызстандыктардын согушка катышуусун аскердик гана эмес, экономикалык, социалдык жана маданий аспектиери аркылуу да ачып көрсөтөт. Биз өткөндү эскерүү менен гана чектелбестен, анын азыркы учур жана келечек үчүн маанисин да аңдап түшүнүшүбүз керек.

Бул китеп – согуш талаасында күрөшкөн, оорукта эмгектенген, жеңишке ишенип, аны камсыз кылууга аракет кылган бардык адамдарга терең урмат көрсөтүүнүн белгиси болсун. Алардын эрдиги, кайраттуулугу жана тайманбас маанайы – жөн гана тарыхый барактар эмес, Кыргызстан элинин улуттук сыймыгынын жана тарыхый эс тутумунун негизи.

І. КЫРГЫЗСТАН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН АЛДЫНДА

Улуу Ата Мекендик согуштун башталышында Кыргыз ССРи совет бийлигинин принциптерине негизделип түзүлгөн саясий системага ээ болгон. Борбордук башкаруу Эмгекчилер депутаттарынын Кеңештери жана партиялык органдар аркылуу жүргүзүлүп, бул ресурстарды мобилизациялоого жана ыкчам чечимдерди кабыл алууга шарт түзгөн. 1936-жылы СССР Конституциясы кабыл алынгандан кийин, Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы (АССР) кайра уюштурулуп, Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы (Кыргыз ССР) болуп түзүлгөн жана Советтер Союзунун толук укуктуу субъектиси статусун алган. Бул окуя республика тарыхындагы маанилүү этап болуп, анын советтик система алкагында мамлекеттик калыптануу процесси аяктаганын көрсөткөн.

1937-жылы кабыл алынган Кыргыз ССРинин Конституциясына ылайык, республикадагы бүткүл бийлик эмгекчилерге таандык болуп, башкаруу Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши жана жергиликтүү кеңештер аркылуу ишке ашырылган. Республика үчүн маанилүү укуктардын бири анын СССРден эркин чыгуусуна кепилдик берилиши болгон. Бирок, советтик системанын борборлоштурулган мүнөзү бул укукту иш жүзүндө ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берген эмес.

Согуш башталаар алдында Кыргыз ССРинин административдик бөлүнүшү 44 райондон, республикалык маанидеги 5 шаардан жана 3 жумушчулар шаарчасынан турган. Райондук, шаардык жана айылдык кеңештер жергиликтүү башкаруунун негизги функцияларын аткарып, Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешиине баш ийген. Аткаруу бийлиги Кыргыз ССРинин эң жогорку аткаруучу жана тескөөчү органы болгон Эл Комиссарлар Кеңеши (ЭКК) аркылуу уюштурулган. Министрликтердин союздук-республикалык жана республикалык болуп бөлүнүшү советтик башкаруу системасынын өзгөчөлүгүн чагылдырып турган. Союздук-республикалык министрликтер – Коргоо эл комиссариаты, Ички иштер эл комиссариаты жана Тышкы иштер эл комиссариаты – бир эле мезгилде советтик борбордук бийликке жана республикалык жетекчиликке баш ийген. Ал эми Билим берүү эл комиссариаты жана Саламаттыкты сактоо эл

комиссариаты сыяктуу республикалык мекемелер Кыргыз ССРинин ички өнүгүү маселелерин чечип, республика аймагында иш алып барган.

1937-жылдагы Конституциянын маанилүү жаңылыктарынын бири Кыргыз ССРинин эл аралык мамилелерди өз алдынча жүргүзүү укугунун бекемделиши болду. 16-а-берене республикага чет мамлекеттер менен дипломатиялык байланыш түзүүгө мүмкүнчүлүк берсе, 16-б-берене анын өз алдынча аскердик түзүмдөрдү түзүү укугун бекиткен. Бирок бул жоболордун ишке ашырылышы бир топ жылга кечендеп, 1941-жылы гана Кыргыз ССРи расмий түрдө Кызыл Армиянын курамында улуттук аскердик бөлүктөрдү түзүүгө катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду.

Согуш башталар алдында Кыргыз ССРинин саясий системасы толугу менен советтик башкаруу моделине ылайыкташтырылган. Жогорку Кеңеш мыйзамдарды кабыл алып, өнүгүү пландарын иштеп чыккан, бирок бардык чечимдер партиялык органдар менен макулдашылган. Жергиликтүү аткаруу бийлиги борбордон келген көрсөтмөлөр боюнча иш алып барган, ал эми партия саясий гана эмес, экономикалык маселелерди да көзөмөлдөп турган. Дал ушундай катуу борборлоштурулган система согуштун алгачкы күндөрүндө кыска убакыттын ичинде элди жана ресурстарды мобилизациялоого, андан кийин тылдын ишмердүүлүгүн натыйжалуу уюштурууга мүмкүндүк берип, майданды колдоодо жана Улуу Жеңишке жетишүүдө чечүүчү роль ойногон.

Согуш башталганга чейин Кыргыз ССРи кеңири социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдү башынан өткөрүп, артта калган агрардык аймактан өнүгүп келе жаткан өнөр жайлуу аймакка айланган. 1913-жылы республикадагы өнөр жай бир нече чакан кол өнөрчүлүк ишканалары жана көмүр шахталары менен гана чектелип, анда миңге жакын гана адам иштеген. Ал эми 1939-жылга карата ишканалардын саны 5 411ге жетип, анын ичинен 308и ири өнөр жай объектилери болгон. Өндүрүш көлөмү 160 эсеге өсүп, бул экономиканын түп-тамырынан өзгөргөнүн айгинелеген.

Бул өзгөрүүлөрдүн негизин 1925-жылы башталган индустриалаштыруу түздү. Биринчи беш жылдык пландарды ишке ашыруунун алкагында жаңы ишканалар курулуп, эскилери реконструкцияланып, бул көмүр, металлургия, машина куруу, текстиль жана тамак-аш өнөр жайларынын өнүгүшүнө өбөлгө түздү. 1940-жылга карата өнөр жай экономикадагы негизги тармакка айланып, улуттук чарбанын 50%дан ашыгын түзгөн.

Кыргыз ССРинде көмүр өнөр жайы тездик менен өнүгүп жатты. Революцияга чейин көмүр кол менен казылып, шахталар начар жабдылган,

ал эми эмгек шарттары өтө оор болгон. Кеңеш доорунда бул тармак олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду: Көк-Жаңгак жана Таш-Көмүр шаарларында жаңы кендер ишке киргизилип, Кызыл-Кыя менен Сүлүктүдөгү көмүр борборлору реконструкцияланды. Бул өзгөрүүлөр республикага өз керектөөлөрүн гана камсыз кылбастан, Борбор Азиянын башка аймактарын да көмүр менен жабдууга мүмкүнчүлүк берди.

Үчүнчү беш жылдык пландын алкагында көмүр казууну механикалаштыруу башталды: конвейерлер, электр бургулары жана көмүр казуучу машиналар киргизилип, эмгек өндүрүмдүүлүгү жогорулады. 1940-жылга чейин көмүр кендери темир жол магистралдары аркылуу өнөр жай борборлору менен байланыштырылып, кокстоочу көмүрдүн кору металлургияны өнүктүрүүгө кеңири жол ачты. Өнөр жайга капиталдык салымдар да тездик менен өсүп жатты: 1935-1940-жылдары шахталарды курууга 100 миллион сомдон ашуун каражат бөлүнүп, көмүр тармагында иштеген жумушчулардын саны 9 миңге жетти. Ошондой эле социалисттик мелдештер жана стахановдук кыймыл активдүү өнүгүп, өндүрүштүн өсүшүнө чоң салым кошту. Тармактын өнүгүшү менен инфраструктура да жакшырды: кен казган шаарчалар жашоого ыңгайлуу калктуу конуштарга айланып, аларда турак жайлар, мектептер жана оорукана комплекстери курула баштады.

Адистердин баамында, Кыргыз ССРиндеги таш көмүрдүн кору 10-12 миллиард тонна деп эсептелип, республика Орто Азиядагы эң ири көмүр өндүрүүчү аймакка айланган. Башкы кендер республиканын түштүк бөлүгүндө—Лейлек, Баткен, Молотов, Ноокат райондорунда, ошондой эле Таш-Көмүр жана Октябрь райондорунда (Жалал-Абад облусу) жайгашкан. 1940-жылы Өзгөн жана Совет райондорунда дагы ири көмүр запастары табылып, алар келечектүү Ново-Фергана көмүр бассейнин түздү. Көмүрдүн кору республиканын түндүк аймактарында да табылып, Ысык-Көл жана Тянь-Шань аймактарында (Жергез жана Сөгөттү) казылып жаткан.

Көмүрдөн тышкары, республика отундун маанилүү булагы болгон торфтун ири коруна да ээ болгон. Анын эң чоң кору Тянь-Шань жана Фрунзе облустарында жайгашып, миллиондогон тонна менен эсептелген

1930-жылдардын аягына карата Кыргыз ССРинде көмүр казуунун өнүгүшү менен катар мунай кендерин өздөштүрүү иштери башталган. 1937-жылы биринчи мунай кени – Чангыр-Таш ишке киргизилип, 1940-жылга чейин ондогон миң тонна мунай өндүрүлгөн. Ошол эле учурда Майлы-Суу жана Ак-Мечет аймактарында жаңы мунай кендери изилденип, Чүй өрөөнү

менен Ысык-Көл чөлкөмүндө келечектүү корлор аныкталган. Акыркы жылдары мунай өндүрүү кыйла көбөйүп, бул республикага СССРдин отун-энергетикалык комплексиндеги ордун бекемдөөгө мүмкүнчүлүк берген. Чангыр-Таш менен катар келечектүү мунай кендерине Жаркотон, Таган, Таш-Рабат, Майан-Сай жана башка аймактар кирген, бирок алардын иштетилиши баштапкы баскычта гана турган. Узак мөөнөттүү келечекте бул кендердин ишке кириши республикадагы чийкизат базасын кеңейтип, аны Советтер Союзунун отун тармагын камсыздоодо маанилүү аймакка айлантуу мүмкүнчүлүгүн жаратмак.

Кыргыз ССРи түстүү металлдардын чоң запастарына ээ болгон. Кыргыз Ала-Тоосунда, айрыкча Ак-Түз жана Боорду аймактарында ири коргошун-цинк кендери ачылган. Мындан тышкары, кен казуу иштери Талас Ала-Тоосунда, Алай жана Тянь-Шань тоо кыркаларында да жүргүзүлгөн. Өзгөчө баалуу кен катмарларын сурьма, сымап, молибден жана вольфрам түзгөн. Алар негизинен Алай кыркасында, ошондой эле Тянь-Шань жана Жалал-Абад аймактарында жайгашкан. Бул металлдар СССРдин коргонуу өнөр жайы үчүн стратегиялык мааниге ээ болуп, металлургия менен машина куруунун өнүгүшүндө негизги ролду ойногон.

Түстүү металлдардан тышкары, Чангыр-Таш аймагында күкүрт кендерин иштетүү башталып, алынган чийкизат кайра иштетүүчү ишканаларга жөнөтүлгөн. Бул химия өнөр жайын жергиликтүү ресурстардын негизинде өнүктүрүү үчүн база түзгөн. Тоо-кен тармагынын калыптанышында кен иштетүүчү ишканалар да чоң мааниге ээ болгон. 1941-жылы үч ири ишкананы ишке киргизүү пландалган: Ак-Түздөгү коргошун-цинк кен иштетүү ишканасы, ошондой эле Кадамжай жана Айдаркендеги сурьма-сымап кен иштетүү заводдору. Бул объектилер СССРдин металлургиясы үчүн стратегиялык мааниге ээ болуп, өлкөнү коргонуу өнөр жайында зарыл болгон сейрек кездешүүчү металлдар менен камсыздоого багытталган.

Алтын казып алуу келечектүү багыт болуп калган. 1940-жылдардын башында бул тармак негизинен кол эмгеги менен ишке ашырылган, бирок механикалаштырылган ишканалар түзүлүп, алтын өндүрүшүн жаңы деңгээлге чыгаруу аракеттери жүрүп жаткан. Республика аймагында алтындын ири корлору аныкталган. Алтын кендеринин чачындылары Нарын, Ат-Башы, Сары-Джаз, Талас, Көкөмерен жана Кемин дарыяларынын бассейндеринде кездешсе, Тянь-Шань жана Алай тоолорунда руда түрүндөгү кендер ачылган. Бул запастар алтын казып алуу өнөр жайын өнүктүрүүгө чоң

мүмкүнчүлүк түзүп, Кыргыз ССРинин чийкизат базасын олуттуу түрдө кеңейтүүгө өбөлгө болгон.

Жалпысынан, республикадагы тоо-кен өнөр жайы жигердүү өнүгүү баскычында турган. Үчүнчү беш жылдык план өнөр жай комплексин курууда чечүүчү этап катары каралып, ал Кыргыз ССРинин гана эмес, бүткүл Советтер Союзунун муктаждыктарын камсыздоого багытталган.

Металлургиянын өнүгүшү экинчи беш жылдык пландын негизги артыкчылыктарынын бири болду, бул стратегиялык мааниге ээ объектилердин курулушуна алып келди. Ош облусунда Кадамжай полиметалл комбинаты негизделип, ал сурьма жана сымап казып алуу жана кайра иштетүү багытында адистешкен. Айдаркенде кен казуу иштери башталса, Кемин районунда Ак-Түз кен ишканасынын курулушу жүрүп, ал жерде коргошун жана цинк казылып алынган. Бул ишканалар республикадагы металлга болгон муктаждыкты камсыз кылуу менен катар, Союздун өнөр жайы үчүн да баалуу чийкизат берген.

1940-жылга карата Кыргыз ССР Борбор Азиядагы негизги чийкизат аймактарынын бирине айланып, ири минералдык-энергетикалык потенциалга ээ болгон. 1920–1930-жылдары жүргүзүлгөн кеңири геологиялык чалгындоо иштеринин натыйжасында республика пайдалуу кендерди казып алуу, металлургия жана металл иштетүү тармагында өзүнүн позициясын бекемдеп, мындан аркы индустриалдашууга негиз түзгөн. Көмүр, мунай, түстүү жана сейрек кездешүүчү металлдар, алтын, күкүрт жана курулуш материалдарынын корлору тоо-кен жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачкан. Айрыкча, СССРдин коргонуу өнөр жайында колдонулган сейрек кездешүүчү металлдардын кору стратегиялык мааниге ээ болгон.

Кыргыз ССРнин металл иштетүү өнөр жайы да жаңы деңгээлге көтөрүлгөн. Фрунзе шаарында СССР Дыйканчылык Эл Комиссариатына караштуу ремонттук-механикалык заводу жана кеңири ассортименттеги металл буюмдарын, өндүрүштүк жабдууларды чыгарган «Интергельпо» заводу иштей баштаган. Токмок шаарында айыл чарба техникаларын оңдоочу завод курулуп, ал эми Фрунзеде өнөр жай жана агрардык сектор үчүн жабдууларды чыгарууга багытталган ири ремонттук-механикалык заводдун курулушу башталган. Бул ишканалар республикадагы техникалык камсыздоону жакшыртып, мындан аркы экономикалык өсүш үчүн негиз түзүүгө чоң салым кошкон.

***Улуу Ата Мекендик согуштун алдындагы Кыргызстандагы
индустриялык прогресс***

Кыргызстандын курулуш өнөр жайы республиканын бай ресурстарына негизделип, курулуш материалдарынын негизги бөлүгүн камсыздап турган. 1940-жылы республикада кыш, черепица жана акиташ өндүргөн 10 завод иштеп, жыл сайын 40 миллиондон ашык кыш жана 5 миң тоннадан ашык акиташ чыгарылган. Кант районунда цемент заводунун курулушу жүрүп, ал эми Ысык-Көл облусунун Күрмөнтү аймагында жылдык кубаттуулугу 15 миң тонна цемент өндүрүүгө жеткен дагы бир заводдун курулушу мерчемделген.

Ошол эле учурда токой өнөр жайы да ылдам өнүгүп жаткан. Токой чарбаларынын аянты миллион гектардан ашып, даярдалган жыгачтын көлөмү 830 миң куб метрге жеткен. 1940-жылы республикада жети жыгач иштетүүчү завод иштеп, 1941-жылы дагы үч жаңы ишкананын курулушу пландаштырылган. Бул чаралар токой өнөр жайын өнүктүрүүгө жана анын аймактык экономикадагы маанисин бекемдөөгө чоң өбөлгө түзгөн.

Тигүү өнөр жайы да олуттуу өнүгүүгө жетишти. Ош шаарында табигый жибек өндүргөн жибек иштетүүчү фабрика иштеп, ал эми Чүй өрөөнүндө пахта тазалоочу бир нече завод курулган, алардын катарына Кара-Суу жана Араван ишканалары кирген. 1940-жылы Жалал-Абадда жаңы пахта тазалоочу заводдун курулушу башталып, бул республикадагы пахта өндүрүшүнүн кеңейишине өбөлгө түзгөн.

Фрунзе шаарында реконструкциядан өткөн нооту фабрикасы ишке киргизилип, кездеме өндүрүү көлөмү кыйла көбөйгөн. Жеңил өнөр жайында тери жана бут кийим өндүрүү тармагы да маанилүү орунду ээлеп, ал тери иштетүүчү заводдорду, тигүү фабрикаларын жана трикотаж өндүрүшүн камтыган.

Кыргыз ССРде тамак-аш өнөр жайы айыл чарбасын өнүктүрүү менен тыгыз байланышта болуп, республиканын ички керектөөсүн гана камсыз кылбастан, СССРдин башка аймактарына да азык-түлүк жеткирүүгө мүмкүнчүлүк берген ири тармактык ишканалар түзүлгөн. Тамак-аш өнөр жайында негизги орунду кант өндүрүшү ээлеп, анын башкы борбору Чүй өрөөнү болгон. Бул жерде эң ири Кант жана Кара-Балта кант заводдору курулган.

1940-жылы бул ишканалар күн сайын 25 миң пуд кызылча кайра иштетип, ал эми Кант заводу жылына 1,75 миллион пуд кант өндүрүүгө жетишкен. Мындан тышкары, заводдор мал чарбачылыгы үчүн колхоздорго жыл сайын 2 миллион центнерден ашуун кызылча жомун жеткирген. Кант заводдорунун курулушу инфраструктуранын өнүгүшүнө да түрткү берген. Ишканалардын айланасында заманбап социалдык объектилери бар жумушчулар үчүн ыңгайлуу конуштар түзүлүп, Кант жана Калинин айылдары өнөр жай райондук борборлорго айланган.

1941-жылы Чүй өрөөнүндөгү Ново-Троицк айылында жаңы кант заводу ишке киргизилмек, ал күнүнө 15 миң центнер кызылчаны кайра иштетип, СССРдеги эң ири ишканалардын бирине айланышы күтүлгөн. 1940-жылы 7-сентябрда кабыл алынган СССР ЭКК жана БКП(б) БК токтомуна ылайык, 1945-жылга чейин республикада дагы төрт кант заводу курулуп, алардын жалпы иштетүү кубаттуулугу суткасына 48 миң центнер кызылчаны түзмөк. Ошондой эле бул ишканалардын бири суткасына 2 миң центнер кант өндүрө турган рафинаддык цехти камтышы керек болчу. Бул долбоорлор Кыргызстандын СССРдин негизги кант өндүрүүчү борборлорунун бирине айлануу мүмкүнчүлүгүн ачкан.

Кант өндүрүшү менен катар эле эт жана сүт тармактары республика экономикасында өзгөчө мааниге ээ болгон. Революцияга чейин Кыргызстандын эт өнөр жайы негизинен майда кушканалар менен чектелген. Бирок 1931-жылы Фрунзе шаарында биринчи эт-консерва комбинаты курулуп, 1940-жылга чейин реконструкцияланып, заманбап технологиялар менен жабдылган ири ишканага айланды. Комбинат 40тан ашуун түрдөгү колбаса, эт консервалары, пельмень, май азыктары жана сөөк

унун чыгарып, жалпы өндүрүш көлөмү 25 миллион рубльга жеткен. Ош облусунда дагы бир ири эт комбинаты курулуп, ал түштүк аймактар менен Борбордук Азиянын коңшу республикаларын эт азыктары менен камсыз кылган. Муну менен катар мал чарбачылыгынын өсүшүнө жараша сүт өнөр жайы да жигердүү өнүккөн. 1940-жылы республикада 17 май завод жана 3 сыр чыгарган ишкана иштеп, кеңири ассортименттеги продукция өндүрүлгөн. Алардын катарына сары май, майлуу жана майсыз брынза, ачытылган сүттөн алынган азыктар жана балмуздак кирген. Жылдык май өндүрүшү 700 тоннага жетип, сүт тармагынын жалпы өндүрүш көлөмү 2,5 миллион рубль деп бааланган. Жакынкы жылдарда тармакты мындан ары кеңейтүү мерчемделип, Фрунзе жана Кызыл-Кыя шаарларында жаңы сүт заводдорун, ошондой эле Пржевальск, Ат-Башы, Кочкор, Түп жана Сазановкада кургак сүт жана май өндүрүүчү ишканаларды ачуу каралган.

Республиканын тамак-аш өнөр жайында тамеки тармагы өзгөчө орунду ээлеген. 1941-жылы Ош шаарында жылдык өндүрүшү 3 миң тонна болгон тамеки ферментациялоо заводу курула баштаган, ал 1943-жылы ишке киргизилиши керек болчу. Тамеки өндүрүшүнүн көлөмү жылына 6 миң тоннага жетип, Кыргызстандын СССРдеги маанилүү тамеки өндүрүүчү аймактардын бирине айланышына шарт түзгөн.

Ошол эле мезгилде республикада вино өндүрүшү да кеңейе баштаган. Бул тармак салыштырмалуу жаш болсо да, өсүү мүмкүнчүлүктөрү кенен болгон. Республикада эки сыра заводу, ликер-арак заводу, жемиш жана мөмө шарабын чыгаруучу ишкана, угут заводу жана үч алкогольсуз суусундуктар чыгаруучу завод иштеп турган. 1941-жылы Фрунзе шаарында ири спирт заводу курула баштаган. Бул ишкана Чүй өрөөнүндөгү кант заводдорунан алынган ширени (патока) толугу менен кайра иштетүүгө ылайыкталган. Заводдун ишке кириши 1945-жылга мерчемделген жана аны менен кошо жылына 250 миң декалитр жүзүм шарабын өндүрүүгө эсептелген вино заводун куруу да каралган.

Тамак-аш өнөр жайынын өнүгүшүндө балык чарбасы да маанилүү роль ойногон. Ысык-Көлдүн сууларынан жылына 10 миң тоннага чейин балык кармалып, кайра иштетүүчү ишканаларда даярдалып, ички рынок менен катар башка СССР аймактарына да жеткирилген.

1940-жылга карата Кыргыз ССР транспорт жана байланыш инфраструктурасын өнүктүрүүдө олуттуу ийгиликтерге жетишип, бул социалисттик өзгөрүүлөрдүн маанилүү этабы болду. Темир жол курулушу Тянь-Шань жана Ысык-Көл өрөөнүнүн табигый ресурстарын жалпы союздук

рынокко чыгарууга мүмкүнчүлүк берип, жүз миңдеген тонна көмүр, токой, дан, балык жана мал чарба продукцияларын ташууну камсыз кылды. Экономиканын өсүп жаткан муктаждыктарын канааттандыруу үчүн автоунаа жол тармагы да жигердүү өнүктүрүлдү. Эгерде 1927-жылы республикадагы автомобиль жолдорунун узундугу болгону 35 чакырымды түзсө, экинчи беш жылдык план аяктаганга чейин ал 3 704 чакырымга жеткен, ал эми 1940-жылы 6 700 чакырымга чейин узартылган. Кеңири элдик курулуш демилгесинин алкагында облус жана район борборлорун байланыштырган жүздөгөн чакырым жаңы асфальт жолдору кыска мөөнөттө салынып бүттү. Ири долбоорлордун катарында Фрунзе – Жалал-Абад – Ош автомагистралы (430 км) өзгөчө орун алган. Бул жолду курууда тоо кыркалары аркылуу өтмөктөрдү салуу, көпүрөлөрдү куруу сыяктуу татаал инженердик иштер аткарылган.

Транспорт тармагынын өнүгүшү менен бирге байланыш каражаттары да активдүү модернизацияланды. 1926-жылы телеграфтык байланыш республикадагы 18 район менен гана чектелип, айыл өкмөттөрүндө телефондук байланыш таптакыр жок болчу. 1940-жылга карата 45 райондо телеграфтык, телефондук же радио-байланыш иштеп, телефон-телеграф линияларынын жалпы узундугу 3 353 чакырымга жетти. Республика боюнча 22 радиостанция, 43 радио түйүн жана 41 телефон станциясы иштеп, Москваны, Алма-Атаны жана Ташкентти түз байланыш менен камсыз кылды. Почта тармагы да кеңейди, ал 352 почта бөлүмүн жана 6 750 чакырым почта жолун камтып, бардык аймактагы элге өз эне тилинде кат-кабар алуу мүмкүнчүлүгүн берди.

Бул жетишкендиктер республиканы жол-катнаш туңгуюгунан чыгарып, жолсуздуктан жана төө, ат ж.б.у.с. унаалардан арылтып, республикадагы чарбалык интеграцияны камсыз кылды. Ошондой эле, социалисттик маданиятты жайылтууга жана экономиканын бардык аймактарда өнүгүүсүнө түрткү болду.

К 1940-жылга карата Кыргыз ССР динамикалуу өнүгүп жаткан агрардык-индустриалдык аймакка айланып, энергетика, тоо-кен, курулуш, жеңил жана тамак-аш өнөр жайында олуттуу жетишкендиктерди көрсөттү. Кеңири социалисттик өзгөрүүлөр өлкөнүн экономикалык өсүшүнө бекем инфраструктуралык негиз түздү. Жаңы энергетикалык кубаттуулуктардын ишке киргизилиши өндүрүштү кеңейтүүгө, айыл жергесин электрлештирүүгө жана эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга шарт түздү. Тоо-кен тармагынын өнүгүшү республиканы көмүр, мунай жана түстүү

металлдар менен камсыздап, анын союздук аймактар менен экономикалык байланышын бекемдеди. Өнөр жай ишканаларынын курулушу жана транспорттук инфраструктуранын өркүндөтүлүшү өндүрүштүк кубаттуулуктардын өсүшүнө жана жаңы жумуш орундарынын түзүлүшүнө өбөлгө түздү.

Жеңил өнөр жай калкты текстиль, булгаары жана тигүү буюмдары менен камсыздап, ал эми тамак-аш өнөр жайы жергиликтүү чийкизатты кайра иштетүүгө багытталгандыктан, ички муктаждыктарды гана жабуу менен чектелбестен, Союздун башка аймактарын да продукция менен камсыз кылды. Транспорттук тармактын өнүгүшү республиканын экономикасын тез арада интеграциялоого шарт түзүп, ресурстардын үзгүлтүксүз жеткирилишине мүмкүнчүлүк берди. Таш-Көмүр, Кызыл-Кыя жана Жыргаланда жаңы шахталардын курулушу жана көмүр казып алууда механикалаштырылган технологияларды киргизүү өлкөнүн отун базасын бекемдеп, өнөр жайдын мындан ары өсүшүнө негиз салды.

Бирок Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы экономикалык артыкчылыктарды кайра карап чыгууну талап кылды. Өнөр жай тез арада согуштук муктаждыктарга ылайыкташтырылып, бир катар долбоорлор токтотулду. СССРдин батыш аймактарынан ишканалардын эвакуацияланышы республиканын экономикасында түзүмдүк өзгөрүүлөргө алып келип, согуштук шарттарга ыңгайлашуу зарылдыгын жаратты. Ошого карабастан, топтолгон өнөр жай потенциалы Кыргыз ССРин согуш маалында стратегиялык мааниси жогору ооруктагы борборлордун бирине айландырып, өлкөнүн жеңишке кошкон салымын камсыз кылды.

Улуу Ата Мекендик согуштун алдында Кыргыз ССРнин айыл чарбасында чоң ийгиликтерге жетишүү болгон. Бул социалисттик реформалар, коллективдештирүү жана механикалаштыруунун натыйжасында ишке ашты. Жалпы коллективдештирүүнүн негизинде 99,9% дыйкан чарбалары 1 729 колхозго бириктирилип, 99,97% айдоо жерлери алардын карамагына өткөрүлдү. Бул айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуулугун камсыз кылып, Кыргыз ССРин агрардык сектордун алдыңкы катарына чыгарды. Совхоздордун мааниси да чоң болду, алар мамлекеттик деңгээлдеги ири ишканаларга айланып, техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүү жана асыл тукум мал чарбачылыгы менен алектенди.

65 машина-трактордук станциянын (МТС) уюштурулушу жана заманбап техника – 5 000ден ашуун трактор, 1 000 комбайн жана жүздөгөн механикалаштырылган жабдуулар – айыл чарба жумуштарынын өндүрүмдүүлүгүн бир нече эсе жогорулатууга шарт түздү. Эгерде 1932-жылы

эгилген аянттын 8%ы гана механикалаштырылган болсо, 1940-жылга карата айыл чарба иштеринин басымдуу бөлүгү техника менен аткарылды. Натыйжада, түшүмдүүлүк жогорулап, айдоо аянттары 1928-жылга салыштырмалуу 1,5 эсе кеңейип, 1940-жылга карата 1 055,5 миң гектарга жетти.

Айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүдө алдыңкы агротехникалык усулдар кеңири колдонулду. Жөөк менен сугаруу, жер семирткичтерди пайдалануу, күздүктү малалоо жана кайчылаш себүү ыкмалары түшүмдүүлүктү жогорулатууга жардам берди. Айдоо жерлерине сапаттуу үрөндөрдү пайдалануу кеңири жайылды: күздүк буудайдын 84,5%ы, жаздык буудайдын 71,5%ы, сулунун 84%ы жана арпанын 55,3%ы жогору сапаттагы үрөндөрдөн өстүрүлгөн. Буга чейин мүмкүн эмес деп эсептелген тоолуу райондордо да дыйканчылык жайыла баштады. Тянь-Шань аймагында ондогон миң гектар аянтка эгин айдалып, гектарынан 8 центнерден түшүм алынган. Бул көчмөн чарбачылыктан отурукташкан айыл чарбасына өтүүдө чоң жетишкендик болду. Тоолуу аймактардагы аянттардын үчтөн бир бөлүгү механикалык шаймандар менен жыйналып, айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун арттырды.

Республиканын колхозчулары социалисттик мелдешке жигердүү катышып, түшүмдүүлүктүн жогорку көрсөткүчтөрүнө жетишти. 1940-жылы 120дан ашуун чарба гектарынан 100 пуддан ашык дан топтосо, 500дөн ашык бригада 120-150 пудга чейин түшүм жыйнашкан. Ысык-Көл облусундагы «Жаңы Турмуш» колхозу Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланып, башка көптөгөн чарбалар Бүткүлсоюздук айыл чарба көргөзмөсүнүн дипломдоруна ээ болушту. Айрым звенолор өзгөчө жогорку натыйжаларга жетишип, Падерина жетекчилик кылган звено гектарынан 25 центнер, Турсун Оторбаева жетектеген звено 22 центнер, ал эми Балыкчы районунун дыйкандары 17 центнерден дан жыйнашты.

Дан эгиндеринен тышкары, техникалык өсүмдүктөрдүн, тоют жана жашылча-жемиш эгиндеринин аянты кеңейтилип, которуштуруп айдоону, агротехникалык ыкмаларды, эгин сортторун алмаштырып айдоону билгичтик менен пайдалануу республиканын азык-түлүк коопсуздугун чыңдоого шарт түздү. Кыргызстандын колхоздору айрыкча пахта жана кант кызылчасын өстүрүү боюнча социалисттик мелдештин алдыңкылары болушту.

Айыл чарба өндүрүшүн механикалаштыруу менен катар кадрларды даярдоо иши да жигердүү жүрдү: 1940-жылга карата 6 500дөн ашуун адам тракторист, комбайнчы жана механик кесиптерине окутулду, алардын

ичинен 2 000и аялдар эле. Бул көрсөткүч айыл жергесинде социалдык өзгөрүүлөрдүн жүрүп жатканын айгинеледи. Жетишилген ийгиликтер агрардык секторду мындан ары модернизациялоого бекем негиз түзүп, алдыда боло турган согуштук сыноолордун шартында да айыл-чарбасынын туруктуу өнүгүшүн камсыз кылды.

Улуу Ата Мекендик согуштун башталышына карата Кыргыз ССРинде пахта өстүрүү чоң ийгиликтерге жетишти. Бул социалисттик реформалардын, механикалаштыруунун жана алдыңкы агротехникалык ыкмаларды киргизүүнүн натыйжасы болду. 1926-жылга салыштырмалуу пахтанын айдоо аянты 2,5 эсеге көбөйүп, 1939-жылы 64 миң гектарга жетип, беш жылдык планды мөөнөтүнөн мурда аткарууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Тармактын өнүгүүсү техникалык жабдууларды жаңылоо менен коштолду: 21 машина-трактор станциясы, 2 300дөн ашуун трактор, 700 тракторго чиркелүүчү үрөн себүүчү жабдык жана 1 000ден ашуун культиватор эски, натыйжасыз жер иштетүү ыкмаларын алмаштырды. Минералдык жер семирткичтерди пайдалануу 95,8% айдоо аянтын камтып, ал эми мурда болгону 2,8% жерге колдонулган тондурма айдоо 1940-жылы 93,6%га жетти. Бул түшүмдүүлүктү жогорулатууга шарт түздү.

Пахтанын сортун жакшыртуу маанилүү этап болду. Аз түшүмдүү сорттор өстүрүүдөн чыгарылып, алардын ордуна «8517» жана «1306» жогорку түшүмдүү сорттор киргизилди. Республикада уюштурулган элиталык үрөн чарбалары жергиликтүү колхоздорду гана эмес, СССРдин башка пахта аймактарын да сапаттуу үрөн менен камсыз кылды. Ошол эле учурда колхоздор чыңдалып, эмгек тартиби жогорулады, алдыңкы агротехникалык ыкмалар жайылтылып, социалисттик мелдеш өндүрүштүн натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө түздү.

Пахтанын түшүмдүүлүгү туруктуу өсүп турду. 1939-жылы республика боюнча орточо түшүмдүүлүк 18,5 центнерди түзсө, алдыңкы чарбаларда ал рекорддук көрсөткүчтөргө жетти. Араван районундагы Молотов атындагы колхоз ийгиликтүү башкаруунун үлгүсү болду. Механикалаштырылган эмгек, так уюштурулган иш процесстери жана жер ресурстарын натыйжалуу пайдалануу түшүмдүүлүктү кыйла жогорулатууга шарт түздү. 1937-жылы гектарына 22,7 центнер пахта жыйналса, 1940-жылы бул көрсөткүч 26,27 центнерге жетти. Колхоз мамлекеттик жеткирүүлөрдү үзгүлтүксүз аткарып, мал чарбачылыгын да өнүктүрүп, дан, эт, жүн жана сүт өндүрүшүн камсыздап турду.

Пахта өстүрүүнүн өнүгүүсү кант кызылчасы жана булалуу өсүмдүктөрдүн өндүрүшүн кеңейтүү жана модернизациялоо менен коштолду. Техникалык

жаңылануу жана илимий негизделген агротехникалык ыкмаларды колдонуу тармактын натыйжалуулугун кыйла жогорулатты. Алдыңкы колхоздор түшүмдүүлүктү туруктуу жогорулатып, стахановчулардын кыймылы пахтачылык чарбаларына кеңири жайылды. Айрым мыкты звенолор гектарынан 100 центнерге чейин түшүм алып, бул социалисттик айыл чарба саясатынын үзүрү экендигин далилдеди. Бул жетишкендиктер Кыргыз ССРинде айыл чарба секторунун туруктуу өсүшүнө жана мындан аркы өнүгүүсүнө бекем негиз түздү.

Республикадагы айыл чарба саясатынын негизги багыттарынын бири кант кызылчасын өстүрүүнү өнүктүрүү болду. Эгерде 1930-жылы кант кызылчасы болгону 1 500 гектар жерге эгилген болсо, 1940-жылга карата бул көрсөткүч он эсе өсүп, 15 000 гектарга жеткен. Өндүрүмдүүлүк туруктуу өсүп, 1940-жылы республика боюнча орточо түшүмдүүлүк гектарына 431 центнерди түзүп, жалпы жыйым 6 миллион центнерден ашты. Чүй өрөөнүндөгү колхозчулар социалисттик мелдештин демилгечилери болуп, З. Кайназарова сыяктуу алдыңкы звено башчылар 1 000 центнерден ашык түшүм алууга жетишти. Эгин себүү механикалаштырылып, жер семирткичтер колдонулуп, агротехникалык ыкмалар өркүндөтүлдү. Терең айдоо, кош культивация, жөөк менен сугаруу жана эрте себүү сыяктуу алдыңкы тажрыйбалар республика боюнча кеңири колдонулду.

Кыргызстанда пахтачылык жана кант кызылчасынан сырткары жаңы була өсүмдүктөрүн өстүрүү да ийгиликтүү өнүктү. 1930-жылдары кенаф, япон жана италия кара куурайын эгүү кеңири жайылып, республика СССРдин текстиль өнөр жайы үчүн негизги чийкизат берүүчү аймактардын бирине айланды. 1940-жылы бул өсүмдүктөр эгилген жерлердин аянты 6 339 гектарды түзүп, Кыргызстандын чарбаларынын продукциясы жип жасоочу жана аркан өндүрүүчү ишканаларга жөнөтүлө баштады. Селекциялык иштердин өнүгүшү жана жогорку түшүмдүү сорттордун киргизилиши Кыргыз ССРин зыгыр жана жут буюмдарын чыгарган өнөр жай үчүн маанилүү чийкизат базасына айлантты.

1940-жылы Кыргыз ССР тамеки өстүрүү, эфир майлуу жана дары-дармек өсүмдүктөрүн өстүрүү, жүзүмчүлүк, багбанчылык жана жашылчачылык тармактарында чоң жетишкендиктерге жетишти. Бул ийгиликтер кеңири социалисттик өзгөртүүлөрдүн жана алдыңкы агротехникалык ыкмаларды киргизүүнүн жыйынтыгы болду.

Тамеки эгилген аянттар үзгүлтүксүз көбөйүп, түшүмдүүлүк механикалаштыруунун жана агротехниканын өркүндөтүлүшүнүн аркасында туруктуу өсүп жатты. Мисалы, Октябрь районундагы Ворошилов атындагы

колхоз бир гектардан 14,8 центнер тамеки, Ноокат районундагы КП(б) 1-съезди атындагы колхоз 12,7 центнер, Караван районундагы Шевченко атындагы колхоз 11,5 центнер тамеки жыйнаган. Алдыңкы бригадалар жана звенолор, анын ичинде Штенгауэр жетектеген звено (Профинтерн колхозу) бир гектардан 26,1 центнерге чейин түшүм алышкан.

Эфир майын өндүрүү жигердүү өнүктү: акыркы беш жылдын ичинде дары-дармек апийими эгилген жерлердин аянты 50%га көбөйдү. Ошондой эле күнжүт, күн карама, жер жаңгак жана мускат шалфейи сыяктуу өсүмдүктөрдүн эгилүү масштабы кыйла кеңейди. Жүзүмчүлүк жана багбанчылык да өнүгүүнүн маанилүү багыты болду. 1930-жылдан бери бактардын, жүзүмзарлардын жана мөмөлүү өсүмдүктөрдүн аянты кыйла кеңейип, колхоздордо өстүрүлгөн алма жана башка мөмө-жемиш сорттору республика ичинде кеңири тарала баштады.

Жашылчачылык жана картошка өстүрүү да ыкчам темп менен өнүккөн. 1940-жылы бул өсүмдүктөр үчүн 20 миң гектар жер пайдаланылып, шаарлардын айланасындагы чарбаларда жана өнөр жай борборлорунда жашылча өсүмдүктөрүн жергиликтүү шарттарга ыңгайлаштыруу иштери жүргүзүлүп, үрөнчүлүк чарбалар уюштурулду. Тыт өстүрүү жана жибекчилик тездик менен өстү, ал текстиль өнөр жайы үчүн маанилүү эле.

СССР ЭКК жана БКП(б) БКнин 1940–1945-жылдарга карата токтомуна ылайык, айдоо аянттарын кеңейтүү каралган: дан эгиндеринин аянты 10 миң гектарга, кант кызылчасынын аянты 23 миң гектарга, тамекинин аянты 1,2 миң гектарга, жүзүмзарлар 3 миң гектарга, бакчалар 10 миң гектарга, жашылча аянттары 15 миң гектарга көбөйтүлүүгө тийиш эле. Ошол эле учурда 1945-жылга карата дан эгиндеринин түшүмдүүлүгүн гектарына 13 центнерге, тамеки 15 центнерге, кант кызылчасы 425 центнерге, жашылчалар 26 центнерге жеткирүү белгиленген.

Бул көрсөткүчтөргө жетиш үчүн туура которуштуруп айдоо системасын киргизүү, минералдык жер семирткичтерди колдонуу жана топурактын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу каралган. Кыргыз ССРи социалисттик эмгектеги жаңы ийгиликтерге жетишүү менен экономикасын мындан ары да чындай берди.

1940-жылы Кыргыз ССРи ирригациялык курулуштарда олуттуу ийгиликтерге жетишкен, бул социалисттик кайра түзүүлөрдүн маанилүү натыйжасы болгон. Суу чарба системаларын масштабдуу реконструкциялоо жана модернизациялоо революцияга чейинки мезгилге салыштырмалуу сугат жерлеринин аянтын дээрлик эки эсеге көбөйтүүгө мүмкүндүк берди. 15 жылдын ичинде суу чарбасын өнүктүрүүгө 112 миллион сомдон ашык

каражат жумшалган, бул ирригациялык инфраструктураны кыйла жакшырткан.

Көгарт-Сай, Ысык-Ата, Сокулук жана Чоң-Кайыңды кошуп алганда ири сугат системалары реконструкцияланган жана модернизацияланган, ошондой эле жаңы каналдар – Краснореченск, Шамен, Кайырма, Жаңы жана Кансалык курулган. Көгарт дарыясына жер астындагы сууларды натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылган плотинаны куруу, ошондой эле Чүй дарыясына Чөмүч плотинасын куруу маанилүү ролду ойногон, бул 22 миң гектар жерди сугарууга мүмкүндүк берген. 1939-1940-жылдары республиканын сугат жерлеринин аянты он миң гектарга көбөйгөн, ал эми 1940-жылы 200 километрге жакын жаңы каналдар курулган.

***Батырбаев С. партиянын Фрунзе областтык комитетинин бөлүм башчысы
Чоң Чүй каналын курууга катышкандардын бири менен, 1940 жыл.***

Совет өкмөтү сугат иштерин механикалаштырууга өзгөчө көңүл бурган, бул сууну пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулаткан. Суунун бөлүштүрүлүшүн көзөмөлдөө үчүн 4400 гидротехникалык курулмалар тургузулуп, 3500 гидрометриялык посттор орнотулду. Сугаруу ыкмалары өркүндөтүлдү: жөнөкөй каптатуу ыкмасы сууну үнөмдөө жана

түшүмдүүлүктү жогорулатуу үчүн жөөк жана түтүк системалары менен алмаштырылды. Колхоздорду уюшкандыкта суу менен камсыздоо айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшүнө жана мал чарбасынын өнүгүшүнө салым кошкон.

Узундугу 270 чакырым болгон Чоң Чүй каналынын жана Орто-Токой суу сактагычынын курулушу ири ирригациялык долбоор болуп калды. Канал эки магистралдык системаны – Чүй өрөөнүн гана эмес, коңшу региондорду да суу менен камсыз кылган Батыш жана Чыгыш системасын камтыган. Курулуш учурунда 12 миллион кубометрден ашык жерди казып чыгарып, 200 инженердик курулуштарды, анын ичинде суу тосмолорун, дамбаларды жана көпүрөлөрдү куруу керек болчу. Долбоордун аякташы республиканы 5 миллион пуд кант, 2 миллион пуд дан жана 900 миң пуд жашылча менен камсыз кылып, ошондой эле мал чарбачылыгы үчүн тоют базасын чыңдайт деп күтүлгөн.

Айыл чарбалык маанисинен тышкары Чоң Чүй каналы Фрунзени суу менен камсыз кылууда, рекреациялык зоналарды жана суу спортун өнүктүрүүдө стратегиялык роль ойногон. Каналды жана суу сактагычты кошкондо ирригациялык курулушка жалпы инвестиция 170 миллион сомду түздү, бул республиканын суу чарбасын өнүктүрүүнүн эң ири программасы болуп калды. Бул жетишкендиктер айыл чарбасынын өндүрүмдүүлүгүн гана жогорулатпастан, Кыргыз ССРинин мындан аркы экономикалык өсүшүнө да негиз түздү.

1940-жылга карата Кыргыз ССР мал чарбачылыгынын өнүгүүсүндө чоң жетишкендиктерге жетишип, бул социалисттик өзгөрүүлөрдүн, коллективдештирүүнүн жана алдыңкы чарбачылык ыкмаларын киргизүүнүн натыйжасы болду. Айыл чарбада малдын саны кыйла өстү: койлордун саны 119%га, эчкилер 185%га, жылкылар 43%га, бодо мал 67%га көбөйдү. Өкмөттүн колдоосу жана колхозчулардын жигердүү катышуусу менен айыл жеринде малсыздык жоюлду. 1939-жылы СССР ЭКК менен БКП(б) БКнин токтомуна ылайык, республикада ири мал чарба фермаларынын курулушу башталды. 1938-жылы колхоздордун 45%ында мындай чарбалар жок болсо, 1941-жылга карата ар бир колхоздо уюштурулуп, 1939-жылы эле 1 359 жаңы ферма курулду. Натыйжада, коллективдүү мал чарбачылыгы кеңейип, 1940-жылга карата бардык малдын 40%дан ашыгы ушул чарбаларда багыла баштады.

Совхоздор асыл тукум мал өстүрүүнүн негизги борборлоруна айланып, колхоздорду жогорку өндүрүмдүү мал менен камсыз кылышты. 1940-жылы

республикада 22 мал чарба совхозу жана 3 мамлекеттик жылкы заводу иштеп, асыл тукум мал өстүрүү менен алектенди. Экинчи беш жылдык пландын алкагында 220 миңден ашык кой, 30 миң торпок, 6,6 миң асыл тукум кочкор жана 1 500 бука сатылды. Ошондой эле, совхоздор колхоздорго асыл тукум айгырларды берип жылкычылыктын өнүгүшүнө көмөктөштү.

Айыл чарбасын механикалаштыруу мал чарбачылыгынын натыйжалуулугун бир топ жогорулатты. 1939-жылы совхоздордо 600 трактор жана 117 комбайн иштеп, 94,4% айдоо аянтын механикалашкан айдап-себүүнү камсыз кылды. Кой чарбаларында электр тогу менен иштеген механикалык кыркуу жабдуулары колдонулуп, 10 жыл ичинде бул тармакка 90 миллион сом инвестиция салынып, фермалар электр жарыгы менен камсыздалды жана эмгек шарттары жакшырды. Натыйжада, эт өндүрүшү 61%га, май өндүрүшү 50%га, жүн өндүрүшү 42%га өстү.

Асыл тукум мал чарбачылыгы да артыкчылыктуу багыттардын бири болуп калды. «Аламедин» совхозунда бир уйдан орточо сүт саап алуу 1935-жылдагы 1 340 кг дан 1940-жылы 4 100 кг га жетти, алдыңкы саанчы аялдар жылына 8 000 кг га чейин сүт саай алышты. Совхоздор сүт жана эт өндүрүү боюнча мамлекеттик пландарды аткарып, колхоздорго асыл тукум мал берип турушту. Эң мыкты жетишкендиктери үчүн малчылар Бүткүлсоюздук айыл чарба көргөзмөсүнө катышып, алдыңкы чарбалар мамлекеттик сыйлыктарга ээ болушту.

1940-жылга карата таза асыл тукум жана метис койлордун саны 1935-жылдагы 122 335 баштан 766 968 башка чейин көбөйүп, бир койдон кыркыла турган жүн 2,1 кг дан 3,1 кг га чейин өстү. Кыргыз илимий-изилдөө институту «куйруктуу меринос» асыл тукумун чыгарып, ал жүнүнүн сапаты жана эттүүлүгү боюнча жогору мүнөздөмөлөргө ээ болду. Республика боюнча 416 жасалма уруктандыруу пункту иштеп, селекция иштери жакшырды. «Жоон-Төбө» жана «Тамчы» совхоздору элиталык койлорду өстүрүп, жыл сайын миңдеген асыл тукум малды колхоздорго берип турушту.

Жылкы чарбачылыгы да жигердүү өнүктү. Кыргыз жылкысы асыл тукум аргымак жана таскактуу жылкылар менен аргындаштырылып, алардын сапаты жакшыртылды. Жылкы фермаларынын саны 14 эсеге көбөйүп, кыргыз жылкычылары кулундун 100% сакталуусуна жетишти. Ысык-Көлдөгү №54 мамлекеттик жылкы заводу Кызыл Армия үчүн аттарды берип турду.

Чочко чарбачылыгы, канаттууларды өстүрүү жана аары чарбачылыгы да ийгиликтүү өнүктү. Колхоздордун чочко фермалары малдын көбөйүшү боюнча жогорку көрсөткүчтөргө жетишип, инкубатордук станциялар жогору

сапаттагы канаттууларды массалык түрдө чыгарууну камсыз кылды. Канаттуулар чарбаларында жумуртка жана эт өндүрүшү туруктуу өсүп, атайын адистештирилген фермалар жогорку натыйжалуулукка жетишти. «Труд крестьянина» колхозунда балапандарды чыгаруу орточо 98%га жетип, ал эми суу ресурстарынын болушу суучул канаттууларды өстүрүүнү өнүктүрүүгө шарт түздү.

Аарычылык мурда дээрлик өнүкпөгөн тармак болсо, 1930-жылдары ал айыл чарбасынын маанилүү багыттарынын бири болуп калды. Аары үйүрлөрүнүн саны 75,3 миңге жетип, жыл сайын өндүрүлгөн балдын көлөмү 600 тоннага өстү. 1939-жылы республикада 337 адистештирилген аары чарбасы иштеп, алардын алдыңкылары жогорку өндүрүмдүүлүккө жетишти. Мисалы, Ош облусундагы «Коммунист» колхозунда ар бир аары үйүрүнөн 72 кг бал алынган.

Мал чарбачылыгын өнүктүрүү үчүн анын тоют базасын чыңдоо зарыл эле. Революцияга чейин бул тармак дээрлик жок болгондуктан, кышында малдын массалык кырылышы байма-бай кайталанып турган. 1939-жылга карата чөп чабык жерлердин аянты эки эсе кеңейип, тоют өсүмдүктөрүн өстүрүү кыйла кеңири жайылды. Мал азыгы катары люцерна, беде, дан эгиндери жана тоют кызылчасы жигердүү өстүрүлүп, бул чарбадагы малдын туруктуу көбөйүшүнө жана өндүрүмдүүлүктүн жогорулашына өбөлгө түздү.

Мал чарбачылыгында жогорку жетишкендиктери үчүн алдыңкы колхозчулар мамлекеттик сыйлыктар менен сыйланышты. Он төрт адам Ленин ордени, он адам Эмгек Кызыл Туу ордени, он алты адам «Ардак белгиси» ордени менен сыйланды. Бүткүлсоюздук айыл чарба көргөзмөсүнө Кыргыз ССРинен беш миңден ашык өкүл катышып, сыйланган эмгекчилердин саны жылдан жылга өсүп турду. Эки колхоз жана бир машина-трактордук станция орден менен, сегиз колхоз I даражадагы диплом менен сыйланды. Айыл чарба тармагында иштеген көптөгөн адамдар Бүткүлсоюздук айыл чарба көргөзмөсүнүн алтын жана күмүш медалдарын алышты.

Улуу Ата Мекендик согуш башталганга чейин Кыргыз ССРнин айыл чарбасы жана мал чарбачылыгы туруктуу өсүштү көрсөтүп, бул механизациянын өнүгүшү, айдоо жерлеринин кеңейиши жана асыл тукум мал чарбасынын өнүгүүсү менен камсыздалды. Түзүлгөн инфраструктура дан эгиндерин, тоют өсүмдүктөрүн, эт, сүт азыктарын жана жүндү өндүрүүнү олуттуу жогорулатып, республиканын азык-түлүк базасын бекемдеп, айыл чарба продукциясын СССРдин башка аймактарына берип турууга шарт түздү.

1940-жылга карата Кыргыз ССР социалдык-экономикалык өнүгүүдө чоң ийгиликтерге жетишти. Бул мамлекеттик бюджеттин өсүшүндө, социалдык коргоо тутумунун бекемделишинде, элдин кирешелеринин көбөйүшүндө жана жашоо шарттарынын жакшыртылышында чагылдырылды. 13 жыл ичинде республиканын бюджетти 70 эседен ашык көбөйүп, 385,2 миллион сомго жетти. Анын басымдуу бөлүгү билим берүү, саламаттык сактоо жана социалдык камсыздоого багытталды. Жалгыз 1939-жылы эле социалдык программаларга 229,6 миллион сом бөлүнүп, бул мамлекеттин жарандардын жыргалчылыгына өзгөчө көңүл бурганын көрсөттү.

Өнөр жайдын өнүгүшү жумушчу жана кызматкерлердин санын кескин көбөйттү – 1936-жылы 93,9 миң адам болсо, 1940-жылы алардын саны 162,4 миңге жетип, 1913-жылдагы көрсөткүчтөн 32 эсе ашып кетти. Муну менен катар элдин кирешелери да өстү: орточо жылдык эмгек акы он жыл ичинде төрт эсеге көбөйүп, 3 552 сомго жетти. Кызыл-Кыя сыяктуу өнөр жай борборлорунда квалификациялуу жумушчулар айына 1 000 сомдон ашык киреше алып, бул өлкө боюнча орточо деңгээлден кыйла жогору болду.

Социалдык камсыздоо тутумунда да олуттуу өзгөрүүлөр болду. Эгерде 1925-жылы социалдык камсыздоого болгону 90 миң сом бөлүнсө, биринчи беш жылдыкта (1928–1932) бул сумма 3,05 миллион сомго, экинчи беш жылдыкта (1933–1937) – 6,5 миллион сомго жетти. 1940-жылы бир жылдын ичинде эле социалдык колдоого 7,4 миллион сом жумшалды. Өзгөчө көңүл кары-картаңдар менен майыптарды камсыздоого бурулуп, 1940-жылы аларга 740 миң сом бөлүндү. Мамлекеттик жардам менен катар колхоздордун өз ара жардамдашуу кассалары да иштеп, медициналык тейлөөнү, санаторийлерде дарыланууну жана башка социалдык муктаждыктарды каржылап турушту.

Саламаттыкты сактоонун өнүгүшү республиканын эң маанилүү жетишкендиктеринин бири болду. 1913-жылы Кыргызстанда болгону алты оорукана иштесе, медициналык жардам негизинен шаарларда гана жеткиликтүү болчу. 1940-жылга карата ооруканалардын саны 81ге, амбулаториялар – 267ге, ал эми фельдшердик-акушердик пункттар 326га чейин көбөйүп, медициналык тейлөө эң алыскы аймактарга да жеткиликтүү боло баштады. Адистештирилген аялдар жана балдар консультациялары түзүлүп, бала бакчалар менен бөбөк үйлөрүнүн кеңири тармагы пайда болду. Саламаттык сактоого каржылоонун көлөмү 1925-жылдагы 90 миң сомдон 1940-жылы 7,4 миллион сомго чейин өсүп, калкты медициналык тейлөөнүн сапатын кыйла жакшыртууга мүмкүндүк берди.

Республиканын экономикалык өсүшү колхоздордун кирешесинин көбөйүшүнө өбөлгө түздү. 1933-жылы алардын дүң кирешеси 40,4 миллион сом болсо, 1939-жылга карата он эсеге өсүп, 421,4 миллион сомго жетти. Бир колхоздук чарбага эсептелген орточо киреше 408 сомдон 2 245 сомго чейин көбөйдү, ал эми колхоздордун жалпы акчалай түшүмү ошол эле мезгилде 68,4 миллион сомдон 318,7 миллион сомго чейин өстү. Колхоздордун ичинен миллионер чарбалардын саны да кыйла артты: эгерде 1937-жылы алардын үлүшү 3,7%ды түзсө, 1940-жылга карата мындай чарбалардын саны 50дөн ашты.

Жашоо деңгээлинин жогорулашы керектөө рыногунун өсүшү менен коштолду. Жекече соода жүгүртүү көлөмү 11 эседен ашык өсүп, 1927–1928-жылдары 74,3 миллион сом болсо, 1939-жылы 827,7 миллион сомго жетти. Республикада соода түйүндөрү жигердүү кеңейип, 1932-жылы 1 852 соода жайы бар болсо, 1940-жылы алардын саны 2 588ге жетти. Колхоздордогу соода-сатык шаарлар менен жумушчу шаарчаларын эт, жашылча, сүт азыктары жана мөмө-жемиштер менен камсыз кылды. Айыл жерлеринде жаңы дүкөндөр, почта бөлүмдөрү ачылып, телефон жана радио байланыштары өнүгүп, велосипед, эмерек, музыкалык аспаптар сыяктуу өнөр жай товарларына болгон суроо-талап өстү.

1940-жылы Кыргыз ССРи сабатсыздыкты жоюуда олуттуу ийгиликтерге жетишкен, бул социалисттик кайра түзүүлөрдүн маанилүү этабы болуп калган. Революцияга чейинки мезгилде калктын басымдуу көпчүлүгү билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон эмес, бирок кырдаал кескин өзгөргөн. Массалык мектеп реформасы жана мамлекеттик агартуу саясаты окууга кеңири мүмкүнчүлүк берди. Ар бир миң кишиге 303 окуучу туура келсе, сегиз жаштан жогорку тургундардын ар бир үчүнчүсү билим берүү жараянына тартылган. 1932-1934-жылдары кыргыз тилинде 49 окуу китеби жарык көргөн, ал эми 1940-жылы алардын тиражы 167 миң нускага жетип, улуттук адабий норманын калыптанышына өбөлгө түзгөн. Орус графикасына негизделген жаңы алфавиттин киргизилиши окуу процессин жөнөкөйлөтүп, котормо адабияттарын кеңейтип, советтик билим берүү тутуму менен байланышты чыңдады.

Мектептердин саны тынымсыз өсүп, ал эми 1940-жылга карата республикада 11 миң мугалим иштеген. Кеңеш бийлиги педагогикалык кадрларды даярдоого өзгөчө көңүл бурган: алдыңкы мугалимдер орден жана медалдар менен сыйланышкан, 140 педагог Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Ардак грамоталарын алышкан, ал эми эки миң кишиге өмүр бою персоналдык наам ыйгарылган. Билим берүүнүн өнүгүшү

улуттук интеллигенциянын калыптанышына жана ар кайсы тармактарда адистерди даярдоого өбөлгө түздү.

Жогорку жана орто кесиптик билим берүү, ошондой эле жигердүү өнүккөн. Республикада алты жогорку окуу жайы иштеп, аларда 2 539 студент билим алган. Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институту тарых, адабият, математика жана чет тилдер боюнча адистерди даярдаса, 1933-жылы негизделген Айыл чарба институту республиканы агроном, зоотехник жана ветеринарлар менен камсыз кылган. 1939-жылы Кыргыз медициналык институту ачылып, дарылоо мекемелерине дарыгерлерди даярдаган. Мугалимдер институттары Ошто жана Пржевальскиде ачылып, 34 педагогикалык окуу жайында жана техникумда 7 403 студент окуган. Жумушчулар, чабандар жана колхозчулар үчүн билимдин жеткиликтүүлүгү улуттук кадрларды түзүү багытынын ишке ашырылышын тастыктады.

Ош айыл чарба техникумунун студенттери. 1939- ж. Биринчи катар, ондон солго Корчубек Акназаров. Социалисттик Эмгектин Баатыры

Басма ишинин өнүгүшү маданий өсүштүн маанилүү көрсөткүчү болду. 1940-жылы Кыргызстанда 63 гезит жана журнал чыгып, алардын жалпы тиражы 180 миң нускага жетти. Китеп басып чыгаруу дагы жигердүү өнүгүп, ошол эле жылы 206 китеп 1,4 миллион нуска менен жарык көрдү. Кыргыз

тилине жаңы илимий жана саясий терминдер киргизилип, марксизм-ленинизмдин классиктеринин эмгектери кеңири которулду. Профессор Константин Юдахин зор салым кошуп, 25 миң сөз камтылган биринчи кыргыз-орус сөздүгүн түздү. Бул эмгек тилди үйрөнүү жана улуттук маданиятты өнүктүрүү үчүн маанилүү куралга айланды.

Илимий изилдөөлөр экономика менен айыл чарбасына жигердүү киргизиле баштады. 1930-жылдары республикада алгачкы илимий-изилдөө институттары түзүлдү. Мал чарбачылык институту жаңы асыл тукум малдарды чыгарып, чарбалардын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга көмөктөштү. Ветеринардык-бактериологиялык лаборатория мал ылаңдарынын алдын алуу жана дарылоо ыкмаларын иштеп чыкты. Айыл чарба тажрыйба станциялары буудай, пахта, тамеки жана жашылча өсүмдүктөрүнүн жаңы сортторун иштеп чыгышты. 1934–1940-жылдары республикада айыл чарба илимине байланыштуу 178 илимий эмгек жарыяланды, бул Кыргызстандын илимий потенциалынын өсүп жатканын айгинеледи.

1940-жылга карата Кыргыз ССР сабатсыздыкты жоюуну толук аяктап, илим менен билим берүүнүн мындан аркы өнүгүүсү үчүн бекем негиз түздү. Билимге жеткиликтүүлүктүн кеңейиши, квалификациялуу кадрларды даярдоо жана илимий ишмердүүлүктүн жигердүү өнүгүшү социалисттик модернизациянын маанилүү жыйынтыктары болуп, экономикалык жана маданий прогресске өбөлгө түздү.

Согуштун алдындагы жылдары кыргыз адабияты чоң өсүшкө жетишти. Кубанычбек Маликов, Ясыр Шиваза, Жоомарт Бөкөнбаев, Аалы Токомбаев, Алыкул Осмонов сыяктуу жаш акын-жазуучулар советтик кыргыз адабиятынын негиздөөчүлөрү болушту. Алардын чыгармалары социалисттик курулуш, эмгек каармандыгы, элдердин достугу жана коммунисттик партиянын ролу сыяктуу темаларды чагылдырды. Кыргыз поэзиясынын өнүгүүсүнө эл акыны Токтогул Сатылгановдун чыгармачылыгы чоң таасир тийгизди. Анын жөнөкөй элдин жашоосу тууралуу ырлары көптөгөн адабий чыгармалардын негизине айланды. «Манас» эпосу да илимий жактан изилденип, аны жазып алуу жана адабий иштеп чыгуу боюнча кеңири иштери жүргүзүлүп, кыргыз элинин уникалдуу оозеки салттарын сактоого шарт түзүлдү.

Кино жана театр республиканын маданий өнүгүүсүндө маанилүү роль ойноду. 1926-жылы өлкөнүн борборунда алгачкы театралдык студия уюштурулуп, эки жылдан кийин анын негизинде Кыргыз драма театры ачылды. 1939-жылы биринчи улуттук опера – «Айчүрөк» коюлуп, анын

музыкасын Владимир Власов, Владимир Фере жана Абдылас Малдыбаев жазып, либреттосун Жусуп Турусбеков, Кубанычбек Маликов жана Жоомарт Бөкөнбаев даярдашкан. Бул кыргыз искусствосунун тарыхындагы чоң окуя болуп, кыргыз тилиндеги опера алгач ирет кеңири коомчулукка тартууланды. 1936-жылы негизделген Кыргыз мамлекеттик филармониясы республикадагы музыкалык турмуштун борборуна айланды. Анын курамында улуттук эл аспаптар оркестри, хор капелласы жана элдик чыгармалар менен заманбап советтик композицияларды аткарган ансамблдер бар эле.

Сүрөт искусствосу да өркүндөп, республикада алгачкы кесипкөй сүрөтчүлөр пайда болду. Алардын ичинен Гапар Айтиев өзгөчө айырмаланып, боек менен сүрөт тартуунун кыргыз мектебинин негиздөөчүсү болуп калды. Ал улуттук мотивдерди социалисттик реализмдин элементтери менен айкалыштырды. 1939-жылы Фрунзе шаарында биринчи көркөм галерея ачылып, анда кыргыз жана совет сүрөтчүлөрүнүн эмгектери чогултулду. Ошондой эле улуттук кол өнөрчүлүк өнүгө баштады: уздар килемдерди, жибек паннолорду жана кыргыздын салттуу оймо-чиймелери менен кооздолгон көркөм буюмдарды жасашты.

1940-жылга карата Кыргыз ССР билим берүү, илим, адабият жана искусство тармагында олуттуу жетишкендиктерге жетишти. Сабатсыздыкты жоюу, жогорку жана орто кесиптик билим берүү тутумунун кеңейиши, улуттук илимдин калыптанышы, театр, музыка жана сүрөт искусствосунун гүлдөшү социалисттик курулуштун жемиши болду. Бул жетишкендиктер республиканын маданий жана билим берүү деңгээлин көтөрүп, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында элди мобилизациялоодо маанилүү ролду ойноду.

Жыйынтыктап айтканда, Улуу Ата Мекендик согуш башталганга чейин Кыргыз ССР экономикасы ыкчам өнүгүп, элдин жашоо деңгээли жогорулап, социалдык инфраструктура кеңейип, товарлар менен кызмат көрсөтүүлөргө болгон суроо-талап өсүп жаткан республикага айланды. Социалисттик өнөр жайдын өнүгүшү, колхоз курулушу жана эмгекчилердин муктаждыктарын канааттандырууга багытталган мамлекеттик саясат кыргызстандыктардын күнүмдүк жашоосун түп-тамыры менен өзгөртүп, аларды жаңы коомду куруунун жигердүү катышуучуларына айлантты.

1940-жылга карата республика социалдык-экономикалык өнүгүүдө чоң секирик жасап, бюджеттик каражаттардын социалдык тармакка көбүрөөк бөлүнүшү, калктын кирешесинин өсүшү жана сооданын кеңейиши жашоо сапатынын жогорулашына шарт түздү. Мурда экономикада чет жакадагы

аймак болуп келген Кыргыз ССРи өнүгүп жаткан динамикалык аймакка айланып, мындан аркы өсүү жана туруктуулук үчүн бекем негиз түздү.

Эгерде согуш башталбаганда, республика өнөр жайын, айыл чарбасын, илимди жана маданиятын мындан ары да өнүктүрүп, Орто Азиянын социалдык-экономикалык жана билим берүү мейкиндигинде өз позициясын чыңдамак. Бирок Улуу Ата Мекендик согуш бардык пландарды өзгөртүп, Ата Мекенди коргоо үчүн адам жана материалдык ресурстардын толук мобилизациясын талап кылды. 1941-жылга карата билим берүү, илим, искусство жана социалдык саясаттагы жетишкендиктер калктын жашоо деңгээлин көтөрүп гана тим болбостон, кыргызстандыктардын советтик улуттук биримдиктин ажырагыс бөлүгү катары жаңы иденттүүлүгүн калыптандырды.

Дал ушул биримдикти сезүү республиканын элин чечүүчү учурда бириктирди: алар мекенин коргоого аттанышып, эвакуацияланган адамдарды кабыл алышты, заводдордо, талааларда, госпиталдарда жана илимий мекемелерде **«Баары майдан үчүн, баары Жеңиш үчүн!»** деген ураандын астында эмгектеништи. Социалисттик реформалардын аркасында Кыргыз ССРи согуш маалында бекем оорукту түзүп, Улуу Жеңишке баа жеткис салым кошту.

II. СОГУШТУН АЛГАЧКЫ КҮНДӨРҮНДӨГҮ ЧАКЫРЫКТАРГА ЖАНА КАРГАШАЛУУ АППААТТАРГА КЫРГЫЗСТАНДЫКТАРДЫН КАРШЫ ТУРУУСУ

Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы бүтүндөй совет эли үчүн оор сыноо болуп, ар бир республиканы, ар бир үй-бүлөнү камтыды. Кыргызстан да СССРдин ажырагыс бир бөлүгү катары согуштун алгачкы күндөрүнөн тартып бардык ресурстарын – адамдарды, материалдык жана экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн тез арада мобилизациялоого мажбур болду. Бул апаат менен күрөшүү милдети армиянын гана эмес, жөнөкөй жарандардын да мойнуна жүктөлдү.

Согуш коомду ыкчам жооп табууну талап кылган туңгуюкка кептеди. Согуштун биринчи күндөрүнөн тарта кеңири масштабдагы мобилизация башталды – миңдеген кыргызстандыктар Кызыл Армиянын катарына ыктыярдуу кирип, элдик кошуундарга кошулуп, майданга жардам берүүчү жалпы союздук кыймылдын жигердүү катышуучуларына айланышты. Өндүрүш ишканалары жана колхоздор аскердик режимге өтүп, аялдар менен жаштар ооруктагы оор иштерди өз мойнуна алышты. Ошол эле учурда республика эвакуацияланган миңдеген адамдарды кабыл алып, ресурстардын жетишсиздиги улам күчөп бараткан шартта аларга баш калкалоого жай берип, колдоо көрсөтүүгө туура келди.

Согуштун алгачкы айлары оор жоготуулар менен коштолуп, ошол эле учурда жалпы элдик каршылыктын калыптанышынын мезгили болду. Кыргызстандын эли жогорку уюшкандыкты, биримдикти жана өз жанын аябаган кайратмандыкты көрсөттү. Бул сапаттар келечектеги жеңишке жетүүнүн негизги шарттарына айланып, майданда жана терең оорукта болуп жаткан жеңиштердин пайдубалын түптөдү.

Кыргызыстан эли душмандын күтүүсүз чабуулун жалпы элдик апаат катары кабыл алып, баскынчыларга каршы күрөшүүгө бардык күчүн мобилизациялады. Эркектер майданга аттанып, аялдар менен өспүрүмдөр тылда оор жумуштарды өз мойнуна алышты, ал эми ишканалар жана колхоздор согуштук абалга өттү. Өкмөт тез арада жалпы мобилизацияны уюштуруп, кыргызстандыктарды өлкөнүн бирдиктүү коргонуу тутумуна интеграциялады. Көрүлгөн чаралар катаал болгону менен, бул саясат

натыйжалуу болуп, элди Мекенди коргоо идеясы менен бириктирип, келечектеги Жеңишке жетишүүдө маанилүү ролду ойноду.

1941-жылдын 3-июлундагы тарыхый кайрылуусунда Сталин согушту "бүткүл совет элинин согушу", "жалпы элдик мекен коргоо согушу" жана "Эгемендүүлүк, демократиялык эркиндик үчүн Европа менен Америка элдеринин күрөшү менен бириге турган согуш" деп сыпаттады. Кыргызстан эли бул кайрылууну өлкөнүн бардык аймактарында орнотулган үналгылар аркылуу чоң көңүл буруу менен укту. Бул сөз элге зор таасир тийгизип, аларды согушка каршы туруштук берүүгө психологиялык жактан даярдап, жашоонун бардык тармактарын согуштук нукка багыттоонун маанилүү милдетин койдү.

Сталин өз сөзүндө фашисттик Германия менен согуш жөн гана аскердик кагылышуу эмес, Совет мамлекетинин жана анын элдеринин улуттук көз карандысыздыгы үчүн өлүмгө тете коркунуч экенин баса белгиледи. Ошол эле учурда анын кайрылуусу элди жеңишке болгон ишенимге шыктандырды жана биримдикке чакырды.

Жеңиштин чечүүчү моралдык-саясий фактору өлкөнүн бүтүндөй эли менен майдандын ортосундагы эмоционалдык жана идеологиялык байланыш болду. Ар бир советтик жаран, анын ичинде кыргызстандыктар да, өз мекенин коргоо үчүн салгылашып, алардын аталары, уулдары жана бир туугандары согуш талаасында душманга каршы туруштук берип жатты.

Кыргызстандыктардын согушка жалпы катышуусу, анын ичинде кеңири жүргүзүлгөн үгүт-насаат иштери менен да шартталды. Эл оор жоготууларга карабастан, бул согушта ар бир адам — майданда же оорукта болобу — жалпы күрөштүн ажырагыс бөлүгү экенин так түшүндү. Ошондуктан согуш мезгилиндеги чектөөлөр жана кыйынчылыктар эл тарабынан зарыл жана акыйкат зарылчылык катары кабыл алынган.

Италиялык тарыхчы белгилегендей: «Патриотизм, өз ишинин адилеттүүлүгүнө болгон бекем ишеним, ал тургай, көптөр үчүн — Кудайга жана Сталинге болгон ишеним, элди ушул коркунучтуу чыңалуунун алдында сынбоого көмөк кылды». Согуштун алгачкы күндөрүнөн тартып Мекенди коргоо бүтүндөй совет эли үчүн бириктирүүчү күчкө айланды.

Майдандан географиялык алыстыкка карабастан, СССРдин ар бир республикасы, анын ичинде Кыргызстан, жалпы Жеңиш үчүн мобилизацияланып, өз салымын кошту. Республика үчүн согуш алыскы чек аралардагы салгылаштар гана эмес, оорук жана экономика үчүн да оор сыноо болду. Жалпы апааттын шартында кыргыздар кайраттуулугун жана

чечкиндүүлүгүн көрсөтүп, улуттук айырмачылыктар жалпы коркунуч алдында экинчи планга түшөрүн далилдешти.

Согуштун жүрүшүндө идеологиялык иштер патриотизмди жана СССР элдеринин улуттар аралык биримдигин бекемдөөгө багытталды. Бул саясат өлкөнүн бардык элдеринин демографиялык потенциалын колдонууну гана эмес, коомду бирдиктүү күрөш идеясынын айланасында бириктирүүгө да шарт түздү. Улуттук аскердик түзүмдөр уюшулуп, чыгыш республикалары эвакуацияланган ишканаларды кабыл алып, алардын калыбына келишине көмөктөшүп, Жеңишке зор салым кошушту.

Элдердин достугу согуш сыноосунан өтүп, чыккынчылык жана саткынчылык учурлары болгонуна карабастан, бул идеологиялык концепция убакыттын сыноосунан ийгиликтүү өттү. Согуштун жүрүшүндө советтик коргонуу системасында орус элинин орду да объективдүү түрдө өсүп, өлкөнүн негизги таянычы катары таанылды.

Согуш алдындагы жараяндар СССРде массалык мобилизациянын негизин түздү. Социалисттик өзгөрүүлөр улуттарды – орустардын, украиндердин, кыргыздардын, өзбектердин жана казактардын – бардыгын бирдиктүү советтик коомдун бөлүгү кылган системаны жаратты. Кыргыз ССРинин түзүлүшү көп улуттуу мамлекеттин өнүгүүсүндөгү маанилүү этап болуп, бардык жарандар үчүн тең укуктар менен мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылды. Бул өзгөрүүлөр коллективдүү аң-сезимдин калыптанышына шарт түзүп, согуш мезгилинде өзгөчө мааниге ээ болду. Эгерде 1916-жылы кыргыздар падышалык өкмөттүн ооруктагы иштерге мажбурлап мобилизациялоо саясатына каршы чыгып, Улуу Үркүн трагедиясын башынан өткөрүп, Кытайга качууга аргасыз болушса, 1941-жылы, тарыхый эстутумга карабастан, өлкөсүн жана социалисттик түзүлүштү коргоо үчүн күмөн санабастан күрөшкө аттанышкан.

Тынч мезгилдеги билим берүү, өнөр жай, айыл чарба жана маданият тармагындагы жетишкендиктер кыргызстандыктарга биргелешип иштөөнү, укуктарын коргоону жана жалпы жыргалчылыкка умтулууну үйрөттү. Бирок согуш башталары менен бул ийгиликтер коркунучка кептелди. Германиянын капысынан кол салуусу Мекенди коргоо үчүн бардык ресурстарды тез арада мобилизациялоону талап кылды.

Согуштагы жеңиш үчүн майдандагы ийгиликтер канчалык маанилүү болгон күндө да, анын жыйынтыгы жалгыз эле аскердик аракеттерге эмес, согуштук экономиканын абалына да көз каранды болчу. Экинчи дүйнөлүк согушта техниканын кеңири колдонулушу татаал камсыздоо системасын

жана ири уюштуруучулук аракеттерди талап кылды. Бул согуш чыдамкайлыкка сыналган мезгил болуп, ал бир гана армиянын эмес, ооруктун да күчүн ченеген зор сыноо болду.

Согуштун алгачкы айларында Кыргыз ССРи бардык тармактарда – өнөр жайдан жана айыл чарбадан баштап маданиятка жана аскердик даярдыкка чейин жогорку деңгээлдеги мобилизацияны көрсөттү. Эл согушту толук берилүүнү жана биримдикти талап кылган жалпы чакырык катары кабыл алды.

Коомду бириктирүүнүн эң маанилүү куралы калктын күжүрмөн маанайын калыптандыруучу шаарларда жана айылдарда жүргүзүлгөн агитация-пропагандалык иштер болуп калды. Массалык митингдер, ураандар, концерттер жана басма сөздөгү макалалар каршылык көрсөтүүнүн бирдиктүү идеологиясын чыңдады. Жумушчулар, колхозчулар, интеллигенция жана жаштар эмгек жана аскердик мобилизацияга жигердүү тартылып, жаңы кесиптерди өздөштүрүп, өндүрүштүк нормаларды ашыра аткарып, топтогон акчаларын майдан үчүн тартуулап жатышты. Кыргызстандыктар да башка союздук республикалардын калкы сыяктуу согуштун башталышын жалпы апаат катары кабыл алып, бирдиктүү жигер менен биригишти. 1941-жылдын 26-июнунда кабыл алынган «Калк арасында агитациялык-массалык иш-чараларды кеңейтүү боюнча чаралар» тууралуу токтомго ылайык республикада коомду консолидациялоого багытталган жигердүү саясий ишмердүүлүк башталды. Басма сөз, партиялык жана комсомолдук түзүмдөр агитациялык иш-чараларды координациялап, жалпы элдин рухун бекемдөөгө көмөктөштү. Биримдикке чакырыктар ири шаарларда гана эмес, алыскы айылдарда да жаңырып, жергиликтүү тургундар мобилизациялык жараяндарга жигердүү катышышты.

Согуш мезгилинде мобилизациянын маанилүү куралы болуп агитациялык-пропагандалык иштер саналды. Ал коомдун бардык тармактарын камтып, элдин маанайын көтөрүүгө жана жалпы ишке дем берүүгө багытталды. Шаарлар менен айылдардын көчөлөрүнө патриоттук ураандар жазылган плакаттар илинди: **«Душман жок кылынат, жеңиш биз тарапта!», «Мекениңди коргоону үйрөн!», «Ар бир жаран аскердик кесипти өздөштүрүүгө тийиш!»**. Ар кайсы жерлерге орнотулган үн күчөткүчтөр Совинформбюронун маалыматтык билдирүүлөрүн таратып, жарандардын майдандагы окуялардан кабардар болушун камсыздады. Гезиттер расмий маалыматтарды, буйруктарды жарыялап, согуштун жүрүшү тууралуу кеңири кабар берип жатты.

МОЛОДЕЖЬ КИРГИЗИИ ВМЕСТЕ С МОЛОДЕЖЬЮ ВСЕГО МИРА ВЫСТУПАЕТ ЕДИНЫМ ФРОНТОМ ПРОТИВ ФАШИЗМА

Знамя свободы и счастья будет вечно сиять над нашей страной

АТБАШИ. 1 октября. (КирТАГ). Слушать переадрес по радио антифашистского митинга московской молодежи собралось более четырех тысяч человек. Много комсомольцев прибыло в кинотеатр первом из далеких алпоз, где нет радио. Их делегатом колхозная молодежь. В киргизских колхозах были выделены товарищи, хорошо знающие русский язык. Они тут же переводили слушателям содержание речей ораторов.

Триста человек в колхозе «Ал-Джар» после окончания передачи организовали митинг. Горячо аплодировали они секретарю комсомольского комитета тов. Шабанову, который заявил:

— Нам отделяют тысячи километров от молодежи Ленинграда и Одессы, героически сражавшейся против гитлеровских «фа»... далеко от нас Красная Москва, но наши мисии едины. Мы горим лютой ненавистью к фашизму и готовы в любую минуту встать на защиту своей любимой родины. Будем неустанно крепить тылы своей отчизны, по-сталински работать, повсюду овладевать военным делом. Народы нашей страны, объединенные неразрывной интернациональной дружбой, одолжат все свои силы для победы над врагом. Фашизм будет уничтожен!

Антифашистский митинг молодежи Джасал-Абада

ДЖАСАЛ-АБАД. 1 октября. (КирТАГ). 30 сентября здесь состоялась многотысячный антифашистский митинг молодежи. На трибуне — участники боя с фашистским орденом кавалером Мамахановым. Он говорит:

— Дорогие друзья! Мы не сложим оружие до полного уничтожения фашизма. Враг будет разбит. С неггерие-

нем и жиды выжорочены, чтобы снова встать на фронт.

Тов. Мамаханов приводит митингующим пример: задержка выжорочения фашистских захватчиков надальными и мирным населением.

Грохом аплодисментов и криками «ура» участники митинга встретили предложение послать приветственную телеграмму вождю народов товарищу Сталину.

На митинге участвовало 1500 человек

ОШ. 1 октября. (По радиотелефону). Городской сад переполнен. Около полутора тысяч молодых патриотов города собрались сюда, чтобы заявить о своей вечной ненависти к проклятому фашизму, о готовности до последней капли крови защищать родину от немецких варваров.

Ровно в семь часов тридцать минут вечера по поручению городского комитета комсомола антифашистский митинг открывает тов. Пуштинский. Она говорит о славных традициях Ленинско-Сталинского комсомола, о его героических подвигах на фронтах гражданской и Отечественной войны. Комсомальцами аплодисментами наполняется сад, когда упоминается имя великого вождя народов, лучшего друга молодежи Иосифа Виссарионовича Сталина.

Один из других на трибуну выходит молодой производственник. Каждое их слово горит священным пламенем к ненависти врагу. Они дают клятву — никому не отступить своей свободной и радостной жизни, завоеванной своим отцом.

— Мы сделаем все, чтобы татаро-русские познания дедов, костей на нашей земле, — говорит секретарь комсомольской организации типографии тов. Тарновская. — Пусть наверху помнят, что советский народ монолитен. Его не запугают никакие трудности войны, он будет бороться до полной победы.

Участники антифашистского митинга послали приветственные телеграммы товарищу Сталину и героической молодежи города Ленин.

Работать для фронта, не покладая рук

ПРЕЖВРАЙСК. 30 сентября. (По телеграфу). Большие массы молодежи собрались 29 сентября на антифашистский митинг молодежи. На митинге выступили секретарь комсомольского тоев Габдуллин, мать лет бойцов тов. Шестина, участники боя с фашизмом тов. Березов, коммунист, старшина Маргарита Туркина, секретарь горкома комсомола тов. Баженов.

— Своим опытом я даю приказ бить фашистов без промаха, до последней капли крови защищать свою страну, — заявила в своем выступлении тов. Шестина. — Мне 34 года, я не жалею ни, работаю в колхозе. Призываю и вас работать, не покладая рук, помогать Красной Армии в борьбе с проклятыми фашистами.

На митинге принята резолюция, в которой молодежи. Проведена обязательная сбор средств на постройку танка имени комсомола Киргизии, за работу в фонд обороны 600 трудящихся в колхозах, собрать 25 тонн черных и цветных металлов и 150 килограммов лекарственных трав.

Участники митинга единогласно приняли приветственные телеграммы героическим защитникам Ленинграда и Одессы.

М. ГРОМОВА,
секретарь Пржевальского горкома ЛКСМ Киргизии.

"Советская Киргизия" гезити, 1-октябрь 1941-ж.

Патриоттуулукту пропагандалоо жана патриоттуулукка чакыруу аскерге чакырылгандар менен ооруктагы калкта күжүрмөн маанайды жаратууда негизги ролду ойноду. Заводдордо, фермаларда, цехтерде атайын жыйындар өткөрүлүп, анда советтик жоокерлердин эрдиктери талкууланып, алардын тайманбастыгы менен кайраттуулугу тууралуу мисалдар келтирилип турган. Концерттер, патриоттук ырлар жана радио берүүлөр адамдарды эмгек эрдигине шыктандырып, майданды ар тараптан колдоону күчөтүүгө көмөк көрсөттү. Гезиттер согуштун алгачкы жылдарында майданга болгон элдин колдоосун чагылдырып, расмий маалыматтык кабарларды үзгүлтүксүз жарыялап жатты.

Патриотизмдин даана үлгүсү болуп 1941-жылдын 8-июлунда «Советтик Кыргызстан» газетасында жарыяланган кат эсептелет. Анда Калинин районуна караштуу «Красный Восток» артелинин колхозчусу Акулина Ивановна Пономаренко майданда согушуп жаткан беш уулуна кайрылган. Ал уулдарын душманга каршы тайманбай күрөшүүгө жана зарыл болсо, Мекени үчүн өмүрүн берүүгө чакырган: «Менин эне катары силерге айтар сөзүм, кымбаттуу балдарым, — канкор немис фашисттерин аеосуз талкалагыла, күчүнөрдү аябагыла, ал тургай эгер керек болсо, өмүрүнөрдү да Мекен үчүн арнагыла». Бул кат өзүнө болгон жогорку талапты, айкөлдүктү жана өзүн курмандыкка чалууга даярдыгын камтып, согуш мезгилиндеги

айылда эмгекчилердин майданга жардам берүү үчүн бардык күч-аракетин мобилизациялоого даяр экени баса белгиленди: кен казуучулар көмүр казуу боюнча пландарды ашыра аткарышты, тигүү жана механикалык ишканалардын жумушчулары жылуу кийимдерди жана керектүү продукцияларды чыгарууну тездеттишти, ал эми колхозчулар айыл чарба тапшырмаларын өз мөөнөтүнөн мурда аткаргандыгы тууралуу рапорт беришти. Демонстрациялар «Баары майдан үчүн, баары Жеңиш үчүн!» деген ураандар менен коштолуп, аскерлештирилген бөлүктөрдүн жүрүштөрү жана партиялык жетекчилердин сөздөрү менен өттү. Бул иш-чараларга жаштар да жигердүү катышып, алар үчүн бул күндөр Мекенди коргоо жана социалисттик түзүлүштүн жетишкендиктерин сактоо чечкиндүүлүгүнүн символу болуп калды.

Согуштун алгачкы сааттарынан тартып эле Кыргыз ССРинин бийлиги жана эли коркунучтун масштабын түшүндү. Ошол эле күнү коргонуу комиссиялары түзүлүп, аскердик даярдык боюнча чогулуштар жана окутуулар уюштурулду. Мүмкүн болуучу коркунучту эске алуу менен республика өкмөтү дароо мобилизациялык иш-чараларды баштады. Жүздөгөн жарандар ыктыярдуу түрдө аскер комиссариаттарына кайрылып, бул фашисттик агрессияга каршы республикада күчөгөн патриоттуулуктун ачык далили болду.

Массалык патриоттук маанай ыктыярдуу кыймылда өзүн көрсөттү. Согуштун алгачкы 15 күнүндө эле майданга шашылыш жөнөтүүнү сураган 3 820 арыз түшкөн, ал эми 1941–1942-жылдары армияга 160ка жакын кыз ч акырылып, бул өлкө жарандарынын Ата Мекенди коргоого кеңири катышканын баса белгиледи.

Республиканын бардык аймактарынан майданга жөнөтүү өтүнүчү менен каттар жана арыздар түшүп жатты. Алардын арасында жумушчулар, ишканалардын жетекчилери, студенттер, мугалимдер, үй кызматындагы аялдар, мурдагы кызыл армиячылар жана атүгүл 17 жаштагы балдар үйүнүн тарбиялануучулары да бар эле. Мисалы, эт-сүт совхозунун директору П. И. Мельников, ЧЧК башкармалыгынын машинисткасы Л. А. Коломыцкая, демобилизацияланган танкист Дмитрий Губарев өздөрүнүн согушка барууга даяр экенин билдиришкен. Жамааттык кайрылуулар да болгон. Фрунзекурулуш базасынын экспедитору Дмитрий Чистяков жубайы А. Ходжаева менен бирге майданга жөнөтүүнү суранып, ал пулеметчу катары кызмат өтөөгө, ал эми жубайы госпиталда иштөөгө даяр экенин билдирген. Сталин районундагы май өндүрүүчү ишкананын директору Насретдин

Бикоев жаш курагына карабай, согуш талаасына жөнөтүүнү сурап, аскер комиссариатына кайрылган. Колхозчу Степанида Ивановна Пашута болсо, анын майданда жакындары жок экенине карабай, Кызыл Армияга жардам берүүнү каалай турганын жазган. Бул мисалдар Кыргыз ССРинин эли жогорку патриоттук маанайда болгонун жана жалпы Жеңиш үчүн күрөшкө өз салымын кошууга даяр экенин айгинелейт.

Биринчи Май районунун аскерге чакыруу пунктунда

Совет өкмөтүнүн идеологиясында согуштун алгачкы күндөрүнөн тартып патриотизмди гана эмес, СССР элдеринин улуттар аралык биримдигин бекемдөөнү көздөгөн саясат жүргүзүлдү. Кызыл Армиянын катарына бардык улуттун өкүлдөрү чакырылып, алар жалпы Ата Мекенди коргоо үчүн согуш талаасына аттанган. Аскерге чакырылгандардын көпчүлүгү орус тилин жетиштүү деңгээлде билбегендиктен, улуттук аскер бөлүктөрү түзүлгөн. Мобилизацияланган жоокерлерден куралдуу күчтөрдүн ар кандай түзүмдөрү – аткычтар дивизиялары, өзүнчө бригадалар, авиация жана кавалерия бөлүктөрү калыптанып, алар совет армиясынын маанилүү бөлүгү болуп калды.

1941-жылы улуттук аскердик түзүмдөр уюшула баштаган. Биринчилерден болуп 385-аткычтар дивизиясы, ошондой эле 40- жана 153-аткычтар бригадалары уюштурулган, алар Фрунзе шаарындагы учкучтар мектебинин базасында түзүлгөн. Ушул эле мезгилде 107-, 108- жана 109-

кавалериялык дивизиялар түзүлүп, алардын камсыздалышы республикадагы эмгекчилердин жеке аманаттарынын эсебинен каржыланган. Жалпысынан 18,7 миллион сом чогултулган, мындан тышкары, каражат Фрунзе, Ысык-Көл, Тянь-Шань, Ош, Жалал-Абад облустарынан жана башка булактардан да тартылган. Бул аскердик бөлүктөр үчүн 11 478 ат, 66 автоунаа, анын ичинде 54 жүк ташуучу, 7 жеңил жана 5 атайын автоунаа жана башка транспорттук каражаттар бөлүнгөн. 1941-жылдын ноябрь айында республикада 660-, 664- жана 665-авиациялык түнкү бомбалоочу полктору түзүлгөн.

Кыргыз ССРи менен Казак ССРинин мыкты жоокерлеринен Кыргыз ССРинин аскер комиссары И.В. Панфиловдун командачылыгы астында 316-аткычтар дивизиясы түзүлгөн. Кийинчерээк, 1941-жылдын 17-ноябрында, бул бөлүк 8-гвардиялык аткычтар дивизиясына айланып, гвардиялык ардактуу наамга ээ болгон.

Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы күндөрүнөн тартып Кыргыз ССРинде кеңири масштабдуу мобилизация ишке ашырылып, ал аскердик бөлүктөрдү түзүүгө жана жарандардын ооруктагы коргонуу даярдыгына багытталган. Бул мобилизациянын негизги багыттарынын бири жалпыга милдеттүү аскердик окутуу болуп саналган. Ал согуштук коркунучка жооп кайтаруу гана эмес, кыргызстандыктардын согушту жалпы элдик апаат катары кабыл алып, ар бир жарандын толук мобилизацияланышын талап кылганын даана көрсөттү. 1941-жылдын 26-июнунда Кыргызстан КП(б) БК Бюросу “Калк арасында массалык коргонуу-физкультуралык иштерди жана аскердик даярдыкты күчөтүү жөнүндө” токтом кабыл алып, анын негизинде жумушчулардын мобилизациясы жүргүзүлүп, аскердик машыгуулар уюштурулуп, шаарларда жана айылдарда коргонуу түзүмдөрү уюшулду. Бул Кыргыз ССРиндеги кеңири масштабдуу аскердик даярдык системасынын башталышы болуп, ал коомдун бардык катмарларын камтып, Кызыл Армия үчүн күчтүү резервди түзүүгө өбөлгө түздү.

Республика согушка чейин эле аскердик даярдыкка маани берип, 1940-жылга карата жаштардын жыйырма беш пайызы ЭКД (Эмгекке жана коргонууга даярдык) жана ЭКДБ (Эмгекке жана коргонууга даяр бол) белгисине ээ болгон. Бирок 1941-жылдын он жетинчи сентябрында МКК (Мамлекеттик коргонуу комитети) тарабынан кабыл алынган жалпыга милдеттүү аскердик окутуу тууралуу токтом Кыргыз ССРиндеги аскердик даярдыкты ого бетер күчөттү. Бул программа баштапкы аскердик жана окутуу даярдыгын, аба жана химиялык коргонуунун чараларын, ошондой эле

денени машыктырууну жана тактикалык машыгууларды камтыды. Шаарлар менен айыл-кыштактарда аскердик даярдык ийримдери түзүлүп, анда жакындан бетме-бет кармашуу, мылтыктын найзасын пайдалануу, тактикалык багыт алуу сыяктуу машыгуулар өткөрүлдү. Ишканалардын жумушчулары, колхозчулар, мектеп окуучулары жана студенттер аскердик сабактарды өздөштүрүп, алардын билими менен көндүмдөрү согуш учурунда чечүүчү мааниге ээ болорун түшүнүштү.

Фрунзедеги атчандар окуу жайында атчан жоокерлерди даярдоо

Согуштун алгачкы айларында жүргүзүлгөн кеңири масштабдуу аскердик даярдык өз жыйынтыгын бере баштаган. 1941-жылдын июль айынан сентябрь айына чейин Кыргыз ССРинде 14 миңдей адам аскердик даярдыктан өтүп, алар кийинчерээк 385-аткычтар дивизиясынын, үч аткычтар бригадасынын жана үч өз алдынча автоматчылар батальонунун курамына киришти. Андан сырткары, командирлер курамын даярдоого өзгөчө көңүл бурулду: жогорку окуу жайларынын, анын ичинде Кыргыз

мамлекеттик педагогикалык институтунун студенттери интенсивдүү аскердик машыгуулардан өтүштү. Натыйжада 1941-жылга карата республикада 33 запастагы кичи командир, 76 ок атуу инструктору, 103 аба жана химиялык коргонуу инструктору, II категориядагы 7 снайпер, 21 пулеметчу жана ЭКД (ГТО) белгисин алган 3068 студент даярдалган.

1941-жылы Фрунзе аэроклубун учкучтардын аскер мектеби кылып өзгөртүштү. Дал ушул мектептин базасында үч жеңил түнкү бомбалоочу полк түзүлгөн. Аскер мектебинин жети бүтүрүүчүсү Советтер Союзунун Баатыры болушкан: М.Афанасьев, М.Бабкин, Е.Мазков, Н.Мирошниченко, Н.Рудь, И.Таранчиев, Т.Бегельдинов – Советтер Союзунун эки жолку Баатыры.

1941-жылдын ноябрь айында кабыл алынган “СССР жарандарын жалпыга милдеттүү аскер ишине окутуу жөнүндө” токтом республика алдына Кызыл Армия үчүн дагы кеңири масштабдуу резерв даярдоо милдетин койду. Бул тапшырма бир нече багыттарды камтыган. Биринчиден, Осоавиахим сыяктуу аскердик-коргонуу уюмдарынын ишин күчөтүү зарыл болду. 1941–1944-жылдары аталган уюм 423 миңден ашуун адисти даярдап, согуштун алгачкы айларында эле анын 69 миң мүчөсү майданга жөнөтүлгөн. Экинчиден, республикада абадан жана химиялык коргонуунун даярдыгы боюнча жигердүү иштер жүргүзүлдү жана 1943-жылдын аягында Кыргыз ССРи калкты ПВХО (противовоздушная химическая оборона – абадан химиялык коргонуу) программасына ылайык окутуу боюнча СССРде төртүнчү орунду ээлеген.

Жалпыга милдеттүү аскердик окутуу 16 жаштан 50 жашка чейинки эркектерди камтып, ок атуу, тактикалык жана саптык даярдык, жакындан бетме-бет кармашуу, саперлук иш боюнча машыгууларды камтыган. Аскердик даярдыкта орус тилинин жетиштүү деңгээлде өздөштүрүлбөгөндүгү кыйынчылыктарды жараткандыктан, тил окутууга да чоң маани берилди. Ош облусунда 104 тил үйрөтүү тобу түзүлүп, 4519 адам камтылган, ал эми жалпы облус боюнча аскердик даярдыктан өткөн жарандардын саны 22 миңден ашкан. 1941-жылдын аягында катаал кыш жана согуштун оор шарттары жалпыга милдеттүү аскердик окутуунун жаңы ыкмаларын талап кылды. “Биз так мээлөөгө жана ата алууга тийишпиз! Лыжа тагыналы!” деген девиздин астында жоокерлер кар үстүндө согуштук тактиканы өздөштүрүү максатында лыжа менен жүрүүнү үйрөнүштү. Мисалы, Свердлов районундагы кар баскан стадиондо лыжа менен жүрүү машыгуулары өткөрүлүп, жоокерлер кышкы шартта байкалбай калуу (маскировка) ыкмаларын өздөштүрүшкөн. Тянь-Шань тоолорунда жана

Нарын аймагында тоо шартында аскердик кыймылдар, инструкторлорду даярдоо жана согуштук тактиканы үйрөнүү боюнча машыгуулар уюштурулган. Лыжада жүрүүнү үйрөнүү менен катар, ок атуу, мылтыктын найзасын пайдалануу жана башка согуштук машыгуулардын үстүндө да иш жүрүп, аскерлердин ар тараптуу өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

Аскердик курстар чакырылгандардын арасында гана эмес, мектептер менен жогорку окуу жайларында да киргизилген. Окуу жайлары 176 сааттык программаларды уюштуруп, аларга теориялык жана практикалык сабактар, ошондой эле аскердик багыттагы кросстор киргизилген. Бул иш-чаралар жаштардын аскердик көндүмдөрүн өнүктүрүү менен катар, аларда мекенчилдик сезимди, жоопкерчиликти жана Ата Мекен үчүн жан аянбай эмгектенүүгө даярдыкты калыптандырууга шарт түзгөн.

Согуш бүткөнгө чейин жалпыга милдеттүү аскердик окутуу программасы токтогон жок, тескерисинче, ал кеңейип, кыргызстандыктар үчүн согуштун жалпы элдик сыноо экенин, бүт күч-аракеттерди жумшоо керектигин көрсөттү. Командалык курамдын жана окуу материалдарынын жетишсиздигине карабастан, бул аскердик даярдоо системасы Кызыл Армия үчүн күчтүү резерв түзүүгө жана республиканын коргонуу жөндөмдүүлүгүн чыңдоого мүмкүнчүлүк берди. Ошол эле маалда аскердик окутуу орус тилинин кеңири жайылышына түрткү болду, бул болсо билим берүү, илим жана маданият тармактарынын өнүгүшүнө кошумча мүмкүнчүлүктөрдү ачып, чөлкөмдүн советтик аймакка интеграцияланышына өбөлгө түздү.

Жалпыга милдеттүү аскердик даярдыктын, коргонуу-массалык иш-чаралардын жана эмгек ресурстарын мобилизациялоонун натыйжасында Кыргыз ССРи СССРдин армия үчүн резервдерди даярдоочу алдыңкы республикаларынын катарына кошулган. Бул жааттагы кеңири масштабдагы аракеттер Кызыл Армиянын согуштук даярдыгын камсыздоого, кадрлардын үзгүлтүксүз толукталып турушуна жана согуштук тапшырмалардын ийгиликтүү аткарылышына чечүүчү таасирин тийгизген.

Согуш башталары менен Кыргыз ССРинде өндүрүштү оптималдаштыруу жана пландык көрсөткүчтөрдү ашыра аткаруу кыймылы күч алып, бул мобилизациялык экономиканын негизги кыймылдаткыч күчүнө айланган. Оор согуштук шарттарга карабастан, айыл тургундары өзгөчө жан аянбас эмгекчилдикти жана эрдикти көрсөтүшүп, колхоз-совхоз системасы жогорку деңгээлдеги мобилизациялык даярдыгын далилдеп, өлкөнү айыл чарба продукциясынын ири көлөмү менен камсыз кылып турушкан.

Ресурстардын жетишсиздиги күчөгөн шартта бийлик жана эл биригип, Кызыл Армияны азык-түлүк, кийим-кече жана аскердик техника менен үзгүлтүксүз камсыз кылууга аракет кылышты. Өнөр жай ишканалары жана айыл чарбасы ресурстардын тартыштыгына карабастан, өндүрүштүк тапшырмаларды ыкчам аткарып жатты. Эл кыйынчылыктарга туруштук берип, алардын чечүү жолдорун издеди: азык-түлүктүн ордуна суррогаттар колдонулуп, кийимдер эски-уску нерселерден тигилип, ал эми айылдык усталар салттуу кол өнөрчүлүктү жандандырып, армияны үзгүлтүксүз жабдып турууну камсыздашты.

Согуштун алгачкы айларында миңчилер жана стахановчулар кыймылы өзгөчө мааниге ээ болуп, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу жана өндүрүштүк нормаларды ашыра аткаруу жалпы элдик демилгеге айланды. Темир усталардан баштап жылмалоочуларга чейин ар кандай тармактардагы жумушчулар эмгек көрсөткүчтөрүн жүздөгөн, ал тургай, миндеген пайызга ашырып, рекорддук натыйжаларга жетишти. Кыргыз ССРинин майдан үчүн иштеген жана ооруктун ишканалары массалык мелдештердин борбору болуп калды жана демилгелүү кызматкерлер социалисттик эмгектин символуна айланышты.

Кыргызстандын КП(б) БК маалыматына ылайык, митингдерде партиялык жана советтик органдардын жетекчилери сөз сүйлөшкөн. Фрунзе шаарындагы тери заводунда 12 жыл иштеген стахановчу жумушчу Ромазан Кызыл Армияны өтүк жана ат жабдыктары менен камсыз кылуу үчүн күнү-түнү эмгектенүүгө убада берген. Ал эми “Красное поле” колхозунун мүчөсү Попова эгер зарылчылык туулса, аялдар да күйөөлөрү жана уулдары сыяктуу эле фашисттерге каршы күрөшүүгө даяр экенин билдирген.

«2-я пятилетка» атындагы промыселдик артелдин 250 мүчөсү он сааттык иш күнүнө өтүү тууралуу чечим кабыл алган. Өлкөнүн көптөгөн ишканалары жогорку эмгек өндүрүмдүүлүгүн көрсөтүшкөн. Механикалык завод өндүрүш планын 106 пайызга, ун комбинаты 137% га аткарса, стахановчулар күнүмдүк норманын 327 % га аткарууга жетишкен.

1941-жылы бир катар өнөр жай ишканаларынын жылдык планды мөөнөтүнөн мурда аткаруусу Кыргызстандын жогорку мобилизациялык даярдыгынын ачык далили болуп саналган. Ош шаарындагы жибек түрүүчү фабрикасы (директору Вильгельм, партия уюмунун катчысы Куприянов), Фрунзе шаарындагы тигүү фабрикасы (директору Шульдяков, партия уюмунун катчысы Поялкова), Канттагы кант заводу (директору Ковленок, партия уюмунун катчысы Рябко) жана Фрунзенин ун комбинаты (директору

Козырев, партия уюмунун катчысы Тынянкин) өндүрүш тапшырмаларын ийгиликтүү аткарган. Согуштун оор шарттарына карабастан, ишканалар өндүрүш пландарын өз убагында аткарып, ооруктун майдандык милдеттерди чечүүгө даярдыгын чындоого олуттуу салым кошкон.

Согуштун алгачкы айларында сырттан ташып келүүлөр кескин кыскарган учурда, өзүн-өзү камсыздоо стратегиясы өзгөчө мааниге ээ болду. Тракторчуларга, инженерлерге жана МТСтин механиктерине ички ресурстарды мүмкүн болушунча натыйжалуу пайдалануу, ошондой эле тетиктерди өндүрүү жана калыбына келтирүү иштерин өз алдынча уюштуруу сунушталды. Алдыңкы тажрыйбаны окутуу жана маалымат каражаттары аркылуу жайылтуу адистердин квалификациясын жогорулатууга жана кеңири калк катмарын техникалык чыгармачылыкка тартууга өбөлгө түздү. Бул демилгелер техниканы өз убагында оңдоп, анын иштөөсүн камсыз кылуу менен гана чектелбестен, өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрдү бекемдөөгө да шарт түзүп, согуш шартында агрардык сектордун туруктуу иштешине өбөлгө болду.

Эмгекке шыктандыруу, инфраструктураны жаңылоо жана айыл чарба жерлерин натыйжалуу пайдалануу боюнча кошумча чаралар мал чарбачылыгы боюнча мерчемделген көрсөткүчтөрдү ашыра аткарууга жана ооруктун материалдык-техникалык базасын бекемдөөгө мүмкүнчүлүк берди. Бул жетишкендиктер колхозчулардын жан аябас эмгегинин жана өздөрүнүн Жеңишти жакындатууга кошкон чечүүчү салымынын аркасында ишке ашты. Согуш жылдарында республиканын айыл чарбасы майданга 4,5 миллион пуд дан, 2,7 миллион пуд картошка жана жашылча, 2,8 миллион пуд эт жана 372 миң пуд жүн жөнөттү. Мындан тышкары, 4,5 миллион пуд дан жана 500 миң пуд эт Коргонуу фондуна өткөрүлүп, армиянын үзгүлтүксүз азык-түлүк менен камсыздоого өбөлгө түздү. Бул атүгүл согуштун эң оор жылдарында майданды жана шаарларды керектүү азык-түлүктүн төмөнкү өлчөмү менен камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берди.

Кызыктуусу, мурда коллективдештирүүгө жана данды милдеттүү түрдө өткөрүүгө каршы чыккан көптөгөн дыйкандар бул жолу өздөрүнүн түшүмүн дээрлик толугу менен өз ыктыяры менен беришти. Ошол эле учурда нааразылыктын массалык түрдө көрүнүштөрү же каршылык акциялары катталган эмес. Тескерисинче, айыл эмгекчилери жогорку демилгечилдикти көрсөтүп, мамлекеттик пландарды ашыра аткарып, эмгектин натыйжалуу ыкмаларын киргизип, чарба жүргүзүү жараянын оптималдаштырууга умтулушту.

Күжүрмөн баатырдык эмгектин көрүнүктүү мисалдарынын бири – пахта терүүчүлөр Орозгүл Матыбаева, Кимсан Өмүрзакова, Калдар Калбаева, Толгонай Мамасалиева жана Жамиля Ормонова болду. Алар күн сайын 200 килограммга чейин пахта терип, сезондук норманы 1,5 эсе ашыра аткарышты. Сузак районундагы «Ирис» колхозу планды мөөнөтүнөн мурда аткарып, 245 тонна пахта өткөрдү, ал эми социалисттик мелдеште Карабаев жетектеген бригада алдыңкы орунду ээледі.

Ошол эле учурда финансы катуу көзөмөлдөнгөн. Кыргыз ССРинин Каржы эл комиссариаты элком П. Муратовдун жетекчилиги астында каржылык тартипти күчөтүп, бюджеттик каражаттарды толугу менен коргонуу муктаждыктарына багыттаган. Ар бир тыйын максаттуу колдонулуп, административдик чыгымдар кыскартылып, мекемелер аралык акча бөлүп берүү оптималдаштырылып, дебитордук жана кредитордук карыздарды көзөмөлдөө күчөтүлгөн. Бул чаралар майданды үзгүлтүксүз камсыздоого жана согуштун оор шарттарында экономиканы чыңдоого өбөлгө түзгөн.

Согуш башталары менен коомдук уюмдар Жеңиш үчүн күрөшкө жигердүү катышкан. Кесиптик кошуундар эмгек ресурстарын мобилизациялоого багытталган социалисттик мелдештерди жана башка патриоттук иш-чараларды уюштурууда демилгечи болушкан. Комсомол куралдуу күрөшкө да, тылдагы эмгек уюштурууга да чоң салым кошкон. Коргонууга көмөк көрсөтүү, авиациялык жана химиялык өнөр жайды өнүктүрүү коомдору, ошондой эле Кызыл Чырым жана Кызыл Жарым Ай коомдору армияга жана жарадарларга колдоо көрсөтүүдө олуттуу роль ойногон.

1941-жылдын 21-ноябрында Кыргызстан КП(б) БК пленумунда республикадагы партиялык уюмдардан майданга максималдуу жардам көрсөтүү боюнча өз ишмердүүлүгүн текшерип, баалоо талап кылынган токтом кабыл алынган. Партиялык түзүмдөр өндүрүштүк мерчемди аткарып жана ашыра аткаруу менен гана чектелбестен, өлкөнүн коргонуу кубаттуулугунун негизги элементтери болгон өнөр жай менен транспортту колдоону да күчөтүүгө тийиш болгон.

Ошол эле пленумда республиканын бир катар ишканаларынын өкүлдөрү салтанаттуу ант берип, Кыргызстандын эмгекчилери согуштун бардык сыноолорун тайманбай көтөрүп, майданга, Кызыл Армияга жана Флотко колдоо көрсөтүүнү немецтик баскынчылардын бири да калбай жок кылынмайынча токтотпой тургандыктарын билдиришкен. Бул сыноолорго

туруштук берүү, жеңиш үчүн бардыгынан кечүүгө даярдык маанайы элдин душманга каршы күрөшүндө маанилүү орунду ээлеген.

Бул бекем эрк жана өз жанын аябай кызмат кылууга даярдык согуштун алгачкы күндөрүнөн тартып эле Жеңиш үчүн күрөшкө жигердүү катышкан жаштардын патриоттук демилгесинен даана көрүнгөн. Кыргызстандын жаштары жогорку деңгээлдеги патриоттуулукту көрсөтүп, комсомол катарына жапырт кирүүгө жана кошумча милдеттерди өз моюнуна алууга дилгир болушкан. Жаш жигиттер менен кыздар ишканаларда жана айыл чарбасында иштеп, өндүрүштүк нормаларды ашыра аткарып, көпчүлүгү өз ыктыяры менен майданга, анын ичинде медайым жана санитар катары жөнөп кетүүгө умтулушкан. БЛКЖС (ВЛКСМ) катарына киргендердин саны өсүп, жаңы мүчөлөрдү Мекенге берилгендик, эмгек жана аскердик кызматка даярдык маанайында тарбиялоо боюнча иштер жигердүү жүргүзүлгөн. Мындай жигердүүлүк кыргыз жаштарынын фашизмди талкалоо үчүн жалпы ишке өз салымын кошууга болгон чечкиндүүлүгүн айкын далилдеген.

Согуштун алгачкы айларында патриоттук кыймыл жаштардын бардык катмарын камтыган. Жаштар майдан үчүн каражат, азык-түлүк жана жылуу кийим чогултуу иштерин жигердүү уюштуруп, айыл чарба жумуштарына катышып, өлкөнүн коргонуусуна керектүү жаңы кесиптерди өздөштүрүүгө умтулушкан. Бул жалпы элдик жогорулоо жана өз жанын аябаган эмгек жоокердик маанайды бекемдөөгө, өндүрүштүк көрсөткүчтөрдү жогорулатууга жана жарандардын биримдигин чыңдоого өбөлгө түзгөн. Бул факторлор элдин душманга ийгиликтүү каршы туруу мүмкүнчүлүгүн, мейли алар согуш талаасында болсун, же оорукта эмгектенишсин, арттырган.

Жоокердик маанайды чыңдоодо билим берүү мекемелери чоң роль ойногон. Эвакуацияга жана согуштук кыйынчылыктарга карабастан, мектептер, атайын орто окуу жайлары, техникумдар жана жогорку окуу жайлар революция тарыхына, советтик жоокерлердин эрдиктерине жана элдердин эркиндик үчүн биримдигинин маанисине арналган патриоттук жыйындарды жана лекцияларды уюштурган. Билим берүү системасы аркылуу өткөндүн сабактары жеткирилип, жеңиш бардык өлкө ресурстарынын толук мобилизациясы менен гана мүмкүн экендиги тууралуу түшүнүк калыптанган.

Массалык маалымат каражаттары тарабынан уюштурулган патриоттук үгүт-насаат иштери совет элинин биримдигин чыңдоого көмөктөшкөн. Концерттер, патриоттук ырлар, көргөзмөлөр, адабий окуулар – мунун баары адамдарды бириктирип, Жеңишке болгон ишенимди арттырган. Тоолуу

айылдарда жаштар улгайган адамдарга чарбасын жүргүзүүгө жардам берип, алардын уулдары менен бир туугандары майданда согушуп жатканда, турмуш-тиричилик түйшүгүн жеңилдеткен. Ири шаарларда окуучулар акчалай жардам жана жылуу кийимдерди чогултуу иштерин уюштурушкан. Бул иш-чаралар мажбурлоо аркылуу эмес, жоокерлерди колдоого жана Жеңишти жакындатууга болгон чын ниет менен жасалган.

Ысык-Көл облусунун окуучулары госпиталдарды мөмө-жемиштер менен камсыздоону уюштурушкан, ал эми Ош аймагындагы балдар мобилизацияланган кызматкерлердин үй-бүлөлөрүнө оор айыл чарба иштерин аткаруу менен жардам беришкен. Пржевальск шаарындагы Чехов атындагы мектептин тимурчулары райондогу кызыл армиячылардын жана командирлердин үй-бүлөлөрүн камкордукка алып, аларга чоң колдоо көрсөтүшкөн.

Согуштун алгачкы айларында Кыргыз ССРинин бардык аймактарындагы балдар жана өспүрүмдөр майданга жардам көрсөтүү ишине жигердүү катышкан. Алар жоокерлер үчүн жылуу кийим жана азык-түлүк чогултуп эле тим болбостон, колхоздордо жана майданга кеткендердин үй-бүлөлөрүндө чоңдордун көптөгөн милдеттерин өз моюндарына алышкан. Көпчүлүк учурларда жаш патриоттор чакан топторго жана бригадаларга биригип, согуштук заемдор үчүн каражат чогултууну натыйжалуураак уюштуруп, госпиталдардагы жарадарларга кам көрүшүп, чарбалык иштерге катышып, өздөрүнүн теңтуштары арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүшкөн. Алар өз салымынын маанисин жакшы түшүнүп, бул аракеттерин жалпы күрөштүн бир бөлүгү катары көрүшкөн жана “баатырлардын элесине татыктуу болууга” умтулушкан. Жергиликтүү бийлик жана мугалимдер жаштардын мындай демилгесин жогору баалап, ал майданга жардам көрсөтүү менен гана чектелбестен, келечек муунга жоопкерчилик жана жарандык милдет сезимин да тарбиялаганын белгилешкен. “Жаш патриоттордун иштери” бүтүндөй Кыргызстандын калкынын биримдигинин айкын далили болуп, согушка катышууга жашы жетпегендер дагы оорукту бекемдөө жана көптөн күткөн Жеңишти жакындатуу үчүн өз салымын кошкон.

Кыргыз ССРинин айыл чарбасынын Кызыл Армиянын муктаждыктары үчүн мобилизацияланышы эл арасындагы жогорку уюшкандык деңгээлин жана патриоттук маанайдын күчтүү экенин айгинелеген. Өзгөчө мааниге ээ болгон маселе – оор шарттарда жүк ж.б. ташуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу үчүн чыдамкай жана даярдалган аттарды жөнөтүү болгон. Фрунзе

облусундагы Кызыл-Аскер артели 50 ат, ал эми Кенеш артели 35 ат жана толук кавалериялык жабдык жиберип, армияны камсыздоого колхозчулардын жигердүү катышып жатканын көрсөтүшкөн. Бирок кавалерияны натыйжалуу колдонуу үчүн аттарды жеткирүү менен гана чектелбестен, ээр, ооздук жана башка жабдыктарды да чыгаруу талап кылынган, бул ат жабдыктары менен камсыздоо маселесин курчуткан. Ворошилов районунун колхозчулары, ошондой эле Октябрь, Караван, Сузак жана Токтогул райондорунун чарбалары мыкты аттарды багып гана тим болбостон, кавалериялык жабдууларды сатып алууга да ири каражат бөлүшкөн. Бул иш-аракеттер Жалал-Абад облпромыслосунда жана райондук өнөр жай комбинаттарында өндүрүштү ыкчам уюштурууну талап кылган.

Ошол эле учурда Араван районунун Ленин атындагы артели баштаган бодо малды семиртүү кыймылы да кеңири жайылган. Бул айыл калкынын жогорку деңгээлде мобилизациялангандыгын жана агрардык сектордун согуштук камсыздоо системасына интеграцияланганын көрсөткөн. Аламүдүн районунун Ленин атындагы артелинин жеке чарбаларда мал семиртүүнү уюштуруу чакырыгы коргонуу азык-түлүк фондун түзүүгө олуттуу салым кошкон. Кыргызстан КП(б) БКнын колдоосу менен бул жараян жалпы республика боюнча кеңейип, жыйынтыгында майданга бир кыйла сандагы мал тапшырылган. Ноябрьдын ортосуна карата эле Тянь-Шань облусунун Кочкор районунун жана Ат-Башы районунун колхозчулары тиешелүүлүгүнө жараша 835 баш малды жана 400 атты семиртүүгө өткөрүп беришкен. Бул чаралар кавалериялык бөлүктөрдү гана камсыз кылбастан, армия үчүн азык-түлүк корун түзүүгө да өбөлгө түзүп, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн бекемдөөгө чоң салым кошкон.

Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы күндөрүндө эле Кыргыз ССРинин эли майдандын муктаждыктары үчүн каражат жана азык-түлүк топтоо менен гана чектелбестен, жоокерлерге белектерди жөнөтүп, аларга камкордук жана колдоо көрсөтүшкөн. Колхозчулар 11 миң сом чогултуп, бул каражатка папирос, тамеки жана үйдө жасалган печенье сатып алышып, мекендештеринин каттары жана жакшы тилектери менен көп жаңы жылдык белектерди даярдашкан. Чүй районунун Жаңы-Жол, Ак-Бешим, Большевик колхоздорунда өткөн митингдерде эмгекчилер жоокерлердин баатырдык эрдиктери тууралуу сыймыктануу менен айтып, жаңы жылда гвардиячыларга белек жөнөтүү чечимин кабыл алышкан. Алар үч миң сом топтоп, 40 кой бөлүп беришкен. “Москванын алдында душманды талкалаган баатырларга – эң жакшы белектер” деген ураан алдында Каганович

районуна караштуу бардык колхоздор жаңы жылдык белектерди даярдоого жигердүү катышып, чогултулган 19 миң сом менен азык-түлүк сатып алышып, үч тонна этти атайын вагон менен жөнөтүшкөн. Калинин районундагы Федоров атындагы колхоз 450 килограмм шекер, көп өлчөмдөгү май, тоок эти жана айыл чарба артелдеринин мүчөлөрү менен илимпоздор тарабынан берилген жеке белектерди камтыган жаңы жылдык посылка даярдаган. Илимпоз Валетов жоокерлерге эки килограммга жакын махорка, дептер жана карандаш жөнөткөн. Пржевальск шаарында 25-декабрда үй кызматындагы аялдар Жигайлова жана Зениченко майданга 10 килограммдан ашык кургатылган мөмө-жемиш жана 10 куту папирос жөнөтүшкөн. Ысык-Көл облусунун эмгекчилери болсо төрт миң килограммдан ашык ар түрдүү азык-түлүктү чогултуп, жоокерлерге жеткирген. Бул демилгелер элдин биримдигинин жана жоокерлерге болгон чексиз колдоосунун айкын далили болду. Жылуулук жана камкордук менен толтурулган жаңы жылдык белектер жоокерлерге материалдык жардам гана эмес, моралдык күч-кубат берип, алардын кайратын бекемдөөгө жана элдин Жеңишке болгон ынтымагын көрсөтүүгө чоң салым кошкон.

Майданга жөнөтүлгөн белектер

Согуштун алгачкы күндөрүнөн тартып эле оор материалдык шарттарга карабастан, каражат, азык-түлүк кору, жылуу кийим жана аскердик техниканы оңдоо үчүн материалдарды чогултуу иштеринин уюштурулушу совет элинин башына түшкөн жалпы кайгынын терең түшүнүлгөндүгүн айгинелеген. Согуш жана социалисттик жетишкендиктердин кыйроо коркунучу шартында ар бир жаран өзүнүн жеке эмгеги жана материалдык салымы Жеңиш үчүн чечүүчү мааниге ээ экенин так түшүнгөн. Эмгек ресурстарын мобилизациялоо жана экономикалык колдоо майданды керектүү нерселер менен камсыздоонун негизги факторлору болгон.

Эң башкысы – Мекенди коргоо бекем ооруктун колдоосусуз мүмкүн эместигин түшүнүү болгон. Согуш шартында ар бир республика аскерлерди мобилизациялоо менен гана чектелбестен, армиянын материалдык камсыздоосун да өз мойнуна алышы керек эле. Кыргыз ССРинде бул маселеге өзгөчө көңүл бурулуп, ресурстарды чогултуу иши каражат топтоону гана эмес, азык-түлүк, кийим-кече, кездеме жана биринчи керектелүүчү товарларды жыйноону да камтыган.

Жергиликтүү бийлик органдары тынчтык мезгилиндеги тажрыйбаны жана социалисттик модернизациянын жетишкендиктерин колдонуп, чогултулган ресурстарды эсепке алуу жана бөлүштүрүү боюнча атайын комиссияларды түзгөн. Колхоздор, ишканалар жана мектептер да бул ишке жигердүү катышкан. Айыл жергесинде колхозчулар өндүрүштүк пландарды ашыра аткарып, ашыкча продукцияны майданга жөнөтүшкөн. Шаарларда жумушчулар металл сыныктарын, кездеме, жыгач жана аскердик техниканы оңдоо жана жаңыртуу үчүн керектүү башка материалдарды чогултууну уюштурушкан. Бул аракеттер жарандардын жогорку аң-сезимдүүлүгүн жана жеке кызыкчылыктарынан баш тартып, Жеңиш үчүн кызмат кылууга даяр экенин даана көрсөткөн.

Майдандагы жеке баатырдыктар менен катар жапырт аракеттер да негизги ролду ойногон. Согуштук аракеттер үзгүлтүксүз ооруктун колдоосунун коштоосунда жүрүп, жумушчулардын, колхозчулардын, интеллигенциянын жана атүгүл мектеп окуучуларынын эмгеги күчтүү коргонуу резервин түзгөн. Ар бир жаран, кесибине карабастан, мобилизацияга катышуусу Жеңиш үчүн чечүүчү мааниге ээ экенин жакшы түшүнгөн. Ошентип, жеке баатырдык мисалдар жалпы патриоттук демдин бир бөлүгүнө айланып, бирдиктүү каршылык майданын түзгөн. Бул майданда ар бир адам – мейли ал майдандагы жоокер болсун, же ооруктагы

эмгекчи болсун – Мекенди коргоонун маанилүү бөлүгү катары кабыл алынган.

Кошумча ресурстар, айрыкча айыл жергесинен, Коргонуу фонду аркылуу жөнөтүлгөн. Жыйымдарды мобилизациялоонун маанилүү түрлөрүнүн бири согуш жылдарында кеңири жайылтылган мамлекеттик облигацияларга жазылуу болгон. Белгилүү бир район же облус колхозчулары аскер бөлүктөрүн колдоо максатында учак же танк сатып алууну өз мойнуна алып, алардын наркын толук жабууга умтулушкан. Бул факт элдин өз коргоочуларын курал-жарак менен камсыздоо үчүн кандай оорчулуктарга барганын айкын далилдеп турат.

Кыргыз ССРинде ооруктун мобилизациясы ири масштабдуу акча каражаттарын чогултуу менен коштолгон. Республикалык партиялык жетекчилик жумушчуларды, колхозчуларды жана интеллигенцияны Тамбов жана Саратов эмгек жамааттарынын өрнөгүн ээрчип, танктар менен согуштук учактарды куруу үчүн ири суммаларды чогултууга чакырган. Кыргызстандын эмгекчилери бир добуштан жеке аманаттарын коргонуу кызыкчылыгына багыштоого даяр экендиктерин билдиришкен.

Көптөгөн мисалдардын ичинен Тянь-Шань облусундагы Арал айыл чарба артелинин коммунисти Жорго Жаңыбаев 50 миң сом өткөрүп, “Колхозник Киргизии” атындагы танк колоннасын түзүүгө салым кошкон. Ал өз сөзүндө муну төмөнкүдөй түшүндүргөн: “Болоттон жасалган машиналардын талкалангысыз катарында менин эмгек менен тапкан акчама курулган машина да болсун”. Бул сыяктуу мисалдар шаар тургундарын шыктандырып, натыйжада күчтүү Коргонуу фонду түзүлүп, анын каражаттарынын эсебинен, айрыкча, “Солнечный Киргизстан” авиаэскадрильясы каржыланган. Бул фактылар тылдын жогорку деңгээлдеги патриоттук мобилизациясын айкын далилдеп, майдандын материалдык базасын чыңдоого жана көптөн күткөн Жеңишти жакындатууга чоң өбөлгө түзгөн.

Улуу Ата Мекендик согуш башталгандан тартып Кыргыз ССРинде майданды каржылык, азык-түлүк жана материалдык ресурстар менен камсыздоого багытталган кеңири мобилизациялык кампания жүргүзүлгөн. Аскердик өзгөчө абал шартында Кыргызстандын Каржы эл комиссариаты жана Мамлекеттик банкы 1941-жылдын 1-октябрына карата 3 млн 672 миң сом накталай каражат чогулткан. Бул калктын жогорку уюшкандык деңгээлин жана армияны колдоого болгон даярдыгын айгинелеген. Бул жараянга өлкөнүн бардык аймактары жигердүү катышкан, айрыкча Фрунзе,

Ош, Жалал-Абад жана Ысык-Көл облустары өзгөчө салым кошкон. Каражат топтоо иштерине шаардык жана айылдык калк бирдей жигердүү катышкан. Акчалай жардамдан тышкары Коргонуу фондуна 12 млн сом өлчөмүндө облигациялар, ошондой эле аскерлерди азык-түлүк менен камсыздоо үчүн ири көлөмдөгү айыл чарба продукциясы – дан жана эт жөнөтүлгөн.

Кийинки айларда мобилизациянын масштабы тездик менен өсүп, 1941-жылдын ноябрь айына карата республика 5 млн 250 миң сом накталай акча жана 14,5 млн сом облигация түрүндө өткөрүп, мындан тышкары, майданга азык-түлүк – дан, эт, сүт жана жашылча-жемиш жеткирүүнү камсыз кылган. Мобилизациянын маанилүү бөлүгү жоокерлерди кышкы кийим менен камсыздоо болгон. Республика эли майдандагы шарттарга ылайыктуу миңдеген комплект жылуу кийимдерди, жүндөн тигилген жилеттерди, тондорду, кийиз өтүктөрдү жана башка зарыл буюмдарды өткөргөн. Бул демилгеде өзгөчө ыкчамдыкты Ош облусунун колхозчулары көрсөтүшүп, азык-түлүк жана мал-жандык төгүүнү алгач ишке ашырышкан. Бул алардын жогорку деңгээлдеги өзүн-өзү уюштуруу жөндөмүн жана жамааттык жоопкерчилигин далилдеген. Алардын өрнөгүн өлкөнүн башка аймактары да колдоп, бир ай ичинде Кыргызстандын айылдык калкы майданга 150,8 миң пуд айыл чарба продукциясын жөнөткөн.

1941-жылдын аягына карата мобилизациялык жараяндар дагы кеңири кулач жайды. 21-декабрга карата республика майданды кошумча 10 млн 467 миң сом накталай акча, 33 903 грамм күмүш, 17 млн 311 миң сом облигациялар жана миңдеген центнер дан, эт, май, бал, кургатылган мөмө-жемиш, шекер, жашылча жана башка азык-түлүк менен камсыздаган. Коргонуу аракеттерине жамааттык гана эмес, жекече да салым кошкондор болду. Кант районунун колхозчулары 100 миң сом кошумча каражат бөлүп, майданга ири көлөмдөгү жем менен картошка жөнөтүү чечимин кабыл алышкан. Бул чаралар айылдык калктын согушту аң-сезимдүү түрдө колдоп, өздөрүнүн жеке турмуштук кыйынчылыктарына карабастан, өлкөнүн коргонуу муктаждыктарын биринчи орунга койгондугун айгинелеген.

Согуш аяктаганга чейин жумушчулар, колхозчулар жана интеллигенция тарабынан берилген ыктыярдуу салымдардын жалпы көлөмү 189 млн сом накталай акча жана 964 млн сом мамлекеттик заем облигациялары түрүндө болгон. Жалпысынан Кыргыз ССРинин калкы 1 млрд 47 млн сом суммасында облигация бөлүштүрүп, 156 млн сомго лотерея билеттерин сатып алган. Бул каражаттар 93 танктын же 186 согуштук учактын наркына барабар болуп,

республиканы армиянын согуштук даярдыгын бекемдөөгө кошкон салымынын маанилүүлүгүн айкын далилдеп турган.

Мобилизациялык кампаниянын натыйжалуулугун айгинелеген эң көрүнүктүү мисалдардын бири “Советский Киргизстан” танк колоннасы болгон. Бул согуштук техникалар республиканын эмгекчилери чогулткан каражаттын эсебинен курулуп, Харьков, Ростов жана Донбасстагы негизги салгылашууларга катышкан. Ушундай ири масштабдагы мобилизация партиялык, комсомолдук жана кесиптик кошуун уюмдардын жардамы менен ишке ашырылып, Кыргызстандын эмгекчилерине майданды материалдык жактан камсыздоо жана өлкөнүн коргонуу мүмкүнчүлүктөрүн чыңдоого чечүүчү салым кошууга шарт түзгөн.

Согуш башталып, эркектер жапырт майданга мобилизацияланганда, Кыргызстандын аялдары жаңы шарттарга туш болушту. Алардан чыдамкайлык жана кайраттуулук гана эмес, өндүрүш, айыл чарба жана атүгүл аскердик кызмат боюнча да жоопкерчиликти өз мойнуна алуу талап кылынган. Алгач алардын ролу эркектерди майданга узатууда моралдык колдоо көрсөтүү, үй-бүлөлөргө кам көрүү, жарадарларга жардам уюштуруу жана тылдагы иштерди камсыз кылуу менен чектелген. Бирок көп өтпөй, аялдар экономиканы жана коргонуу өнөр жайын толук камсыздоо үчүн өндүрүштө жана айыл чарбасында эркектердин ордун басууга аргасыз болушту. Кээ бир учурларда алар согуш талаасында да кызмат өтөштү.

Кыргыз ССРинде бул жараян өтө ылдам жүрдү: аялдар мурдагыдай тек гана үй-тиричилик иштери менен чектелбей, эркектерге таандык оор кесиптерди өздөштүрө башташты. «Аялдар – тракторго!» деген чакырык жөн гана үгүт эмес, реалдуулукка айланды. 1941-жылдын июль айынын ортосуна карата трактористтерди кыска мөөнөттө даярдоо курстарына 2695 аял жана кыз катталып, ошол эле жылдын күзүндө республикадагы машина-трактор станцияларында (МТС) жана совхоздордо 3193 тракторчу жана 616 комбайнчы аял иштеп жатты. Ошондой эле 48 трактордук бригада түзүлдү. Бул өзгөрүүлөр согуш шартында Кыргызстандын айыл чарбасынын жана өнөр жайынын үзгүлтүксүз иштешине чоң салым кошту.

Өнөр жай ишканаларында аялдар токардын, слесардын, тигүүчүнүн, станокчунун кесибин өздөштүрүштү жана эркектерди алмаштырып, ооруктун үзгүлтүксүз иштөөсүн камсыз кылышты. Аларга өндүрүштөгү жумушту балдар жөнүндө кам көрүү, тамак-аш издөө, көптөгөн турмуш-тиричилик көйгөйлөрүн чечүү менен айкалыштырууга туура келген. Көпчүлүк аялдар жалгыз бой калышты, анткени алардын күйөөлөрү, ага-

инилери жана уулдары майданда эле, ал эми согуштун оордугу дал ошол аялдарга түшкөн.

Аялдар согуштун жаңы сыноолоруна жөн гана ыңгайлашпастан, өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн камсыз кылган негизги күчкө айланышты. Алардын эмгеги, кайраттуулугу жана Жеңиш үчүн жан аябастыгы согуштун алгачкы соккуларына туруштук берүүгө, өндүрүштү калыбына келтирүүгө, айыл чарбасын сактоого жана оорукту бекемдөөгө мүмкүндүк берди. Согуштун алгачкы айларында Кыргызстандын аялдары эркектерди колдоо менен гана чектелбестен, жаңы, кээде өтө оор милдеттерди мойнуна алып, кайраттуулугун, чыдамкайлыгын жана өз жанын аябастыгын көрсөтүштү. Бул баатырдыкка жаркын мисал болуп Зууракан Кайназарова эсептелет. Ал өз мезгилинин көрүнүктүү инсандарынын бири, эки жолу Социалисттик Эмгектин Баатыры болгон. Анын республикадагы айыл чарбасын өнүктүрүүгө кошкон салымы тарыхка кирип, эмгекчилердин өзгөчө кайраттуулугунун символуна айланган. 1934-жылы ал “Дружба” колхозунун кызылчачылар звеносун жетектеп, кант кызылчасынан рекорддук түшүм алууга жетишкен. Ошол жылдын өзүндө эле анын көрсөткүчтөрү 971 центнерди түзүп, бул дүйнөлүк рекорд катары катталган. Ал убакта республика боюнча кант кызылчасынын орточо түшүмдүүлүгү 400 центнерден ашкан эмес. Согуштун оор жылдарында ал жогорку эмгек жетишкендиктери менен гана эмес, энелик улуулугу менен да айырмаланды. Ар улуттан он бир жетим баланы багып алып, аларды чоңойтуп, билим берип, жаркын келечек тартуулады. Бул балдар үчүн ал чыныгы эне болуп калды. Анын энелик эрдиги талыкпаган эмгеги жана Мекенге берилгендиги менен катар анын улуулугунун дагы бир тарабы болгон. Зууракан Кайназарованын мисалы чыныгы баатырдык өндүрүштөгү жетишкендиктер менен гана чектелбестен, боорукерликте, адамгерчиликте жана муктаж болгон адамдарга камкордук көрсөтүүдө да көрүнөрүн далилдейт.

Согуш башталары менен Кыргызстандын аялдары жаңы эмгек милдеттерин өзүнө алып гана тим болбостон, майданга материалдык жардам жана кийим-кече чогултуу боюнча кеңири масштабдуу демилгелердин башында турушту. Алар жеке каражаттарын, облигацияларын, азык-түлүктөрүн кайрымдуулукка берип, жоокерлер үчүн жылуу кийимдерди чогултушту. Армияны колдоо – алардын Жеңишке кошкон салымы экенин жакшы түшүнүшкөн. Согуштун алгачкы апталарында эле шаарларда жана айылдарда жоокерлер үчүн кийим-кече,

азык-түлүк жана алгачкы керектелүүчү буюмдарды жыйноо кампаниялары башталган.

Бардык жаш курактагы аялдар өздөрүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша жардам көрсөтүүгө умтулушкан. Согуш жылдарынын ичинде жалпысынан 550 миңден ашуун кийим-кече жана буюмдар майданга жөнөтүлгөн. Жеңиш үчүн алар мамлекеттик облигацияларын, зер буюмдарын жана жеке аманаттарын тапшырышкан. Майданга материалдык жардам берүүдөн тышкары, аялдар социалдык иштерге да жигердүү катышкан. Алар эвакуацияланган балдар үчүн жардам уюштуруп, балдар үйлөрүндө, госпиталдарда иштеп, согуштун оорчулугун жеңилдетүүгө салым кошушкан. Калктын моралдык күч-кубатын бекемдеп, элдин кыйын кезеңден чыгышына көмөктөшкөн.

Массалык аялдар демилгесинин жаркын мисалдарынын бири Чүй районунда болгон. Молотов атындагы колхоздун аялдары 8-гвардиялык Панфилов дивизиясы үчүн жылуу байпак жана колкап токушкан. Алардын камкордугу жана көңүл буруусу жоокерлер үчүн чоң моралдык колдоо болуп, аларга үй-бүлөсүн жана Мекенин эстеп, Жеңишке болгон ишенимин бекемдөөгө көмөктөшкөн.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстандын аялдары оорукта эркектердин ордун басып гана тим болбостон, согуш башталган күндөн тартып эле кайраттуулугун жана мекенчилдигин көрсөтүп, өз ыктыяры менен майданга аттанышкан. Алар жоокерлер менен катар душманга каршы согушуп, алдыңкы сапта адамдардын өмүрүн сактап калышкан. Кыргызстандан 1395 аял Кызыл Армиянын катарына кошулуп, учкуч, снайпер, пулеметчу, радист жана медайым болуп кызмат өтөшкөн. Алардын согуш талаасындагы эрдиги, медициналык бөлүктөрдөгү өз жанын аябаган эмгеги жана оор согуш шарттарындагы туруктуулугу Жеңиштин тарыхында өчпөс из калтырган. Аялдардын эрдигинин символуна айланган белгилүү инсандардын катарында Рафа Айдарбекова, Галина Абдуазизова, Зейнеб Кыргызбаева, Евдокия Пасько, Тамара Клыпина, Гүлбара Егембердиева, Анна Плешкова, Тамара Балтабаева, Разия Мардиева жана башка көптөгөн баатыр кыздар бар.

Согуш жылдарында өзгөчө орду менен белгилүү болгон аялдардын бири Рафа Айдарбекова болгон. Анын тагдыры кыргыз элинин согушка болгон мамилесинин чагылышы болуп калды. Ал 1938-жылы репрессияланып, атылып кеткен Кыргызстандын социалисттик мамлекеттүүлүгүнүн биринчи жетекчиси Иманалы Айдарбековдун кызы болгон. Атасынын трагедиялуу

тагдырына карабастан, ал согуш башталары менен өз ыктыяры менен майданга кетип, Мекенди коргоону өзүнүн ыйык парзы деп билген. Согуш жолун майданга жакын аймактагы санитардык батальондо нөөмөтчү хирург болуп баштап, андан кийин Чыгыш, Волхов жана Төртүнчү Украин майдандарынын аскердик госпиталдарынын хирургия бөлүмдөрүн жетектеген. Көрсөткөн кайраттуулугу жана жан аябаган эмгеги үчүн Кызыл Жылдыз ордени менен сыйланган. Рафа Айдарбекова Москва менен Ленинградды коргоого, Украина, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехословакия жана Австрияны бошотууга катышкан. Ал Берлинге чейин жетип, Жеңишти Прагада медициналык кызматтын подполковниги наамында тосуп алган. Кыргызстандын согуш жылдарында эң жогорку аскердик наам алган биринчи аял дарыгери катары тарыхта калган. Анын өмүр баяны элдик каршылыктын символу болуп, кыргыз эли согушту жалпы трагедия катары кабыл алып, өзүнүн жеке кайгысын жеңүү менен бирге Мекен үчүн күрөшкөнүн көрсөтүп турат. Айдарбекованын тагдыры согуш жылдарындагы кыргыз аялдарынын кайратынын жана Жеңишке кошкон салымынын даана мисалы болуп калды.

*Айдарбекова Рафа, Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу,
медициналык кызматтын капитаны*

Кыргызстандын аялдарынын согуш талаасындагы жана тылдагы эрдиктери тарыхта түбөлүккө жазылып, чексиз мекенчилдиктин жана кайраттуулуктун жаркын үлгүсү болуп калды. Алар Жеңишке баа жеткис салым кошуп гана тим болбостон, туруктуулук, эмгек жана кайраттуулук элдин биримдигин чыңдаган негизги баалуулуктар экенин далилдешти. Алардын жан аябаган эмгеги согуш талаасындагы жоокерлерге да, ооруктагы эмгекчилерге да дем-күч берип, элдин эркиндиги үчүн күрөшүүгө түрткү болду. Кыргызстандын аялдары кайратмандыктын символуна айланып, Жеңиш жашына, жынысына жана социалдык абалына карабастан, элдин жалпы күч-аракетинин натыйжасы экенин көрсөтүштү.

Улуу Ата Мекендик согуш башталган алгачкы күндөрдө душман өлкөнүн ичине тез жылып кирип, согуштук аракеттердин эң оор мезгили башталган. Ошол катаал учурда, СССРдин тагдыры чечилип жаткан чакта, Кыргызстандын уулдары бүтүндөй совет эли менен бирдикте мекенди коргоого турушкан. Алардын майдандагы эрдиктери кайраттуулуктун, туруктуулуктун жана баатырдыктын символуна айланды.

Өзгөчө ушул маанай Москва үчүн салгылашуунун эң чечүүчү күндөрүндө даана байкалган. Душман борборго бир нече ондогон чакырым жакындап келгенде, Кыргызстандын эли жогорку саясий жана моралдык дем-күч менен жооп кайтарган. Бул мезгилде Фрунзе шаарынын партиялык активи БКП(б) Москва шаардык партиялык комитетине кат жолдоп, анда кыргызстандыктардын Москва калкы менен бирге согушууга даярдыгы белгиленген. Анда өлкөнүн ар бир жараны, айрыкча коммунисттер, мекенди коргоо үчүн курал кармап, жардамга келүүгө даяр экендиги айтылган. Бул кайрылуу совет элдеринин бекем биримдигин жана жалпы душманга каршы күрөштөгү чечкиндүүлүгүн айкын көрсөткөн. Кыргызстандын эли согушту жалпы трагедия катары кабыл алып, акыркы мүнөткө чейин күрөшүүгө даяр экенин далилдеген. Жеңиш – бүткүл элдин, анын ичинде кыргызстандыктардын эрдигинин, кайраттуулугунун жана майтарылбасытыгынын натыйжасы болуп калды.

Тарыхта өзгөчө орунду Кыргыз ССРинин мурдагы аскер комиссары, генерал-майор Иван Васильевич Панфилов жетекчилик кылган 316-аткычтар дивизиясы ээлейт. Панфиловчулар Москва үчүн салгылашууда өздөрүнүн ысымдарын түбөлүккө тарыхка калтырышып, согуштун эң оор учурунда СССРдин борборун коргогон. Алардын эрдиги, мекен алдындагы милдетке берилгендиги жана өз жанын аябаган кайраттуулугу бүтүндөй совет эли үчүн үлгү болуп калды.

Майданга жөнөтүлөр алдында дивизиянын жоокерлери өз мекендештерине, Тянь-Шаньдын колхозчуларына чакырык менен кайрылуу жолдошкон: “Силер бизди майданга жөнөтүп жатып, немец баскынчыларын аеосуз талкалоону тапшыргансыңар. Жердештер! Жан аябай иштегиле! Оорукту бекемдегиле. Бекем оорук душманды талкалоону тездетет”. Бул кат эмгекчилер үчүн шыктануунун булагы болуп калды, республикада демилгелүүлүктүн жаңы жогорулашын жаратты жана тыгыз баш коштурду.

Иван Панфилов согушта курман болгондон кийин Советтер Союзунун Баатыры наамына татыктуу болгон. Аны менен бирге анын баатыр жоокерлери – кыргызстандыктар Дүйшөнкул Шопоков, Григорий Петренко, Николай Ананьев, Григорий Шемакин, Иван Москаленко, Григорий Конкин да тарыхта түбөлүккө калды. Алардын эрдиги Дубосеково жол айрылышындагы эстеликте түбөлүккө чагылдырылып, мекен үчүн күрөштөгү теңдешсиз кайраттуулуктун жана өз жанын аябастыктын символуна айланды. Панфиловчулар совет элинин күчү армиянын саны менен гана эмес, майдан менен ооруктун бекем биримдиги, жеңишке болгон кайратман маанайы жана келечек үчүн өз өмүрүн берүүгө даярдыгы менен аныкталарын далилдешкен.

Согуштун алгачкы айлары Кыргызстан үчүн катуу сыноо болуп, коомдун бардык күчтөрүн тез арада мобилизациялоону талап кылды. Эл согушту жалпы кайгы катары кабыл алып, мекенди коргоо чакырыктары менен гана чектелбестен, аны иш жүзүндө далилдей баштады. Өндүрүш ишканаларында жана колхоздордо согуштук продукциянын көлөмүн көбөйтүү, айыл чарба пландарын ашыра аткаруу жана өндүрүштүк кубаттуулукту жаңылоо боюнча мелдештер башталган. Жумушчулар күн-түн дебей иштеп, майданга кеткен эркектердин ордун аялдар, өспүрүмдөр жана кары-картаңдар басышты.

Ошол эле учурда каражат жана материалдык жардам чогултуу кампаниясы кеңири жайылды. Республика эли өз ыктыяры менен акча, облигациялар, жылуу кийимдер жана азык-түлүк менен Кызыл Армиянын жоокерлерин колдоду. Аялдар жылуу кийим токуу пункттарын уюштурууга демилге көтөрүп, ал эми колхозчулар майданга азык-түлүк жеткирүүнү биринчи болуп уюштурушту. Бул аракеттер партиянын буйруктарын аткаруу гана эмес, элдин биримдигин жана согуштук кырдаалдагы чыныгы тилектештигин да көрсөттү.

Коргонуу мобилизациясынын эң маанилүү багыттарынын бири жалпы аскердик окутуу болуп, ал республикадагы бардык аймактарды камтыган. Аскердик тактиканы өздөштүрүү, курал менен иштөө, химиялык коргонуу

жана жакындан бетме-бет салгылашуу көнүгүүлөрү элдин майданды колдоого гана эмес, Мекенди коргоого да даяр экенин айгинеледи.

Кыргызстандыктар согуш талаасында да тайманбас жана кайраттуу жоокерлер катары өздөрүн көрсөтүштү. Айрыкча алардын эрдиги Москва үчүн салгылашууда айкын байкалган. Бул салгылашта генерал-майор Иван Панфилов башында турган 316-аткычтар дивизиясы душмандын баскынчылыгын токтотууда негизги ролду ойногон. Алардын арасында Кыргызстанда төрөлгөн көптөгөн жоокерлер болуп, алар башкалаага жакын жерлерде согушуп, теңдешсиз эрдик көрсөтүшкөн. Кыргыз жоокерлеринин Москва коргонушуна кошкон салымы элдин Мекенди коргоого даяр экенинин символу болуп, күрөш майданда гана эмес, оорукта да жүрүп жатканын далилдеди.

Ошентип, Кыргыз ССРиндеги мобилизация согуштун алгачкы айларында эле туруктуу коргонуу үчүн бекем негиз түздү. Өндүрүштүк өсүш, аялдар менен жаштарды оор жумушка тартуу, аскердик резервдерди даярдоо, армияга материалдык жана финансылык жардам көрсөтүү сыяктуу демилгелер алсырабастан, тескерисинче, кеңейип, согуштук туруктуулукту камсыздап, Жеңишти жакындатты. Кыргызстан эли, бүтүндөй совет эли сыяктуу эле, анын күчү биримдикте, жан аябастыкта жана келечек үчүн күрөшүүгө даярдыкта экенин далилдеди.

III. КЫРГЫЗСТАН - МАЙДАНДЫН ИШЕНИМДҮҮ ООРУГУ

Бардык согуштарда, айрыкча Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында, ишенимдүү оорук - негизги роль ойногону шексиз. Ишенимдүү оорук – согуш мезгилиндеги мамлекеттин туруктуулугун жана натыйжалуулугун камсыз кылган факторлордун комплекси. Ишенимдүү оорук – согуш шартында майданды колдоону жана туруктуулугун камсыз кылуучу экономикалык, социалдык, саясий жана уюштуруучулук иш-чаралардын жыйындысы. Ишенимдүү оорук майданда согуштук аракеттерди ийгиликтүү жүргүзүүдө маанилүү жана негизги ролду аткаарын практика көрсөттү, армияны каражаттар, курал-жарактар, азык-түлүк, дары-дармектер менен оорук гана камсыз кылат, ошондой эле моралдык-психологиялык колдоо көрсөтөт. Бул жагынан майдандан алыс жайгашкан башка союздук республикалар менен бирге Кыргыз ССРи да жалпы жеңиште маанилүү роль ойноду.

Ишенимдүү оорук катары согуш жылдарында Кыргызстан төмөндөгүлөрдү камсыз кылып турду: курал-жарактардын маанилүү компоненттерин, сымапты, коргошунду, сурьманы, көмүрдү, керектүү аскердик техниканын тетиктерин, ок-дарыларды, кийим-кечелерди, тамак-аш жана дары-дармектерди өндүрүп жеткирип турууну; өзүнүн чийкизат базасы менен экономиканын негизги тармактарын - аскер өнөр жайын, айыл чарбасын, транспортту жана энергетиканы колдоп турду; ресурстарды, техниканы жана адамдарды майданга ташууну уюштурууну; Кыргызстандын эли согуштук муктаждыктар үчүн финансылык ресурстарды мобилизациялоону уюштурду, кымбат баалуу азем буюмдарын, заемдорду чогултуу аркылуу аскердик чыгымдарды каржылады; калктын патриоттуулук маанайын жана жанын берүүгө даярдыгын көрсөттү; кадрдык жана материалдык резервдерди даярдоонун жана мобилизациялоонун натыйжалуу системасын түздү; аскер кызматкерлерин жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн социалдык жактан камсыз кылып турду; коомдун жана саясий жетекчиликтин биримдигин көрсөтүштү; коомдук тартипти камсыздап, жалган маалымат менен күрөштү; согуш шартында мамлекетти башкаруунун натыйжалуу системасын камсыз кылды; армия менен калктын күжүрмөн маанайын көтөрүүгө шарт түздү.

Фабриканын кызматкер аялдары Жеңишке өз салымдарын кошушту

Кыргызстандыктар СССРдин башка элдериндей эле күчтүү жана уюшкан ооруксуз эң кубаттуу армия да көпкө согуша албасын түшүнүшкөн. Бул жагынан алганда майдандагы жоокерлер менен тылдагы эмгекчилердин тилеги дал келген, бул көп жагынан Улуу Жеңишти камсыз кылды. Демек, Кыргызстан Советтер Союзунун составдык бөлүгү катары майдандын күчтүү ооругу экендигин көрсөткөн. Кыргыздар, Кыргыз ССРнин бардык эли Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында СССРдин башка элдери сыяктуу эле жан аябаган эмгектик каармандыкты, ооруктагы эмгекчилердин эч нерсе менен салыштырууга болбой турган эрдигин көрсөтүштү.

Улуу Ата Мекендик согуштун алгачкы күндөрүндө Кеңеш мамлекетинин алдында негизги милдет турган: мүмкүн болгон кыска мөөнөттө өлкөнүн экономикасын согуштун шартында кайра куруу. Бул курал-жарактарды, ок-дарыларды жана азык-түлүктөрдү массалык түрдө чыгарууну уюштурууну гана эмес, ошондой эле өнөр жай ишканаларын, стратегиялык ресурстарды жана калкты майданга жакын аймактардан оорук аймактарына эвакуациялоону камсыз кылууну талап кылды. Эвакуацияны уюштуруу 1941-жылдын 25-июнунда түзүлгөн. Эвакуация боюнча мамлекеттик комитетке, ошондой эле өндүрүштүк жайлардын кыймылын жана адам агымын көзөмөлдөгөн Транзиттик жүктөрдү түшүрүү комитетине жүктөлгөн. Аткаруу комитеттеринин алдында эвакуациялангандарды жайгаштырууну

жана заводдорду жайгаштырууну жөнгө салуу боюнча атайын комиссиялар түзүлгөн. Республикаларда жана облустарда бул чечимдердин аткарылышын көзөмөлдөө боюнча СССР Эл Комиссарлар Кеңешинин толук укуктуу өкүлдөрү иштешкен.

БКП(б) БК жана СССР ЭКК 1941-жылдын 27-июнунда кабыл алган «Элди жана өнөр жай объектилерин майдан аймагынан эвакуациялоо жөнүндө» жана «Кишилерди жана баалуу мүлктү ташып жайгаштыруу тартиби жөнүндө» токтомдорунун кабыл алынышы советтик жетекчиликтин алгачкы чечимдеринин бири болгон. Эң кыска мөөнөттө Н. Вознесенскийдин жетекчилиги астында атайын өкмөттүк комиссия түзүлүп, жаңы аскердик-чарбалык план иштелип чыккан, анда Волга боюна, Уралга, Батыш Сибирге, Казакстанга жана Орто Азияга өнөр жай объектилерин көчүрүү каралган.

Согуштун алгачкы айларында ири өнөр жай ишканалары тез эле согуштук абалга келтирилип, алдын ала белгиленген жерлерге жайгаштырылып, зарыл ресурстар менен камсыз кылынган. Чийкизат, энергетикалык кубаттуулуктар жана жумушчу күч менен камсыз кылууга өзгөчө көңүл бурулган. Коргоо заводдору жана оор өнөр жайы Волга боюнда, Уралда жана Сибирде топтолгон, ал эми жеңил, текстиль жана тамак-аш өнөр жайлары, ок-дары чыгаруучу заводдор жарым-жартылай Орто Азия менен Казакстанда жайгашкан. 1941-жылдын күзүндө эвакуация кеңири кулач жайды. Бардыгы болуп 1941-жылдын июль айынан ноябрь айына чейин тылдагы райондорго 1523 өнөр жай ишканалары, алардын 1360ы ири ишканалар, ташылып келинген. Эвакуацияланган ишканаларды жайгаштыруунун негизги багыттары төмөнкүдөй болгон: 226 завод Волга боюнда, 667си Уралда, 244ү Батыш Сибирде, 78и Чыгыш Сибирде, 308 ишкана Казакстанга жана Орто Азияга берилген.

Кыргыз ССРи ооруктагы райондордун бири катары эвакуацияланган фабрикаларды жана заводдорду кабыл алган, бул өнөр жайдын өсүшүнө салым кошкон жана өлкөнүн коргонуу муктаждыктарына кошкон салымын арттырган. Майданды зарыл ок-дарылар, жабдуулар жана азык-түлүктөр менен камсыз кылууда адамдарды жана материалдык ресурстарды мобилизациялоо, өндүрүштү жаңы аянтчаларда кеңейтүү майданды зарыл болгон ок-дары, техника жана азык-түлүк менен камсыз кылууда чечүүчү роль ойноду. Бул чаралар Фашисттер басып алган аймактардагы өнөр жай потенциалынын жоготууларынын ордун толтурууга гана эмес, Кызыл Армияны жеңиш үчүн зарыл болгон нерселердин бардыгы менен камсыз кылып, оорукта жаңы күчтүү аскердик-өндүрүштүк арсеналды түзүүгө

мүмкүнчүлүк берди. Белгилей кетсек, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстандын аймагына батыш майдандагы райондордон 38 өнөр жай ишканасы эвакуацияланып, жаңы өндүрүш ишканалары түзүлгөн. 1941—1942-жылдардын ичинде Фрунзе шаарында эвакуацияланган ишканаларды жайгаштыруу үчүн 50 миң чарчы метрге жакын өндүрүштүк жай, анын ичинде туруктуу жана убактылуу түзүмдөр, курулган. Коргоо ишканалары өздөрүнүн кубаттуулуктарын тез калыбына келтирүү менен гана чектелбестен, аларды бир кыйла кеңейтишкен.

Кыргызстандын өнөр жай ишканалары эвакуациялоонун, иштеп жаткан фабрикаларды, заводдорду жана шахталарды кеңейтүүнүн эсебинен да, жаңыларын куруунун эсебинен да өсүп, алардын көбү республикалык жана союздук мааниге ээ болгон. Согуш жылдарында кубаттуулугу 4200 киловатт келген Ворошилов ГЭСи, 5400 киловатт келген № 60 ТЭЦ, Ош ГЭСи, Фрунзе ТЭЦи, Чүй районундагы Ак-Түз шахтасы, Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын жасоочу завод, Токмок, Ново-Троицкий жана Беловодск кант заводдору, Ворошилов жана Аламүдүн ГЭСтери кыска мөөнөттө курулуп, пайдаланууга берилди. Ош облусунда эле согуш жылдарында Чаувай кени, Оштогу жибек комбинаты, эт комбинаты, ГЭС, Фрунзе облусунда Кара-Балта кант заводу курулуп, ишке киргизилген. 1942-жылы декабрда №2 Аламүдүн ГЭСи, ошондой эле Жалал-Абаддагы витамин-консерва жана пахта тазалоочу заводдор, үч трикотаж фабрикасы, бир кийим тигүү фабрикасы, кендир-жут жана жибек кездеме комбинаты, Кызыл-Кыя тамеки ферментациялоочу завод жана башка ишканалар ишке киргизилген. Согуштун акырына карата Фрунзедеги энергетикалык түйүндүн курулган станцияларынын кубаттуулугу 11,5 миң квт саатка жетип, 1942-жылдагы көрсөткүчтөрдөн эки эседен ашык көбөйдү. Аталган ири өнөр жай ишканаларынын көпчүлүгү өлкөнүн коргоо жөндөмдүүлүгүндө негизги ролду ойношту. Мисалы, Ак-Түздөгү коргошун комбинаты, Кадамжай сурьма жана Айдаркен сымап комбинаттары, Кызыл-Кыя менен Сүлүктүнүн көмүр шахталары, Кыргыз ССРнин бир катар райондорундагы уран шахталары сыяктуулар. 1944-жылы Кыргызстанда жалпы кубаттуулугу 10600 квт.саат болгон дагы 6 электростанция курулуп жаткан. Ошондой эле өлкөнүн энергетикалык потенциалына өзгөчө көңүл бурулган. Андан ары дал ошол өзгөчөлүктөр Орто Азия энергетикалык комплексинин негизин түздү. Акырында Орто Азиянын беш республикасынын баары бирдиктүү энергетикалык шакекчеге бириктирилген. Ушунун баары Кыргызстан өнөр жайындагы жаңы тармактар дал ошол согуш жылдарында жаралганын

күбөлөйт. Алар: түстүү металлургия, коргонуу өнөр жайы, машина куруу, жибек түрүүчү жана жибек токуучу, фармацевтикалык, кендир-жут, витамин, спирт өндүрүү ж.б.

Согуш жылдарындагы Кыргыз ССРине эвакуациялоо көптөгөн адамдар менен жүктөрдүн агымын жаратты, ал болсо темир жолго бир кыйла оорчулук алып келди. Эвакуацияланган жүктөр Кыргыз ССРине майдан муктаждыгы үчүн маанилүүлүгүн эске алып, кезек менен жиберилчү. СССР ЭКК, БКП(б) БК, Мамлекеттик коргоо комитетинин токтомуна ылайык куруу жана ишке киргизүү жараяны кабыл алынган тартип боюнча өз убагында ишке ашырылган. Аларды жайгаштырууда ар түрдүү факторлор, анын ичинде жумушчу күчүнүн, чийкизат базасынын, электрэнергиясынын болушу, ошондой эле мурда курулган ишканалардын иштөө мүмкүнчүлүгү каралган.

Эвакуацияланган заводдор, фабрикалар эки топко бөлүнгөн. Биринчи топко машина куруучу ишканалар кирди, аларга зарыл болгон материалдар, табигый, акча ресурстары жана жумушчу күчү биринчи кезекте берилип турчу. Экинчи топко армия үчүн кийим-кече, азык-түлүк, калк үчүн эң зарыл болгон товарларды чыгаруучу жеңил жана тамак-аш өнөр жайы кирди. Кыргыз ССРинин аймагында да эвакуацияланган ишканаларды тикелөөдө ушундай бөлүнүү катуу сакталган. Алардын жаңы жерге жайгашы жана ишке кириши Кыргызстан КП(б) жана Кыргыз ССР ЭКК борбордошкон көзөмөлү астында жүргүзүлгөн.

Эвакуация адамдар менен жүктөрдүн эң зор агымы менен жүрдү, аларды кабыл алып түшүрүүнүн негизги оорчулугу темир жолчуларга келди. 1941-жылы октябрда Осипенко шаарынан эвакуацияланган Первомайский айыл-чарба машиналарын куруу заводунун жабдуулары Пишпек станциясына келип түштү. Республиканын ЭКК чечимине ылайык завод Жергиликтүү өнөржай элкомунун механикалык устаканасы менен бириктирилген. Жумушчулар, инженерлер жана алардын үй-бүлөсү убактылуу “Интергельпо” артелинин клубуна жайгаштырылган. Жабдууларды орнотуу үчүн жаңы өндүрүш имаратынын курулушу талап кылынган, согуштук продукция чыгарган цехтер механикалык заводдун имаратында, “Мебельщик” артелинде уюштурулган.

Белгилеп коюучу нерсе, курулуш жана тикелөө иштери бир катар кыйынчылыктар менен коштолду, ага жыгачтын, жабдуулардын жана бышкан кыштардын жетишсиздиги да кошулду. Курулушту аягына чыгарганга жумушчу күчү, жыгач, цемент, айнек, темир буюмдар жетишкен

эмес. Айрым жерлерде жергиликтүү курулуш материалдарын жана эски ишканалардын ордун пайдаланышкан. Курулушту жумушчу күчү менен камсыз кылуу үчүн борбордон 410 киши тартылган. Ишканаларды ишке киргизүүгө зарыл болгон капиталдык салымдардын көлөмү республиканын финансылык мүмкүнчүлүктөрүнөн жогору эле. Андан сырткары мындай объектилерди куруу үчүн билим жана тажрыйба да керек эле. Ошондой эле курулуш материалдары, жабдуулар жана жумушчу күчү менен биринчи кезекте камсыз кылуу зарыл эле. Ушунун баары монтаждоо жана куруу иштерин бир колго топтоону талап кылды. Жогоруда айтылгандарга байланыштуу республиканын КП(б) БК жана ЭКК 1941-жылдын 30-декабрында бир катар ишканалардын ишке киришүү мөөнөтүн 1942-жылдын 15-ноябрына чейин узартууга жана айрым объектилерди курууну адистештирилген курулуш уюмдарына берүүгө чечим чыгарды. Ушундай чечимдин аркасында республикада татаал агрегаттарды тез орнотуп ишке киргизүүгө жөндөмдүү адистердин жоктугуна карабастан аталган завод 1942-жылдын сентябрынын ортосуна карата иштей баштады.

1941-жылдын декабрында Москва облусунун Павловский посад шаарынан Ош шаарына Рахманов ийрүү-токуу фабрикасы эвакуацияланат. Ош жибек түрүүчү фабрикасы мурда өлкөнүн текстиль өнөр жайы үчүн чийкизат базасы катары кызмат кылчу. Фабриканын жабдуулары Ошто орнотулду. Ошентип, жогоруда айтылган эки фабриканын негизинде жеңил өнөр жайынын жаңы ири ишканасы – Ош жибек комбинаты түзүлдү. Ал 1942-жылдын майына карата майдан муктаждыгы үчүн продукциянын алгачкы партиясын – парашют жасалчу жана хирургиялык кездемени чыгарды. Аны менен бирге ийрүү-токуу өндүрүшүн тейлөө үчүн кадрлар даярдалып жатты. Белгилей кетчү нерсе, согуш жылдарында бул жерде 700 аял иштеген жана аталган комбинатта жылына орточо 50 миң метр парашют жасалчу жибек жыгарылып турган.

1941-жылдын октябрынын аягында — ноябрь айынын башында К.Либкнехт атындагы ремонттук-механикалык устаканалардын жана башка кант заводдорунун жабдуулары Кыргызстанга келген. Курск облусунан эвакуацияланган жана жергиликтүү кант заводдору кант өнөр жайынын жигердүү өнүгүшүнө өбөлгө түздү, бул Украина оккупациялангандан кийин Кыргыз ССРине майданды жана калкты кант менен камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берди. Уникалдуу жабдуулардын болушуна карабастан, республикада станокторду жана машиналарды ремонттоо жана чыгаруу боюнча бир дагы ишкана болгон эмес. Алынган жабдуулардын көлөмү

ушунчалык зор болгондуктан, жаңы машина ремонттоочу заводду түзүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. 1941-жылдын 25-ноябрында Кыргызстан КП(б) БК менен ЭКК аны куруу боюнча жардык чыгарып, заводду курулуп жаткан Ново-Троицк кант заводунун жанына жайгаштыруу чечими кабыл алынды.

1941-жылдын сентябрында СССРдин эң ири өнөр жай борборлорунун бири болгон Харьковдон элди жана өнөр жай ишканаларын эвакуациялоо башталды, ал согушка чейин өлкөнүн жеңил өнөр жай өндүрүшүнүн 20%ын берген. Кыргызстанга үч трикотаж фабрикасы жана бир тигүү фабрикасы жөнөтүлгөн. 1941-жылдын октябрында бул заводдорго жана өнөр жай кооперативдерине жабдуулар жүктөлгөн поезддер биринин артынан бири келе баштады. Республикада аларды жайгаштыруу үчүн зарыл шарттар: квалификациялуу жумушчулар, чийкизат жана материалдык база болгон. 1941-жылдын 25-декабрына карата Кыргызстанда он жеңил өнөр жай ишканаларынын жабдуулары бар эле.

1941-жылдын 12-декабрында Кыргызстан КП(б) БК менен ЭКК СССР, РСФСР жана Украина ССРинин Жеңил өнөр жай эл комиссариатына тиешелүү эвакуацияланган жеңил өнөр жай ишканаларын жайгаштыруу жөнүндө чечим кабыл алган. Бул чечимдин алкагында көчүрүлгөн өндүрүш ишканаларын тикелөө программасы иштелип чыккан. Республиканын партиялык уюму жана өкмөтү майдан үчүн өзгөчө зарыл болгон товарларды чыгаруучу ишканаларды биринчи кезекте орнотууга өзгөчө көңүл бурушкан. Бул ишканаларга «Осоавиахим» тигүү фабрикасы жана Курск трикотаж фабрикасы кирди. Республика өкмөтүнүн 1941-жылдын 13-декабрындагы токтому менен тигүү фабрикасы сүт базарынын жана жеке тигүү цехинин имаратына жайгаштырылып, Курск трикотаж фабрикасы Фрунзедеги №1 трикотаж фабрикасына бириктирилген. Харьковдон эвакуацияланган Микоян атындагы трикотаж фабрикасы али пайдаланууга бериле элек универмагдын имаратында жайгашкан. Аталган фабрика сырткы жана ич кийимдерди, ошондой эле байпак чыгарууга адистешкен. Харьковдон көчүрүлүп келген №1 жана №2 трикотаж фабрикаларынын негизинде, ошондой эле башка ишканалардын жабдууларын пайдалануу менен Аламүдүн айылында №2 трикотаж фабрикасы уюшулган. Бирок, курулуш жана монтаждоо материалдарынын, электроэнергиянын жана чийкизаттын жетишсиздиги, ошондой эле квалификациялуу кадрлардын аздыгы жаңы ишканаларды ишке киргизүү мөөнөтүнө терс таасирин тийгизди. Ошого карабастан, 1941-жылдын аягына карата Кыргыз ССРинин Жеңил өнөр жай эл комиссариаты эвакуацияланган ишканаларда негизги тикелөө

иштеринин жана жабдууларды монтаждоонун аяктагандыгы тууралуу билдирген. 1942-жылдын башына карата Фрунзе шаарына эвакуацияланган фабрикалардын баары өнөр жай продукцияларын чыгара баштады. Жеңил өнөр жайынын бул ишканаларынын ишке толук киришинин маанилүүлүгүнө жана Кыргыз ССРинин Жеңил өнөр жай эл комиссариатында финансылык тартыштыкка байланыштуу республиканын өкмөтү 1942-жылдын биринчи кварталына алардын муктаждыгы үчүн 630 миң сом бөлүп берди.

Бирок, союздук жана республикалык маанидеги ири өнөр жай ишканаларынын тикелениши бир катар кыйынчылыктарга туш болду. Алардын бири тикелөө жараянынын продукцияларды чыгаруу иши менен катар жүргөндүгү болду: айрым цехтер монтаж иши бүтө электе эле үстү ачык жерде иштей баштаган. Трикотаж жана тигүү фабрикаларынын негизги цехтери 1941-жылдын акырынан тартып ишке берилгендигине карабастан, бир кыйла капиталдык чыгымдар жана кадрлардын жетишсиздиги алардын өндүрүштүк кубаттуулугун өз убагында толук өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес. 1942-жылдын орто ченинде эвакуацияланган жеңил өнөр жай ишканаларынын көпчүлүгү иштей баштады. Согуш жылдарында Кыргыз ССРинин жеңил өнөр жайында бир кыйла сапаттык жана сандык өзгөрүүлөр болуп өттү. Бул тармактын ишканаларынын саны кыска убакытта эки эсеге көбөйдү. Эвакуацияланып келген заводдор менен фабрикалар эски ишканаларды реконструкциялоого көмөктөштү, анын натыйжасында эскирген, бирок иштетсе боло турган станоктор бошоду. Бирок эвакуацияланган ишканалардын жабдууларынын бир бөлүгү өздөштүрүлбөгөн бойдон калды. Ал жабдуулардан облус борборлорунда жеңил өнөр жайынын комбинаттары түзүлгөн. Мисалы, 1942-жылдын январь айында Москвадагы №1 пластика жана булгаары заводунун жабдуулары Фрунзеге жайгаштырылып, ал Жалал-Абаддагы облустук өнөр жай бирикмесинин жип ийрүүчү жана эмерек фабрикаларынын имараттарына орнотулган. Кийинчерээк мунун негизинде Жалал-Абад облусунун жеңил өнөр жайынын булгаары, кийим тигүү жана башка тармактарын өнүктүрүүнүн негизи болгон облустук өнөр жай комплекси түзүлдү. Эвакуацияланган жабдууларды колдонуу менен Пржевальск бут кийим тигүү фабрикасы (1942-ж. май), Нарын булгаары заводу (1943-ж. февраль), Оштогу бут кийим тигүү фабрикалары (1943-ж. апрель) негизделген. Ошентип, республиканын облустук борборлорунда жеңил өнөр жайдын жаңы очоктору пайда болду. 1941-1942-жылдарда жеңил өнөр

жайында жабдуулар паркында бир кыйла өзгөрүүлөр болду, эгер 1941-жылы трикотаж жана тигүү тармагында болгону 58 машина жана автомат болсо, 1942-жылга карата алардын саны 1722ге жеткен.

1942-жылдын жай айларында эвакуациянын экинчи толкуну башталып, Кыргызстан ооруктун ролун аткарып, эвакуацияланган ишканаларды жайгаштырууга жана калыбына келтирүүгө жигердүү катышты. 1942-жылдын сентябрында республикага Грозныйдан тигүү фабрикасынын жабдуулары алынып келинген. 1942-жылдын 11-ноябрында республиканын өкмөтү бул заводду Чалдовар айылдык клубунун имаратына жайгаштыруу жөнүндө чечим кабыл алган. Курулуш-монтаж иштери 25 иш күнүндө аяктап, завод 1942-жылдын декабрында иштей баштады. Орджоникидзе Коргоо комитетинин 1942-жылдын 29-августундагы «Түндүк Осетия АССР Жергиликтүү өнөр жай эл комиссариатынын „Красный металлист“ заводун Фрунзе шаарына эвакуациялоо жөнүндө» № 57/337 токтомуна ылайык, Орджоникидзедеги эң ири металлургиялык заводдордун биринин “Красный металлист” заводунун өнөр жай жабдуулары Пишпек станциясына келип түшкөн. Жабдуулар Кыргыз тараза оңдоочу устаканага жеткирилди. Республиканын өкмөтүнүн 1942-жылдын 10-ноябрындагы токтомунда эки ишкананын биригиши таразаны оңдоо жараянына терс таасирин тийгизбеши керектиги баса белгиленген. 1943-жылы тараза оңдоо цехи «Красный металлист» заводунун куюучу жана башка цехтерин бир айдын ичинде ишке киргизүүнү тез арада орнотууга жана ишке киргизүүгө тоскоолдук кылбастан, республиканын тараза приборлоруна болгон керектөөнү толук канааттандырууга тийиш болчу.

1942-жылдын февраль айында Ак-Түз коргошун-цинк шахтасынын курулушу жогорку ылдамдыктагы ыкмалар менен бүткөрүлүп, пайдаланууга берилгендиги белгилүү. Ушул эле жылдын июнь айында Ош облусунун Фрунзе районундагы жети эксплуатациялык цехти камтыган Айдаркен металлургия комбинаты пайдаланууга берилди. Никитовский сымап комбинаты оккупациялангандан кийин Айдаркен металлургиялык комбинаты СССРдин коргонуу өнөр жайы үчүн стратегиялык мааниге ээ чийкизат болгон сымаптын жападан жалгыз берүүчүсү болуп калды. Дээрлик ар бир окто жана жардыргычта Ош облусунун Айдаркен шаарында казылган сымап болгон. Комбинаттын курамына Чаувай сымап жана сурьма кени да кирген. 1941—1942-жылдарда Ош облусунун чарбалык турмушунда бүткүл союздук масштабдагы олуттуу окуя болуп өттү. Эң кыска мөөнөттүн ичинде Москвадагы электролит цехинин жабдуулары эвакуацияланган

Кадамжайдагы Фрунзе металлургиялык комбинаты реконструкцияланып бүткөн. Реконструкциялоо аяктагандан кийин Кадамжай сурьма комбинаты жогорку сорттогу сурьманы чыгара баштады. 1945-жылы сымап чыгаруу 1940-жылга салыштырганда 300 эсе көбөйдү. Мында алар бургулоо балкалары үчүн жетишсиз тетиктерди чыгарууну, карбидди, жардыргыч заттарды, карбид лампаларын чыгарууну жолго коюшту, ошондой эле байытуу цехи үчүн шариктерди куюуну өздөштүрүштү.

Жалпысынан 1941-жылдын июлунан 1942-жылдын декабрына чейин Кыргызстанга Харьков, Одесса, ошондой эле Курск, Москва жана Воронеж облустарынан 38 ири өнөр жай ишканалары, фабрикалар, заводдор жана цехтер эвакуацияланган. Алардын арасында Бердянскидеги машина куруучу завод, Никитовский сымап комбинаты, Биринчи Май айыл чарба машиналарын куруучу завод, Харьков химия-фармацевтика заводу жана башкалар бар.

1941–1942-жылдары СССРдин европалык бөлүгүнөн ишканалардын эвакуацияланышынын натыйжасында Кыргыз ССРинин өнөр жайлык базасы бир кыйла өзгөрдү. Республиканын калкынын алдында эвакуацияланган ишканаларды жайгаштыруунун, аларды жумушчу күчү, чийкизат, энергия, транспорт жана зарыл болгон жабдуулар менен камсыз кылуунун татаал милдеттери турган. Эң кыска мөөнөттүн ичинде ишканалар ишке берилди, ал жумушчулардын, инженер-техник кызматкерлердин уюшкан эмгегинин аркасында мүмкүн болду. Алар Кыргыз ССРинин согуштук-өнөр жай базасын бир кыйла чыңдады.

Оор өнөр жайына жана аскердик ишканаларга артыкчылык берилгенине карабастан, эвакуацияланган жеңил жана текстиль өнөр жайынын заводдорун тездик менен орнотуп ишке киргизүү республиканын ресурстарынын жогору деңгээлде мобилизацияланганын күбөлөйт. Калыбына келтирүүнүн жүрүшүндө топтолгон тажрыйба оңдоо иштерин тездетүүгө, күнү-түнү иштөө режими майданга керектүү продукцияларды ыкчам чыгарууга мүмкүнчүлүк берди.

Эвакуациянын негизги натыйжаларынын бири машина куруу тармагынын өнүгүшү болду. Ага Ново-Троицкий заводу сыяктуу машина куруучу жана ремонттоочу заводдордун түзүлүшүн кошууга болот. Масштабдуу түрдө жүргүзүлгөн эски ишканаларды реконструкциялоо, облус борборлорунда жаңы өнөр жай комбинаттарын куруу республиканын экономикасында өнөр жай өндүрүшүнүн үлүшүнүн өсүшүнө өбөлгө түздү. Жеңил өнөр жай ишканаларын калыбына келтирүү жана кеңейтүү алардын

санын эки эсеге көбөйтүп гана койбостон, андан аркы индустриалдык өнүгүүгө негиз салды.

Ошентип, согуш жылдарында Кыргыз ССРинде өнөр жайдын жаңы тармактары, анын ичинде түстүү металлургия (атап айтканда, сымап өнөр жайы), коргонуу өнөр жайы, машина куруу, жибек түрүү жана жибек токуу өнөр жайы, фармацевтика, кендир жана жут өндүрүшү, витамин жана спирт индустриясы пайда болду. Бул өзгөрүүлөр республиканын өнөр жай потенциалын чыңдап, анын экономикалык өнүгүшүнүн маанилүү этабы болуп калды.

Ишканаларды эвакуациялоо жана өнөр жайды өнүктүрүү, ошондой эле жарандык калкты жайгаштыруу боюнча масштабдуу чаралар менен катар жүрдү. Бул республикадан экономикалык мобилизациялоону гана эмес, ошондой эле социалдык колдоону уюштурууну да талап кылды. 1941-жылдын 5-июлунда СССР Эл Комиссарлар Кеңеши "Согуш мезгилиндеги калкты эвакуациялоонун тартиби жөнүндө" жана "Эвакуация жөнүндө жобо" токтомдорун кабыл алып, жарандардын, анын ичинде жетим балдарды жана балдар үйлөрүндөгү тарбиялануучуларды көчүрүп келүү механизмин белгилеген. Кеңеш өкмөтү ошондой эле "Майданга жакын аймактан жарандык калкты эвакуациялоо пункту жөнүндө" жобону бекитти. Бул документке ылайык, союздук республикалардын Эл Комиссарлар Кеңештеринин, облустук аткаруу комитеттеринин жана райкомдорунун алдында калкты эвакуациялоо боюнча башкармалар түзүлдү.

Эвакуация башталган соң, союздук республикаларда келгендерге жардам көрсөтүү боюнча комиссиялар түзүлдү. Бул жараянды координациялоо үчүн Эл Комиссарлар Кеңешинин алдында атайын Калкты эвакуациялоо Башкармалыгы түзүлүп, аны К.Д. Памфилов жетектеген. Аталган башкармалыктын өкүлдөрү аймактарда эвакуациялангандарды кабыл алып, аларды жатакана, иш менен камсыз кылышкан. Көчүп келгендердин арасында жаңы шартта республиканын эл чарбасына салым кошкон балдар, кары-картаңдар, ар түрдүү кесиптеги жумушчулар жана адистер болгон. Өкмөттүн чечими боюнча биринчи кезекте балдар мекемелери, балдар үйлөрү, балалуу аялдар жана кары-картаңдар көчүрүлдү. 1942-жылдын январына чейин өлкөнүн ички аймактарына темир жол менен гана 10 миллиондон ашык адам ташылган.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргызстан СССРдин батыш райондорунан эвакуацияланган жүз миңдеген адамдарды кабыл алып, ишенимдүү оорукка айланган. Көптөгөн кыргыз үй-бүлөлөрү жер которгон

адамдарды өз үйлөрүнө кабыл алып, чыныгы меймандостук жана тилектештик көрсөтүштү. 1941-жылы республикага 105 миңден ашык адам келген болсо, 1942-жылы алардын саны 150 миңге жеткен. Кийинки жылдары кайра эвакуациялоо процесси башталып, 1945-жылы да Кыргызстанда он миңдеген эвакуациялангандар калган.

Калкты эвакуациялоонун жана массалык көчүрүүлөрдүн жүрүшүндө өзгөчө көңүл жетим балдарга жана балдар үйлөрүнүн тарбиялануучуларына бурулду, алардын эвакуациясы СССР өкмөтүнүн чечимдерине ылайык гана жүргүзүлгөн.

Курчоодо калган Ленинграддан келген балдар Кыргызстанда

Кыргызстанда балдар үйлөрүнүн жайгаштырылышын көзөмөлдөө Кыргыз ССРинин Элге билим берүү комиссариатынын алдында иштеген Элге билим берүү комиссариатынын эвакуацияланган балдар үйлөрүнүн башкармалыгына (ЭББ) жүктөлгөн. Шпаковскаянын жетекчилиги астында Эл агартуу комиссариатынын балдар үйлөрү боюнча инспекциясына келген окуучуларды так эсепке алуу тапшырылган. Эвакуацияланган балдар мекемелерин кабыл алууну партиянын обкомдору, облаткомдору жана ИИЭК (НКВД) көзөмөлдөшөт, ал эми жер-жерлерде БКП(б) райкомдорунун биринчи катчылары, райондук аткаруу комитеттеринин төрагалары жана ИИЭК тин райондук бөлүмдөрүнүн башчылары жооптуу болушкан.

Республикага ишканаларды, заводдорду жана жарандарды ташуучу поезддер менен бирге балдар үйлөрү бар эвакуациялык поезддер келди. Жер-жерлерде келген балдарды турак-жай, тамак-аш, кийим-кече менен камсыз кылууда колхоздор жана совхоздор негизги роль ойноду. Шаардык эвакуациялоо комиссиясы ИИЭКБнын талабы боюнча тамак-аш талондорун жана тамак-аш карточкаларын бөлүп берген, алардын саны ар бир балдар үйүндөгү балдардын санына жараша болгон. СССРдин согуш жүрүп жаткан аймактарынан эвакуацияланган балдарды жайгаштырууда Кыргыз ССРи маанилүү роль ойногон. Эвакуация боюнча Кеңештин биринчи буйруктарынын бири 1941-жылдын 24-сентябрындагы Н.М. Шверник кол койгон токтому болгон. Бул документке ылайык, Москвадагы автомобиль заводу Кыргызстанга 700 мектеп окуучусун жана 200-300 мектепке чейинки балдарды эвакуациялоого милдеттендирилген. Аларды ташуу үчүн Жол катнаш эл комиссариаты 15 жүргүнчү ташуучу жана 2 жүк ташуучу вагон бөлүп берип, чыгымдарды Москва шаардык аткаруу комитети көтөргөн. Мындан тышкары, Эвакуациялоо боюнча Кеңештин чечими менен Кызыл Армиянын В.В. Куйбышев атындагы Аскердик-инженердик академиясы интернаттан 166 баланы жана 50 аскер кызматкерин Фрунзе шаарына жеткирген. Ташуу темир жол аркылуу Кинель бекетинен Фрунзе бекетине чейин жүргүзүлгөн.

Эвакуацияланган балдар үйлөрү бирдей бөлүштүрүлгөн эмес, бул балдардын жашоосу жана тарбияланышы үчүн шарттарды камсыз кылуу боюнча аймактардын ар кандай мүмкүнчүлүктөрүнө байланыштуу болушу мүмкүн. Жалпысынан көчүрүү ири жана алыскы аймактарда да болгон, бул эвакуациялоо процессинин масштабдуу уюштурулгандыгын көрсөтөт. 1941-жылдын июнь айынан сентябрь айына чейин республикага Черновцы облусунан – 170 адам, Ровно облусунан – 121, Одесса облусунан – 21, Ворошиловград облусунан – 34, Херсон облусунан – 50 бала келген. Бул балдар республиканын ар кайсы аймактарына жайгаштырылды: Жалал-Абад облусу – Октябрь балдар үйү (247 бала), Благовещенский балдар үйү (100), Фрунзе району – Сталин атындагы балдар үйү (21), Сары-Булак балдар үйү (59), Ысык-Көл облусу – Сары-Ой балдар үйү (50), Ош облусу – Үч-Булак балдар үйү (43). 1941-жылдын ноябрынан 1942-жылдын сентябрына чейин Кыргызстанга Киевден, Одессадан, Ленинграддан, Феодосиядан, Евпаториядан, Херсондон, Краснодар крайынан, Кабардия АССРинен 40тан ашык балдар үйлөрү эвакуацияланган. 1942-жылдын 1-январынан 25-сентябрына чейин Кыргызстанга дагы бир нече балдар үйлөрү келген:

Ленинград областындагы №2, 37, 63 балдар үйү жана Ораниенбаум балдар үйү — 1122 бала, Ленинград №63 балдар үйү - 55, Одесса №1 балдар үйү— 103, Краснодар крайынын Верхне-Абакан районундагы №54 балдар үйү – 45, Ленинград №37 балдар үйү — 92, Кабардин-Балкар АССРинин Платовский атындагы балдар үйү – 100, №30 Юцкий балдар үйү, Ысык-Суу, Орджоникидзе району – 86. Аларды жайгаштыруу жана камсыз кылуу үчүн негизги жоопкерчилик айыл жамааттарына жүктөлгөн, алардын жашоочулары өзгөчө камкордук көрсөтүп, акыркы тамак-ашын жана жылуу кийимдердин балдар менен бөлүшүшкөн.

Бул балдар республиканын балдар үйлөрүнө бөлүштүрүлгөн, анын ичинде Чоң-Сары-Ой, Күрмөнтү, Теплоключенко, Фрунзе, Покровский, Токмок, Таш-Төбө, Сузак, Ключевский жана Талас балдар үйлөрү бар. Кыргызстан оккупацияланган жана майданга жакын аймактардан эвакуацияланган миндеген балдарды камкордукка алды.

1942-жылдын 1-январына карата эвакуацияланган балдардын саны дагы көбөйдү. Россия менен Украинанын 18 балдар үйүнөн Кыргызстанга 778 бала кабыл алынган, алар республиканын райондук жана шаардык балдар үйлөрүнө бөлүштүрүлгөн. 1941–1942-жылдары Кыргызстандын аймагында 3186 эвакуацияланган балдар балдар үйлөрүнө жайгаштырылып, дагы майданда кызмат өтөгөн 560 бала эвакуациялык пункттар аркылуу жөнөтүлгөн. Ошентип, балдарды эвакуациялоо процесси улантылып, 1942-жылдын жай айларынын аягында Кыргыз ССРине Ленинграддагы балдар үйлөрүнөн жардамга жана турак-жайга муктаж жаңы балдар топтору келген. Алардын көпчүлүгүн карапайым кыргыз үй-бүлөлөрү өз балдарындай кабыл алып, багып алышты. Мисалы, Ош шаарында жашаган Иминахун Ахмедов жубайы Мейрамхан менен бирге ар улуттан болгон 14 баланы асырап алышты. Мындай мисалдар республика боюнча өтө көп, СССРдин ар кайсы аймактарында жашап жаткан бир топ жашка барып калган бул кишилер согуш маалында өздөрү жашаган үй-бүлөлөргө урматтоо менен мамиле кылышат.

Согуш жылдарында Ысык-Көл районунун айылдык кеңешинин төрайымы, эвакуацияланган балдардын турмушуна жигердүү катышкан 18 жаштагы кыргыз кызы Токтогон Алтыбасарованын эрдиги өзгөчө белгиленүүгө тийиш. Күрмөнтү айылдык кеңешинин төрайымы катары ал курчоодон эвакуацияланган Ленинграддан келген 110 баланы өз камкордугуна алып, алардын жашоосун жакшыртууга зор салым кошкон. Алардын көбү оор абалда – арык, ачкачылыктан беттери шишип, өз алдынча

баса албай калган. "Балдарды кароо коркунучтуу болчу" деп эскерет ал. Аларды айылга араба менен жеткирип, Күрмөнтү айылынын тургундары багып келишкен.

Ленинград шаарынан Кыргызстанга 1.01.1942-ж.дан 25.09.1942-ж. чейин келген балдар үйлөрүнүн балдарынын саны

№	Балдар үйүнүн аталышы	Жайгашкан жери	Балдардын саны
1	Ленинград шаарындагы №2 балдар үйү	Чоң-Сары-Ой балдар үйү	113
2		Курментин балдар үйү	110
3		Теплоключенский балдар үйү	31
4	Крупская атындагы балдар үйү, Фрунзе шаары		31
5	Покровский балдар үйү		35
6	Токмок балдар үйү		38
7	Таш-Төбө балдар үйү		35
8	Фрунзе шаары (асыраган)		80
9	Ооруканага жаткыруу		4
10	НКВДнын балдар кабыл алуучу жайы		4
11	Ленинград шаарындагы №37 балдар үйү	Сары-Ой балдар үйү	92
12	Ленинград шаарындагы №63 балдар үйү	Талас балдар үйү	55
	Жалпы		628

Токтогон Алтыбасарова өзү айыл тургундарынын үйлөрүнө барып, алардын балдары башынан өткөргөн курчоонун үрөйүн учурганын айтып берди. Эл тим калган жок – тамак-аш, кийим-кече менен бөлүшүп, жылуу бешманттарды тигишти жана байпактарды токушту. Биринчи айларда ачкачылыктан жана оор сапардан жабыркаган балдардын ден соолугун калыбына келтирүү негизги милдет болгон. «Ленинградская правда» газетасы Кыргызстандын «Кызыл Жылдыз» жана «Кызыл Октябрь» колхоздорунун салымы жөнүндө жазган, алар балдар үйлөрүнө азык-түлүк —

жашылча, жемиш, жумуртка, май менен жардам беришкен. Кыргызстан элинин гуманитардык колдоосу, биримдиги жана боорукердиги курчоо (блокада) учурундагы балдардын өмүрүн сактап калууда негизги ролду ойноп, Ленинград менен Кыргыз ССРинин ортосундагы терең байланышты баса белгиледи. Аялдар аларга кийим тигип, ар бир үй-бүлө бир нече балага кам көрүп, аларга жылуу-жумшак, урмат-сый менен мамиле кылышкан. Эң татаал иштердин бири документтерди калыбына келтирүү эле: көп балдар өздөрүнүн атын билишчү эмес, маалыматтар жазылган белгилер жолдо жоголуп кеткен, Токтогон Алтыбасарова аларга жаңы фамилияларды ойлоп табууга аргасыз болгон. Айыл калкынын колдоосу менен Күрмөнтүдө бир да бала өлүмгө учураган жок. Окуучуларды каттоо кыйынга турду: эң кичүү балдар атын билишчү эмес, ал эми колдоруна тагылган белгилердеги сыя жазуулары көбүнчө бүдөмүк болуп же таптакыр жоголуп кеткен. Ишенимдүү маалыматтар жок болгондуктан, Алтыбасарова балдардын жаш курагын кебетесине көз жүгүртүү менен аныктап, каттоого алуу үчүн аларга фамилия жана ысым берген. Ошентип, ал административдик функцияларды гана аткарып тим болбостон, иш жүзүндө балдарды жаңы ысым, жаңы тек менен камсыз кылып, аларга жаңы шартка ыңгайлашууга, керектүү документтерди алууга жардам берген.

Согуш аяктагандан кийин эвакуацияланган балдардын тагдыры башкача болгон: айрымдары Ленинградга кайтып кетишсе, башкалары Кыргызстанда калып, республиканы жаңы мекени катары кабыл алышкан. Токтогон Алтыбасарованын балдарды куткарууга жана ыңгайлаштырууга кошкон салымы көзү тирүү кезинде эле бааланган. 2012-жылы Бишкекте Жеңиш мемориалдык паркы ачылып, анын атын жана эрдигин түбөлүккө калтырган. Алтыбасарованы согуштун балдары азыр да жылуу сезимдер менен эскеришет. Бир нече жылдардан соң алар ага кат жазып турушту, ал эми Алтыбасарова аларга дайыма алма жөнөтүп, өз тарбиялануучулары менен байланышып турчу. Токтогон Алтыбасарованын окуясы согуш жылдарындагы элдердин улуу адамгерчилигинин жана тилектештигинин үлгүсү. Анын эрдигин эскерүү үчүн Санкт-Петербургда Кыргызстандын Ленинград курчоосунан аман калгандар үчүн ишенимдүү оорук катары ролун түбөлүккө калтырган эстелик тургузулган.

1943-жылга чейин республикада 31 балдар үйү иштеп, аларда 5074 бала тарбияланып жаткан. Балдардын санынын тез өсүшү республиканын балдар мекемелеринин системасында олуттуу кризиске алып келди, алар ашыкча толуп чыккан жана мындай көп сандагы жетим балдарды жана

эвакуацияланган үй-бүлөлөрдүн балдарын кабыл алууга даяр эмес болчу. Буга байланыштуу бийлик балдар карточкасы боюнча тамак-аш азыктарынын өз убагында жеткирилишине көзөмөлдү күчөттү. Облустук, шаардык жана райондук аткаруу комитеттерине балдар үйлөрүнүн, бөбөктөр үйлөрүнүн, сүт ашканаларынын жана ооруканалардын абалын текшерип, алардын кышкы мезгилге даярдыгын камсыз кылуу тапшырылды.

Негизги көйгөйлөрдүн бири турак-жай аянтынын кескин кыскарышы болду: белгиленген 15 м² ордуна согуш учурунда ар бир балага 3 м² аянт туура келген. Көптөгөн балдар үйлөрүндө кийим чечүүчү шкаф, окуу жана оюн бөлмөлөрү, устакана, жуунуучу бөлмө жана ашкана жок эле. Эмеректин жетишсиздигинен балдар бир керебетке 2-4төн жатышып, толуп кеткен мекемелерде жерде укташкан. Эвакуацияланган балдардын агымы ресурстардын, анын ичинде турак-жайдын, эмеректердин жана негизги керектөөлөрдүн жетишсиздигин ачыкка чыгарып, Кыргызстандын балдарга кам көрүү системасы үчүн олуттуу кыйынчылыктарды жаратты. Согуш шарттарында ал өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнөн тышкары көйгөйлөр менен күрөшүүгө аргасыз болгон.

Балдарды кийим-кече, бут кийим менен камсыз кылууга, алардын турмуш-тиричилик шарттарын жакшыртууга айрыкча көңүл бурулду. Эл комиссариаттарына жана союзга баш ийген ишканаларга балдар мекемелерине жардам көрсөтүү, анын ичинде ремонттоо, жылытуу, ошондой эле көмөкчү чарбалардан сүт, жашылча жана жемиштерди берүү тапшырылды. Бул чаралар согуш мезгилиндеги оор шарттарда балдардын ден соолугун жана өмүрүн сактоого багытталган. Эвакуацияланган балдарды негизги керектөөлөр менен камсыздоо артыкчылыктуу маселе бойдон калган, бирок ресурстардын жетишсиздиги олуттуу кыйынчылыктарды жаратты. Ишканалар биринчи кезекте майдандын муктаждыктарына багытталгандыктан, балдар үйлөрү үчүн кийим-кече, бут кийим жана турмуш-тиричилик буюмдарын чыгаруу кечиктирилген. Алсак, «Красный пимокат» фабрикасы кийиз өтүктөрдү, «Текстиль» булгаары бут кийимдерин жана матрацтарды, «Артметалл» металл идиштерди, Свердлов райондук өнөр жай комбинаты кыска тондорду жана кийиз өтүктөрдү чыгарышты. Кыргызстан КП(б) БК жана ЭКК 1942-жылдын 16-январындагы чечими менен эвакуацияланган балдар үйлөрүнүн тарбиялануучуларына керектүү кийимдер жана эң зарыл болгон буюмдар бөлүнгөн. Аларды кыш мезгилинде жылуу кармоо үчүн 800 пальто, 1500 жуп булгаары бут кийим

жана 3000 жуп байпак таратылды. Санитардык шарттарды жана ыңгайлуулукту сактоо үчүн 1500 костюм, 3000 комплект ич кийим, 1500 матрац жана ошончо эле сандагы жаздык каптар берилген. Мындан тышкары, согуш мезгилиндеги оор шарттарды эске алуу менен балдарга 800 жууркан берилди. Бул чаралар балдар үйлөрүндө кийимдер жана шейшептер жетишпеген оор абалды жарым-жартылай жеңилдетүүгө, эвакуацияланган балдарды согуш мезгилиндеги татыктуу жашоо шарттары менен камсыз кылууга мүмкүндүк берди. Бирок, өнөр жай ишканаларынын аракетине карабастан, балдар үйлөрүндө жабдыктардын кескин жетишсиздиги сакталып, бийликке калктын арасынан балдардын кийимдерин жана үй буюмдарын чогултууну уюштурууга туура келди. Балдар үйлөрү жок аймактарда эвакуацияланган балдар үчүн тамак-аш чогултуу акциялары үзгүлтүксүз өткөрүлдү.

Бул багыттагы негизги чечимдердин бири согуштан жапа чеккен жана ата-энесинен ажыраган балдарга жардам көрсөтүү үчүн акча фондун түзүү болду. Кыргызстан ЛКЖС БК 1942-жылдын 5-июнундагы токтомуна ылайык, комсомолдун Фрунзе облустук комитети атайын эсеп-кысап эсебине акча каражаттарын чогултууну уюштурган. Фонд комсомолдук-жаштар жекшембиликтеринин жана эмгекчилердин ыктыярдуу кайрымдуулук жардамдарынын эсебинен түзүлгөн. Чогулган каражаттар балдар үйлөрүн, интернаттарды, балдар ашканаларын колдоого, ошондой эле жаңы балдар мекемелерин ачууга гана багытталган. Каражаттарды башка максаттарга жумшоого катуу тыюу салынып, бийликтин көзөмөлүндө болгон.

Балдарды колдоонун кошумча чарасы катары тамак-аш карточкаларын киргизүү болгон, бул балдар мекемелерин жабдууну тартипке келтирүүгө мүмкүндүк берди. Кыргыз ССР ЭКК 1941-жылдын 27-октябрындагы декретине ылайык, 1941-жылдын 10-ноябрында Фрунзе, Ош, Жалал-Абад, Пржевальск, Нарын, Токмок жана башка калктуу райондордо карточка системасы киргизилди. Карточкаларды чыгаруу үчүн жоопкерчилик Кеңештердин, ишканалардын жана мекемелердин аткаруу комитеттерине жүктөлдү. Шаарларда азык-түлүккө карточкалар бюролору уюштурулуп, алардын таркатылышына жана туура пайдаланылышына көзөмөл жүргүзүлдү.

Системалуу көзөмөлдү камсыз кылуу үчүн Эл Комиссариаты 1941-жылдын 10-октябрына чейин дан соодасынын бардык тармагын Соода Эл Комиссариатынын карамагына берди, бул согуштун шарттарында азык-түлүк ресурстарын натыйжалуу бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк берди. Ошентип,

эвакуацияланган балдарга кам көрүү ар кандай деңгээлде – жабдууну мамлекеттик жөнгө салуудан тартып, коомдук ресурстарды мобилизациялоого чейин - ишке ашырылган. Бирок, азык-түлүк, кийим-кече жана чарбалык буюмдардын жетишсиздиги олуттуу маселе бойдон кала берген.

Балдардын тамактануусуна нандын нормасы суткасына 400 грамм деп белгиленген. Тамактанууну жакшыртуу максатында республиканын Соода Эл Комиссариаты балдар мекемелерине 1943-жылдын биринчи кварталында ар бир балага айына 6 литрден сүт бөлүп берген. Фрунзе, Ош жана Жалал-Абад шаарларында 1500 бала үчүн жакшыртылган тамак-ашы бар балдар ашканалары уюштурулган. 1943-жылдын 15-январынан тартып, тамак-аш бөлүштүрүү рационау көбөйтүлгөн – балдар үчүн нандын үлүшү күнүнө 200 граммдан 300 граммга чейин көбөйтүлгөн.

1943-жылы республиканын Эл Комиссарлар Кеңеши медициналык жактан тейлөөнү жакшыртуу жана тамактанууну күчөтүү боюнча бир катар чараларды ишке ашырган. Саламаттык сактоо Эл Комиссариатына балдарды медициналык жактан тейлөөнүн чакан аймактык (участковый) системасын калыбына келтирүү, анын ичинде үйдө медициналык жардам көрсөтүү жана жаңы төрөлгөн балдарга үйүндө жардам кылуу тапшырылды. Шаардык консультацияларда үч жашка чейинки 1000-1200 балага 1 дарыгер жана бир чакан аймакка 2 медайым, ал эми айыл жеринде – 1 чакан аймакка 1 медайым каралган.

Кызамыктан алдын алуу үчүн 1943-жылы кызамыкка каршы 1000 литр сыворотка чыгарылган. Ошондой эле С витамини балдар мекемелерине итмурундун тундурмасы, ийне жалбырак, кургатылган мөмөлөр жана жемиштер түрүндө киргизиле баштады.

Каражаттын жетишсиздигин эске алсак, балдар үйлөрү меценаттардын жардамысыз жашай албайт эле. Фрунзе шаарынын аялдары өзгөчө жигердүүлүктү көрсөтүшүп, ата-энесинен ажыраган балдарга камкордук көрүү жөнүндө шаардын бардык жашоочуларына кайрылышты. Алардын демилгесин Фрунзе гарнизонунун командалык составынын үй-бүлөлөрү колдоп, балдарды өз үй-бүлөлөрүнө алып, буюмдарды жана каражаттарды жыйноону уюштурушкан. Колхоздор жана совхоздор балдар үйлөрүнө жигердүү жардам берип, аларды ири жана майда мал, жылкы, канаттуулар жана азык-түлүктөр менен камсыз кылышкан. Кыргызстан ЛКЖС Борбордук Комитетинин бюросунун демилгеси боюнча комсомолдук уюмдар балдар үйлөрүн өз камкордугуна алып, азык-түлүк, кийим-кече жана отундарды

массалык жыйноону жүргүзүшкөн. Мисалы, Калинин районунун комсомолдук уюмдары балдар үйлөрүнө 197 килограмм ун, 142 килограмм картошка, 6 араба отун тапшырышып, бакма канаттуулар фабрикасын уюштуруп, жумуртка чогултушкан. Ысык-Көл облусу боюнча комсомолдор 4479 килограмм ун, 2720 килограмм кургатылган жемиш, 3500 даана жумуртка, 85 килограмм кондитер азыктарын жана 10 миң сом акча каражатын жыйнап, керектүү товарларды сатып алышкан. Пионерлер жана мектеп окуучулары 300 посылка, 1400 буюм, 1600 килограмм жашылча, 4000 китеп, миңдеген оюнчуктарды жана кеңсе буюмдарын беришти. Фрунзе облусунун комсомол уюмдары балдар үйүнө 5195 килограмм ун, 3645 килограмм дан, 7048 килограмм жашылча, 4168 даана жумуртка, 5 тонна кургатылган жемиш, 4300 даана китеп, 3276 даана оюнчук, 3211 кийим-кече жана 60 миң сомдон ашык акча топтоп беришкен. Акчанын 15 миң сомү трикотаж буюмдарын жана бут кийим сатып алууга жумшалган. Жалал-Абад облусунда 3243 кг дан, 2103 кг эт, 5106 кг жашылча, 5 тонна кургатылган жемиш, 325 даана жумуртка; Ош облусунда 340 даана жумуртка, 86 кийим-кече, бал, кургатылган жемиштер, 300 даана китеп берилген. Айылдык комсомол уюмдары көмөкчү чарбаларды түзүүгө, үрөндөрдү жыйноодо, огород өсүмдүктөрүн өстүрүүдө жардам берип, балдар үйлөрүнүн өзүн-өзү камсыз кылуусуна салым кошту. Бул аракеттердин натыйжасында эвакуацияланган балдар материалдык жактан гана эмес, оор согуш жылдарында алардын аман калышы үчүн өтө маанилүү болгон камкордукка да ээ болушкан.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргызстан советтик жетекчилик тарабынан жүргүзүлгөн массалык көчүрүүлөрдүн курмандыгы болгон депортацияланган элдерди жайгаштыруунун негизги борборлорунун бири болуп калды. Республикага тарыхый Ата журтунан саясий жана аскердик себептер менен зордоп көчүрүлгөн көптөгөн этностук топтор келген. Алардын арасында Волга боюндагы немистер, крым татарлары, чечендер, ингуштар, карачайлар, балкарлар, күрттөр, месхет түрктөрү, польшалыктар жана башкалар болгон. Алардын айрымдарын депортациялоо стратегиялык максат менен, дагы бирөөлөрүн – совет бийлигине жан тартпагандыгы үчүн жазалоо деп негиздешкен. Депортациялангандар оор шарттарга туш болушкан — турак жайдын жоктугу, катаал климат, чектелген ресурстар. Бирок жергиликтүү калк аларга жаңы шартка көнүүгө жардам берип, колдоо көрсөтүштү. Атайын отурукташкандарга катуу чектөөлөр коюлганына жана эркин жүрүүсүнө

тыюу салынганына карабастан, алар колхоздордо жана совхоздордо иштеп, ыңгайлашууга жетишкен. Кийин алардын көбү республиканын көп улуттуу коомуна кошулуп, бул жерде жашап калышты. Аларды жайгаштыруунун оор жүгүн Кыргызстан өз мойнуна алды, алар менен согуш учурундагы кыйынчылыктарды тең бөлүштү. Бул окуялар бүтүндөй элдердин трагедиясын да, согуштун катаал сыноолорун жеңүүгө мүмкүндүк берген тилектештиктин күчүн да чагылдырган республиканын тарыхынын бир бөлүгү болуп калды. Бул республиканын стратегиялык оорук катары гана маанилүү эмес, согуштан жабыркагандарды колдоодогу ролун да күбөлөйт. Элдердин биримдиги, өз ара жардам жана гумандуулук Советтер Союзуна оор сыноолорду көтөрүүгө жана Жеңишке жетишүүгө мүмкүндүк берген негизги факторлордун бири болуп калды.

Улуу Ата Мекендик согуш шарттарында Кыргызстан жогорку окуу жайларын жана илимий мекемелерди эвакуациялоонун негизги борборлорунун бири болуп, ал өлкөнүн билим берүү жана илимий потенциалын сактоодо негизги ролду ойногон. Республикага СССРдин ар кайсы аймагынан, анын ичинде Россиядан, Украинадан, 13 жогорку жана орто атайын окуу жайлары көчүрүлүп келинген. Алардын арасында В.В.Куйбышев атындагы Аскердик-инженердик академия, Ростов мамлекеттик университети, П.Ф.Лесгафт атындагы Ленинград дене тарбия институту, Николаев кеме куруу институту ж.б. болгон. Ушунчалык көп сандагы окуу жайларды кабыл алуу республиканын жогорку деңгээлдеги илимий-билим берүү потенциалы болгондугунун күбөсү. Согуштун оор шарттарына карабастан окуу жараянынын майдан жана эл чарбасы үчүн зарыл болгон адистерди даярдоонун уланышын камсыз кылган.

Кыргызстанга окуу жайларынан тышкары союздук маанидеги бир нече илимий-изилдөө институттары, ошондой эле СССР Илимдер Академиясынын институттары, анын ичинде биохимия, генетика, өсүмдүктөрдүн физиологиясы, микробиология, палеонтология жана эволюциялык морфология институттары эвакуацияланган. Алардын кызматкерлери жергиликтүү илимий мекемелер менен кызматташтыкта коргонууда жана эл чарбасында актуалдуу темаларды иштеп чыгышты, ошону менен алар өз ишмердигин согуш учурундагы илимий изилдөөлөрдүн жалпы системасына интеграциялады. Республика эвакуацияланган мекемелерге зарыл болгон шарттарды түздү – имарат, жабдуу, окутуучулар жана студенттер үчүн жатакана. Кыргызстанга келген илимий-

педагогикалык кызматкерлер өз тажрыйбалары жана билими менен жогорку билим берүү системасын байытып, калыптанышына зор салым кошушту.

ЖОЖдорду эвакуациялоо республикадагы билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жана жергиликтүү улуттун өкүлдөрүнөн да квалификациялуу кадрларды даярдоого өбөлгө түздү. 1942-жылы П.Ф. Лесгафт атындагы Ленинград дене тарбия институту Фрунзеге көчүрүлүп келинген, бул окуу процессинин сакталышын камсыз кылган жана дене тарбия тармагында адистерди даярдоону күчөтүүгө мүмкүндүк берген. Институт менен кошо 5 доктор жана 20 илимдин кандидаты келген, бул окутуунун жогорку деңгээлин сактоого жардам берди Татаал шарттарга карабастан, эвакуациянын биринчи жылында институт 130 студентти, ал эми 1943 – жылы 120 студентти кабыл алган, алардын басымдуу бөлүгүн кыргыз жаштарынын өкүлдөрү түзгөн. Институттун ишмердүүлүгү билим берүү милдеттери менен гана чектелип калган жок – анын жамааты Кызыл Армия үчүн мобилизациялык резервдерди даярдоого жигердүү катышты, бул мекеменин аскердик-спорттук машыгуу тутумундагы маанисин кашкайта көрсөтүп турат. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинде дене тарбия жана спорт өзүнүн маанисин жоготпостон, тескерисинче ден соолукту чыңдоонун, күжүрмөн маанайды чыңдоонун жана душманга каршы күрөшүүгө калкты мобилизациялоонун куралы катары жаңы ролго ээ болгон. 1942-жылы күзүндө мамлекеттик Ленин жана Кызыл Туу ордендеринин ээси П. Ф. Лесгафт атындагы дене тарбия институтунун республикага келиши маанилүү окуя болду. Фрунзедеги бул алдыңкы окуу жайды эвакуациялоо аймактагы дене тарбиянын өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизди. Институттун окутуучулары жана студенттери дене тарбияны жайылтууга жигердүү катышышты, госпиталдарда дене тарбия сабактарын өткөрүштү, спорттук уюмдарга методикалык жардам көрсөтүштү, спорттук секцияларды жана мелдештерди уюштурушту. Институт Кыргызстанда иштеген мезгилинде дене тарбия даярдыгы боюнча 1600дөн ашуун аскер инструкторун даярдаган жана массалык аскердик дене тарбия даярдыгына 10 миңден ашуун адамды тарткан, ошондой эле 100дөн ашык илимий-изилдөө иштерин аткарган.

Калктын аскердик-дене тарбиялык даярдыгынын жогорку деңгээли 1944-жылы Кыргыз ССРи согуш мезгилинде экинчи жолу Дене тарбия жана спорт иштери боюнча бүткүл союздук комитеттин өтмө Кызыл Туусу менен сыйланышына өбөлгө түзгөн. Бул ийгиликке П. Ф. Лесгафт институтунун жамааты чоң салым кошту. Мындан тышкары, 1942-жылдын декабрында

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү “Республикада дене тарбия ишине жетекчиликти күчөтүү жөнүндө” токтом кабыл алган, ал спорт чөйрөсүн башкаруу системасын оптималдаштырган. Райондук инструкторлордун кызмат орундары жоюлуп, алардын ордуна 5 облустук, 32 райондук жана 8 шаардык дене тарбия жана спорт комитеттери түзүлгөн. Бул структуралык өзгөрүүлөр дене тарбия иш-чараларын жөнгө салууга жана алардын натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берди.

Согуштук кыйынчылыктарга карабастан, республикада спорттук турмуш жигердүү өнүгүүсүн улантты. Орто Азия жана Казакстан республикаларынын салттуу спартакиадалары өзгөчө мааниге ээ болду, алар спортту жайылтууга гана эмес, СССР элдеринин биримдигин чыңдоого да өбөлгө түздү. 1943-жылдын октябрь айында Алма-Ата шаарында өткөн Спартакиадада 29 спортчудан турган Кыргызстандын курама командасы бир топ ийгиликтерге жетишкен. Чемпиондук наамдарды Валентина Красикова (100 метрге чуркоо), Зоя Синицкая (найза ыргытуу) жана К.Фрумкина (400 жана 800 метрге чуркоо) алышты. Республиканын аялдар баскетбол командасы экинчи орунду ээледі, бул спортчу аялдардын жогорку деңгээлде даярдыгынан кабар берет. 1944-жылы сентябрда Ташкентте өткөн Спартакиадада Кыргызстандын 49 адамдан турган командасы жалпы командалык эсепте үчүнчү орунду ээlese, республиканын жеңил атлетчилери командалык эсепте биринчи орунду ээледі. Зоя Синицкая узундукка секирүү (4,73 м), диск ыргытуу (40,37 м) жана ок атуу (11,05 м) боюнча рекорд койгон, Валентина Красикова 100 метр аралыкты 13,1 секундада чуркап өткөн, Ал эми Л.Анокина граната ыргытууда (42,13 м) мыкты жыйынтык көрсөткөн. Аскерлештирилген 50 метрге сүзүүдө С. И. Якушев чемпион болду. 1945-жылдын октябрь айындагы Спартакиадада кыргыз спортчулары өзгөчө Футбол, жеңил атлетика, сууда сүзүү жана ат спорту боюнча мелдештерде кайрадан жогорку деңгээлде даярдыктарын көрсөтүштү.

1942-жылы күзүндө Пржевальскиде Ленинград ветеринардык институту иштей баштаган, бул ветеринария илиминин өнүгүшүнө жана республикадагы азык-түлүк коопсуздугунун чыңдалышына өбөлгө түзгөн. Алдыңкы профессорлор жана доценттер теориялык окутууну студенттердин практикалык даярдыгы менен айкалыштырып, окуу жараянын улантышты. Бул жараян согуш мезгилинде өзгөчө маанилүү болгон, анда агрардык сектор жана азык-түлүк менен камсыздоо боюнча адистерди даярдоо стратегиялык мааниге ээ болгон. Пржевальск шаарында Ленинград кеме

куруу институту да болгон, бирок татаал шарттардан улам анын студенттери жана окутуучулары Новочеркасский индустриалдык институтуна которулган. Калган адистер бириккен университетте ишин улантышты, ага 22 кафедра жана 65 окутуучу кирген, алардын арасында кеме куруу тармагынын алдыңкы адистери да болгон. Эвакуациянын кыйынчылыктарына карабастан, алардын иш-аракеттери аймакта инженердик билим берүүнү жана илимий изилдөөлөрдү алдыга жылдырды.

Эвакуацияланган окуу жайлары майдандын жана ооруктун муктаждыктарын камсыз кылуу менен квалификациялуу кадрларды даярдоодо маанилүү ролду ойношту. Алардын ишинин натыйжасында 1944-жылга карата республикада студенттердин саны 5200 адамга чейин өскөн. Өзгөчө маанилүү ролду кеме куруу, машина куруу жана металлургия тармагында инженерлерди даярдоону камсыз кылган техникалык ЖОЖдор ойношту. 1942-1944-жылдар аралыгында гана Ленинград жана Николаев кеме куруу институттары сыяктуу эвакуацияланган ЖОЖдордо 280 инженер окутулган. Жогорку окуу жайлары билим берүү жараянын колдоп гана тим болбостон, майдандын муктаждыктары үчүн – медицина, агрономия, химия жаатында илимий изилдөөлөргө активдүү катышып, ооруктун бекемделишине жана аскердик өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга жардам берди. Ростов мамлекеттик университетинин жана педагогикалык институттун Ош шаарына жайгаштырылышы аймактагы билим берүүнүн өнүгүшүнө салым кошкон маанилүү маданий, илимий жана саясий окуя болду.

1945-жылга карата эвакуацияланган көптөгөн ЖОЖдор өз аймактарына кайтып кете башташты, бул республикадагы окуу жайлардын санынын азайышына алып келди. Бирок согуш мезгилиндеги тажрыйба Кыргызстандын жогорку билим берүү системасын андан ары өнүктүрүүдө маанилүү роль ойноп, согуштан кийинки мезгилде аны модернизациялоого негиз салган. Алдыңкы ЖОЖдорду эвакуациялоо илимий потенциалды сактоого гана салым кошпостон, билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө, квалификациялуу адистерди даярдоого жана оорукта коргонууну чыңдоого алып келди. Бул жараян республиканын жогорку мектебинин өнүгүшүнө узак мөөнөттүү таасирин тийгизди, бул келечекте Кыргызстандын илимий жана билим берүү потенциалынын өсүшүнө өбөлгө түздү.

Кыргыз ССРиндеги Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында илим эл чарбасын жана кризис шарттарында өлкөнү коргоону камсыз кылуу менен

мобилизациялык аракеттердин негизги элементи болуп калды. Согуштун башталышы менен республиканын илимий мекемелери майдандын жана ооруктун муктаждыктарына көңүл буруп, өз ишмердүүлүгүн ыкчам калыбына келтиришти. Окумуштуулар пайдалуу кен байлыктарын чалгындоо, дары жана баалуу жапайы өсүмдүктөрдү изилдөө, ошондой эле айыл чарба өсүмдүктөрүнүн зыянкечтерине каршы күрөшүү чараларын иштеп чыгуу менен алектенишкен, бул согуш мезгилинде республиканын экономикасын чыңдоого өбөлгө түзгөн.

1941-жылы Кыргызстанга союздук маанидеги бир нече илимий-изилдөө институттары эвакуацияланган, бул республиканын илимий потенциалын олуттуу күчөттү. Фрунзе (азыркы Бишкек) СССРдин алдыңкы илимий борборлорунун бири болуп калды, анда көптөгөн геологиялык, биологиялык, химиялык жана археологиялык экспедициялар жүргүзүлгөн – 1943-жылы гана республикада 19 ири экспедиция өткөрүлгөн

Кыргызстан КП(б) БКнын 1942-жылдын 18-мартындагы токтому изилдөөнүн артыкчылыктуу багыттарын аныктаган: илимди согуштун муктаждыктарына ылайыкташтыруу, комплекстүү иш планын иштеп чыгуу, пайдалуу кендердин жергиликтүү корун натыйжалуу пайдалануу, ошондой эле майдандын жана ооруктун муктаждыктарын канааттандыруу үчүн мал чарбасын жана дыйканчылыкты өнүктүрүү. 1942-жылдын апрелинде илимий конференция пландаштырылып, Илимдер комитетинде жүргүзүлгөн уюштуруу реформалары - бошотулган төраганын кызмат ордун түзүү жана СССР ИАнын корреспондент мүчөлөрүн кошкондо 39 алдыңкы адистерден турган окумуштуулар кеңешин түзүү илимий иштин натыйжалуулугун жогорулаткан.

Кыргыз геологиялык башкармалыгы 1938-жылы түзүлгөн, А.П. Марковскийдин жетекчилиги астында Республиканын алгачкы бириктирилген геологиялык жана литологиялык картасын түзгөн, ал эми коргонуу өнөр жайы үчүн сейрек металлдарды чалгындоо СССРдин Илимдер Академиясынын атайын комиссиясын түзүүгө алып келген.

Айыл чарбасындагы илимий изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулду. Мал чарба институту малдын жаңы породадарын чыгаруу жана тоюттандыруу жана массалык бордоп семиртүү ыкмаларын өркүндөтүү боюнча иш алып барган, ал эми Кыргыз ветеринардык станциясы жугуштуу оорулардын алдын алуу үчүн бир катар вакциналарды жана препараттарды чыгарган. Жашылча-жемиш станциясы жашылча-жемиштердин түшүмдүүлүгүн жана сапатын жогорулатуу үчүн агротехникалык ыкмаларды иштеп чыккан, ал

эми селекциялык мекемелер дан жана май өсүмдүктөрүнүн жаңы сортторун иштеп чыгуу менен алектенишкен. Эпидемиология жана микробиология институту санитария жана вакцинология боюнча изилдөө иштерине күч жумшады.

Биологиялык изилдөөлөргө да өзгөчө көңүл бурулган. Академик А.Н.Бахтын жетекчилиги астында өсүмдүктөрдүн биохимия жана физиологиясы институту кант кызылчасын сактоо жана ата мекендик каучук өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу ыкмаларын иштеп чыгуу маселелерин изилдеп, ошондой эле армиянын муктаждыктары үчүн жергиликтүү чийки заттан витаминдерди өндүрүүнү кеңейтти. СССР ИАнын биологиялык бөлүмүнүн Фрунзеге эвакуацияланышы токтоп калган жок, тескерисинче, өлкөнүн алдыңкы илимий борборлорунун биринде илимий аракеттердин топтолушуна өбөлгө түздү.

Прикладдык изилдөөлөрдөн тышкары окумуштуулар идеологиялык функцияны да жигердүү аткарып, тарых, филология жана маданият таануу жаатында билим берүү иштерин жүргүзүшкөн. Советтик патриоттук дискурстун алкагында ишке ашырылган фольклордук изилдөөлөр улуттук маданий мурастарды сактоого жана калктын моралдык маанайын чыңдоого салым кошкон.

1943-жылга карата республикада 70ке жакын илимий-изилдөө мекемелери, анын ичинде эки институт, 13 станция, 8 лаборатория, эки музей жана бир катар таяныч пункттар иштеген. 1943-жылдын 13-августунда академик К.И.Скрябиндин төрагалыгы астында СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын ачылышы өзгөчө окуя болду. Филиал геологиялык, биологиялык жана химиялык институттарды, ошондой эле тарых, тил жана адабият институттарын, экономикалык жана географиялык топту, жергиликтүү тарых музейин жана илимий китепкананы бириктирди. Биология, геология, химия жана гуманитардык илимдер боюнча аспирантуранын ачылышы Кыргызстандык илимпоздордун жаңы муунун тарбиялоого мүмкүндүк берди, ал эми россиялык адистер менен тыгыз кызматташуу жергиликтүү илимий мектептердин калыптанышында негизги ролду ойноду. Филиалдын ишинин биринчи жылында Кыргызстандын фаунасы, флорасы, кыргыз элинин тили, этнографиясы жана тарыхын изилдөө үчүн 25 экспедиция уюштурулган

Геологиядагы илимий изилдөөлөр Республиканын биринчи бириккен геологиялык картасын түзүүгө алып келди, бул минералдык ресурстарды натыйжалуу өздөштүрүүгө өбөлгө түздү, ал эми айыл чарбасында илимий

методдорду киргизүү мал чарбасынын түшүмдүүлүгүн жана өнүмдүүлүгүн кыйла жогорулатты. Окумуштуулар тарабынан ветеринардык изилдөөлөрдүн натыйжалары союздук мааниге ээ болгон.

Ошентип, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРиндеги илим жаңы шарттарга ыңгайлашып гана тим болбостон, эвакуацияланган мекемелердин интеграцияланышынын жана жергиликтүү кадрларды жигердүү даярдоонун аркасында өзүнүн горизонтун кыйла кеңейтти. Бул майданды керектүү билим жана ресурстар менен камсыз кылууга, эл чарбасын модернизациялоого жана согуштан кийинки республиканын экономикасын жана маданиятын ар тараптан көтөрүү үчүн бекем пайдубал түптөөгө мүмкүндүк берди.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин саламаттык сактоо системасы согуш мезгилинин жаңы шарттарына жана талаптарына ылайыкташып, олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Республикада 25 эвакуациялык госпиталь жайгаштырылган, алардын көпчүлүгү Фрунзе облусунда жайгашкан, бул жарадар жана оорулуу жоокерлер менен офицерлерге медициналык жардамды камсыз кылган.

Саламаттыкты сактоо кызматкерлери Жеңишке зор салымын кошту

Согуштун башталышы менен Кыргызстанга эвакуацияланган бир топ адистер келип, медициналык кызматкерлердин санынын көбөйүшүнө шарт түздү. 1942 — жылга чейин шаарларда дарыгерлердин саны 548ден 1264кө чейин, ал эми айыл жеринде 312ден 414кө чейин өскөн. Бирок, 1943 — жылдан баштап адистердин реэвакуациясы башталып, шаарларда дарыгерлердин саны 964кө, айыл жеринде 339га чейин кыскарган. Кадрлардын кетиши калган адистерге оорчулукту күчөттү жана жаңы медициналык кызматкерлерди тездетип даярдоо, аялдарды медициналык чөйрөгө жигердүү тартуу жана жергиликтүү калктын саламаттыкты сактоого катышуусун кеңейтүү боюнча чараларды көрүүнү талап кылды.

Медициналык жардамга болгон муктаждыктын жогорулашына жооп катары ооруканаларды, клиникаларды, амбулаториялык станцияларды жана акушердик станцияларды камтыган медициналык мекемелердин тармагы кеңейтилди. Жугуштуу оорулардын алдын алууга өзгөчө көңүл бурулду: республикалык, облустук жана райондук деңгээлде эпидемияга каршы атайын комиссиялар түзүлүп, эмдөө боюнча иш-чаралар уюштурулду, бул согуш шартында инфекциялардын массалык жайылышына жол берген эмес.

Жарадар болгон жоокерлерге жана майданга кеткендердин үй-бүлөлөрүнө кам көрүү жоокерлерге медициналык жардамды камсыз кылган госпиталдардын иштеши аркылуу көрсөтүлдү. Партиялык жана советтик органдардын колдоосу менен түзүлгөн жардам комитеттери санитардык поезддерди тосуп алышты, жарадарларды жайгаштыруу үчүн имараттарды табышты жана ооруканаларды керектүү жабдуулар жана материалдар менен камсыз кылышты. Кесиптик кошуундар жана Коммунисттик жаштар союзу уюмдары да госпиталдарга колдоо көрсөтүп, дарылоо шарттарын жакшыртууга салым кошушту. Кыргыз мамлекеттик медициналык институтунун илимий кызматкерлери медициналык кызматкерлерге консультация берүүгө жана дарылоонун жаңы ыкмаларын жайылтууга жигердүү катышышты.

1941-жылдын 1-ноябрынан 1944-жылдын 1-июлуна чейин Кыргызстанга 37 миңден ашык оорулуу жана жарадар жоокерлер келип, 14 миңден ашык операция жасалган. Дарылоонун алдыңкы ыкмаларын колдонуу жарадарлардын айыгуу мөөнөтүн кыйла кыскартты: Кыргызстандын госпиталдарына түшкөн оор жарадарлардын 99,1% куткарылды, ал эми алардын 48,5% кайра майданга барууга мүмкүнчүлүк алышты. Госпиталдарда ошондой эле армиядан бошотулган майыптарды коомдук пайдалуу эмгек көндүмдөрүнө үйрөтүүчү курстар уюштурулуп, бул

алардын социалдык реабилитациясын жана тынчтык жашоого интеграцияланышын шарттады.

Ошентип, согуш шартында Кыргыз ССРинин саламаттык сактоо системасы замандын чакырыктарына туруштук берип гана тим болбостон, Мекенди коргогондорго да камкордук көрсөтүп, жогорку деңгээлде уюшкандыкты, кесипкөйлүктү жана гуманизмди көрсөткөн.

Кыргызстанга 12 жогорку жана атайын орто окуу жайлары эвакуацияланган. Ленинград ветеринардык институту, Николаев кеме куруу институту жана алардын студенттери Пржевальскиде жайгашкан; ошондой эле Ростов мамлекеттик университети, педагогикалык институту Ошко, Ленинград дене тарбия институту жана Харьков коммуналдык чарба Инженерлер институту эвакуацияланып Фрунзеге жайгашкан. Харьков ветеринардык институту убактылуу Кыргыз айыл чарба институту менен, ал эми медициналык жана стоматологиялык институттар Кыргыз медициналык институту менен биригишкен. Бул мекемелер жергиликтүү элдерди окутууга чоң салым кошкон. Билим берүү иш-аракеттеринен тышкары, окуу жайлардын жамааты колхоз жана совхоз талааларында түшүм жыйноого жигердүү катышкан.

1940-1946-жылдары Кыргызстанда жогорку билим берүүнүн өнүгүү динамикасында окуу жайларды эвакуациялоо, ошондой эле жогорку билим берүү системасын согуштан кийинки кайра уюштуруу менен шартталган олуттуу өзгөрүүлөр байкалат. 1940-жылдардын башында республикада 6 ЖОЖ иштеген, бул согуш башталганга чейин аймактын керектөөлөрүнө ылайык келген. Бирок 1942-1943 – окуу жылында алардын саны 8ге, ал эми 1943-1944-жылдары 10го жеткен, бул Кыргызстандагы эвакуацияланган окуу жайлардын жайгашуусуна байланыштуу. Бул студенттердин санынын кескин өсүшүнө алып келди: 1943-1944 – окуу жылында алардын саны 4300 адамга, ал эми 1944-1945-жылдары 5200 адамга жеткен. Бирок, 1945-1946-окуу жылына карата жождордун саны согушка чейинки деңгээлге чейин кыскарган (6), бул эвакуацияланган мекемелердин өз аймактарына кайтып кетиши менен түшүндүрүлөт.

Кыргызстандагы ЖОЖдордун санынын динамикасы (1940-1946-жж.) төмөнкүдөй:

1940-1941 окуу жылы: 6 ЖОЖ; 3 043-3 100 студент, алардын ичинен 1 126-1 900 сырттан окуу жана кечки бөлүмдөрдө окуган.

- 1941-1942-окуу жылы: 6 ЖОЖ; 2200 студент.
- 1942-1943-окуу жылы: 8 ЖОЖ; 4 300 студент.

- 1943-1944-окуу жылы: 10 ЖОЖ; 5200 студент.

- 1944-1945-окуу жылы: 8 ЖОЖ; 3 400 студент.

- 1945-1946-окуу жылы: 6 ЖОЖ; 3 100-3 800 студент, алардын ичинен 676 жана 32 сырттан окуу жана кечки бөлүмдөрдө окутулду. 1942-1943 жана өзгөчө 1943-1944-окуу жылдарында Кыргызстанда жогорку окуу жайлардын саны Россия менен Украинадан эвакуациялоонун эсебинен эң көп өскөн. Бул адистерди чыгаруунун көбөйүшүнө өбөлгө түздү: 1941-1945 – жылдары жыл сайын орточо 492 адис даярдалса, 1938-1940-жылдары 354 адис даярдалган. Согуш жылдарында Республиканын ЖОЖдору тарабынан бардыгы болуп 2 460 адис даярдалган, алардын кыйла бөлүгү эвакуацияланган ЖОЖдордо окушкан. Атап айтканда, 1942-жылдын январынан 1944-жылдын июнуна чейин 280 инженер Ленинград жана Николаев кеме куруу институттарынын дипломдорун алышкан.

Бирок, кыргыз тилинде окутулган онунчу класстын окуучуларынын саны кыскаргандыктан жана алардын жетишсиз даярдалышынан улам студенттер арасында Кыргызстандыктардын саны аз бойдон калган. Алсак, 1944 – жылы Ленинград ветеринардык институту 4 гана кыргыз кабыл алган, план боюнча 30 (13,3%), ал эми Николаевск кеме куруу институту план боюнча 25 (4,0 %). Согуш жылдарында республикада жогорку билимдүү 1 659 адис (анын ичинен 213 кыргыз – 12,8 %) жана 3 759 атайын орто билимдүү адистер чыгарылган

Согуш жылдарында жогорку окуу жайлары илимий ишмердүүлүктүн борборуна айланган. Жалпысынан, согуш жылдарында республиканын жогорку окуу жайларында 899 дарыгер даярдалса, анын ичинен 12 кыргыз кыз, анын ичинде көрүнүктүү хирург Какиш Рыскулова; 347 айыл чарба адиси жана 760 мугалим; ал эми атайын орто окуу жайларында орто билимдүү 3759 адис даярдалган. Жалпысынан республиканын жогорку окуу жайлары эл чарбасы үчүн 1659 адис чыгарышты. Кыргыз мамлекеттик медициналык институту (КММИ) медициналык кадрларды даярдоодо жана жарадар болгон жоокерлерге медициналык жардам көрсөтүүнү уюштурууда чоң роль ойногон. КММИнин факультеттик хирургия кафедрасына караштуу госпиталь жаракат алгандарга жигердүү жардам көрсөтүп, академик И.К. Ахунбаев сыяктуу белгилүү дарыгерлер эмгегин майдандагы адамдардын өмүрүн сактап калууга арнап, алардын эмгеги мамлекеттик сыйлыктарга татыган.

Ошентип, согуштук кыйынчылыктарга карабастан, окуу жайларды эвакуациялоо республиканын билим берүү системасынын өнүгүшүнө,

студенттердин санынын көбөйүшүнө жана экономиканын ар кандай тармактары үчүн кадрларды даярдоого өбөлгө түздү. Каралып жаткан мезгилде Кыргызстандын билим берүү системасы олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болуп, согуш жылдарында ЖОЖдордун жана студенттердин санынын өсүшүн, ошондой эле кийинки тынчтык мезгилде кайра уюштурулушун көрсөттү.

Согуштун алгачкы айларында Россия, Украина жана башка майданга жакын аймактардагы бир катар театрлар – ССР Союзунун мамлекеттик симфониялык оркестри, Москва миниатюра театры, Донецк драма театры, Одесса революция театры, Ворошиловград драма театры, Херсон украин оперетта театры, Лилипут оперетта театры, куурчак театры республикага эвакуацияланган. Алардын көбү Ошто жайгашкан. Бул коллективдердин актерлору республиканын маданий турмушуна аралашып, кыргыз искусство ишмерлери менен тажрыйба алмашышты, бул көптөгөн театр кызматкерлеринин майданга кеткенден кийинки кадрлардын жетишсиздигинин шартында өзгөчө мааниге ээ болду.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин аймагында жарадар болгон жоокерлерге, эвакуациялангандарга жана майданда жүргөндөрдүн үй-бүлөлөрүнө медициналык жардам көрсөтүүнүн масштабдуу системасы киргизилген. Республика Кызыл Армиянын миңдеген жоокерлерин медициналык жактан тейлөөгө мүмкүндүк берген оорукана тармагын уюштурууда маанилүү звено болуп калды. Кыргызстанда бардыгы болуп 25 госпиталь иштеген, алардын 17си Фрунзе облусунда, 4ү Ош облусунда жана 4ү Жалал – Абад облусунда болгон. Ош шаарында алгачкылардан болуп эс алуу үйүнүн базасында госпиталь уюштурулуп, 1941-жылдын күзүндө биринчи жарадарлар келе баштаган. Ошол эле учурда шаар Белоруссиядан жана Украинадан келген эвакуациялангандарды кабыл алды, бул массалык оорулардын жайылышына алып келди – ич келте, безгек. Эпидемиянын чыгышы региондун саламаттык сактоо системасы адамдардын мындай агымына даяр эместигин көрсөттү, бирок кыска убакыттын ичинде медиктер инфекциянын очокторун локалдаштырып, санитардык абалды турукташтыра алышты.

1941-жылдын 19-августунда Кыргыз ССРинин ЭКК токтомуна ылайык аскердик госпиталдардын иштери боюнча Өкмөттүк Комиссия түзүлгөн, ал эми Кыргызстан КП(б) БК 1941-жылдын 11-октябрындагы №127 токтому менен Кызыл Армиянын жарадар болгон жоокерлерине жана командирлерине республикалык жардам комитети түзүлгөн. Бул

чаралардын аркасында 9 миң керебетке ылайыкталган ооруканалардын кеңири тармагын түзүүгө мүмкүн болду. 1941-жылдын 5-ноябрынан 16-декабрына чейин республикага 5634 жарадар жана оорулуу аскер келген, алардын ичинен 1942-жылдын жазында 1914 адам дарыланып бүтүп, кайра майданга жөнөтүлгөн, ал эми 3720 адам дарыгерлердин көзөмөлүндө калган. Кыргызстандын түштүгүндө 8 эвакогоспитал, анын ичинде Оштогу эс алуу үйүнүн базасында ачылган № 4108 госпитал бар эле. Адистердин жетишсиздигине карабастан, хирургиялык операциялардын саны бул жерде 1941-жылкы 30 дан 1944-жылкы 1239 га чейин көбөйгөн, бул медициналык жардамдын натыйжалуулугун жогорулатуу жана оорукананын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейгендигин күбөлөйт.

1944-жылга чейин дарылоо тармагы өсүп, 49 мекеме 2571 керебетке ээ болгон. Жарадарларды реабилитациялоо 13 райондук, 2 шаардык жана 1 райондор аралык медициналык мекемелерде жүргүзүлгөн. Бардыгы болуп 1941-жылдын ноябрынан 1944-жылга чейин эвакуацияланган ооруканалар 37 298 жарадар жана оорулууларды кабыл алып, 14 124 операция жасашкан. 396 кесиптик кошуун жана коммунисттик жаштар союзу уюмдары госпиталдарды камкордукка алышкан, ал эми Кыргыз мамлекеттик медициналык институтунун кызматкерлери травматикалык шок менен күрөшүүнүн жаңы ыкмаларын дарылоого жана иштеп чыгууга жигердүү катышкан. Прогрессивдүү дарылоо технологияларын жайылтуу, ошондой эле курорттордо калыбына келтирүү сакаюу мөөнөтүн кыскартууга жардам берди. Бул армиянын согуштук жөндөмдүүлүгүн калыбына келтирүүдө маанилүү роль ойноду. Натыйжада жарадарлардын 99,1% өмүрү сакталып, алардын 48,5% ы кызматка кайтып келген. Мындан тышкары, согуштун майыптары үчүн коомдук пайдалуу эмгекке адаптациялоо курстары уюштурулган, бул алардын жарандык турмушка аралашуусуна жана республиканын экономикасына салым кошуусуна шарт түзгөн.

Ошентип, Кыргыз ССРинин саламаттык сактоосунун алдында ыкчам чечимдерди жана ресурстардын максималдуу чыңалуусун талап кылган татаал милдеттер турган. Согуштун шартында эвакуациялык госпиталдардын тармагын жайылтуу гана эмес, аларды кадрлар, дары-дармектер жана керектүү жабдуулар менен камсыз кылуу керек болчу. Бардык кыйынчылыктарга карабастан, республика медициналык жардамды уюштуруунун жана гуманизмдин жогорку деңгээлин көрсөтүү менен өзүнө жүктөлгөн милдеттерди ар-намыстуулук менен аткарды. Советтик аскер кызматчыларынын дарылануусуна жана жоокердик жөндөмдүүлүгүн

калыбына келтирүүгө Кыргызстандын кошкон салымы жалпы Жеңиштин маанилүү бөлүгү болуп калды, бул согуш жылдарындагы ооруктун маанилүүлүгүн дагы бир жолу баса белгилейт.

Жалпысынан Улуу Жеңишке Кыргызстандын бардык элдери өз салымын кошушту. Бул биздин элибиздин жана өлкөбүздүн турмушундагы тарыхый жана унутулгус фактылар. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстан бүт Союздан келген көптөгөн адамдарга баш калка, жылуулук жана сүйүү тартуулаган жайга айланган. Жаш муун бул тууралуу билип, келечектеги муундар үчүн өздөрүн жана өз күчтөрүн курмандыкка чалуудан коркпогон кыргызстандыктардын, согуштун ардагерлеринин жана ооруктун эмгекчилеринин эмгегин урматтап, эскерүүгө тийиш.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстанга 300 миңден ашуун адамды эвакуациялоо республикадагы социалдык-экономикалык кырдаалга олуттуу таасирин тийгизди. Согуш мезгилиндеги калктын массалык агымы шаар жана айыл турмушунун түзүмүнүн өзгөрүшүнө, күнүмдүк турмуштун татаалдашына жана материалдык-тиричилик проблемаларынын курчушуна алып келди. Турак-жай, тамак-аш жана керектүү нерселердин тартыштыгы жергиликтүү калк үчүн негизги чакырыктардын бири болуп калды. Анткен менен бардык кыйынчылыктарга карабастан кыргызстандыктар социалдык тилектештиктин жогорку деңгээлин көрсөтүштү. Эвакуациялангандар клубдар жана мектептер сыяктуу коомдук имараттарга, ошондой эле жергиликтүү тургундардын үйлөрүнө жана батирлерине сыйлыгыштыруу жолу менен жайгаштырылды. Көптөгөн үй-бүлөлөр азык-түлүк жана тиричилик буюмдарын бөлүшүп, аргасыз жер которгондорду өз ыктыяры менен кабыл алышты. Бул гуманизм жана өз ара жардамдашуу актысы өзгөчө кырдаалдарда көрсөтүлгөн элдик биримдиктин ачык мисалы болду. Ошол эле учурда 30 миңден ашуун кыргызстандык чөлкөмдөн тышкары аскердик өнөр жай ишканаларына иштөөгө жөнөтүлгөн.

Улуу Ата Мекендик согуш учурунда Кыргызстандын эмгекчилери майданга жана жабыр тарткан аймактарга масштабдуу жардам көрсөтүүгө зор тилектештик көрсөтүштү. Биздин республиканын дыйкандары, малчылары да жеңишке өз салымын кошушту. Алар эмгек жигердүүлүгүнүн болуп көрбөгөндөй өсүшүн көрсөтүштү, эртеден кечке чейин талыкпай эмгектеништи. Дыйкандар “Ар бир тонна дан - фашисттердин лагерине ыргытылган снаряд” деген ураан астында эмгектеништи. Айылдын эмгекчилери социалисттик мелдештерге, эки жүзчү жана үч жүзчү кыймылдарына жигердүү катышышты.

Ооруктагы тракторчу аялдар Жеңишке өз салымын кошушту.

Негизги ураан “Баары майдан үчүн, баары жеңиш үчүн!” өндүрүштүн бардык тармактарында, айыл чарбасында жана республикабыздын эмгекчилеринин күнүмдүк жашоосунда сезилчү. Ошентип, Кыргызстандын эмгекчилери бүткүл союз сыяктуу эле өз каражаттарын аскердик жардам фондуна өз ыктыяры менен которушкан. Ошол жеңиш үчүн адамдар согушка чейин топтогон нерселеринин бардыгын тапшырып, мамлекетке мал, азык-түлүк жана зер буюмдарын беришкен. Мисалы, Ысык-Көл облусундагы “Кереге-Таш” колхозунун чабаны Т.Сатылганов фондго 50 кочкорун танк курууга берген. Ош облусунун алыскы Совет (азыркы Кара-Кулжа) районунун тургундары гана 1941 - жылдын августунда аскердик жардам фондуна 2.007 миң сом, сентябрда - 1.670 миң, октябрда – 1.579 миң сом чогултушкан. Жалпысынан 1941-жылдын аягына чейин Совет районунун тургундары гана 9.090 миң сом акча, 38,9 кг алтын жана күмүш, 16.117.000 сомго мамлекеттик заем облигациялары менен согуштук жардам фондуна өткөрүп беришкен. Согуштук муктаждыктарга жардам берүүнүн мындай мисалдары республика боюнча абдан көп болгон.

Кыргызстандын калкынын кайрымдуулугунун эсебинен бир нече “Советская Киргизия” танктары, байланыш кызматкерлеринин акчасына

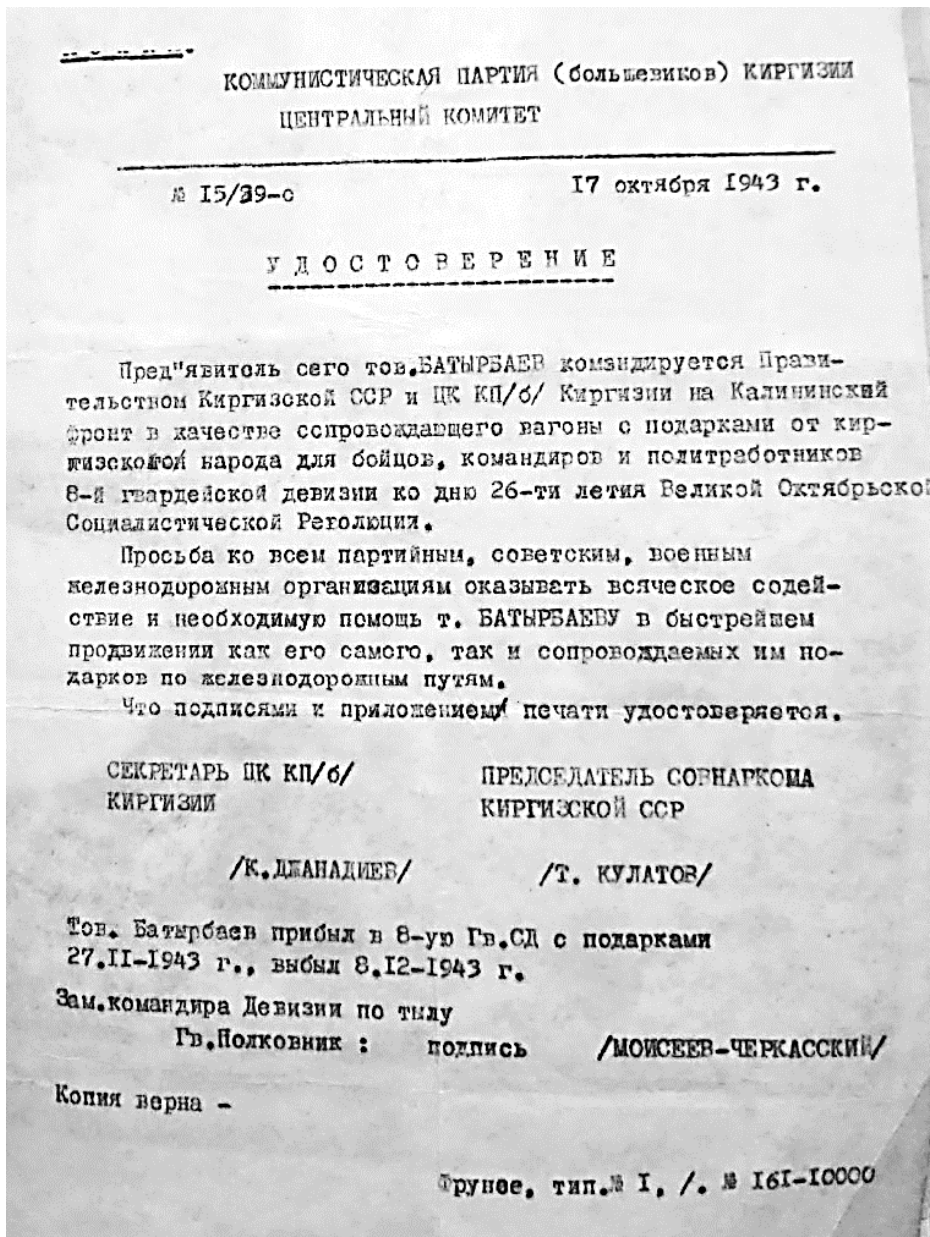
"Связист Киргизии" учагы, ал эми мектеп окуучуларынын каражатына "Пионер Киргизии" танкы курулган. Ош облусунун Совет районундагы К. Маркс атындагы колхоздун колхозчусу 20 баланын энеси, 75 жаштагы Б.Бегалиева танк чыгарууга 55 миң сом кошкону белгилүү. 14 баланын энеси ошол эле райондун "1-Май" колхозунан Ж. Жусубалиева Кызыл Армиянын жардам фондуна 75000 сом, Сатанова Маржан – 80.000 сом, Омурзакова Зулпу - 132000 сом, Кулманбетова Эркебубу 1 танк куруу үчүн алтын чогулткан, Тельман атындагы айыл чарба артелинин колхозчусу, жети баланын энеси Соронбүбү Ибрагимова – 105000 сом берген.

Фрунзе шаарындагы аялдар чогулткан каражатка каза болгондордун жана майданга кеткендердин 100 баласына ылайыкталган балдар үйү түзүлдү. Аялдар чогулткан каражаттын эсебинен Фрунзе облусунун Калинин районунда, Жалал-Абад облусунун Караван районунда жана Кыргызстандын башка райондорунда балдар үйлөрү түзүлгөн. Кыргыз ССРинин Токмок шаарындагы аялдар кеңешинин демилгеси менен 1945-жылы "Боевая подруга" учагынын курулушуна 95 миң сом чогултулган. Согуш жылдарында Кыргызстандын аялдары 550 миңден ашык жылуу кийимдерди жана белектерди чогултууга жана майданга жөнөтүүгө жигердүү катышкан. Согуш жылдарында эле Кыргызстандын тургундарынан коргоо фондуна 189 миллион сомдон ашык акча жана 964 миллион сом облигациялар келип түшкөн.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде Кыргызстандын жашоочулары коргонуу фонддорун түзүүгө жана каражат чогултууга катышуу менен майданды жана оккупациядан жапа чеккендерди жигердүү колдошкон. Республикада коргоо фонддору аркылуу 189 млн.сом, мамлекеттик насыялар аркылуу 1 млрд. 47 млн. сом жана акча-буюм лотереялары аркылуу 155,9 млн. сом чогултулган. Бул олуттуу суммалар 93 танктын же 186 аскердик учактын курулушун камсыз кылууга мүмкүндүк берди. Бул ооруктагы калктын мобилизациясынын жана патриотизминин жогорку деңгээлин көрсөтөт. Мындай каржылык колдоо жеңишке жалпы салымдын ажырагыс бөлүгү болгон Армиянын согуштук мүмкүнчүлүктөрүн олуттуу түрдө бекемдеди.

1942 - жылдын февраль айында Фрунзеден Ленинградга темир жол эшелону 8 вагон эт, 2 вагон күрүч, 15 вагон ун, 7 вагон кургатылган жемиш жана 5 вагон жаңгак белектери менен барган. Ошол эле жылы республика курчоого алынган Ленинградга 48 вагон азык-түлүк жөнөтүп, кийинки жылдары ленинграддыктарды жана Кронштадттын деңиз аскерлерин колдоону улантып, бул үчүн чын жүрөктөн ыраазычылык билдирди. Кызыл

Армиянын жоокерлери жана Донбасстын шахтерлору үчүн 196 вагон жамааттык белектер, миңдеген жеке посылкалар жана тамак-аш жөнөтүлгөн.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында майдандагы жоокерлерге кыргыз элинен жиберилген белектерди жеткирип баруу үчүн С. Батырбаевге берилген иш сапар күбөлүгү

1943-жылдын сентябрь айында Кыргыз ССР Эл комиссарлар кеңешинин буйругу менен майданга жөнөтүлгөн гуманитардык жардамды жеткирүүгө үч делегация түзүлгөн. Делегациялар ар кайсы аймактагы аскер кызматчыларына белектерди жана баалуу буюмдарды жеткирүүгө жооптуу болушкан. Делегациялардын бири Ленинградга жиберилген, ага Холмураев башчылык кылган. Яковлев башчылык кылган экинчи делегация майдандын Украина бөлүктөрүнө, ал эми Батырбаев Сулайман башында турган делегация согуш жүрүп жаткан майданга, 8-гвардиялык дивизиянын жоокерлерине, командирлерине жана саясий кызматкерлерине кыргыз эли жөнөткөн белектерди жеткирүү үчүн жиберилген.

Фашисттик баскынчылардан бошотулган райондордогу оккупациянын кесепеттерин жоюу сыяктуу татаал жана көп кырдуу милдетти аткарууда Кыргызстан четте калган жок. Кыргыз эли СССРдин оккупацияланган райондорунун эл чарбасын калыбына келтирүүгө олуттуу жардам көрсөттү.

Согуш жылдарында жана согуштан кийинки алгачкы жылдары Кыргызстан азык-түлүк, малды, техникаларды жана квалификациялуу кадрларды жөнөтүү менен СССРдин бошотулган райондорунун эл чарбасын калыбына келтирүүгө олуттуу жардам көрсөткөн. Кыргызстан жабыр тарткан СССР райондору жана облустары үчүн айыл чарба ресурстарын жөнөткөн. Ошентип, 1943 - жылдын декабрына чейин эле-2566 жылкы, 3852 бодо мал, 45150 кой-эчки, 272 чочко берилген. 11319 пуд дан, 280 центнер тирүүлөй салмактагы эт өткөрүлүп берилди. 1944-жылы апрелде 20000 жылкы, 100000 кой-эчки, 10000 бодо мал, 1315 чочко кошумча жөнөтүлгөн. Кыргызстандын колхоздору жана совхоздору жакшыртылган тукумдагы 50 дон аргымагын өткөрүп беришти.

Кыргызстан техника жана адистер тарабынан жардам көрсөттү: Украина ССРине - 100 трактор жана 50 трактор сокусу жөнөтүлгөн. 1943-жылдын февралында Ставрополь крайына Кыргызстандан 70тен ашык квалификациялуу адистер келген. 1943-1944-жылдары бошотулган райондорго 312 агроном, ветеринар, зоотехник, жерге жайгаштыруучулар, инженерлер жана куруучулар жөнөтүлгөн.

Кыргызстандыктар Сталинградды калыбына келтирүүгө өз салымын кошушту. Ошентип, коммунисттик жаштар союзунун чакырыгы боюнча Ош облусунан 150 улан-кыз жөнөп кетти. Кыргызстандан Волга шаарын калыбына келтирүүгө жалпысынан 600 жаштар союзунун мүчөсү жөнөтүлгөн. Кыргызстан партиялык-советтик жардам көрсөттү. Ошентип, Украина КП БКнын карамагында иштөө үчүн 1523 коммунист жиберилген.

Бул салым Кыргызстандын мобилизациялык жогорку даярдыгын жана СССРдин бузулган эл чарбасын калыбына келтирүүгө анын жигердүү катышкандыгын айгинелейт. Согуш жылдарында илимий-изилдөө ишмердүүлүгү Кыргызстандын минералдык-чийки зат ресурстарын изилдөөдө жана пайдаланууда маанилүү роль ойногон.

Кыргызстан Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында майданды азык-түлүк, өнөр жай продукциясы, медициналык жардам жана адам ресурстары менен камсыз кылууда советтик ооруктун маанилүү бөлүгүнө айланган. Согуш аракеттери жүрүп жаткан аймактан алыстыгына карабастан, республика армияны жана эвакуацияланган калкты колдоо, ошондой эле согуш өнөр жайын калыбына келтирүү үчүн жоопкерчиликтин олуттуу бөлүгүн өзүнө алды.

Кыргызстандын Жеңишке кошкон салымынын маанилүү аспектилеринин бири СССРдин Батыш аймактарынан көчүрүлгөн өнөр жай ишканаларын жайгаштыруу болду. Республикага эвакуацияланган заводдор жана фабрикалар кыска убакыттын ичинде армияны согуш продукциялары жана керектүү материалдар менен камсыз кылып, ишин улантышты. Өндүрүшкө жигердүү тартылган жергиликтүү калк ресурстардын өтө тартыш шарттарында иштөө менен эң жогорку эмгекчилдикти көрсөтүштү. Көптөгөн жарандык ишканалар майдандын муктаждыктары үчүн товарларды чыгарууга багытталган, бул согуш өндүрүшүнүн жогорку деңгээлин жана экономиканын туруктуулугун сактоого мүмкүндүк берди.

Согуш жылдарында Кыргызстанга оккупацияланган жана майданга жакын аймактардан келген эвакуацияланган миндеген жарандарга жардам көрсөтүү маанилүү милдет болуп калды. Республика эвакуациялангандарды кабыл алды, алардын арасында аялдар, балдар, улгайган адамдар, ошондой эле өнөр жай объектилери менен бирге келген квалификациялуу адистер да болду. Жергиликтүү калк аларды укмуштуудай меймандостук менен турак-жай, тамак-аш жана жумуш менен камсыз кылып, согуш мезгилиндеги бардык кыйынчылыктарды тең бөлүштү. Муну менен миндеген эвакуациялангандар аман калууга гана эмес, Жеңишти камсыз кылган жалпы ишке салым кошууга мүмкүнчүлүк алышты. Ошентип, эвакуация процесси республиканын демографиялык көрүнүшүн гана өзгөртпөстөн, согуш мезгилиндеги экстремалдык шарттарда социалдык өз ара аракеттенүүнүн, ыңгайлашуунун жана кызматташуунун жаңы моделдерин түзүүгө өбөлгө түздү.

Кызыл Армиянын жарадар болгон жоокерлерине медициналык жардам уюштурууга чоң көңүл бурулган. Республикада миндеген жарадарларды кабыл алган госпиталдар жайгаштырылып, аларды калыбына келтирип же реабилитациялоону камсыздашкан. Дарыгер персонал оор шарттарда иштеп, дары-дармектердин жана жабдуулардын жетишсиздигин жоюуда, жарадарлар арасында өлүмдү азайтууга мүмкүн болду. Дарылоодо Кыргыз мамлекеттик медициналык институтунун окумуштуулары иштеп чыккан алдыңкы ыкмалар колдонулган. Республиканын кесиптик кошуундары, коммунисттик жаштар союзу жана коомдук уюмдары госпиталдарды көзөмөлгө алып, медициналык жактан гана эмес, жарадарларды моралдык жактан да колдоого алышты.

Кыргызстандын эмгекчилеринин каражаттарына курулган танк

Кыргызстандын Жеңишке кошкон салымы эмгек ресурстарын мобилизациялоодо да байкалды. Жумушчу күчүнүн жалпы тартыштыгында аялдар, өспүрүмдөр жана пенсионерлер майданга кеткен эркектерди алмаштырып, заводдордо, фабрикаларда, айыл чарбасында эмгектеништи. Жумуш күнүнүн 10-12 саатка чейин көбөйүшү, дем алыш күндөрдүн жоктугу, эмгектин оор шарттары жалпы ишке өз салымдарынын маанилүүлүгүн түшүнгөн кыргызстандыктардын маанайын чөгөргөн жок. Армияны жана оорукту азык-түлүк менен камсыз кылган айыл чарбасын өнүктүрүү өзгөчө

маанилүү милдет болду. Техниканын жана жумушчу колдун жетишсиздигине карабастан, дыйкандар алдыга койгон пландарын аткарышты жана ашыра аткарышты, ошондой эле айдоо аянттарын кеңейтүү жана азык-түлүк менен камсыздоонун катуу тартибин киргизүү менен өлкө массалык ачарчылыктан алыс болду.

Кыргызстан аскер кадрларын даярдоого да салым кошкон. Республика өлкөнү коргоого багытталган бир катар аскердик бөлүктөрдүн түзүлгөн жери болуп калды. Көптөгөн кыргызстандыктар эң оор шарттарда баатырдык жана эрдик көрсөтүп, алдыңкы катарда согушкан. Алардын Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарындагы эрдиктери совет элинин фашизмге каршы күрөшүнүн жалпы тарыхынын бир бөлүгү болуп калды.

Материалдык жардамдан тышкары, майданды идеологиялык жана социалдык колдоо маанилүү ролду ойногон. Республикада армиянын муктаждыктарына каражат чогултуу, жоокерлердин күжүрмөн маанайын сактоого өбөлгө түзгөн маданий иш-чаралар уюштурулган. Калк өз ыктыяры менен жеке аманаттарды, баалуу буюмдарды жана эмгек ресурстарын коргоо фондуна өткөрүп берүү менен “Баары майдан үчүн, бардыгы Жеңиш үчүн!” деген кыймылга жигердүү катышты.

Ошентип, Кыргыз ССРи Советтер Союзунун ишенимдүү ооругуна айлануу менен жеңишке олуттуу салым кошту. Республика майданды бардык зарыл нерселер менен камсыз кылды, эвакуациялангандарды кабыл алды жана колдоду, өнөр жай жана айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрдү, жарадарларды дарылоо жана ресурстарды мобилизациялоо менен алектенди. Мунун баары согуштун оор шарттарында жогорку мекенчилдикти, гуманизмди жана биримдикти көрсөткөн кыргызстандыктардын берилгендигинин жана туруктуулугунун аркасында мүмкүн болду. Кыргыз элинин бул эрдиги тарыхта аскердик эрдиктин гана эмес, жалпы жеңиш үчүн бардыгын берүүгө болгон укмуштуудай кайраттуулуктун, биримдиктин жана даярдыктын үлгүсү катары тарыхта түбөлүккө кала берет.

Согушта экономикалык мобилизация аскердик даярдыктан кем эмес мааниге ээ болду. Совет-Герман майданындагы согуштагы түп-тамырынан бери өзгөрүүнүн башкы фактору 1942-жылдын ортосунда аяктаган оорукту аскердик майданга кайра куруу болгон. Дээрлик бардык тармактардын өндүрүшү аскердик продукцияны чыгарууга которулган.

СССРдин экономикасы өтө оор абалга туш болду, анткени согуш аракеттеринин күтүүсүздөн болгон кыйраткыч мүнөздө башталышы өлкөнү

өтө начар абалга алып келди. Согуштун алгачкы эки жылында чоң аймактарды жоготуу аны олуттуу начарлатты. Ошондуктан, экономикалык күчтөрдүн катышы башынан эле СССРдин пайдасына болгон эмес. Душмандын колуна эбегейсиз баалуу жаратылыш байлыктарынын кору түшкөн. Согуш башталгандан бир нече ай өткөндөн кийин СССРдин өнөр жай потенциалы эки эсе кыскарган.

Өлкө 1942-жылдан баштап Германияга караганда көбүрөөк курал-жарак чыгара баштаган; андан ары анын артыкчылыгы өсө берди. Курал-жарак өндүрүшүндө бул артыкчылыкты камсыз кылган оорукчулардын эрдигине совет эли, анын ичинде кыргызстандыктар салыштырмалуу азыраак өнөр жай потенциалы менен жетишкен. Ушундай кайгылуу жагдайга туш болгондо, алар өз аскерлерин согуш жана жеңиш үчүн зарыл болгон бардык нерселер менен камсыз кыла алышты. Кыргызстандыктар, бүткүл совет эли сыяктуу эле, катаал кыйынчылыктарга жана жокчулукка карабастан, "бул Жеңиш күнүн жакындатты".

Чындыктын реалдуу сүрөттөлүшү "бүт өлкө бир чоң аскер лагерине айланды" жана "Завод да — майдан, колхоз да— майдан" деген сөздөрдү чагылдырат. Өлкөдө душмандын жеңишин камсыз кылуу үчүн экономиканы толук, жалпы мобилизациялоо жүргүзүлдү. Бул жеңишке немистерге берилиши керек болгон шаарлардан ишканаларды эвакуациялоо маанилүү салым кошту. Мүмкүнчүлүк болгон жерде жабдуулар иштеп жаткан ишканаларга орнотулган. Башка учурларда, станоктор жана механизмдер кээ бир ылайыкташтырылган имараттарда, убактылуу жыгач имараттарда, ал тургай ачык асман алдында жайгаштырылган. Адамдар адам чыдагыс шарттарда эмгектенүүгө, чатырларда, шашылыш курулган курулуштарда же көп киши жашаган батирлерде жашоого аргасыз болушкан.

Аскердик муктаждыктар абсолюттук артыкчылыкка ээ болгон, ошондуктан бүткүл советтик өнөр жай, анын ичинде чакан ишканалар жана соода кооперативдери согуш өндүрүшүнө которулган. Жеңил өнөр жай армияга ок-дарылар, парашюттар үчүн жибек, шинель үчүн нооту, гимнастерка үчүн кездеме менен камсыз кылган.

Согуштун алгачкы күндөрүндө Кыргыз ССРи боюнча эмгекчилердин массалык митингдери болуп, анда жумушчулар, колхозчулар жана интеллигенция Мекенди коргоо чакырыгын шыктануу менен кабыл алышкан. "Душманды стахановдук эмгек менен согобуз" деген ураан жеңиш үчүн бардык эмгек ресурстарын мобилизациялоого советтик жетекчиликтин идеологиялык багытын чагылдырган. Бул чакырыкта Жеңиш майдандагы

баатырдык менен гана эмес, ооруктагы жан аябас эмгек менен да камсыз кылынары баса белгиленди. Ураан эмгек өндүрүмдүүлүгүндөгү көрүнүктүү жетишкендиктерди символдоштурган стахановчулук кыймылынын идеясына негизделген, бул согуш аракеттеринин материалдык-техникалык базасын камсыз кылуунун маанилүү фактору болгон.

Жетекчилик эмгектин ар бир мүнөтүн фашизмге каршы куралга айландырууга аракет кылып, эмгекчилердин жамааттык аракеттерин өлкөнүн коргонуусуна жумшады. Мындай ураан өндүрүмдүүлүктү жана тартипти жогорулатууга гана түрткү бербестен, элди жалпы максат үчүн күрөшкө бириктирип, моралдык таяныч катары кызмат кылган.

Кыргызстан, башка Чыгыш райондору сыяктуу эле, аскер чарбасынын негизги базасы болуп калды жана согушуп жаткан армияны талыкпай камсыз кылган чоң арсеналга айланды. Жергиликтүү жана бул аймактарга эвакуацияланган калктын баатырдык эмгеги бардык аскердик техниканын, курал-жарактын жана ок-дарылардын төрттөн үч бөлүгүн түздү. Англис тарыхчысы бул салымды **“коркунучтуу кыйынчылыктардын үстүнөн эң сонун жеңиш”** деп баалаган.

Трагедиялуу чындык - өлкө өтө жакырчылыкта жашаган. Мамлекет ички рынокто ишке ашыра алган товарлардын көлөмү 1940-жылдагыдан 8 %дан 14% га чейин кыскарган. Карапайым калктын жашоо каражаттарынын эң азы гана калган. Муктаждык бардыгы үчүн оор болду жана кыргызстандыктар, бүткүл совет эли сыяктуу эле, бул оорчулукту көтөрүштү. Бул айрыкча айылдык эмгекчилерге таасирин тийгизди. Капиталдык салымдар кескин кыскарып, эркектердин негизги бөлүгү майданга мобилизациялангандыктан, алар өзгөчө оор шарттарга туш болушкан. Ошол эле учурда машина-трактор паркы жана жылкылардын саны кыйла азайган. Эбегейсиз чыңалууга карабастан, дыйкандар акыркы күчү менен майданга жана шаарларга азык-түлүк жеткире алышты. Мындан тышкары, айылда эркектер калган жок: колхозчулардын үчтөн экиси майданга чакырылган же башка жумуштарга жиберилген. Айылдарда аялдар, балдар жана карылар калды — алар бардык жумушчу күчүнүн 86% ын түздү. Муну менен алар талааларда айыл чарба машиналары жок болгондуктан, мурда жетилген курактагы эркектер аткарган жумуштун көлөмүн аткарышы керек болчу.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстанга 300 миңден ашуун адамдын эвакуацияланышы республикадагы социалдык-экономикалык абалга олуттуу таасирин тийгизди. Аскердик кырдаал шартында калктын массалык түрдө көчүп келиши шаарда жана айылда

жашоо ыңгайынын түзүмүнүн өзгөрүшүнө, күнүмдүк турмуштун оорлошуусуна жана материалдык-тиричилик көйгөйлөрүнүн курчушуна алып келди. Турак жай, азык-түлүк жана зарыл буюмдардын жетишсиздиги жергиликтүү эл үчүн негизги көйгөйлөрдөн болду. Ошого карабастан, бардык кыйынчылыктарга карабай, кыргызстандыктар жогорку деңгээлдеги социалдык тилектештикти көрсөтө алышты. Эвакуацияланган адамдар маданият үйлөрүнө, мектептерге жана жергиликтүү тургундардын үйлөрүнө жана батирлерине сыйлыгыштырылып жайгаштырылды. Көптөгөн үй-бүлөлөр өз ыктыяры менен аргасыз көчүп келгендерди кабыл алышып, өздөрүнө жетишпей жатса да азык-түлүк жана тиричилик буюмдары менен бөлүшүштү. Бул гуманизмдин жана өз ара жардамдашуунун актысы элдик биримдиктин өзгөчө мисалы болуп калды. Ошол эле маалда 30 миңден ашуун кыргызстандыктар аскердик өнөр жай ишканаларына иштөө үчүн өлкөнүн башка аймактарына жөнөтүлгөн.

Жалпы кайгы катары кабылданган согуштун алгачкы күндөрүнөн тартып жаралган кыргызстандыктардын бул дем-кубаты бүткүл согуш мезгилинде уланып, Жеңиш үчүн болгон күрөштө күчөй берди. Кыргызстандын эмгекчилери Улуу Ата Мекендик согуш учурунда фронтко жана жабыр тарткан аймактарга ар тараптуу жардам көрсөтүп, зор тилектештикти көрсөтүштү. Бул жалпы ишке дыйкандар менен малчылар да чоң салым кошушту. «Баары фронт үчүн, баары Жеңиш үчүн!» деген ураан республиканын бардык тармактарында — өндүрүштө, айыл чарбасында жана күнүмдүк турмушта сезилип турду. Эл эмгектеги эселенген ынтымакты көрсөтүп, тандан кечке чейин тынымсыз иштеди. Дыйкандар «Ар бир тонна буудай — бул фашисттерге карай ыргытылган снаряд» деген ураан астында эмгектеништи. Айыл эмгекчилери социалисттик жарышка, эки жүздүктөрдүн жана үч жүздүктөрдүн кыймылдарына жигердүү катышышты.

Кыргызстандын эмгекчилери бүт Союздагыдай эле өз каражаттарын Аскердик жардам фондусуна ыктыярдуу түрдө которушту. Жеңиш үчүн эл согушка чейин топтогон мүлкүн, малын, азык-түлүк запастарын жана зер буюмдарын мамлекетке өткөрүп беришти. Мисалы, Ысык-Көл облусунун «Кереге-Таш» колхозунун чабаны Т. Сатылганов танк куруу үчүн фондго 50 коюн берген. Ош облусунун алыскы Совет (азыркы Кара-Кулжа) районунун тургундары 1941-жылдын август айында Аскердик жардам фондусуна 2 млн 7 миң рубль, сентябрда — 1 млн 670 миң, октябрда — 1

млн 579 миң рубль которушкан. 1941-жылдын аягына чейин Совет районунун тургундары фондго 9 млн 90 миң рубль акча, 38,9 кг алтын жана күмүш, 16 млн 117 миң рубльге мамлекеттик заемдордун облигацияларын өткөрүшкөн. Республика боюнча согуштук муктаждыктарга жардам берген мындай мисалдар өтө көп болгон.

Кыргызстандын элинин чогулткан каражаттарынын эсебинен «Советтик Кыргызстан» деп аталган бир нече танк курулган, ал эми байланыш кызматкерлеринин каражатына «Кыргыз байланышчысы» аттуу учак жасалган. Окуучулардын топтогон акчасына «Кыргыз пионери» танкы курулган. Ош облусунун Совет районуна караштуу К. Маркс атындагы колхоздун мүчөсү, 20 баланын энеси 75 жаштагы Б. Бегалиева танк чыгаруу үчүн 55 миң рубль, 14 баланын энеси Ж. Жусубалиева — 75 миң рубль, Сатанова Маржан — 80 миң рубль, Омурзакова Зулпу — 132 миң рубль, Кулманбетова Эркебүбү — бир танктын курулушуна жеткидей алтын, Тельман атындагы айыл чарба артелинин мүчөсү, жети баланын энеси Соронбүбү Ибрагимова — 105 миң рубль берген.

Фрунзе шаарындагы аялдардын каражатына фронтто каза болгон жоокерлердин 100 баласына арналган балдар үйү ачылган. Аялдардын демилгеси менен Калинин районунда, Караван районунда жана Кыргызстандын башка аймактарында да балдар үйлөрү ачылган. Токмок шаарындагы аялдар кеңешинин демилгеси менен 1945-жылы «Согуштагы жолдош айым» учагын куруу үчүн 95 миң рубль чогултулган. Согуш жылдарында Кыргызстандын аялдары фронтко 550 миңден ашуун жылуу кийим-кечек жана белек жөнөтүүгө жигердүү катышышкан. Жалпысынан согуш жылдарында кыргызстандыктардан коргонуу фондусуна 189 миллион рубль акча жана 964 миллион рубль облигация түшкөн.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында кыргызстандыктар фронтту жана оккупациядан жабыр тарткан элди колдоодо активдүү катышып, коргонуу фондун түзүүгө жана каражат чогултууга чоң салым кошушкан. Республика боюнча коргонуу фонддору аркылуу 189 млн рубль, мамлекеттик заемдор аркылуу 1 млрд 47 млн рубль жана акчалай-тиричилик лотереялар аркылуу 155,9 млн рубль чогултулган. Бул ири суммадагы каражаттар 93 танкты же 186 аскердик учакты курууга мүмкүнчүлүк берип, тылдагы калктын жогорку деңгээлдеги мобилизациясын жана патриоттук маанайын көрсөттү. Мындай финансылык колдоо армиянын аскердик жөндөмдүүлүгүн бекемдөөгө чоң

салым кошуп, Жеңишке болгон жалпы салымдын ажырагыс бөлүгү болуп калды.

1942-жылдын февраль айында Фрунзе шаарынан Ленинградга 8 вагон эт, 2 вагон күрүч, 15 вагон ун, 7 вагон кургатылган мөмө-жемиш, 5 вагон жаңгак салынган темир жол эшелону жөнөтүлгөн. Ошол эле жылы курчоодо турган Ленинград шаарына дагы 48 вагон азык-түлүк жөнөтүлүп, ленинграддыктарга жана Кронштадт деңизчилерине кийинки жылдары да жардам көрсөтүлүп турган. Бул жардамдар үчүн алардан ыраазычылык билдирүүлөр келген. Ошондой эле Кыргызстандан Кызыл Армиянын жоокерлерине жана Донбасс шахтёрлоруна 196 вагон жамааттык белектер, миңдеген жеке посылкалар жана азык-түлүк жөнөтүлгөн.

Кыргызстан фашисттик баскынчылардан бошотулган аймактардагы оккупациянын кесепеттерин жоюу ишинде да четте калган жок. Кыргыз эли СССРдин эл чарбасын калыбына келтирүүгө олуттуу жардам көрсөткөн. Согуш жылдарында жана согуштан кийинки алгачкы жылдары Кыргызстандан бошотулган аймактарга азык-түлүк, мал, техника жана квалификациялуу адистер жөнөтүлүп турган. Мисалы, 1943-жылдын декабрына чейин эле 2566 жылкы, 3852 ири мүйүздүү мал, 45150 кой жана эчки, 272 чочко, 11319 пуд буудай, 280 центнер тирүү салмактагы эт жөнөтүлгөн. 1944-жылдын апрель айында кошумча 20 000 жылкы, 100 000 кой жана эчки, 10 000 ири мүйүздүү мал, 1315 чочко жөнөтүлгөн. Кыргызстандын колхоздору менен совхоздору 50 баш асыл тукум дон жылкысын да беришкен.

Кыргызстан техника жана адистер боюнча да жардам көрсөткөн: Украина ССРине 100 трактор, 50 трактордук соко жөнөтүлгөн. 1943-жылдын февралында Ставрополь аймагына Кыргызстандан 70тен ашык квалификациялуу адис жөнөтүлгөн. 1943–1944-жылдары бошотулган аймактарга 312 агроном, ветеринар, зоотехник, жер адиси, инженер жана куруучу барган.

Кыргызстандыктар Сталинградды калыбына келтирүүгө да салым кошушкан. Ош облусунан 150 комсомол жаштар жөнөтүлгөн, жалпысынан республика боюнча 600 комсомол Волга боюндагы шаардын курулушуна катышкан. Кыргыз эли партиялык жана советтик жардам катары Украина КП Борбордук Комитетинин карамагына 1523 коммунистти жөнөткөн.

Бул салым Кыргызстандын жогорку деңгээлдеги мобилизациялык даярдыгын жана СССРдин талкаланып калган эл чарбасын калыбына

келтирүү иштерине активдүү катышканын тастыктайт. Согуш жылдарында Кыргызстандын илимий-изилдөө иштери минералдык ресурстарды изилдөө жана пайдалануу аркылуу Жеңишке кошумча салым кошкон. Кыргызстандын эли оор шарттарга жана чектелген ресурстарга карабастан, фронт үчүн бекем тылга айланган. Жергиликтүү калк азык-түлүк, техника жана эмгек ресурстарынын жетишсиздигине карабай өзгөчө тилектештикти көрсөтүп, армия үчүн керектүү нерселерди камсыздоодо чоң милдетти аткарган. Республика эвакуацияланган заводдор жана калк үчүн маанилүү борбор болуп калган.

Кыргызстандын согуш жылдарындагы эң маанилүү жардамдарынын бири — 300 миңден ашуун эвакуацияланган адамдарды, анын ичинде качкындарды, аялдарды, балдарды, карыларды жана адистерди кабыл алышы. Жергиликтүү эл согуштун оор шарттарына карабастан алар менен турак жайын, азык-түлүгүн жана жумуш ордун бөлүшүп, укмуштуудай меймандостукту көрсөткөн. Бул жараян республиканын демографиялык түзүмүн гана өзгөртпөстөн, согуш шартында жаңы социалдык өз ара аракеттенүү моделдеринин түзүлүшүнө да өбөлгө болгон. Жалпы кайгы, жалпы милдет катары кабыл алынган эвакуация кыргызстандыктардын тилектештигин бекемдеп, аларды гуманизм жана жардамга даярдык менен айырмалап турду.

Завод-фабрикаларда эмгектенген кыргызстандыктар жана чарбада тынбай иштеген айыл тургундарынын эрдиги Жеңиштин негизин түздү. Аялдардын, өспүрүмдөрдүн жана карыялардын өз жанын аябаган эмгеги, ошондой эле социалдык аракеттешүүнүн жаңы моделдеринин пайда болушу республикада фронттун талаптарын камсыздоого жетиштүү эмгек күчүн кармап турууга шарт түздү. Экономикалык абал таптакыр оор шарттарда турганына карабай, Кыргызстан талкаланган аймактарды жана өндүрүш базасын калыбына келтирүүгө жардамын улантып, айыл чарба азыктарын, техниканы жана адистерди жөнөтүп турган.

Республика экономикалык жардам менен гана чектелген эмес: медициналык мекемелер жарадарларды кабыл алышып, эл фронттогу жоокерлерди азык-түлүк, кийим-кече жана моралдык духту көтөрүүгө керектүү каражаттар менен колдоп турушкан. Бул биримдиктин жана патриотизмдин символуна айланып, эң оор шарттарда да Кыргызстан жалпы Жеңиштин ажырагыс бөлүгү болгонун айгинелеп турат.

Кыргызстандын Жеңишке кошкон эң маанилүү салымдарынын бири — анын бекем тылга айланышы. Бул жерде уюшкан эмгек мобилизациясы

жана идеологиялык колдоо өндүрүштүн жогорку деңгээлде жүрүшүнө жана ички фронттогу ынтымактын сакталуусуна өбөлгө түздү. Республика согуш аракеттерин гана эмес, бүткүл Советтер Союзунун экономикасын калыбына келтирүүнү да колдоп, фронтту бардык керектүү нерселер менен камсыз кылып турган.

IV. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫНДАГЫ СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕГИ КЕСКИН ӨЗГӨРҮҮЛӨР: КЫЙЫНЧЫЛЫКТАР ЖАНА ЖЕТИШКЕНДИКТЕР

Улуу Ата Мекендик согуш бардык улуттук республикалардын турмушун жана экономикасын кескин өзгөрттү жана жаңы нукка бурду. Орто Азия республикаларынын экономикасын даярдоо үчүнчү беш жылдыктын тынчтык жылдарында эле алыскы оорук катары башталган. Атайын багыттагы ишканалар өнүктүрүлдү, жарандык ишканалар курал-жарак өндүрүүгө ылайыкташтырылды, керектүү буюмдардын кору көбөйтүлдү, керектүү кадрлар даярдалды, ошону менен алыскы райондордун экономикалык потенциалы жогорулады. Мобилизациялоо пландары иштелип чыкты жана такталды, аскердик жана жарандык өнөр жайды координациялоо боюнча жергиликтүү органдардын иши күчөтүлдү, башкаруу аппараты жарым-жартылай кайра түзүлдү, өнөр жай ишканаларын куруунун темптери тездетилди.

Өнөр жайды согушка даярдоо, албетте, ресурстарды жана элдин күч-аракетин өнөр жайдын бейпил тармактарынан четтетип гана тим болбостон, ошондой эле пландардын түп-тамырынан бери кайра түзүлүшүн шарттап, ага ар тараптуу өзгөрүүлөрдү алып келди. Кийинчерээк, эл чарба пландарын бир кыйла айкын иштеп чыгуу башталганда, айрыкча Кыргыз ССРи сыяктуу райондордо көп нерсеге жетишпей калгандыгы ачык-айкын болду. Согушка чейин чөлкөмдөрдүн өнөр жайынын аймактык ролуна тиешелүү көңүл бурулган эмес жана анын бөлүштүрүлүшү да бирдей эмес эле. Орто Азияда жана Казакстанда өнөр жай өндүрүшүнүн салыштырма салмагы 3,4%ды түзсө, ал эми бир эле Ленинград шаарында 10,2%ды түзгөн. Согушка чейинки жылдарда (1937-1940-жж.) өнөр жайдын чыгышка жылышынын масштабы да анча чоң эмес болуп, Орто Азия менен Казакстандын салыштырма салмагынын 3,5%дан 3,4%га кыскарышы байкалган. Берилген маалыматтар өлкөнүн жетекчилигинин негизги көңүлүн борбордук аймактарга буруп, чыгыш райондорунун чийкизат берүүчү, атап айтканда тоо-кен жана металлургия комплексинде, ошондой эле энергетикада, ролун сактоого басым жасаганын көрсөтүп турат. Бул боштукту согуштун натыйжасында келип чыккан экономикалык проблемаларды жана анын өзгөчөлүктөрүн кеңири масштабда чечүү жолу менен толтурууга туура келди.

Согуштун алгачкы беш айында душман өлкөнүн калкынын 40%ы жашаган, чоюндун 68%ы, болот жана алюминийдин 58%ы, көмүрдүн 65%ы, темир жол техникасынын 40%ы өндүрүлгөн аймактарды басып алган. Согушка чейин бардык дандын 38%ы, техникалык өсүмдүктөрдүн 50%га жакыны, кант кызылчасынын 87%ы убактылуу басып алынган аймакта өндүрүлүп, малдын 45%ы багылган. Мына ушундан улам согуштун натыйжасы негизинен аскердик чарбаны канчалык тез жөнгө салууга жараша боло тургандыгы ачык эле көрүнүп турган, ал өз кезегинде өндүрүштүк күчтөрдү оорукка токтоосуз жана толук эвакуацияламайынча мүмкүн эмес болчу. Совет элинин аябаган зор аракетинин натыйжасында кыска мөөнөт ичинде 25 миллионго жакын адам, 2593 өнөр жай ишканасы, ошондой эле бир катар илимий институттар жана лабораториялар майдандан эвакуацияланды.

Эң негизги күчтөрдү душманга каршы күрөшүү үчүн мобилизациялоо боюнча чаралар 1941-жылдын 22-июнундагы Советтер Союзунун өкмөтүнүн билдирүүсүндө белгиленген. ССР Союзунун ЭКК жана БКП(б) БК 1941-жылдын 29-июнундагы директивасында, майданга жакын аймактардагы советтик жана партиялык уюмдарга өлкөнүн коргонуу иштерин башкаруу жана душманга каршылык көрсөтүү үчүн 1941-жылдын 30-июнунда Жогорку Кеңештин Президиумунун, СССР ЭКК жана БКП(б) БК биргелешкен токтому менен И.В. Сталиндин төрагалыгы алдында Мамлекеттик Коргоо Комитети (МКК) түзүлгөн.

Согуш согуштук аракеттер жүрүп жаткан же ага жакын жерде жайгашкан райондордун гана эмес, ошондой эле өлкөнүн бардык башка райондорунун экономикасында принциптүү өзгөрүүлөрдү алып келди. Өнөр жай ишканалары кайсыл жерде жайгашканына карабастан, алар бирдиктүү чарбалык организмди түзүшкөн. Бирок бул, бир жагынан, согуш жүрүп жаткан аймакта же ага жакын жайгашкан аймактардын тобуна, экинчи жагынан, алыскы оорукта жайгашкан аймактардын тобуна мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү жокко чыгарган жок. Эл чарбасын кайра куруунун негизин түзгөн жалпы принциптер менен катар региондордун ар бир тобунун өлкөнүн экономикасында ойногон ролуна жараша өзүнүн атайын милдеттери да болгон. Душман тарабынан оккупацияланбаган өлкөнүн территориясында өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөргө, чийкизат жана эмгек ресурстарына, территориялык жайгашууга жана башка факторлорго жараша чарбалык кайра куруу процесси тез жана уюшкандыкта жүрдү. Өндүрүш пландарын түзүү, эвакуацияланган ишканаларды жана жумушчуларды

кабыл алуу, аскердик өндүрүштү уюштуруу, жарандык өндүрүштүн белгилүү деңгээлин кармап туруу жана согуш көтөргөн башка көптөгөн маселелер тез арада чечүүнү талап кылды.

Майдандын муктаждыктарын канааттандыруу максатында Кыргыз ССРинин эл чарбасын согуштук абалга которуу башталды. Өнөр жай ишканалары тарабынан чыгарылып жаткан продукциянын ассортименти кайра каралып, жарандык керектүү товарларды чыгаруу токтотулду. Аскердик кийимдерди, жабдууларды жана азык-түлүктөрдү — консерваларды, крекерди, дан азыктарын чыгаруунун планы көбөйтүлдү. Республиканын партиялык, советтик, чарбалык жана финансы органдарынын күч-аракеттери менен мамлекеттик бюджетти, жумушчу күчүн, чийкизат жана азык-түлүк ресурстарын кайра бөлүштүрүү аскердик өндүрүштү камсыз кылуу максатында ишке ашырылды.

СССР Эл Комиссарлар Кеңешинин жана БКП(б) БК директивалык документтерин жетекчиликке алып, республиканын партиялык жана советтик органдары согуштун биринчи күндөрүндө эле өнөр жай ишканаларын майдандын муктаждыктарын тейлөөгө которуу маселелерин чечишкен. Көмүр, мунай жана түстүү металлдарды казып алуунун, кийим-кечелерди, ар түрдүү жабдууларды жана тамак-аш продуктыларын чыгаруунун планы жогорулатылды.

Кыргыз ССРинин аскердик экономикасын өнүктүрүүнүн алгылыктуу шарттарын ишке ашыруу башка аймактардай эле жалпы мыйзам ченемдүүлүктөн олуттуу четтөөлөрсүз жүргүзүлдү. Ресурстарды топтоо жана аларды душманды талкалоо милдетине баш ийдирүү ошол эле уюштуруу-техникалык чараларды ишке ашырууну талап кылды. Аскердик өндүрүшкө келсек, бул жердеги шарттар өнөр жайынын өнүгүүсү жогору болгон аймактарга караганда бир аз башкача болчу. Кыргыз ССРинде аскердик өнөр жай болгон эмес. Демек, чарбалык органдарда тийиштүү кадрлар же колдоо базасы болгон жок. Ошондуктан жеңил өнөр жай ишканаларын, машина жасоочу заводдор жок болгон шартта, курал-жарактарды чыгарууга ылайыкташтыруу кыйын иш эле.

Кыргыз ССРинин аскердик экономикасын өнүктүрүүнүн алгылыктуу шарттарын ишке ашыруу башка чөлкөмдөрдөгү сыяктуу эле жалпы мыйзам ченемдүүлүктөн олуттуу четтөөлөрсүз жүргүзүлгөн. Ресурстарды топтоо жана аларды душманды талкалоо милдетине баш ийдирүү ошол эле уюштуруу-техникалык чараларды ишке ашырууну талап кылды. Аскердик өндүрүшкө келгенде, бул жердеги шарттар өнөр жайынын өнүгүүсү жогору

болгон аймактарга караганда бир аз башкачараак болчу. Кыргыз ССРинде аскердик өнөр жай болбогондуктан, чарбалык органдарда тийиштүү кадрлар менен ырааттуулук же колдоо базасы жок болчу. Ошондуктан жеңил өнөр жай ишканаларын, машина жасоочу заводдорду жоктугуна байланыштуу курал-жарактарды чыгарууга ылайыкташтыруу кыйын болгон.

Согуштун алгачкы күндөрүндө Фрунзе шаарындагы токардык, жылмалоочу, бургулоочу, штамптоочу станоктор жана башка жабдуулар менен жабдылган бир катар жергиликтүү ишканаларда, промартелдерде жана устаканалар (Тамеки фабрикасы, Кырмамкурулуштун ремонттоочу устаканалары, эт комбинаты, ФОГЭС, ун комбинаты, арак-шарап заводу ж. б.) пулеметтордун тетиктери, жабдуулар жана кийимдер өндүрүлгөн. 1941-жылдын сентябрь-октябрында бул ишканалардын ишинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аскердик продукцияны массалык түрдө чыгарууну уюштуруу үчүн Фрунзе шаарындагы ишканаларда өндүрүштү кайра куруунун зарылдыгы жөнүндө сунуштар каралды. Атап айтканда, Кыраразаондоо жана Киноремонт устаканалары кол гранаталарын, минометторду, пулеметтордун тетиктерин жана башка курал-жарактарды өндүрүүнү уюштуруусу сунушталды. «Металлзаводу» жана «Артметалл» артелдери минометторду, снаряддарды, медициналык замбилдерди, тамак куюучу чакан калай чакаларды, окоп казуучу жана куруучу аспаптарды чыгарууну жолго коюусу керек эле. «2-я пятилетка» артели флягаларды, күрөктөрдү жана граната бөлүктөрүн, «Обувщик» жана «1 Мая» артелдери аскердик өтүктөрдү жана булгаары буюмдарын чыгарууну пландашты. «Текстиль» артели бетти кошо жапчу баш кийим, свитерлерди жана байпактарды массалык түрдө чыгарууну уюштурууга тийиш болчу. Бул согуштун башталышында республиканын негизги өнөр жай борбору согуштук техниканы, курал-жарактарды жана ок-дарыларды чыгарууга жетиштүү кубаттуулукка ээ болбогондугун көрсөтөт. Республикага атайын кийим-кечелерди, тамак-аш азык-түлүктөрүн жана ок атуучу куралдардын айрым түрлөрү үчүн майда тетиктерди чыгарууга адистештирүүгө туура келген.

Өнөр жайды согуштун шартында кайра курууда советтик, партиялык жана чарбалык органдар СССР ЭКК жана БКП(б) БК 1941-жылдын 29-июнундагы «1941-жылдын 3-кварталына мобилизациялоо планындагы» көрсөтмөлөрүн жетекчиликке алышты. Анда согуштук өндүрүштү тынчтык мезгилинин кварталдык планына салыштырганда 26 процентке көбөйтүү каралган. Кыргыз ССРинде 1941-жылга пландан тышкары эпкинүү

курулуштардын арасында Кыргыз ССР автомобиль транспорту эл комиссариатынын Токмоктогу авто-ремонт заводунун курулушу жана республиканын Жергиликтүү өнөр жай эл Комиссариатынын ремонт-механикалык заводунун курулушун аяктоо болгон.

Немецтик-фашисттик аскерлердин илгерилеши жана батыш аймактарды басып алуусунун шарттарында Кыргыз ССРинин экономикасы түп-тамырынан бери өзгөрүүлөргө дуушар болду. Эвакуацияланган ишканаларды жайгаштыруу жана майдандын муктаждыктарына ылайык жаңы техникаларды ишке киргизүү маселеси биринчи планга коюлду. Мына ушуга байланыштуу, 1941-жылдын 27-июнунда БКП(б) БК жана СССР Эл Комиссарлар Кеңеши «Адамдарды жана баалуу мүлктөрдү ташып кетүүнүн жана жайгаштыруунун тартиби жөнүндө» биргелешкен токтомдорду кабыл алышты. Биринчилерден болуп эң маанилүү өнөр жай фондулары, чийкизат, азык-түлүк, ошондой эле алар менен бирге квалификациялуу жумушчулар, инженер-техникалык кызматкерлер жана кызматчылар эвакуацияланды.

***Кыргызстанга эвакуацияланган Аскердик заводдун цехинин
жумушчулары***

Эвакуацияланган өнөр жай объектилерин жайгаштыруу жана тез ишке киргизүү майдандын муктаждыктарын эске алуу менен ишке ашырылды.

Согуштук аракеттердин өнүгүшү, өлкөнүн бир катар турмуштук маанилүү аймактарынын душман тарабынан оккупацияланышы жана майдандын курал-жарак, ок-дарылар жана согуштук техникага болгон муктаждыктары СССРдин ооруктагы республикаларынын аскердик-өндүрүштүк потенциалын өнүктүрүүнү тездетүү боюнча дагы башка чараларды көрүүнү талап кылды. 1941-жылдын 4-кварталына жана 1942-жылга СССР ЭКК жана БКП(б) БК тарабынан бекитилген Волга бою, Урал, Батыш Сибирь, Казакстан жана Орто Азия республикалары үчүн «Аскердик-чарбалык план» 16-августта бекитилип, өлкөнүн чыгыш аймактарында жаңы экономикалык базаларды түзүү жана согуштук продукцияны чыгарууну кескин түрдө көбөйтүү максаты коюлду.

Бул процессти тездетүү үчүн, 1941-жылдын 11-сентябрында СССР Эл Комиссарлар Кеңеши «Согуш мезгилиндеги өнөр жай ишканаларын куруу жөнүндө» токтом кабыл алып, Курулуш эл Комиссариатынын «Согуш мезгилин эске алуу менен өнөр жай ишканаларын долбоорлоо жана куруу жөнүндө» нускамасын бекитти. Согуш мезгилиндеги шарттарда материалдык чыгымдарды азайтуу менен өнөр жай ишканаларын ишке киргизүүнү тездетүү милдети коюлган.

Атайын түзүлгөн комиссиялар келип жаткан техниканы эсепке алып, өндүрүш аянттарын түзүп, технологиялык процессти жолго коюуга жардам беришти жана 1942-жылдын биринчи жарымына чейин республикага эвакуацияланган бардык ишканаларды ишке киргизүү жана толук кубаттуулукта иштешин камсыз кылышты

1941-жылы июлда Кыргыз ССРине биринчи ири металл иштетүү ишканалары келип жетти. Кыргызстан Эл Комиссарлар Кеңеши жана КП(б) БК бир катар уюштуруу-чарбалык чараларды иштеп чыгышты жана ишке ашырышты. Биринчи Май айыл чарба машиналарын куруучу заводун, кендир-жут фабрикасын, Харьков химия-фармацевтикалык комбинатын жайгаштыруу маселелери каралды, ошондой эле эвакуацияланган жеңил өнөр жай ишканаларын кабыл алуу жана жайгаштыруу маселеси талкууланды. Жайгаштыруу орду аныкталды, техниканы түшүрүү жана белгиленген жерге жеткирүү уюштурулду, аларды орнотуунун жана ишке киргизүүнүн мөөнөттөрү белгиленди. Мында согуштук продукцияларды чыгаруучу ишканаларга: түстүү металлургияга, химия өнөр жайына артыкчылык берилди. Алар биринчи кезекте өндүрүш аянты, жумушчу күчү, чийкизат жана энергетика ресурстары, транспорт менен камсыз болушту.

Көчүрүлгөн объектилерди калыбына келтирүү тездетилген темп менен жүрдү.

Бардык чаралар өндүрүштүк күчтөрдү рационалдуу бөлүштүрүү принцибине негизделип, жакшы координацияланган жана тез өсүп жаткан аскердик өндүрүштү камсыз кылуу жана түзүү максатын көздөдү. Эвакуацияланган ишканалардын 90%ы Чүй өрөөнүндө, 10%ы Ош, Жалал-Абад жана Ысык-Көл облустарында жайгашкан.

Металл иштетүү өнөр жайынын эң ири аскердик ишканаларынын бири Фрунзе атындагы СССРдин Миномет курал-жарак эл комиссариатынын заводу болгон. Бул завод Фрунзе атындагы механикалык заводду Осипенко шаарынан көчүрүлүп келинген СССРдин Миномет курал-жарак эл комиссариатынын Биринчи Май башкы айыл чарба машиналарын жасоочу заводу менен бириктирүүдөн түзүлгөн. Эки завод тийиштүү жабдууларын демонтаждап, аны Кыргыз өнөр жай Советинин мурдагы цехтерине жана Кыргыз ССР автомобиль транспорту эл комиссариатынын шина ремонттоочу заводунун имараттарына орнотушкан. Фрунзе механикалык заводу 125 жабдууга жана 560 адамдан турган штатка ээ болгон. Биринчи Май заводу болсо 406 жабдууну жана 482 негизги кызматкерди камсыз кылган.

1941-жылдын 29-августунда СССРдин Айыл чарба эл комиссариатынын буйругу менен Фрунзе мотор ремонттоочу заводунда 45 миллиметрлик жарылып чачыроочу снаряддардын корпусдарын чыгаруу уюштурулду. Ошондой эле, заводдорду жана машина-трактор устаканаларын (МТУ) бардык зарыл болгон жабдуулар менен башка МТСден, СССР Дыйканчылык эл комиссариатынын окуу илимий-изилдөө жана башка уюмдарынан которуу менен камсыздоо боюнча чаралар көрүлдү. Заводдор тажрыйбалуу инженер-техникалык кызматкерлер жана квалификациялуу жумушчулар менен толукталды. Квалификациялуу жумушчуларды камсыздоо үчүн алар облустун башка МТУ жана МТСдеринен которулду. Каражаттар 1941-жылдын планына ылайык капиталдык салымдарды кайра бөлүштүрүү аркылуу бөлүндү жана заводдор жабдууларды монтаждоо үчүн зарыл болгон электр зымдары жана электр кыймылдаткычтары менен камсыздалды. МТУларды жана заводдорду электрлештирүү иштери жергиликтүү «Айылэлектро» контораларына жүктөлдү. МТУда жана МТСте отундун 6 айлык кору (отун, көмүр, мотор мунайы, иштетилген автол) түзүлдү. Облустук, крайлык жана республикалык уюмдар эвакуацияланган ишканалар менен, ошондой эле облустун башка МТУ жана МТСтеринен

келген жумушчуларды жайгаштыруу үчүн турак-жайларды бөлүп беришти. Фрунзе машина ремонттоочу заводунун жетекчилиги снаряддарды жасоодо колдонулуучу шаймандарды чыгарууга бардык станокторду которушту жана белгиленген мөөнөттө келген жабдууларды орнотушту. Техникалык шарттарда каралган материалдардын келишин күтпөстөн, завод керектүү металлды алганга чейин жумушчулар жана инженердик-техникалык персонал өндүрүш технологиясын өздөштүрүү үчүн ар кандай материалдан снаряддардын сынак партияларын жасай башташты. Снаряддарды жасап чыгарууга жардам берүү үчүн бирден тажрыйбалуу технологду Фрунзе МРЗуна чийме жана керектүү аспаптардын топтому менен жибершти.

1941-жылдын 23-сентябрында Кыргыз ССРинин ЭКК №918 токтому кабыл алынып, анда “СССРдин Курал-жарак эл комиссариатынын №60 заводу менен СССРдин Башкы машина куруу эл комиссариатынын Биринчи Май заводу Фрунзе шаарында жайгаштырылары” белгиленген. Бул чечимди ишке ашыруу үчүн СССРдин Коргоо комитети жана Кыргыз ССРинин ЭКК бир катар чараларды көрүшкөн.

1941-жылдын октябрь айында Эвакуация боюнча Кеңештин №СЭ-132 “Ворошиловград шаарынан Курал-жарак эл комиссариатынын №60 заводун эвакуациялоо жөнүндө” токтому чыгып, анда Эвакуация боюнча Кеңеш Мамлекеттик коргоо комитетинин 1941-жылдын 8-сентябрындагы № ГКО – 641 токтомуна ылайык №60 заводду Фрунзе шаарындагы мотор ремонттоочу заводуна эвакуациялоону токтом кылат. Мындан тышкары, СССРдин Мамлекеттик коргоо комитетинин 1941-жылдын октябрындагы чечими менен Фрунзе шаарында Ворошиловграддан эвакуацияланган №60 заводунун негизинде СССР Курал-жарак эл комиссариатынын №536 заводу түзүлгөн. 1941-жылдын акырына чейин завод менен бирге 2170 механикалык жана атайын жабдуулар, ошондой эле 2211 электр жабдуулары жеткирилген.

Майдан Орджоникидзе шаарына жакындаганда, ок-дары чыгаруучу заводу 1942-жылы Фрунзе шаарына эвакуацияланган. Орджоникидзе (Владикавказ) коргоо комитетинин 1942-жылдын 29-августундагы № 57/337 “Түндүк Осетия ССРинин Жергиликтүү өнөр жай эл комиссариатынын «Красный металлист» заводун эвакуациялоо жөнүндө” токтомуна ылайык 1942-жылы октябрь айында Пишпек бекетине заводдун жабдыктары менен эшелондор келген. Ал убакта чарбалык уюмдар олуттуу тажрыйба топтогон, бул оңдоо-монтаждоо иштерин тездетүүгө мүмкүнчүлүк берген. Заводдун продукциясына майдандын өтө муктаждыгына байланыштуу монтаждоо

иштери күнү-түнү жүргүзүлгөн. Завод 1942-жылдын декабрь айында өндүрүштү баштаган. Иштеп жаткан ишканалардын арасында механикалаштырылган ири завод болуп, «Красный металлист» заводунун коллективи 1942-жылдын декабрь айынын планын атайын буюртмалар боюнча 110%га, ал эми эл керектөөчү товарлар боюнча 109%га аткарган.

Бердянск шаарынан эвакуацияланган айыл чарба машиналарын куруу заводу жана ага кошулган Фрунзе механикалык заводунун негизинде Фрунзе шаарында жаңы ишкана түзүлдү. 20-октябрда мурдагы «Интергельпо» жана «Мебельщик» артелдеринин имараттарында станокторду орнотуу башталды. Ошол эле учурда жаңы имараттардын курулушу жүрдү. 3-ноябрга карата 140 станок орнотулуп, ишке киргизүүгө даяр болду, ал эми 305 станокту орнотуу 31-декабрга чейин аяктады. Ноябрь-декабрь айларында завод майдан үчүн жаңы продукцияларды чыгарууну баштады, бирок өндүрүштүк имараттардын курулушу аяктабай, продукция ачык аянттарда чыгарылды.

Кыргыз ССР ЭКК 1943-жылдын 5-январындагы токтому жана андан кийинки № 175 заводдун директору Розенштейндин 1943-жылдын 4-апрелиндеги буйругунун негизинде Ысык-Көлдө торпедаларды сыноо бекетин куруу чечими кабыл алынган. Бул чечим сериялык жана эксперименталдык торпедаларды сыноону уюштуруу максатын көздөп, алардын пайдалуулугун жогорулатуу үчүн зарыл болгон сыноолорду өткөрүү милдетин койгон. Долбоорду ишке ашыруу үчүн буйрукка ылайык, торпеда сыноо бекетин куруу үчүн 3,5 миллион сомго чейин акча бөлүндү. Ишти 1943-жылдын 15-ноябрына чейин аяктоо пландаштырылган. Курулуш жана сыноо иштерин уюштуруу үчүн Ысык-Көл облусунан 500 адам мобилизацияланды. Ысык-Көлдөгү торпеда сыноо бекети торпедаларды сыноо жана сапатын жогорулатуу жаатында маанилүү роль ойноп, Экинчи дүйнөлүк согуш маалында өлкөнүн коргонуу жөндөмдүүлүгүн чыңдоого зор салым кошкон.

Согуштун башында СССРде кант өндүрүшү өнүккөн болчу, ал эми украин кантынын убактылуу чыкпай калышынан кийин, чыгыш аймактары, анын ичинде Кыргыз ССРи, майданды жана калкты кант менен камсыз кылууда маанилүү роль ойной баштаган. 1941-жылдын октябрь айынын аягында жана ноябрь айынын башында Кыргызстанга К. Либкнехт атындагы механикалык устаканалардан жана башка кант заводдорунан чоң көлөмдөгү жабдуулар келген. Бул базада Кыргыз ССР ЭКК жана КП(б) БК 1941-жылдын

25-ноябрындагы токтомуна ылайык Ново-Троицк кант заводуна кошумча жаңы машиналарды оңдоо заводун куруу мүмкүнчүлүгү пайда болду.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинде сейрек кездешүүчү жана түстүү металлдардын кендерин иштетүү бүткүл союздук мааниге ээ болуп, өлкөнүн тоо-кен өнөр жайынын структурасын олуттуу өзгөрткөн ири өнөр жай курулуштарынын бири болгон. Согуштун эң оор жылдарында аяктаган Ак-Түз коргошун кенинин курулушу ага ачык мисал боло алат. 1941-жылдын 5-августунда Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Кеңеши Ак-Түз шахтасынын курулушунун жүрүшү жөнүндө токтом кабыл алып, анда ишке киргизүү мөөнөтүнүн создугушу мүмкүн болгон олуттуу кемчиликтер белгиленген. СССРдин түстүү металлургия эл комиссариаты 756 миң сомдук жабдууларды жана курулуш материалдарын убагында жеткире албай калган. Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Кеңеши өзүнүн токтомунда кенди бардык зарыл материалдар менен тезирээк камсыз кылууга Түстүү металлдар эл комиссариатын милдеттендирүү үчүн союздук өкмөткө кайрылган. Согуш мезгилинде курулуш материалдары жетишсиз болгондуктан, кен башкармасы жергиликтүү ресурстарды пайдаланууну чечкен, бул чыгымдарды азайткан. Курулуш иштери үзгүлтүксүз улантылып, бардык жерде материалдардын эсепке алынышы жана сарамжалдуу пайдаланылышы катуу көзөмөлдөнгөн. 1942-жылдын 1-январына карата шахта ишке кирүүгө даяр болуп, Ак-Түз полиметалл комбинаты өндүрүш ишин баштады. Бирок, толук кандуу иштеши үчүн зарыл болгон электр кыймылдаткычтары жана кээ бир механикалык жабдуулардын жетишсиздигинен улам, СССРдин түстүү металлдар эл комиссариаты ишке киргизүү мезгилин 1942-жылдын 1-январынан 5-мартына чейин деп белгиледи. 1942-жылдын 18-январында заводдун биринчи кезектеги объектилерин кабыл алуу боюнча өкмөттүк комиссия дайындалган. Иштин жүрүшүн карап чыгып, экинчи этапты ишке киргизүү үчүн анча-мынча айырма байкалган соң, комиссия бүтүндөй ишкананы ишке киргизүү чечимин кабыл алган. 1942-жылдын 15-февралында Ак-Түз полиметалл комбинаты, анын ичинде шахта, кайра иштетүүчү комбинат, дизель электр станциясы, көмөкчү чарба жана транспорт мамлекеттик комиссия тарабынан кабыл алынып, 17-февралдан тарта иштей баштаган.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргыз ССРинин сымап өнөр жайы майданды стратегиялык мааниге ээ материалдар менен камсыз кылууда негизги ролду ойноп, олуттуу өнүгүүнү башынан өткөрдү. Алай-Түркстан сымап зонасын геологиялык изилдөөлөр жалпы запасы 10 миң

тоннага жакын сымаптын 25ке жакын кенин ачууга мүмкүндүк берди, бул СССРдеги сымаптын бардык корунун жарымын түздү. Республиканын экономикасына таасирин тийгизген эң маанилүү объект Айдаркен сымап комбинатынын курулушу болду. Тээ 1931-жылдын сентябрында эле БКП(б) БК Орто Азия бюросу Кадамжай менен Айдаркендеги шахталарды жана кайра иштетүүчү комбинаттарды курууга 6 миллион сом бөлүүнү сунуштаган, курулуш иштери 1941-жылы башталган. Биринчи жарым жылдыкта тоо-кен цехин жана сымап комбинатын куруу боюнча иштер жүргүзүлүп, согуштун башталышы менен стратегиялык мааниге ээ болгон интенсивдүү өнөр жайлык чалгындоо иштери жүргүзүлдү.

Айдаркен сымап комбинаты. №1 Шахта

Курулуштун тездетилиши долбоордун согуштук маанисинин жогорулашына байланыштуу болгон жана 1941-жылдын июль айында шахтанын курулушун тездетүү боюнча директивалар алынган. Донбасста демонтаждалган Никитин заводунун жабдуулары Айдаркенге эвакуацияланды. Заводдун курулуш-монтаждоо жумуштары адистештирилген колонна боюнча жүргүзүлүп, алдын-ала долбоорлор жана пландарсыз, аскердик тездетүү менен ишке ашырылган. Бул милдеттерди ишке ашыруу үчүн 1941-жылдын сентябрь-октябрь айларында курулушта 1105 жумушчу, ошондой эле бөлүмдөргө, взводдорго жана роталарга уюшулган колхозчулар жана курулуш отряддары иштеди. 1941-жылдын ноябрь айынын акырына карата курулуш аянтчасы бир кыйла кеңейди, бул долбоордук башкарууну жакшыртууга шарт түздү. 1942-жылдын башында курулушка жетекчиликти күчөтүү үчүн СССРдин Түстүү металлургия эл комиссарынын орун басары В. Фролов жиберилген.

Инфраструктураны өнүктүрүүгө да чоң көңүл бөлүндү: Фергана облусунун 1000ден ашык колхозчулары узундугу 70 километрден ашык Кувасай–Айдаркен жогорку вольттуу электр линиясын курушту. 1942-жылдын 1-сентябрында мамлекеттик комиссия Айдаркен шахтасын кабыл алып, анын курамына жети эксплуатациялык цех кирди, ал эми бир нече күндөн кийин Кувасай МРЭСинен электр линиясы өндүрүштүк ток берип, жогорку сапаттагы металл өндүрүүнү баштоого мүмкүнчүлүк берди. Көп өтпөй Айдаркен комбинаты Союздагы сымаптын негизги берүүчүсү болуп калды.

СССРдин Түстүү металлургия эл комиссариаты Айдаркен комбинатынын өнүгүшүн жигердүү колдоп, аны чыңдоо боюнча чараларды көрдү. 1944-жылдын биринчи жарымында Айдаркен кендеринин тобун геологиялык чалгындоого 2,7 миллион сом бөлүнүп, геологиялык чалгындоо партиясы уюштурулуп, бир жылдын ичинде 3000 метр скважина бургулоо милдети коюлган. Тоо-кен цехинин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн 1944-жылы импорттук компрессор орнотулуп, АКШдан суткасына 450-500 тонна кенди иштете ала турган шар формасындагы тегирмен буюртма кылынган.

Айдаркен комбинатынын өндүрүшүнүн көлөмү жыл сайын өсүп, 1942-жылы 97,3 тонна сымап, 1943-жылы 109,7 тонна, 1944-жылы 148 тонна, 1945-жылы 204 тонна сымап өндүрүлдү. Айдаркен сымап комбинаты майдандын муктаждыктарын канааттандырып, республиканын өнөр жайын өнүктүрүүдө зор роль ойногон маанилүү стратегиялык объект болуп калды.

Согуш жылдарында курулган эң маанилүү өнөр жай объектилеринин бири Чаувай кени болгон. Кенди геологиялык изилдөөнү, ошондой эле анын майдан үчүн стратегиялык маанисин эске алып, СССР Түстүү металлдар эл комиссариаты Кыргызстан КП(б) БК сунушу боюнча 1941-жылдын декабрь айынын аягында «Кыралтынсеймет» трестине өнөр жайлык жана металлургиялык кен казып алууну уюштурууну тапшырган. Объектини 1942-жылдын май айында пайдаланууга берүү пландаштырылган. 1942-жылы январь айында Айдаркен комбинатына баш ийген Чаувай кен башкармасы түзүлгөн. Шахтанын курулушу эч кандай экономикалык жана техникалык инфраструктурасы жок, таптакыр бош жерде жүргүзүлгөн. Иш 1942-жылдын февраль айында тик аскалардын боорундагы кууш капчыгайда башталган. Эки өнөр жай артели уюштурулган: «Кызыл Армия» жана «Кызыл Партизан» артелдери. Төрт айдын ичинде жумушчулардын саны 30дан 125ке чейин өскөн. Тоо-кен цехи апрель айынын аягында иштей баштаган, ал эми жөнөкөй реторт мештери бар кайра иштетүүчү цех майдын аягында ишке кирүүгө даяр болгон. 1942-жылы 7-июнда Чаувай кени өндүрүшүн баштаган. 1943-жылдын экинчи жарымынан тартып Чаувай кен башкармасы өз алдынча ишкана статусун алган. Роторлор жана суткасына 25 тонна кен иштете турган «Гульда» меши курулган. Шахта башкармасынын өндүрүштүк программасы 1942-жылы 114%га, 1943-жылы 115%га аткарылган. 1945-жылдын биринчи беш айында металл өндүрүү 12 тоннаны түздү. Согуш жылдарында республиканын кендеринин базасында тездетилген ыкмалар менен өндүрүмдүүлүгү суткасына 500 тоннага жеткен бир нече сымап шахталары ишке киргизилген; эки кайра иштетүүчү завод (суткасына 300 тоннага чейин кенди иштетет); 12 металлургиялык меш (суткасына 180 тоннага чейин кенди иштетет). Металл өндүрүү 1941-жылдагы 12 тоннадан 1944-жылы 175 тоннага чейин өскөн.

Кыргыз ССРи сымап чыгаруу боюнча Союзда биринчи орунду ээлегенин белгилеп кетүү керек. 1945-жылы Майлы-Сай шахтасы иштей баштаган. Согуш жылдарында Кашка-Суу жана Мелик-Суу кендерин эксплуатациялоо да башталган. Кызыл-Кыя шаарында каустикалык жана кальцийленген сода чыгаруучу химиялык завод курулган. Бул жерге «Свердловкөмүр» жана «Фрунзекөмүр» тресттеринен, ошондой эле Северодонецк темир жолунун Сергеевскидеги ремонттук заводунан эвакуацияланган техникалар да жайгаштырылган.

1941–1942-жылдары Кадамжайдагы Фрунзе атындагы заводдун масштабдуу реконструкциясы жүргүзүлгөн. 1941-жылдын аягында бул жерге

Москвадан электролит цехи эвакуацияланган. Долбоордук кубаттуулугу 100 тонна жогорку сапаттагы сурьма чыгаруучу жаңы завод жогорку ылдамдыктагы ыкма менен курулган, каучук өнөр жайында колдонулуучу беш күкүрттүү сымапты чыгаруучу цех ишке киргизилген. Пирометаллургиялык ыкма боюнча сымап чыгаруучу комбинаттын кубаттуулугу кеңейтилген. Заводдун өз муктаждыктарын жарым-жартылай канааттандыруу үчүн каустикалык сода жана жардыргыч заттарды чыгаруучу цехтер курулган. Мындан тышкары, карбид жана жардыргыч заттарды чыгаруучу цехтер ишке киргизилип, бургулоо балкалары жана карбид лампалары үчүн жетишсиз тетиктерди чыгаруучу линиялар ишке киргизилген. Ошондой эле байытуучу фабрикалар үчүн металл шариктерди куюу өндүрүшү да өздөштүрүлгөн. Бирок ишкананын өндүрүштүк кубаттуулугу бир катар объективдүү себептерден улам толук пайдаланылган эмес. Негизги техникалык материалдардын жетишсиздиги жана өндүрүш процессин толук тейлөөгө керектүү автотранспорттун жоктугу негизги тоскоолдуктар болду. Тоо-кен жана байытуучу фабрикалар 25–30% гана кубаттуулукта иштеген. СССРдеги жалгыз электролит заводунун иши каустикалык сода жана чыпкалоочу кездеме жетишсиздигинен улам үзгүлтүккө учурап турган. Пирометаллургиялык комбинат да күйүүчү май жана башка керектүү материалдардын жетишсиздигинен улам толук иштей алган эмес.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында коргошун жана цинк (Актюз, Боорду, Сумсар, Кан), вольфрам (Кумбел, Меликсуу) казып алуу жана кайра иштетүү ишканалары курулуп, ишке киргизилди. Республикада алтын казып алуу ар кайсы аймактардагы кендерде, ошондой эле Кичи Нарын, Солтонсары, Чаткал, Касан, Кемин дарыяларында жүргүзүлдү.

СССРдин Мамлекеттик коргоо комитетинин 1942-жылдын 27-ноябрындагы чечими менен республикалык геология башкармалыгына уран кендеринде геологиялык чалгындоо иштерин уюштуруу тапшырылды.

Өлкөдө күйүүчү майдын тартыштыгы өзгөчө согуштун алгачкы эки жылында, Донбасстын убактылуу оккупациясы учурунда күчөдү. Бул жоготууларды компенсациялоо үчүн республиканын көмүр өндүрүшүн кеңейтүүгө чоң көңүл бурулду. Бирок бул тармакты өнүктүрүүдө бир катар олуттуу кыйынчылыктар жаралды: тоо-кен техникасынын жетишсиздиги, өндүрүштү механикалаштыруунун төмөнкү деңгээли, жабдуулардын эскирүүсү, ремонттук-механикалык базалардын жоктугу, шахталарды куруунун жеткилең эместиги, эскирген ыкмаларды колдонуу,

квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги жана жумушчу күчүнүн келим-кетиминин жогору болушу. Бул факторлор 1943–1944-жылдары мамлекеттик пландын толук аткарылбай калышына алып келди.

Жасалган жумуштардын натыйжасында, 1942-жылдын орто ченинде республикадагы өнөр жай тармагын согуштук муктаждыктарга ылайыкташтыруу негизинен аяктап, батыш аймактардан эвакуацияланган ишканалардын көбүнүн иши жандандырылды. Тоо-кен өнөр жайында бул процесс 1941-жылдын декабрь айынын аягында бүткөн, анткени бул тармакта фабрика жана заводдордон айырмаланып, кеңири техникалык кайра жабдуу талап кылынган эмес.

Ош облусунун шахтерлору согуш жылдарында өлкөнү өнөр жай жана коргонуу максатында көмүр менен камсыздоо аркылуу жеңишке чоң салым кошушту. Республикадагы дээрлик бардык көмүр кендери ушул аймакта жайгашып, аларды натыйжалуу башкаруу максатында Кызыл-Кыя, Көк-Жаңгак, Сүлүктү жана Таш-Көмүр шахталарын камтыган «Кыргызкөмүр» трести түзүлгөн.

1941-жылы шахтерлор 1717,2 миң тонна көмүр казып, оор шарттарда пландан ашыкча өндүрүштү камсыз кылышты. №3 Сүлүктү шахтасында өндүрүш нормадан 79,8%га, Кызыл-Кыядагы «Жал» шахтасында — 51,3%га, Көк-Жаңгактагы «Капитальная» шахтасында — 26,8%га ашык аткарылган. Шахтерлордун жан аябаган эмгеги өнөр жай жана аскердик ишканаларды үзгүлтүксүз көмүр менен камсыздоого шарт түзүп, бул согуш жылдарында СССРдин жалпы экономикасын сактап калууда маанилүү фактор болду. Бардык кыйынчылыктарга карабастан, шахтерлор майдандын көмүргө болгон керектөөлөрүн камсыз кылууга жетишти. 1942–1945-жылдары 5107,5 миң тонна көмүр казылып, согушка чейинки 1937–1939-жылдардагы өндүрүш көлөмүнөн 801,5 миң тоннага көп өндүрүлдү. Бул согуш мезгилинде өнөр жайды жана электр станцияларын үзгүлтүксүз отун менен камсыз кылууга мүмкүндүк берди.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында жеңил өнөр жайынын бир кыйла бөлүгү Кыргыз ССРине көчүрүлгөн. 1941-жылдын сентябрь айында СССРдин жеңил өнөр жайынын 1/5 бөлүгүн камсыз кылган, өлкөнүн ири өнөр жай борборлорунун бири болгон Харьковдон калкты жана өнөр жай ишканаларын эвакуациялоо башталган. Кыргызстанга Харьковдон үч трикотаж фабрикасы жана бир тигүү фабрикасы жеткирилген. 1941-жылдын октябрь айында заводдор жана өндүрүштүк кооперативдер үчүн жабдууларды алып келген поезддер биринин артынан бири келе баштады.

Республикада аларды жайгаштыруу үчүн тиешелүү жумушчу күчү, чийкизат жана материалдык база жетиштүү эле. 1941-жылдын 25-декабрына карата Кыргыз ССРинде жеңил өнөр жайдын 10 ишканасы үчүн жабдуулар орнотулган.

1941-жылдын 12-декабрында Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Кеңеши менен Кыргызстан КП(б) БК «СССРдин, РСФСРдин жана Украинанын Жеңил өнөр жай эл комиссариатынын эвакуацияланган жеңил өнөр жай ишканаларын жайгаштыруу жөнүндө» токтом кабыл алган, анда аталган ишканаларды калыбына келтирүү программасы сунушталган. Биринчи кезекте майдан үчүн өтө маанилүү өндүрүштөрдү ишке киргизүү каралган. Согуш башталганда Украинадан эвакуацияланган Осоавиахим атындагы тигүү фабрикасы сүт базары менен жекече кийим тигүү ишканасынын имаратына жайгаштырылган. Иш адистер жетишсиз шарттарда жүргүзүлүп жатты, ал эми имараттар да жараксыз абалда эле. Бирок эмгек жамаатынын ынтымактуу иштешинин жана өндүрүштүк жараянды тездетип уюштуруунун натыйжасында фабрика тездик менен калыбына келип, өз ишин баштады. 1942-жылы ишкана планды туруктуу жана үзгүлтүксүз аткарган алдыңкы өндүрүш болуп калды.

Ошондой эле 1941 - жылдын октябрь айында А. Микоян атындагы трикотаж фабрикасы Фрунзеге эвакуацияланган. Фабрика жайгаштырылуучу имарат курулуп бүтө элек болчу, ошондуктан бүтө элек имаратта жабдууларды кураштыруу ишин баштоо жана даяр болгон сайын машиналарды ишке киргизе берүү чечими кабыл алынат. Ушундай шартта иштөө менен фабрика ай сайын жамааттын санын көбөйтүп отурду жана 1942-жылы 400 кишиге жетти. Фабриканын өндүрүштүк кубаттуулугу бир кыйла өстү жана 1942-жылдын аягына карата 43 наамдагы продукция чыгарууга жетишет. Анын ичинде пуловер, жемпир, свитер, юбка, рейтуз ж.б. буюмдар бар. Согуш жылдарында өндүрүштүн көлөмү бир кыйла өстү жана фабрика эки миллиондон ашык трикотаж буюмдарын чыгарды, алардын 742 миңи Кызыл армиянын муктаждыгына жөнөтүлдү.

Кыргыз ССР Жеңил өнөр жай ишканалары, анын ичинде Фрунзедеги №1 тигүү фабрикасы, армияны кийим-кече жана жабдуулар менен камсыздаган. 1941- жылдын июль айынан октябрь айына чейин эле 6800 шинель жана 46 000 комплект ич кийим чыгарылган. Жалпысынан республика майданга төмөнкү продукцияларды жөнөткөн: 1, 3 миллион жуп булгаары бут кийимдер, 8,6 миллион даана тигүү жана трикотаж буюмдары, 1 239,3 миң метр жибек жана жүн кездеме, 7 миллион тонна көмүр.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРи жеңил өнөр жайынын бир кыйла бөлүгүн кабыл алып, ар түрдүү продукцияларды, анын ичинде аскердик кийимдерди жана азык-түлүктү өндүрүүдө маанилүү роль ойной баштады.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргызстандын өнөр жайы жаңы объектилерди куруунун жана ишканаларды эвакуациялоонун аркасында бир кыйла кеңейди, бул аскердик жана жарандык буюмдарды чыгаруунун көбөйүшүнө шарт түздү. 1941–1945-жылдарда республикада 38 ири өнөр жай объектиси курулган, алар майданды жабдууда негизги роль ойногон. Фрунзе облусунда Ак-Түз шахтасы, Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын куруучу завод жана бир нече кант заводдору, Ош облусунда Чаувай кени, жибек комбинаты, эт комбинаты жана башка ишканалар ишке киргизилди. Машина курууда, түстүү металлургияда, энергетикада, көмүр жана тамак-аш өнөр жайларында жаңы кубаттуулуктарды куруу тездетилди. Согуш мезгилинде материалдык ресурстар жана кадрлар артыкчылыктуу долбоорлорго топтолду. Аскердик керектөөлөрдү канааттандыруучу объектилерди тездетип куруу боюнча мурда белгиленген пландардан четтөөгө жол берген согуш мезгилинин ченемдери иштелип чыкты. Эвакуацияланган ишканалар продукция чыгарууну көбөйтүү үчүн активдүү пайдаланылды. Кыргызстан майдандын жана ооруктун керектөөлөрүн канааттандырууда зор роль ойноп, коргонуу өнөр жайынын маанилүү звеносу болуп калды. Мына ушулардын бардыгы бир катар башка чараларды ишке ашыруу менен тыгыз байланышта болгон, аларсыз өнөр жайды өнүктүрүү мүмкүн эмес эле. Аларга транспортту жана байланыштарды кайра куруу, майдандын керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн иштеген тармактардын пайдасына чийкизат, материалдар жана тамак-ашты бөлүштүрүүнү катуу борборлоштуруу кирет. Республиканын өкмөтүнүн чечими менен эвакуацияланган калкты жайгаштырууну башкаруу боюнча райондук жана облустук аткаруу комитеттеринин алдында комиссиялар түзүлгөн.

Эвакуация — бул биринчи кезекте адамдардын жана жүктөрдүн болуп көрбөгөндөй агымы. Аларды кабыл алуунун жана түшүрүүнүн бүтүн оорчулугу темир жолчулардын мойнуна жүктөлгөн. Бирок кабыл алуу жана түшүрүү көйгөйдүн бир бөлүгү гана болгон. Республикага көп сандаган жумушчулар, инженер-техник кызматкерлер жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү келишкен. 1942-жылдын декабрына карата эвакуацияланган адамдардын саны 138,9 миңге жетти. Пишпек, Ош, Жалал-Абад темир жол

бекеттеринде, ошондой эле Кант, Быстровка, Рыбачье шаарларында эвакуацияланган калк үчүн медициналык пункттар жана изоляторлор уюштурулуп, техникаларды жана адамдарды ташуу үчүн машиналар бөлүнгөн.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында СССРдин темир жолдорунун ишинин мүнөзү өзгөрдү, анткени согушка байланыштуу ташуулар жана өлкөнүн өндүрүштүк күчтөрүн көчүрүү биринчи даражадагы мааниге ээ болду. Негизги ролду Борборду Волга бою, Урал, Сибирь жана Орто Азия менен байланыштырган темир жол линиялары ойноду. Урал-Сибирь жана Орто Азия багыттарынын мааниси жогорулады. Совет бийлигинин жылдарында өнүккөн темир жол транспорту аскердик жана эл чарбалык ташууларды өз убагында жана үзгүлтүксүз жүргүзүү менен өтө оор шарттарда иштеши керек болду.

Темир жол эл комиссариатынын буйругу менен 1941-жылдын 24-июнунан тартып Советтер Союзу боюнча поезддердин кыймылы атайын аскердик графикке өткөн. Жарандык транспорт кыскартылып, аскерлерди, аскердик жүктөрдү жана стратегиялык чийкизаттарды ташыган поезддердин өтүүсүнө артыкчылык киргизилди. Кыргыз ССРинин темир жол тармагында түз өтүп кетүүчү кыймыл болгон эмес. Анын аймагында жайгашкан бекеттер Ташкент жана Түркстан-Сибирь темир жолдорунун акыркы пункттары болгон. Согуштун алгачкы жылдарында республикада темир жол аркылуу жүк ташуулар согушка чейинки мезгилге салыштырганда эки эсеге жакын өскөн. Биринчи кезекте аскер бөлүктөрүн, ок-дарыларды, стратегиялык чийкизаттарды, кендерди, көмүрдү, мунай продуктыларын, кийим-кечелерди, жабдууларды жана азык-түлүктөрдү жөнөтүү көбөйдү. Темир жол транспортунун жүк жүгүртүүсү да өзгөрдү: эгерде 1940-жылы республикага 1 286 миң тонна жүк келип, 1 974 миң тонна жүк жөнөтүлгөн болсо, 1942-жылы бул көрсөткүчтөр тийиштүү түрдө 917 миң жана 1 901 миң тонна болгон.

Транспорттун стабилдүү иштешин камсыз кылуу үчүн республиканын өкмөтү вагондорго жүк түшүрүүнүн темпин жогорулатуу, ашыкча токтоп калууларды жоюу жана темир жол кардарларынын жоопкерчилигин жогорулатуу боюнча чараларды кабыл алды. Фрунзе, Жалал-Абад, Ош обкомдору жана облустук аткаруу комитеттери темир жолдордун жана вагондорго жүк жүктөө жана жүк түшүрүүчү ишканалардын ишине күндөлүк көзөмөлдү орнотушту, эмгек жана транспорт менен зарыл болгон жардамды

көрсөтүштү, ошондой эле сактоочу жайларды жана аянтчаларды бөлүштүрүштү.

1941-жылдын планында трассаларды реконструкциялоо жана кеңейтүү, кампаларды модернизациялоо, бүтүндөй Пишпек филиалын калыбына келтирүү камтылган, бул оор жүк ташуучу вагондордун нормалдуу ылдамдыкта жүрүшүн уюштурууга мүмкүнчүлүк берди.

Жүк жүктөө жана түшүрүү иштерин жакшыртуу жолдордун кеңейишине жана механикалаштырууну колдонууга жараша болгон. Мамлекеттик пландоо комитетине жана Финансы эл комиссариатына Фрунзе шаардык Аткаруу комитетинин Пишпек жана Фрунзе темир жол бекеттеринин жүк ташуусун жеңилдетүү үчүн пайдаланылган ат-көлүктү кеңири пайдалануу үчүн финансылоону көбөйтүү тапшырылды.

Темир жол эл комиссариатынын буйругу менен 1941-жылы Ташкент темир жолунун Үч-Коргон — Таш-Көмүр, Ош — Карасу бөлүктөрүндө рельстерди орточо оңдоо иштери жүргүзүлгөн. Ташкент темир жолунун башкармасы ремонт иштерин жүргүзүү үчүн Ош жана Жалал-Абад облустарынын колхоздорунан 300 адамды бөлүп берүү үчүн Кыргыз ССРинин Мамлекеттик пландоо комитетине кайрылган.

Согуштун алдында Түрксібдеги эң чоң темир жол бекеттеринин бири Пишпек станциясы болгон. Жүк ташуу көлөмүнүн өсүшү жаңы ишканаларды түзүүнү талап кылды. 1942-жылы Түркстан-Сибирь темир жолунун башчысынын №488/13 буйругуна ылайык локомотив депосунун базасында вагондорду оңдоо үчүн вагон депосу уюштурулган. Локомотив депосу эскирген имаратта жайгашып, эки гана кыска темир жол болгон. Оңдоо иштери ачык асман алдында кол менен жүргүзүлдү. Бара-бара бул жерде оңдоочу база түзүлүп, оңдоочу жумушчуларды даярдоо башталды. Өкмөт бекеттин ишин жакшыртуу боюнча бир катар чараларды көрдү. Тапшырмаларды аткаруунун так мөөнөттөрү белгиленип, алардын аткарылышын көзөмөлдөө үчүн жооптуу адамдар дайындалды. Ошону менен бирге Пишпектеги филиалга өндүрүштү кеңейтүү зарылчылыгы аныкталган. Ушуга байланыштуу республиканын жетекчилиги Түркстан-Сибирь темир жолунун башчысына Түрксіб жол курулуш трестин 1944-жылы Пишпек бекетинин депосунун курулушун бүтүрүүгө милдеттендирүү өтүнүчү менен кайрылган. Мындан тышкары, департаменттин темир жолдорунда поезддердин коопсуз өтүүсүн камсыз кылуу үчүн 16 миң шпал жана 6 км рельс бөлүү өтүнүчү айтылды. 1945-жылдын иш планында Пишпек филиалында төмөнкүдөй объектилерди куруу каралган: Быстровка, Токмок,

Фрунзе бекеттеринде жүктөрдү жана акырын ылдамдыктагы жүктөрдү сактоочу кампалар, Фрунзе бекетинде кабыл алуучу-узатуучу жай, филиалдын имараты, Фрунзеде эки турак-жай имараты, жаштар жатаканасы, мектеп жана Пишпек бекетинин ооруканасы, ошондой эле вагон оңдоочу пункттун трансформатордук күркөсүнүн курулушун жана монтаждоону аяктоо.

Темир жол бекеттеринин ишканалары жогорулатылган жүк агымын кабыл алууну жана иштеп чыгууну уюштурууга өз салымдарын кошушту. Темир жолдо эвакуациялоо иштеринин негизги бөлүгү 1941-жылдын июлунан декабрына чейин аткарылган. Эвакуация СССР ЭКК 1941-жылдын 27-июнундагы декретине ылайык ишке ашырылган. Аны турмушка ашыруу үчүн жоопкерчилик жергиликтүү партиялык жана кеңеш органдарына, ишканалардын администрацияларына жүктөлгөн. 1941-жылы 19-августта атайын комиссия түзүлгөн. 1941—1942-жылдарда Боом капчыгайы аркылуу өтө турган Быстровка — Рыбачье татаал бөлүгүндө темир жол линиясын техникалык жактан өркүндөтүү улантылды. Бул тоолуу рельефте темир жолду төшөө үчүн уникалдуу инженердик чечим болгон. 1942-жылы Быстровка – Кызыл Көпүрө участогунда курулуш иштери жүргүзүлгөн. Жетекчиликтин командалык-административдик стили бул процесске республиканын партиялык органдарынын жигердүү катышуусун камсыз кылды. Республикалык партиялык комитет жана өкмөт курулушту уюштуруучулук жана материалдык жактан камсыз кылууну колго алды. СССРдин мамлекеттик коргоо комитети Фрунзе — Рыбачье темир жолун куруу боюнча тапшырмаларды орундатуу үчүн Кыргыз ССРинин партиялык уюмуна жана өкмөтүнө өзгөчө жоопкерчиликти жүктөдү. Жалпысынан алганда, бул согуш мезгилиндеги сейсмикалык активдүү тоо капчыгайында темир жол линиясын куруунун уникалдуу тажрыйбасы болгон.

Согуш жылдарында Кыргызстандын байланышчылары аскердик жана чарбалык маселелерди координациялоо үчүн зарыл болгон ыкчам байланыш менен камсыздоодо маанилүү роль ойногон. Кыска мөөнөттө, 1941-жылдын июль айынан декабрына чейин, узундугу 533 чакырымдык байланыш линиясы курулуп, анын негизинде республикадагы чек арадагы 54 айыл кеңеши телефондоштурулган. Ошондой эле Пүлгөн – Айдаркен телефон линиясынын курулушу стратегиялык мааниге ээ болуп, кендерди Ош шаары менен байланыштырган. Эвакуацияланган ишканалардын ишин тездетүү жана жергиликтүү экономикага интеграциялоону камсыз кылуу үчүн телефондоштурууга өзгөчө көңүл бурулган. Байланыштын эффектив-

дүүлүгүн жогорулатуу максатында Фрунзе, Ош жана Рыбачье шаарларында үч ири линиялык-техникалык түйүн түзүлгөн. Бул чаралар согуш шарттарында Кыргызстандын байланыш инфраструктурасын олуттуу чыңдап, өнөр жай ишканалары, аскердик түзүмдөр жана башкаруу органдарынын ортосунда туруктуу байланыш түзүүгө шарт түзгөн.

Эвакуацияланган заводдор менен фабрикалардын ишке киргизилиши жана жаңы тоо-кен ишканаларынын ачылышы менен республиканын электр энергиясына болгон муктаждыгы бир кыйла өстү. Бирок согушка чейин эле республика электр энергиясынын тартыштыгын башынан өткөргөн. Согуштун башталышы менен Фрунзе шаарында электр энергиясынын жетишсиздиги ушунчалык чоң көлөмгө жеткендиктен, республикалык өкмөт бардык жергиликтүү, жеңил жана кооперативдик өнөр жай ишканаларын электр энергиясынан толук ажыратууга, мектептерди, окуу жайларын жана медициналык мекемелерди энергия менен жабдууну бир кыйла кыскартууга мажбур болду. Турмуш-тиричилик муктаждыктары үчүн электр энергиясын берүү дээрлик толугу менен токтотулду. Ошондуктан, согуш мезгилиндеги кыйынчылыктарга карабастан, биринчи кезекте эвакуацияланган ишканалардын көбү жайгашкан Чүй өрөөнүндө электр станцияларын куруу боюнча жигердүү иштер жүргүзүлдү. Энергетика инфраструктурасы олуттуу өнүгүүгө учурады: 1942-жылы токтоп калган Ворошилов ГЭСинин курулушу кайра жанданды, Лебединовская ГЭСинин курулушу аяктады, 1944-жылдын башынан тартып Лебединовская ГЭСинин экинчи кезеги курула баштады, Аламүдүн ГЭСинин курулушу башталып аягына чыкты, ошондой эле Чоң Чүй каналынын биринчи кезегинин курулушу аяктады.

Ворошилов, Лебединовская жана башка ири гидроэлектростанциялар ишке киргизилгенине, республиканын энергетика балансында гидроэлектростанциялардын ролу жогорулаганына карабастан, электр энергиясын иштеп чыгарууда биринчи орунду дизелдик кыймылдаткычтарда иштеген өнөр жай электростанциялары ээледі. Ошол жылдардагы электр курулушунун мүнөздүү өзгөчөлүгү шаар жана айыл калкынын эмгегинин кеңири колдонулушу болгон, ал «элдик курулуш» ыкмасы деп аталган. Эң негизгиси, электр энергиясына биринчи кезекте коргонуу ишканалары муктаж болгондуктан, курулуш материалдары жана жабдуулары менен камсыздоодо өзгөчө кыйынчылыктар болгон жок, электр станциялары белгиленген мөөнөттө ишке киргизилди.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРи ресурстар менен инфраструктурадагы кыйынчылыктарга карабастан, эвакуацияланган ишканаларды жайгаштырып, ички өндүрүштүк ресурстарды натыйжалуу кайра бөлүштүрө алды. Бул майдан менен ооруктун муктаждыктарын гана канааттандырууга эмес, республиканын эл чарбасында өнөр жай кубаттуулуктарын, заводдор менен фабрикаларды бир кыйла көбөйтүүгө мүмкүнчүлүк берди. Бул коргоо өнөр жайынын милдеттерин чечүүдө жана өлкөнүн экономикалык структурасын өзгөртүүдө негизги ролду ойноду.

Ошол эле учурда, айыл чарбасынын алдында жаңы, андан да татаал милдеттер пайда болду. Батыш аймактардын убактылуу басылып алынышына байланыштуу Орто Азия республикаларын кучагына алган чыгыш аймактарына айыл чарба өндүрүшүн калыбына келтирүү жана кеңейтүү жоопкерчилиги жүктөлдү. СССР ЭКК жана БКП(б) БК 1941-жылдын 17-ноябрындагы токтомунда, германиялык фашизм менен согушуп жаткан шарттарда эгин аянттарын кеңейтүү жана дан эгиндеринин, техникалык өсүмдүктөрдүн, жашылчалардын түшүмдүүлүгүн жогорулатуунун өзгөчө мааниси баса белгиленген. Бул айрыкча Волга бою, Урал, Орто Азия менен Казакстандын аймактарына өзгөчө маани берилген. Анын ичинде Кыргыз ССРинин алдында, айыл-чарбага согуштун тийгизген кесепеттерин жоюу менен, майдан менен оорукту азык-түлүк, ал эми өнөр жайды – чийкизат менен камсыз кылуу милдети турган. Бул айдоо аянттарын кеңейтүүнү, айыл-чарба өндүрүшүндө акырындап өзгөрүүнү, эмгек ресурстарын мобилизациялоону талап кылды, ал өз кезегинде, өндүрүштүн көлөмүнө, камсыздоо системасына жана республикалык бюджеттин абалына таасирин тийгизди.

Кыргыз ССРинин айыл-чарбасынын алдында турган негизги милдеттердин бири — айдоо аянттарын кеңейтүү болду. СССР ЭКК жана БКП(б) БК 1941-жылдын 16 - августундагы токтомунда 1942-жылы айдоо аянттарынын аянтын көбөйтүү баса белгиленген. Планга ылайык республикада айдоо аянтын 1049,8 миң гектарга жеткирүү зарыл эле, ал 1941-жылдагыга караганда 85,3 миң гектарга көп болмок. Өзгөчө дан эгиндеринин жана кант кызылчасынын аянтын кеңейтүүгө басым жасалган.

Кыргызстан КП(б) БК 1941-жылдын 21-ноябрындагы VI пленумунда айыл чарба тармагына майданды жана оорукту азык-түлүк менен камсыз кылууга багытталган бир катар айкын милдеттер коюлду. Пахта, козопая жана кант кызылчасын эрте жыйноодон сырткары, жаңы жерлерди

өздөштүрүү – маанилүү багыт болуп калды. Республиканын ар кайсы райондорунда 74 миң гектар жаңы жерди өздөштүрүү пландалды.

Бул максатарды ишке ашыруу үчүн Чон Чүй каналынын курулушу кайра жандандырылып, сугат инфраструктурасын өнүктүрүү иштери башталды. 1942-жылдын апрелинде канал курулушу расмий түрдө жандандырылып, биринчи баскычы — Красная Речкадан Сокулук дарыясына чейинки бөлүгүн бүтүрүү каралган. Курулушка Чүй өрөөнүнүн колхозчулары, борбор шаардагы жумушчулар жана кызматкерлер жигердүү тартылган. Курулуш материалдарынын, транспорт жана техниканын тартыштыгына карабастан, иштер үзгүлтүксүз улантылды.

1942-жылдын жазында кошумча 28 600 гектар сугат жери өздөштүрүлүп, анын ичинде Нарын - Падыша-Ата каналдарында бөлүштүргүч жана майда сугат тармагын куруу аркылуу 8600 гектар жаңы айдоо аянттары ишке киргизилди. Мурда иштеп жаткан сугат системаларын калыбына келтирүү жана жаңыртуу иштеринин натыйжасында дагы 20 миң гектар жер өздөштүрүлдү. Айрыкча Ош (4 миң га), Жалал-Абад (2 миң га), Фрунзе (8 миң га), жана Тянь-Шань (2 миң га) облустарында айдоо аянттары олуттуу түрдө кеңейди. 1942-жылдын күз-кыш мезгилинде республика боюнча жалпысынан 165 100 гектар аянтта сугат иштери жүргүзүлдү: Ош облусунда 29600 га, Жалал-Абад – 9600 га, Фрунзе – 60100 га, Ысык-Көл – 33100 га жана Тянь-Шань – 33300 га. 1942- жана 1943-жылдарда айдоо аянты аз түшүмдүү жерлерди өздөштүрүүнүн эсебинен жүргүзүлдү. Айрыкча кант кызылчасынын айдоо аянты кыйла көбөйдү: 1941 — жылы 16 800 гектардан 1943 — жылы 34 100 гектарга жетти. Дан эгиндеринин аянты да кеңейтилип, 1941 г. - жылдагы 721 900 гектардан 1942 г. - жылы 783 400 гектарга жеткен.

Улуу Ата Мекендик согуштун биринчи жылында Кыргыз ССРинин колхоздору дан, жашылча жана мал чарба продукцияларын мамлекетке тапшыруу боюнча пландарды өз мөөнөтүнөн мурда аткарышты.

Бирок 1942-жылдан тарта кырдаал оорлой баштады: кургакчылык жана айрым райондордо, айрыкча Фрунзе облусунун Чүй өрөөнүндө түшүмдүн аздыгы дан азыктарынын тартыштыгына алып келди. Мамлекеттик милдеттенмелерди аткаруу үчүн колхоздор 26 миң тоннадан ашуун буудайды этке алмаштыруу милдетин алышкан, анын 16 миң тоннасы Фрунзе облусунун эсебинен камсыздалган.

1943-жыл Кыргыз ССРинин айыл чарбасы үчүн өзгөчө оор болду. Чүй өрөөнүн каптаган кургакчылык табигый кырсыктын деңгээлине жетип, айыл чарба өндүрүшүнүн бүтүндөй тутумуна олуттуу залакасын тийгизди,

анткени республикадагы дан өндүрүшүнүн негизги бөлүгүн дал ушул аймак камсыз кылып турган. Агротехникалык эрежелердин сакталбаганы, ресурстардын жетишсиздиги жана 72 миң гектар аянттагы эгиндин кургакчылыктан күйүп кетиши кырдаалды андан бетер курчутту. Жаз жана жай айларында айрым райондордо дээрлик жаан-чачын болгон эмес, ал эми ирригациялык системалар өсүп бараткан оорчулукту көтөрө албай калган. Түшүм жыйноо маалында эгиндин жоготулушу дүң жыйымдын төмөндөшүнө кошумча себеп болду. Натыйжада, айрым аймактарга айыл чарба продукциясын тапшыруу боюнча пландык милдеттенмелер кайра бөлүштүрүлдү.

1943-жылы Кыргыз ССРинин колхоздору дан даярдоо боюнча белгиленген пландарды аткара албай, көпчүлүгү үрөнсүз калган. Бул жоготууларды жабуу жана себүү кампаниясын уюштуруу үчүн республика союздук өкмөткө кайрылып, 1944-жылы 15 миң тонна үрөн ссуда түрүндө алган.

Айыл жерлеринде тамак-аш маселеси курч бойдон калган. 1943-жылы 1351 колхоздун ичинен 1013ү эмгек күнүнө дан менен камсыздай алган эмес. Айрым чарбаларда талаа жумуштары маалында коомдук тамак-аш пункттары уюштурулганы менен, норма эмгек күнүнө 500 граммдан ашкан эмес. 1944-жылы дан эгиндеринин аянты 129 миң гектарга кыскарган. Бул кысыр калтырылчу жерлердин аянтын көбөйтүп түшүмдүүлүктү калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк берди. Бирок мындай чаралар 1-2 жылдан кийин натыйжа бермек. Колхоздор согуштан жапа чеккен экономика шартында да, мамлекеттик милдеттерди аткарууда да олуттуу кыйынчылыктарга туш болушту: ири карыздар топтолуп, үрөн ссудаларын өз убагында кайтаруу өзүнчө көйгөйгө айланган. Эсептөөлөргө ылайык, дандын дүң жыйымынан планда белгиленген түшүмдүн 34,5тен 53,5 пайызга чейинки үлүшү мамлекетке тапшырыла турган болгон. Мындан тышкары, Мырза-Аке, Өзгөн, Куршаб, Базар-Коргон, Ленин, Ачы, Ново-Вознесенск, Пржевальск, Жети-Өгүз, Түп жана башка алыскы райондордон темир жол бекеттерине эгин жеткирүүдө кошумча натуралай төлөмдөрдү берүү зарылдыгы жаралган, бул ар бир тоннага 120 кг дан эсептелген. Унаанын жоктугунан улам көпчүлүк колхоздор аны натуралай формада кайтарып ала алышкан эмес.

Ошол эле маалда, Фрунзе облусунун Чүй өрөөнүндөгү райондор кант кызылчасын өндүрүүгө адистешсе, ал эми Ош жана Жалал-Абад облустары пахта өндүрүүгө багытталган. Дан эгиндеринин аянты чектелүү

болгондуктан, ар бир гектарга туура келген дандын көлөмү (ташууга кеткен натуралдык чыгашаларды эске алуу менен) болгону 4,3тен 6,8 центнерге чейин түзүп, бул колхоздор үчүн кошумча оорчулук жараткан.

Көрүлгөн аракеттерге карабастан, айыл чарба продукцияларынын өндүрүшү туруксуз бойдон калган. Айдоо аянттарынын кеңейишине карабастан, өндүрүш көлөмү дайыма эле жогорулаган эмес. Негизги көйгөйлөрдүн бири — минералдык жер семирткичтердин жана жумушчу күчүнүн жетишсиздиги болуп калды.

1942-жылы азоттук жер семирткичтердин тартыштыгын эске алуу менен, облустук жана райондук аткаруу комитеттери, ошондой эле партиялык органдар ар бир район жана чарба үчүн жергиликтүү жер семирткичтерди топтоо, кык сактоочу жайларды куруу жана органикалык жер семирткичтерди колдонуу боюнча так пландарды иштеп чыгышкан. Бирок согуш жылдарында колхоздорго минералдык жер семирткичтер жана уулуу химикаттар өтө чектелген көлөмдө берилген. Маселен, 1940-жылы Кыргыз ССРине 45 миң тонна жер семирткич ташылып келсе, 1943-жылы болгону 2 миң тонна гана келген. Жергиликтүү жер семирткичтерди пайдалануу масштабы согушка чейинки мезгилге салыштырмалуу олуттуу өскөн эмес.

Колхоз талааларына кык чогултуп чачкан дыйкандарды материалдык жактан сыйлоо механизми сунушталган. Бул коомдук да, жеке менчик да малдан алынган кыкты камтыган.

Каржылык кыйынчылыктар да кошумча тоскоол болду: 1942–1943-жылдары айыл чарба муктаждыктарына республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден бөлүнгөн мамлекеттик каражаттар эки эсеге жакын кыскартылган.

Аба ырайынын жагымсыз шарттары, түшүмдүүлүктүн төмөндөшү жана райондордун адистешүүсү республиканын жалпы айыл чарба деңгээлине олуттуу таасир тийгизди. Айрыкча 1943-жыл өзгөчө оор болуп, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн көпчүлүгүнүн өндүрүшү кескин азайган.

1944-жылы көрүлгөн чараларга карабастан, айыл чарба продукциясынын дүң жыйымы согушка чейинки деңгээлден төмөн бойдон калган. Республикада дан эгиндеринин аянты кеңейтилди: топурактын түшүмдүүлүгүн калыбына келтирүү максатында аз түшүм берүүчү жерлер айдоо фондуна киргизилбей, анын ордуна түшүмдүүлүгүн калыбына келтирүү максатында кысыр калтарылган жерлердин үлүшү көбөйтүлдү.

Ошол эле учурда үрөн материалынын тартыштыгынан айрым жерлерге себүү жүргүзүлгөн эмес.

Жалпы эгин аянты көбөйгөн сайын, жыйналбай калган аянттар да көбөйгөн. 1944-жылы эгин аянттары кыскарганына карабастан, түшүмдүн бир бөлүгү жыйналбай калып, бул дүң өндүрүшкө терс таасирин тийгизди. Согуш жылдарында (1944-жылдан башкасы) республика формалдуу түрдө айдоо аянттары боюнча белгиленген пландарды аткарган, бирок айыл чарба иштеринин сапаты бир кыйла төмөндөп кеткен. Себүү көп учурда кечиктирилип, жер тайыз айдалып, үрөн жетиштүү тереңдикте себилген эмес. Үрөн фондунун жетишсиздиги сапаты начар үрөндөрдү колдонууга мажбур кылып, себүү нормалары төмөндөп, эгиндерге кам көрүү начарлаган. Агротехникалык иш-чаралар толук көлөмдө жүргүзүлбөй, пландалган иштер кыскарып, эгиндердин түшүмсүздүгүнө же отоо чөптөрдүн каптап кетишине себеп болгон.

Айдоо аянттарын кеңейтүү фонунда жумушчу күчүнүн, айыл чарба техникасынын жана жер семирткичтердин жетишсиздиги эгин өстүрүү шарттарына терс таасир берген негизги факторлор болду. Ошондой эле, айыл чарбасын башкаруудагы кемчиликтер жана агрономиялык адистердин ролунун жетиштүү бааланбагандыгы кырдаалды ого бетер оорлотту.

Ушундай шартта Кыргыз ССРинин ЭКК менен КП(б) БК 1944-жылга карата тапшырылбай калган 44 832 тонна дан карызды эсептен чыгаруу жана эки жылдык мөөнөткө теңдеп бөлүү менен 18449 тонна үрөн ссудасын төлөп берүү мөөнөтүн узартуу тууралуу өтүнүч менен союздук өкмөткө кайрылышкан. Ошол эле учурда республиканын айыл чарбасын адистер менен камсыздоо боюнча чаралар көрүлдү. 1944-жылдын 28-ноябрындагы буйрукка ылайык, СССРдин Дыйканчылык эл комиссариаты Кыргыз айыл чарба институтун бүтүргөн бүтүрүүчүлөрдүн бардыгын республикага калтырган. Ошондой эле заводдор менен кесиптик-техникалык окуу жайларын аяктаган 2 миңден ашуун квалификациялуу жумушчу МТСтерге жана МТУларга жиберилген.

1944-жылдан тартып айыл чарбасын акырындык менен калыбына келтирүү этабы башталган. СССРдин жетекчилиги бул багытта материалдык-техникалык жабдууну жакшыртуу, айыл чарба машиналарын өндүрүүнү кеңейтүү жана каржылоону жогорулатуу боюнча чечкиндүү чараларды кабыл алды. 1945-жылга карата айыл чарбасын каржылоо көлөмү согушка чейинки деңгээлге жетти. Республиканын өзүндө да туруктуулукту калыбына келтирүү максатында ири кадамдар жасалды. 1944-жылдын

аягында Кыргыз ССРинин ЭКК менен КП(б) БК «МТСтердин ишин жакшыртуу жөнүндө» токтом кабыл алып, жергиликтүү ишканалар айыл чарба машиналарын чыгара башташты.

Ошого карабастан, согуштун кесепеттери оор бойдон калган. Эгерде 1941-жылы дан даярдоо планы 102%га, 1942-жылы — 107%га аткарылган болсо, 1943-жылы бул көрсөткүч 58%га чейин, 1945-жылы болсо 85%га чейин төмөндөгөн. 1940-жылга салыштырганда 1945-жылы дан жана буурчак өсүмдүктөрүн өндүрүү 45,2%га, кант кызылчасы менен картошканын өндүрүшү үчтөн бирге, пахтанын өндүрүшү төрттөн бирге кыскарган. Айрыкча айыл чарба продукциясын өндүрүүдө алдыңкы орунда турган Фрунзе облусу оор жоготууга учураган.

Согуш жылдарында республикада колхоздук өндүрүштүн бакчачылык жана жүзүмчүлүк сыяктуу тармактарына жетиштүү көңүл бурулган эмес. Көптөгөн колхоздордогу бактар, мөмө-жемиш аянттары жана жүзүмзарлар сугарылбай, иштетилбей, отоо чөп баскан талааларга же малдын жайытына айланган. Бул абал бир нече себептер менен түшүндүрүлөт: партиялык жана советтик органдар негизинен азык-түлүк жана техникалык өсүмдүктөргө артыкчылык беришкен; колхоздордо жумушчу күчү жетишсиз болгон; ал эми бакчачылык жана жүзүмчүлүк иштери материалдык жактан анча кызыкчылык жараткан эмес.

Согуш жылдарында Кыргыз ССРинин айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасы олуттуу деңгээлде начарлап кеткен. Айыл чарба техникасынын бир бөлүгү майдандын муктаждыктарын камсыз кылууга жөнөтүлүп, калган техниканын интенсивдүү пайдаланылышы, айрыкча тетиктердин жетишсиздиги шартында, алардын тез эскиришине алып келген. Тетиктерди жеткирүүнүн кыскарышы оңдоо иштерин кыйындаштырган, натыйжада көптөгөн айыл чарба машиналары иштен чыгып, эсептен чыгарылган.

1945-жылга карата Кыргыз ССРинин техникалык паркы согушка чейинки деңгээлден кыйла төмөндөп кеткен. МТСтерде техниканын 13 пайыздан ашыгы айыл чарба иштерине тартылган эмес. Машиналардын жалпы саны үч эсеге чейин кыскарып, тракторго чиркелчү малалардыкы — эки эсеге, себүүчү агрегаттардыкы — төрттөн бирге чейин азайган. Колхоздордо соколор менен чөп чапкычтардын саны үчтөн бирге чейин кыскарган, ал эми автоунаалардын саны 25 эсеге кыскарган. Жалпы трактор паркынын кубаттуулугу 93,4 миң ат күчүнөн 80,4 миңге чейин төмөндөгөн.

Техникага жүктүн өсүшү анын өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келди. 1940-жылы колхоздордо трактор аткара турган иштердин көлөмү 1 млн 946 миң гектарды түзсө, 1945-жылы ал 912 миң гектарга чейин азайган. Бир 15 ат күчүндөгү шарттуу трактордун өндүрүмдүүлүгү 360 гектардан 200 гектарга, комбайн менен жыйналган жалпы аянт 257 миң гектардан 178 миң гектарга чейин төмөндөгөн. Ошондой эле МТСтер тарабынан тейленген айдоо аянттарынын үлүшү 85,5%дан 81,5%га чейин азайган.

Оор абал квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги менен курчуган. Республикада механизаторлор менен адистердин жетишсиздиги курч сезилип жатты: 1944-жылдын башына карата республикада дээрлик 3000 тракторчу, 180ге жакын комбайнчы, 1400дөн ашык агрардык билими бар адис жетишкен эмес. Көптөгөн аймактарда тажрыйбасы аз кызматкерлер иштеп жатышкан.

Техниканын жана адистешкен кадрлардын жетишсиздиги мал күчүн кеңири пайдаланууга алып келди. Армияга көп сандагы жылкылар жөнөтүлгөндүктөн, алардын саны чарбаларда кескин кыскарып кетти. Мисалы, Тянь-Шань облусунда, негизинен кол эмгеги жана жылкыга таянган шартта, ар бир жылкы айдай турган аянт дээрлик эки эсеге өскөн - 1940-жылдагы 6,2 гектардан 1943-жылы 10,8 гектарга чейин.

Калган техниканы иштетип туруу максатында оңдоо ишканалары уюштурулуп, тетиктер жана керектүү шаймандар чыгарыла баштады. Колхоздордо жөнөкөй айыл чарба шаймандары кол менен даярдалган. Бардык оңдоо иштери ички ресурстарды мобилизациялоо менен аткарылган.

Электр энергиясы өндүрүштүк кубаттуулукту бир аз кеңейтүүгө мүмкүндүк берди. 1942–1945-жылдары республикада жети жаңы гидроэлектростанция курулуп, алардын жалпы кубаттуулугу 1888 кВтты түздү. Анын ичинен төртөөнө колхоздор ээлик кылган. Электр жарыгы 17 колхозго, 4 райондук борборго жана 10 МТСке жеткирилген. Бирок бул кубаттуулук энергетикадагы жоготуулардын ордун толтуруу үчүн жетишсиз бойдон калган.

1944-жылдын аягында Кыргыз ССРинин ЭКК менен КП(б) БК МТСтердин ишин жакшыртуу боюнча токтом кабыл алышты. 1945-жылы айыл чарба машиналарын чыгаруу көбөйүп, бул тармакты каржылоо дээрлик согушка чейинки деңгээлге жетти. Кадрларды көбөйтүү жана техниканы калыбына келтирүү боюнча иштер күчөтүлдү. 1943-жылга салыштырмалуу 1945-жылы бир трактордун орточо жылдык өндүрүмдүүлүгү 47,6%га жогорулады.

Механикалаштыруунун деңгээлинин өсүшү жана агротехникалык иш-чараларга көңүл буруу айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжаларына оң таасирин тийгизди: дан эгиндеринин орточо түшүмү 3 центнерден 5,1 центнерге чейин өстү, дүң жыйым 45%га, ал эми кант кызылчасынын түшүмү 41%га жогорулады.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин айыл чарбасы материалдык-техникалык жабдуулардын, жумушчу күчүнүн жетишсиздигинен улам олуттуу кыйынчылыктарга туш болду. Майданга эркектердин массалык мобилизациясы айыл жериндеги эмгекке жарамдуу калктын санын кескин азайтты. 1942-жылы эле колхоздордо жумушчу күчүнүн жетишсиздиги 17 миң адамды түзсө, 1943-жылы бул көрсөткүч дээрлик 69 миңге жеткен.

Согуш мезгилинин шарттарында, техника жана күйүүчү май менен камсыздоо кескин кыскарганда, колхоздор кол эмгегине таянууга мажбур болушту. Жумушчу күчүнүн жетишсиздигинин ордун толтуруу максатында талаа жумуштарына аялдар, кары-картаңдар жана өспүрүмдөр кеңири тартылды. Мисалы, Панфилов районунда карыялар ат жабдыктарын ондоп, малды талаа жумуштарына үйрөтүшүп, коомдук инспекторлор болуп иштешти. Аялдар бөлүмдөрү уюштуруу иштерине жигердүү катышып, Кочкор районунда 300 үй кызматындагы аялдар жана майдандагы жоокерлердин жубайлары колхоз жана артелдерге жумушка тартылды.

Андан сырткары, мектеп окуучулары да айыл чарба иштерине тартылган. 1942-жылы гана 90 миңден ашык окуучу түшүм жыйноого катышкан. Жалпысынан, 1942–1943-жылдары жана 1944-жылдын биринчи кварталында айыл чарба жумуштарына 141 865 адам, анын ичинде шаар тургундары да, тартылган.

Эмгек тартибин чыңдоо максатында 1942-жылдын апрелинде колхозчулар үчүн милдеттүү эмгек күндөрүнүн төмөнкү саны белгиленген. Ар бир райондун адистешүүсүнө жараша ченем белгиленген: пахта аймактарында — 150 күнгө чейин, тоолуу райондордо — 100 күнгө чейин, калган райондордо — 120 күнгө чейин. Бул чара ишке киргенден кийин айрым чарбаларда бир ай өтпөй эмгек минимумун аткарган жумушчулар дээрлик калган эмес.

Бардык бул аракеттер жумушчу күчүнүн жетишсиздигин жарым-жартылай толуктоого мүмкүнчүлүк берди. 1942-жылы айыл чарбада иштеген адамдардын саны 77,6 миңге өстү, алардын ичинен 22,8 миңи аялдар, 21,4 миңи өспүрүмдөр болгон. Натыйжада, согуш жылдарында бир колхозчунун

орточо жылдык өндүрүмдүүлүгү 21,4%га жогорулаган. Бул оор шарттарда эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өскөндүгүн көрсөтүп турат.

Ошентип, Улуу Ата Мекендик согуштун шарттарында Кыргыз ССРинин айыл чарба тармагы бир катар олуттуу кыйынчылыктарга туш болду. Техниканын, күйүүчү майдын жана адистердин жетишсиздиги, машина-трактор паркындагы эскирүү, ошондой эле ишке жарамдуу малдын санынын кыскарышы айыл чарбасындагы өндүрүмдүүлүктүн төмөндөшүнө себеп болду. Республика жетекчилигинин жана дыйкандардын бардык аракеттерине карабастан, согуш шартында айыл чарбасынын механикалашуусунун мурдагы деңгээлин калыбына келтирүү мүмкүн болгон жок. Ошого карабастан, агрардык тармак үзгүлтүксүз иштеп, өлкөнү азык-түлүк менен камсыз кылып, жалпы жеңишке өз салымын кошо алды.

Согуш жылдарында мал чарбасы Кыргыз ССРинин айыл чарбасынын башкы багыттарынын бири бойдон калды. Республикадагы кең жайыттар, суу булактары жана табигый чабынды жерлер, анын өнүгүшүнө, айрыкча салттуу кой чарбачылыгын өнүктүрүүгө ыңгайлуу шарттарды камсыздады. 1941-жылдын башында республикада 2,5 миллион кой-эчки, 555,4 миң баш бодо мал жана 407,7 миң жылкы болгон. Бийик тоолуу райондордо, айрыкча Тянь-Шань жана Ысык-Көл облустарында, жылкы чарбачылыгынын үлүшү 20%га чейин жеткен. Чочко чарбачылыгы анча өнүккөн эмес — алардын саны 87 миң башты түзгөн.

Согуштун алдында малдын негизги бөлүгү — кой жана жылкы (71% жана 78,2%) колхоздор менен совхоздордо кармалса, бодо мал жана чочколор негизинен жеке менчик чарбаларда багылган (60,5% бодо мал жана 64,3% чочко жеке сектордо болгон). Колхоздогу жана совхоздогу малдын саны тиешелүүлүгүнө жараша 39,5% жана 35,7% болгон.

Тынчтык мезгилинде мал санын көбөйтүү боюнча пландар бекитилип, 1941–1945-жылдар аралыгында жылкыны 10,6% га, кой-эчкини 23,2% га, бодо малды 22,7% га, ал эми чочколорду 40%га көбөйтүү максат кылынган. Бирок согуштун башталышы менен бул максаттар эмгек ресурстарынын тартыштыгы, тоюттун жана техниканын жетишсиздиги сыяктуу бир катар тоскоолдуктарга туш болду.

Ошентсе да, согуштун алгачкы жылында айрым ийгиликтерге жетишилди. Малдын санынын өсүшү табигый көбөйүү менен катар, калктан сатып алуу аркылуу да камсыздалды. 1941-жылы бодо малдын төлү 48,9 миң башка (1940-жылы — 42,3 миң) жетти, калктан кошумча 37,7 миң баш сатылып алынган. Кой-эчкинин төлү 830,1 миңди түздү (48,8% ,1940-жылы –

46,1%), 78,3 миң баш сатылып алынган; жылкы төлү 48,5 миң баш (14,8%, мурда 16,5%), 6 миң баш сатылып алынган. Малдын башынын өсүшү анын бир кыйла чыгымы менен коштолду. Алардын бир тобу мамлекетке төгүлгөн. Ошентип, согуш жылдарында коомдук мал чарбачылыгын өнүктүрүүнүн өзгөчөлүгү — малдын саны жалаң табигый көбөйүү жолу менен эмес, калктан кошумча сатып алуу аркылуу да толукталды.

Майдан муктаждыктары үчүн жүн кыркуу

Улуу Ата мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин мал-чарбасынын өнүгүшү бир кыйла кыйынчылыктар менен коштолду, бирок агрардык сектордун артыкчылыктуу милдеттеринин бири бойдон калды. Колхозчулардын жана совхоз кызматкерлеринин алдында эң маанилүү милдет – малдын башын өстүрүү, анын сапатын жогорулатуу жана тоют базасын чыңдоо милдети турду. Бул үчүн республикада жигердүү уюштуруучулук-чарбалык иштер жүргүзүлдү.

Мал чарбасын көзөмөлдөө жана колдоо максатында бардык жерде ай сайын текшерүүлөр жүргүзүлүп турган. Тармакты өнүктүрүү боюнча планды аткаруу, мал кыштатууга даярдык, мал сарайлардын абалы, тоюттун кору жана фермаларда эмгектин уюштурулушу текшерилген. Бул иш-чаралар

көптөгөн райондордо жана чарбаларда абалды жакшыртууга, малдын чыгымын азайтууга, фермадагы кызматкерлердин жоопкерчилигин жана чарбалык органдардын мал чарбасына көңүл буруусун жогорулатууга мүмкүндүк берди.

Кыргызстан КП(б) БК 1941-жылдын 21-ноябрындагы V пленуму «Согушка байланыштуу республиканын партиялык уюмдарынын милдеттери жөнүндө» токтом кабыл алып, мал чарбасы боюнча мамлекеттик планды аткаруу зарылдыгына, фермаларды кадрлар менен камсыздоо жана кыштоону ийгиликтүү өткөрүүгө өзгөчө көңүл бурган. Бул чечимдин практикалык уландысы болуп, 1941-жылдын 4-ноябрында Кыргыз ССРинин ЭКК менен КП(б) БК кабыл алган «Кыргыз ССРинин колхоздорунда малды кыштатуу жөнүндө» токтому кызмат кылды.

1945-жылдын башына карата колхоздордогу бодо малдын саны 1940-жылга салыштырмалуу 28%га, ал эми кой-эчкинин саны 39%га көбөйдү. Аны менен катар чарбалык инфраструктура кеңейди: 1940–1944-жылдары мал чарба фермаларынын саны кыйла өстү – бодо мал фермалары 701 ге, кой фермалары 203кө, жылкы фермалары 864 кө, чочко, канаттуу жана коен фермалары 1967ге көбөйгөн. 1944-жылдын аягына карата дээрлик ар бир колхоздо кеминде үчтөн, 1536 колхоздо 4-5тен мал чарба фермасы болгон. Бодо мал же кой чарба фермасы жок колхоз болгон эмес.

Малдын санынын көбөйүшү эки негизги булактын эсебинен камсыздалган: табигый көбөйүү жана калктан сатып алуу. 1941–1943-жылдары мал чарбасын өнүктүрүү боюнча белгиленген пландар негизинен массалык сатып алуулар аркылуу ишке ашырылган. Бирок айрым колхоздор бул пландарды ички резервдердин эсебинен да аткара алышкан. Маселен, Сокулук районундагы «Кызыл-Аскер» колхозунда 1943-жылы музоолорду сатып алуу жалпы өсүштүн болгону 8 пайызын түзгөн.

Согуш жылдарында мал чарбасында негизги продукциялардын өндүрүшү согуш алдындагы деңгээлден кыйла жогорулады. Бул жетишкендиктер малдын санын көбөйтүү жана чарба иштерин жакшы уюштуруунун жыйынтыгы болду. 1944-жылдын 2-мартында СССР ЭКК мал багуу ишинде эмгекке материалдык кызыктырууну күчөтүүгө багытталган “Кыргыз ССРинде мал чарбасын жакшыртуу боюнча айрым чаралар жөнүндө” токтом кабыл алган. Мисалы, көп жылдык чөптөрдү багууга кызыгууну жаратуу максатында колхозчуларга чөптөрдүн жана беденин белгилүү бөлүгүн акысыз берүү сунуш кылынган.

1945-жылы малды багуунун шарттарын жакшыртуу жана тоют базасын чыңдоо боюнча кеңири масштабдагы иштер жүргүзүлдү. Республикада 1277 миң тонна кургак тоют жана 211 миң тонна силос даярдалып, мурдагы жылдарга салыштырмалуу алда канча көп көлөмгө жетти. Кышкы жайыттарда 9804 сарай оңдолуп, 663 жаңы сарай курулду, кышкы жайыттарда 1672 сарай тоют кору менен кошумча даярдалган. Чөп чабуу планы ашыра аткарылып, мал чарба райондоруна азык-түлүк жана өнөр жай товарлары жеткирилди, фермаларда иштегендер үчүн маданий тейлөөнүн шарттары жакшыртылды.

Көрүлгөн чаралардын натыйжасында мал чарбасында калыбына келүүнүн белгилери байкала баштаган. Малдын өлүм-житими азайып, эмгек өндүрүмдүүлүгү жогорулады жана тармак туруктуу болуп калды. Жылкылар менен бакма канаттуулардын саны салыштырмалуу кыскарганы менен (жылкы — 4%, чочко — жети эсеге, канаттуу — эки эсеге), жалпы өндүрүш көрсөткүчтөрү согуш шартында канааттандыруу бойдон калды. Мал чарбасы согуш жылдарында өлкөнүн экономикасында маанилүү орунду ээлеп, азык-түлүк менен үзгүлтүксүз камсыз кылып турду.

Мал чарбасындагы негизги жетишкендиктердин бири — өндүрүштүк базанын кеңейиши болду. 1940–1944-жылдары мал чарба фермаларынын саны кыйла көбөйүп: 701 бодо мал чарбасы, 203 кой чарбасы, 864 жылкы чарбасы жана дээрлик 2000 башка чарба (чочко, канаттуу, коен) уюштурулду. 1944-жылга карата ар бир колхоздо жок дегенде үч чарба болгон, 1500дөн ашык чарбада төрт жана андан көп чарба иштеп турган.

Малды сактоо жана көбөйтүүдө жайыттарды натыйжалуу пайдалануу системасы өзгөчө роль ойноду. Республиканын аймагынын үчтөн бир бөлүгүн жайыттар түзүп, 1942-жылы ал жерде 900 миңге жакын бодо мал кыштатылган. Колхозчулардын демилгесин күчөтүү үчүн алыскы жайыттарда иштегендерге кошумча эмгек күндөрү белгиленди, ветеринарлар менен зоотехниктерге кошумча акы төлөндү. Тоют корун түзүүгө жана мал багууну жакшыртууга өзгөчө көңүл бурулду.

Бул чаралар өндүрүштүк көрсөткүчтөрдү жогорулатууга өбөлгө түздү. 1942-жылы колхоздордогу эт өндүрүшү согуш алдындагы деңгээлден 62,5%га, сүт 27%га, жүн 55%га жогорулаган. Жалпы эт тапшыруунун көлөмү 200 миң центнерге жакындады. Мамлекеттик тапшырмалар малдын өсүшү боюнча да, сатып алуу боюнча да толук аткарылды. Мисалы, Сокулук районундагы «Кызыл-Аскер» колхозунда ички резервдердин эсебинен дээрлик толук өсүш камсыздалды.

Өкмөт тарабынан мал чарбасына олуттуу колдоо көрсөтүлдү. 1944-жылдын мартында СССР ЭКК “Кыргыз ССРинде мал чарбасын жакшыртуу боюнча айрым чаралар жөнүндө” атайын токтом кабыл алып, анда колхозчуларды көп жылдык чөптөрдү багуудагы эмгеги үчүн тоют азыктары менен сыйлоо каралган, бул чара тоют базасын бекемдөөгө көмөктөштү.

1945-жылга карата республикада мал чарбасы өнүгүү жолунда болду. 1,2 миллион тоннадан ашык кургак тоют, 211 миң тонна силос даярдалып, 10 миңге жакын сарайлар оңдолуп, 600дөн ашык жаңы ферма курулду.

Бул чаралар айыл чарба продукциясынын көлөмүн туруктуу сактап калууга, жетишсиз ресурстарды жарым-жартылай толтурууга жана республиканын эң маанилүү милдети болгон азык-түлүк жана чийкизат менен камсыз кылууга шарт түздү. Натыйжада, сугат жерлеринин аянты бир топ кеңейип, согуш жылдарында Кыргыз ССРинин айыл чарбасынын туруктуулугун камсыздаган маанилүү кадам болуп калды.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин айыл чарбасы, анын ичинде мал чарбасы да, эмгек ресурстарынын массалык мобилизациясынан, техниканын жана үрөн материалдарынын тартыштыгынан, кургакчылыктан жана түшүмдүүлүктүн кескин төмөндөшүнөн улам олуттуу кыйынчылыктарга дуушар болгон. Ошого карабастан, республика айыл чарба тармагындагы туруктуулукту сактап, майданды да, оорукту да азык-түлүк жана айыл чарба чийкизаттары менен үзгүлтүксүз камсыздай алган.

Айыл чарбанын өнүгүүсү негизинен ички резервдерди үзгүлтүксүз мобилизациялоонун шартында жүргөн. Материалдык жана кадрдык ресурстардын таңсыктыгына карабай, дыйкандар продукцияны мамлекетке тапшыруу көлөмүн көбөйтө алышты. СССРдин Даярдоо эл комиссариатынын өкүлүнүн маалыматына ылайык, 1941–1945-жылдары республикадан берилген эт 1940-жылдагы деңгээлге салыштырмалуу 148–319% га, сүт – 181% га, жумуртка – 184% га, жүн – 188% га чейин көбөйгөн. 1944-жылы дан жана картошканын көлөмү кыскарганы менен, майдан менен оорукту жалпы азык-түлүк менен камсыз кылуу туруктуу бойдон калган.

Айыл чарба продукциясын бөлүштүрүү структурасында өзгөрүүлөр байкалган. 1940-жылы мамлекетке тапшырылган дан жана буурчак өсүмдүктөрүнүн үлүшү 38,5%ды түзсө, 1943-жылы бул көрсөткүч 54%га жеткен. Ал эми 1945-жылы колхоздор ичиндеги керектөөнүн үлүшү 29,1%дан 17,5%га чейин азайган. Бир жумуш күнү үчүн дан өндүрүүнүн

орточо көлөмү 1940-жылы 1,59 кг болсо, 1943-жылы 0,33 кг га чейин төмөндөгөн. Ошондой эле эгинди таптакыр бербеген колхоздордун үлүшү 15,1%тен 24,5%ке жеткен. Бул дыйкандардын жеке керектөөсүнөн баш тартып, өлкөнү азык-түлүк менен камсыздап, аны Жеңиш үчүн өз салымын кошкону катары кабыл алганын айгинелейт.

Согуш жылдарында жашылча өндүрүү туруктуу өсүштү көрсөткөн: 1941-жылы согуш алдындагы деңгээлден 158% га, 1942-жылы – 200%га жеткен жана кийинки жылдары көрсөткүчтөр туруктуу жогору бойдон калды. Бул өсүш эгин аянттарынын кеңейишине жана түшүмдүүлүктүн жогорулашына байланыштуу болгон. Картошка өндүрүү болсо өзгөрмө мүнөздө болгон: 1942-жылы план 141% га аткарылса, 1945-жылы көрсөткүч 70% га чейин төмөндөгөн. Бул төмөндөөнүн себептери, балким, түшүм жыйноодогу кыйынчылыктар, жумушчу күчүнүн жетишсиздиги жана табигый-климаттык шарттар менен байланыштуу болсо керек.

Кыргыз ССРинин айыл чарбасынын продукциясынын жалпы көлөмү, 1940, 1942–1945-жылдар (млн сом менен, 1926/27-жылдардын баасында)

Тармак	1940	1942	1943	1944	1945	1942-1945
Өсүмдүк өстүрүү	161.9	162.0	110.9	95.8	108.5	477.2
Мал чарбачылыгы	59.2	52.3	51.4	46.3	41.1	191.1
Айыл чарба	221.1	214.3	162.3	142.1	149.6	668.3

Айыл-чарбанын дүң продукциясын 1926/27-жылдардагы баа менен карап көрүү 1940–1945-жылдары айыл чарба продукциясынын структурасы жана көлөмү олуттуу өзгөргөнүн ачык көрсөтөт. 1945-жылы айыл чарба продукциясынын жалпы көлөмү 149,6 млн сомду түзүп, 1940-жылдагы 221,1 млн сомго салыштырмалуу үчтөн бирге жакынга кыскарган. Айрыкча өсүмдүк өстүрүү тармагында төмөндөө кескин болгон: 1940-жылдагы 161,9 млн сомдон 1945-жылы 108,5 млн сомго чейин. Эң чоң төмөндөө 1943–1944-жылдары (тиешелүү түрдө 110,9 жана 95,8 млн сом) катталган, ал негизинен кургакчылыктын жана түшүмдүүлүктүн төмөндөшүнүн таасиринен болгон. Мындай көрүнүш, өзгөчө Чүй өрөөнүндө байкалган. Жарым-жартылай калыбына келүү белгилери 1945-жылга тиешелүү.

Мал чарбасы анча чоң зыян тарткан эмес: анын продукциясынын көлөмү 1940-жылдагы 59,2 млн сомго салыштырмалуу 1945-жылы 41,1 млн сомду түзүп, төмөндөө 30% чамасында болгон. Бул жоготуулар жайыттардын кеңдиги, салттуу мал чарбачылыгынын калыптанышы жана тоют базасын чыңдоо иш-аракеттеринин натыйжасында салыштырмалуу азыраак болгон.

1942–1945-жылдары жалпы айыл чарба продукциясынын көлөмү 668,3 млн сомду түзсө, анын 477,2 млн сомун өсүмдүк өстүрүүдөн, 191,1 млн сомун мал чарбасынан түшкөн. Бул көрсөткүчтөр өсүмдүк өстүрүү чарбасынын басымдуулугун тастыктаганы менен, мал чарбасынын өзгөчө кургакчылык жана кризис жылдарында турукташтыруучу мааниге ээ болгонун айгинелейт.

Айыл чарба продукциясынын негизги бөлүгү согуш жылдары да колхоздор тарабынан өндүрүлгөн жана алардын үлүшү чечүүчү бойдон калган. Чарбаларды ирилештирүү саясатына байланыштуу колхоздордун саны жыл сайын өзгөрүп турган. 1940-жылдын аягында республикада 1741 колхоз (анын ичинде 1732 айыл чарба артели) болсо, 1941-жылы — 1651, 1942-жылы — 1632, 1944-жылы — 1471ге чейин азайган. Бирок 1945-жылы кайра бөлүүдөн кийин алардын саны кайра 1607ге жеткен.

Ошол эле учурда айыл чарба тармагында адистешкен совхоздордун саны да өсүп, алардын ишмердиги мал чарбасы, жылкы чарбасы, кант кызылчасы, тыт жана башка техникалык өсүмдүктөрдү өндүрүү менен байланышкан. Совхоздордун саны 36дан 42ге чейин көбөйгөн. Колхоздор менен совхоздор бардык айдоо аянттарынын 99,9%ин ээледі, бул алардын айыл чарба системасында өзөктүү ролун тастыктайт.

Согуш мезгилинде республикадагы жалпы айдоо аянты 1940-жылдагы 1055,5 миң гектардан 1945-жылы 933 миң гектарга чейин кыскарган. Дан жана буурчак өсүмдүктөрүнүн аянты 777,9 миң гектардан 664,1 миң гектарга чейин азайган. Ошондой эле пахтанын, картошканын, була өсүмдүктөрдүн аянттары да кыскарган. Бирок кант кызылчасынын, күнкараманын, зыгырдын жана тамекинин айдоо аянты бир азга болсо да кеңейген.

Согушка чейинки мезгилде айыл чарба продукциясынын басымдуу бөлүгү — 74,5% — колхоздор тарабынан өндүрүлгөн. Жеке чарбалардын үлүшү 12,9%ды, совхоздор менен мекеме-ишканалардын көмөкчү чарбаларыныкы 9,1%ды, ал эми жеке менчик чарбалардыкы болгону 0,3%ды түзгөн. Согуш жылдарындагы оор шарттарга жана өндүрүш көлөмүнүн жалпы төмөндөшүнө карабастан, колхоздор жетекчилик абалын сактап калышты: 1945-жылы айыл чарба продукциясынын 72,7%ын кайрадан колхоздор өндүргөн.

Ошону менен бирге, жеке жана көмөкчү чарбалардын ролу да жогорулады. Багбанчылыктын өнүгүшү, жумушчулар менен кызматчылардын айыл чарба өндүрүшүнө тартылышы, өнөр жай ишканаларындагы көмөкчү чарбалардын кеңейиши согуш маалында айыл

чарба тармагына олуттуу колдоо болду жана ресурстарды ийкемдүү бөлүштүрүүгө өбөлгө түздү.

Согуш мезгилиндеги оор шарттарга карабастан Кыргыз ССРинин көптөгөн алдыңкы дыйкандары дан жана техникалык өсүмдүктөрдү өндүрүүдө чоң ийгиликтерге жетишти. Колхозчулардын өзгөчө жан аябаган эмгегинин аркасында айрым чарбалар пландык көрсөткүчтөрдү бир нече эсе ашыра аткарып, жогорку түшүм алышты. Маселен, Кара-Суу районундагы «Кызыл-Шарк» колхозунда пахтанын түшүмдүүлүгү дайыма республика боюнча орточо көрсөткүчтөн жогору болгон. Базар-Коргон районундагы «Кызыл-Ай» колхозунда, звено башчысы Ө. Атабекова, жыл сайын ар гектардан 35–40 центнерден пахта жыйнап, пландалган 10 центнерден бир нече эсе ашкан. Ушундай эле жогорку көрсөткүчтөр Айдарова жетектеген звенодо (Ленина атындагы колхоз) жана А. Жороев жетектеген звенодо да байкалган.

Кант кызылчасын өстүрүүдө да жогорку көрсөткүчтөргө жетишилди. К. Шопокова жетектеген звено 1942-жылы ар гектардан 700 центнер, 1943-жылы — 800, 1944-жылы — 844, ал эми 1945-жылы — 850 центнер түшүм жыйнаган. Калинин районундагы «III Интернационал» колхозунун звено башчысы Ш. Тезекбаева ар гектардан 500–700 центнерден түшүм алып турган. С. Кайназарова, М. Гречухина, А. Улитина, А. Воробьева сыяктуу алдыңкы кызылчачылар да мыкты жыйынтыктарды көрсөтүшкөн.

3. Кайназарова Социалисттик эмгектин баатыры

Дан эгиндерин өстүргөн дыйкандар да артта калышкан эмес. Ысык-Көл районундагы «Новая жизнь» колхозунда М. Борборукова жетектеген звено ар жылы ар гектардан 15 центнер буудай жыйнап, пландалган 13 центнерден ашкан. Кант районундагы «Босбармак» колхозунда К. Бубанованын звеносу 22 центнерден арпа жыйнаган (план — 12 ц/га). Жумгал районундагы «Кыз-Арт» колхозунда З. Курманалиева жетектеген звено пландык көрсөткүчтү эки эсе ашырган. Токмоктогу «Прогресс» колхозунда 1944-жылы күзгү буудайдан 17,7 ц/га, жаздык буудайдан — 10,4 ц/га, арпадан — 13 ц/га түшүм алынган.

Мал чарбасында да ийгиликтер байкалган. Киров районундагы Фрунзе атындагы колхоз чабаны А. Жанузакова 271 тубар койдон 411 козу алган. Алай районундагы чарбалар ар 100 тубар койдон орточо 109 козу, бээден 83 кулун, уйдан 92 музоо өстүрүп чыгышкан. Тогуз-Торо району мал чарбасын өнүктүрүү боюнча мамлекеттик тапшырмаларды 5 айда аткарып, коомдук малдын санын 16 580 башка көбөйткөн. Ар 100 бээден 49 кулун, уйдан 86 музоо жана кой-эчкиден 105 козу-улак алынган. Бул үчүн район Мамлекеттик Коргоо Комитетинин өтмө Кызыл Туусу менен эки ирет сыйланган.

Республиканын колхоздорунда социалисттик мелдеш кеңири жайылып, айрыкча себүү, оруп-жыйноо, техниканы оңдоо жана тоют даярдоо иштеринде эпкиндуу бригадалар түзүлүп иштеген. Продукцияны даярдоо пункттарына жеткирүүдө кызыл арабалар жана кербендер уюштурулган. Мелдештин бул формалары колхозчулардын ынтымагын, жоопкерчилигин жана эмгекке жигердүүлүгүн арттырган. Кадрлар менен ресурстар жетишсиз болгон шартта да, мамлекеттик колдоонун, натыйжалуу уюштуруу ишинин жана айыл эмгекчилеринин патриоттук маанайынын аркасында согуш жылдарында айыл чарба өндүрүшүнүн деңгээлин сактап калуу, айрым учурларда — көтөрүү мүмкүн болду.

Ресурстардын өтө тартыштыгына, мобилизацияга жана жагымсыз табият шарттарына карабастан Кыргыз ССРинин айыл-чарбасы согуш жылдарында туруктуулукту сактап, коюлган милдеттерди аткарды. Республиканын кохоздору менен совхоздору, дайыма чымырканган эмгектин шартында Жеңишке салмактуу салым кошуп, армияны жана оорукту азык-түлүк менен камсыз кылып турду — көпчүлүк учурда өз муктаждыктарын канааттандырууну кийинкиге калтырышкан. Бул мамлекеттин колодоосуна, так башкарууга жана айыл калкынын жан аябаган эмгегине байланыштуу мүмкүн болду.

Кыргыз ССРинин айыл чарбасын жана өнөр жайын өнүктүрүү түздөн-түз бюджеттик саясаттын натыйжалуулугуна жана финансы ресурстарын рационалдуу бөлүштүрүүгө байланыштуу болду. Республиканын ички резервдери, ошондой эле майдандын жана ооруктун өсүп жаткан муктаждыктарын эске алуу менен кабыл алынган бүткүл союздук салык жана финансылык чаралар чоң роль ойноду.

Согуштун алгачкы жылдарында союздук бюджеттин негизги киреше булактары ишканалардын жана уюмдардын кирешелеринен түзүлүп, калктан алынган салыктын үлүшү 5%дан ашкан эмес. Бирок аскердик чыгымдардын тездик менен өсүшү салыктын жүгүн жогорулатууну, анын ичинде жаңы салыктарды киргизүүнү жана колдонулуп жаткан салыктарды көтөрүүнү талап кылды. 1941-жылы айыл чарба салыгына убактылуу кошумча төлөмдөр киргизилген, бирок алар 1942-жылдын 1-январынан тартып жоюлган. Ошол эле учурда, бир аскер кызматчысы бар жеке чарбаларга салык жеңилдиктери берилген: эки же андан көп аскер кызматчысы бар жеке чарбалар салыктан толук бошотулган.

1941-жылы киргизилген согуш салыгы өзгөчө мааниге ээ болуп, аскер кызматындагыларды, Советтер Союзунун Баатырларын, согуштун майыптарын жана туруктуу кирешеси жок пенсионерлерди эсепке албаганда, 18 жаштан жогору бардык жарандар үчүн милдеттүү болгон. Салык прогрессивдүү мүнөзгө ээ болуп, киреше деңгээлине жараша жогорулаган. Айрыкча армияга чакырылбаган эркектер үчүн салыктын өлчөмү 50%га жогору коюлган. Мындан тышкары, бойдокторго, жалгыз бой жана баласы жок жарандарга салык, ошондой эле имараттарга, жерге жана малга жергиликтүү салыктар киргизилген. 1942-жылдан тартып акы төлөнүүчү лекциялар, театр, концерт жана башка маданий иш-чаралар үчүн да салык алына баштаган.

Бул чаралар Кыргыз ССРинин бюджетинде салыктан түшкөн кирешелердин үлүшүн бир кыйла жогорулаткан. Эгер согуштун башында калктан түшкөн салыктардын үлүшү жалпы кирешелердин 5%ын түзсө, согуш жылдарында бул көрсөткүч 13–14%га жеткен. 1941–1945-жылдары салык кирешелеринин жалпы көлөмү 133 млрд сомго жакындап, кошумча киреше 102,6 млрд сомду түздү. Бул кирешелердин негизги бөлүгүн айыл чарба жана согуш салыктары түзгөн. Алар ресурстарды мобилизациялоо максатында зарыл болгон, бирок согуштан кийин өкмөт салыктын басымын жеңилдетүү саясатын жүргүзө баштаган. 1945-жылы калктан

түшкөн салык 217,6 млн сомду түзсө, 1946-жылы бул сумма 111,1 млн сомго чейин азайган — башкача айтканда, 49%га кыскарган.

Салыктын эң оор бөлүгү айыл чарба секторуна түшкөн. 1943-жылы дыйкан чарбалар үчүн айыл чарба салыгынын орточо көлөмү 209 сом түзсө, 1944-жылы бул көрсөткүч 240 сомго жеткен. 1945-жылы гана салыктын көлөмү 188 сомго чейин кыскарган. Эсептөөлөргө ылайык, 1943-жылы бир колхозчу үй-бүлөнүн салык төлөмдөрү чарбанын кирешесинин 28%ын түзгөн. Бул дыйкандардын турмуш деңгээлин төмөндөтүп, алардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүн бир топ чектеген. Бул саясат өз кезегинде мамлекеттин ички ресурстарды, өзгөчө айыл чарба потенциалын, максималдуу түрдө мобилизациялоо максатын көздөгөнүн көрсөтөт. Ошол эле учурда согуштан кийинки мезгилде айыл чарба секторун калыбына келтирүү жана дыйкандарды кызыктырууну күчөтүү максатында салык саясаты кайра каралган.

Кыргыз ССРинин бюджетти согуш жылдарында республиканын эл чарбасын мобилизациялоо жана кайра куруу милдеттерин чагылдырган олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. 1941-жылы республикалык бюджеттин көлөмү 384,5–452,5 млн сом деңгээлинде болсо, 1942-жылы ал 317,1 млн сомго чейин кыскарган. Бирок 1943-жылы бюджет 360,3–380,7 млн сомго чейин жогорулаган. 1944-жылы бюджет 409,6–410,8 млн сомго жетип, өткөн жылга салыштырмалуу 34,5–35,6%га көбөйгөн. 1945-жылы республикалык бюджет 527,6–570 млн сомго жетип, 1941-жылдагы деңгээлден 26,2%га ашкан.

Бул сандар Кыргыз ССРинде бюджеттик системанын акырындык менен турукташып, чыңдала баштаганын айгинелейт. Материалдык-техникалык камсыздоонун жетишсиздигине карабастан, республика өнөр жайды жана айыл чарбасын каржылоо артыкчылыгын сактап калды. Ошол эле учурда, социалдык чөйрөгө колдоо көрсөтүү деңгээли да жогору бойдон калды. Бул бюджеттик саясат согуштук жана өндүрүштүк милдеттерди аткаруу менен катар эле калктын жашоо-турмушунун салыштырмалуу туруктуулугун камсыздоого багытталганын көрсөтөт.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин экономикасы түп орду менен жаңы өнүгүү этабына өткөн. Республика агрардык моделден индустриалдык-агрардык түзүлүшкө сапаттуу түрдө секирик жасап, бул ресурстарды мажбурлап мобилизациялоо, СССРдин батыш аймактарынан ишканаларды эвакуациялоо жана мамлекеттик активдүү колдоонун аркасында мүмкүн болгон. Кыргыз ССРи согуштук

типтеги бүткүл союздук чарбалык система менен тыгыз байланышта иш алып барып, өндүрүш бүтүндөй майдандын стратегиялык максаттарына баш ийдирилген. Согуштун алгачкы айларында эле республикага ондогон өнөр жай ишканалары көчүрүлүп келип, алардын базасында жаңы тармактар – так машина куруу, жеңил жана тамак-аш өнөр жайы түзүлдү. 70тен ашуун жаңы өндүрүштүк объектилердин курулушу жана согушка чейинки деңгээлге салыштырмалуу машина куруу өндүрүшүнүн 11 эсеге өсүшү экономиканын мурда болуп көрбөгөн деңгээлде мобилизацияланганын айгинелейт.

Аскердик өндүрүш менен байланышкан тармактар өзгөчө мааниге ээ болду. Металл иштетүү өнөр жайы продукция чыгарууну 6 эсеге көбөйтүп, республика татаал жабдууларды – гидротурбиналарды, металл кесүүчү станокторду, тракторлор менен комбайндардын тетиктерин өндүрө баштады. Өзгөчө өнүккөн тармактардын бири – химия-металлургиялык өндүрүш болуп, анда сымап эритүү 9 эсеге, сурьманын өндүрүшү 32,8%га өстү. Армия үчүн маанилүү болгон парашют жасалуучу жибек 4,5 эсеге көп чыгарылган. Бул жетишкендиктерге байланыштуу М.И. Калинин белгилегендей, согуш жылдарында Кыргыз ССРи жана башка чыгыш республикалары "чыныгы индустриалдык революцияны" башынан өткөргөн. Бул пикирди республиканын эл чарбасындагы өнөр жай үлүшүнүн 1941-жылдагы 50,2%дан 1945-жылы 67,5%га жеткени да ырастайт. Мындай өзгөрүү өнөр жайдын регионалдык экономикадагы негизги жана стратегиялык маанисин көрсөттү.

Өнөр жай менен катар айыл чарбасы да Кыргыз ССРинде өзүнүн стратегиялык маанисин сактап калды. Республика майданды дан, эт, жүн жана мал чарба продукциясы менен үзгүлтүксүз камсыздап турган. Техниканын жана эмгек күчүнүн – айрыкча аскерге алынган эркектердин – жетишсиздигине карабастан, талаа иштеринде аялдар, өспүрүмдөр жана кары-картаңдар жан аябастан иштешкен. Айдоо аянттары кыскарганына карабастан, рационалдуу мобилизация, айыл чарба өсүмдүктөрүн туура бөлүштүрүү жана эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу республикага туруктуу азык-түлүк камсыздоону сактап калууга шарт түзгөн. Мындай туруктуулукка негизги таасирди резервдерди колдонуу жана мамлекеттик деңгээлде жөнгө салып туруу тийгизген.

Ошентип, согуш жылдарында Кыргыз ССРи экономиканын мобилизацияланышы жана өнүгүүсү боюнча таасирдүү көрсөткүчтөргө жетишти. Баштапкы учурда агрардык багыттагы республика болуп

саналса да, ал Советтер Союзунун чыгышындагы маанилүү өнөр жай борборуна айланып, армияны азык-түлүк гана эмес, согуштук продукция менен да камсыз кыла алган. Өнөр жай да, айыл-чарба да стратегиялык жактан маанилүү болуп калды, анда колхоздор, совхоздор менен катар жеке дыйкан чарбалары да маанилүү роль ойноду. Жеке дыйкандар мүмкүнчүлүгү чектелүү болсо да, оорук менен майданды азык-түлүк жана чийкизат менен камсыздоодо өз салымын кошкон.

Чөлкөмдүн Жеңишке кошкон салымы ар тараптуу жана олуттуу болгон. Согуш жылдарында түзүлгөн өнөр жай жана айыл чарба потенциалы согуштан кийинки калыбына келтирүүнүн жана республикадагы мындан аркы социалдык-экономикалык өнүгүүнүн негизги таянычы болуп калды.

V. АПААТ ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК-МАДАНИЙ ТУРМУШУНДАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстандын социалдык-маданий турмушу согуш аракеттеринен алыс жайгашканына карабастан, олуттуу өзгөрүүлөргө туш болгон. Коомдук баалуулуктар, салт-санаалар жана жүрүм-турум нормалары кайра каралып чыккан; коомдук түзүлүш, аялдардын жана жаштардын коомдогу орду өзгөрүп, идеологиялык ишмердүүлүк кеңейген; илим менен билим берүүнүн өнүгүшү жана маданий демилгелердин активдешүүсү жаңы шарттарга ылайык ырааттуу жүрүп турган. Бул жараян республиканын тарыхында терең из калтырып, элдин күнүмдүк жашоосуна түздөн-түз таасир эткен.

Кыргыз ССРинде пропаганда жана маалымат саясаты согуш маалында калкты мобилизациялоонун, патриоттук аң-сезимди чыңдоонун жана эмгек тартибин бекемдөөнүн негизги инструментарийлеринин бири болуп кызмат өтөгөн. Идеологиялык иштер системалуу негизде жүргүзүлүп, агитаторлордун саны көбөйтүлгөн, агитпункттар менен агитколлективдердин кеңири тармагы түзүлгөн, басма саз каражаттарынын ишмердүүлүгү жандандырылган. Айрым басылмалардын токтотулушуна жана нускаларынын кыскарышына карабастан, маалыматтык материалдар мазмуну жагынан бай жана элди дем күчүнө келтире алган. Фашисттик идеологияны ашкерелеп, калктын руханий демин көтөрүүгө багытталган «КырТАГ терезелери» сыяктуу көрсөтмөлүү пропагандын формалары өзгөчө роль ойногон. Бул ишмердүүлүктүн натыйжасында туруктуу маалыматтык мейкиндик түзүлүп, коомдун моралдык биримдиги камсыздалган.

Ошол эле учурда республикада эмгек системасы да олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Кадрлардын таңкыстыгын жоюу максатында 1941-жылдын июнунда СССР ЭКК алдында жумушчу күчүн бөлүштүрүү боюнча комитет уюштурулган, анын негизинде Кыргыз ССРинде да тиешелүү мекемелер ишин баштаган. Алар эмгек ресурстарын аныктоо, эсепке алуу жана тармактар ортосунда бөлүштүрүү ишин аткарган. 1942 - жылдын февралында кабыл алынган СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгына ылайык, эмгекке жарамдуу, бирок расмий түрдө иш менен камсыз болбогон шаар тургундары милдеттүү түрдө өнөр жай тармагына

мобилизацияланган. Эмгек өргүүлөрү жоюлган, күндөлүк жумуш убактысы 10 саатка чейин узартылган жана ал зарыл болгон учурда дагы да узармак болгон. Аскердик жана өндүрүшүнүн мүнөзү боюнча ага жакын турган ишканалардын кызматкерлери согуш аяктаганга чейин ишканага бекитилген, ал эми эмгек тартибин бузгандар согуш талаасын таштай качкандарга теңештирилген жана катаал жазага тартылган.

1941-жылдын июнь айынан тарта Кыргыз ССР ЭКК караштуу жумушчу күчүн эсепке алуу жана бөлүштүрүү бюросу иштеген. 1941-жылдын июль айынан 1944-жылдын январына чейин шаардык, айылдык жана эвакуацияланган калктын арасынан өнөр жайга 13950 киши, курулуш иштерине жана транспортко – 4045, чым көң даярдаганга – 4434 киши тартылган. 1944-жылы эле кошумча 14 887 айыл тургуну кен казуу жана өнөр жай ишканаларына жөнөтүлгөн. Бул чаралар тоо-кен жана иштетүүчү өнөр жайын туруктуу иш менен камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берди.

Эмгек ишмердүүлүгүнө эвакуациялангандар, пенсионерлер, студенттер жана жогорку класстардын окуучулары жигердүү тартылды, бул жумушчу табынын социалдык курамын өзгөрттү. Жаңы кадрларды даярдоо үчүн ишканалардын алдында өндүрүштүк-техникалык мектептер, техминимум курстары, Стаханов мектептери түзүлгөн. Тажрыйбалуу жумушчулар жаңы баштагандарга жардамга келишти жана кесиптик чеберчилигин үйрөтүштү. Мамлекеттик эмгек резервдери маанилүү ресурс болуп калды: согуш жылдарында 4 кол өнөрчүлүк окуу жайы, бир темир жол мектеби жана 14 фабрика-завод окутуу мектеби 13,9 миң квалификациялуу жумушчуларды даярдашкан. Кадрлар ошондой эле эл комиссарларындагы, ведомстволордогу жана чарбалык органдардагы штаттарды кыскартуунун эсебинен толукталды. Жалпысынан согуш жылдарында республикада жумуш орундарынын саны 28 пайызга көбөйгөн: 1940 -жылы 36 миң адамдан 1945 -жылы 46миңге чейин жеткен.

Эмгекке жарамдуу калкты мобилизациялоо өспүрүмдөрдү ишканаларга, айыл чарба жумуштарына жана кесиптик-техникалык окуу жайларына эмгекке тартууну талап кылган. Эмгектин социалдашуусу өспүрүмдөрдүн эмгекке эрте тартылышына алып келди, бул алардын билим деңгээлине жана ден соолугуна терс таасирин тийгизди. Кыргыз ССРинин Эл агартуу комиссариатынын коллегиясы 1941-жылдын 3-августунда кабыл алган токтомуна ылайык, колхоздордо, совхоздордо жана машина-трактор станцияларында жалпысынан 60 миңге жакын мектеп окуучулары жана 6 миңден ашык мугалим иштеген. Өндүрүштүк нормалардын айрым учурларда 500-1000% дан ашып кеткени балдардын жаш жана

физиологиялык өзгөчөлүктөрү эске алынбай оор жүк салынганын көрсөтүп турат. Кээ бир учурларда эмгекти бөлүштүрүүдө балдардын жаш курагын эске алышкан эмес: орто класстын окуучулары оор жумуштарга тартылып, ал эми жогорку класстын окуучуларына жеңилдетилген тапшырмалар жүктөлгөн, бул мамлекеттик органдардын текшерүүлөрүнө негиз болгон.

Кыргызстандын Токмок мектебинде комбайнчылардын тобу кол пулемет менен таанышып үйрөнүп жатышат, сабакты Ата Мекендик согуштун катышуучусу өткөрүүдө. Кыргыз ССРи, 1943-ж.

1944-жылы шахталарда 525 өспүрүм иштеген болсо, 1945-жылы алардын көмүр өнөр жайындагы үлүшү 35 пайызды түзгөн. Жаштар 1941–1945-жылдары тоо-кен тармагындагы кадрлардын негизги резерви болуп, бул жылдар аралыгында республикадагы шахталарга миңден ашык жаш жумушчу тартылган. Өспүрүмдөр үчүн окуу менен эмгекти айкалыштыруу максатында СССРдин Эл Комиссарлар Кеңешинин 1943-жылдын 15-июлундагы токтому менен кечки мектептер уюштурулган. 1944-жылга карата өспүрүмдөр жумушчулар менен кызматчылардын жалпы санынын 37%ын түзүп, шахталарда 500дөн ашык өспүрүм эмгектенген. Балдар үйлөрүнүн жашы улуураак тарбиялануучулары цехтерде практикалык билим алышып, андан кийин завод-фабрикаларга ишке жөнөтүлгөн. 14–15 жаштагы, балдар үйлөрүнүн 6–7-класстарын бүтүргөн тарбиялануучулары

жумушка киргенде 50 сом өлчөмүндө жөлөкпул жана 250 сомдук кийим-кече, бут кийим жана башка күнүмдүк керектелүүчү буюмдар берилген.

Согуш жылдарында өнөр жай тармагында пенсионерлердин эмгеги да кеңири колдонулган. 1943-жылы Сүлүктү шахтасына 48, ал эми Кызыл-Кыяга 80ден ашык пенсионер жөнөтүлгөн. 1945-жылга карата республиканын өнөр жай тармактарында 23 896 пенсионер эмгектенип, алардын ичинен 10 515 адам 55 жаштан жогору болгону белгилүү. Ошентип, согуш шартында Кыргыз ССРи эл чарбасынын негизги тармактарында туруктуулукту камсыз кылуу максатында бардык жеткиликтүү эмгек ресурстарын, анын ичинде өспүрүмдөр менен пенсионерлерди да жигердүү колдонгон.

Республиканын аялдары Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында майданга кеткен эркектердин ордун басып, өндүрүштүн бардык тармактарында, айыл чарбасында жана башка маанилүү тармактарда тылды камсыз кылууда негизги ролду ойношкон. Алар татаал кесиптерди өздөштүрүшүп, өндүрүштүк тапшырмаларды ашыра аткарышкан. Эл чарбасында иштеген аялдардын саны 1941-жылдагы 29,6%дан 1945-жылы 54,8 %га чейин өскөн. Анын ичинде өнөр жайда — 32,9 %дан 49,5 %га, курулушта — 14,9 %дан 42,6 %га, транспорт менен байланышта — 23,6 %дан 52,3 %га, айыл-чарбада — 23,2% дан 52,5 %га чейин көбөйгөн. Согуштун соңуна карата аялдардын үлүшү өнөр жайда 55,7 %га, ал эми жеңил өнөр жайда 70–90%га жеткен. Көмүр өнөр жайында аялдардын саны 1940-жылдагы 780 адамдан 1944-жылы 1700гө (35%) жеткен. Сүлүктү жана Кызыл-Кыя шахталарында алардын үлүшү 18%дан 38%га чейин өскөн. Жалал-Абад облусунда тоо-кен ишканаларында 1569 аял иштеп, алардын 577си жер астында эмгектенген. Кыргызстандын тоо-кен тармагында жалпысынан 5000гө жакын аял иштеп, алардын салымы согуш жылдарында республиканын өнөр жайын үзгүлтүксүз камсыз кылууда өзгөчө мааниге ээ болгон.

Ошол эле учурда совет өкмөтү аялдардын ден соолугун коргоо боюнча чараларды көргөн: СССР Жогорку Советинин 1944-жылдын 8-июлундагы Жардыгы боюнча кош бойлуу жана бала эмизген аялдарды түнкү жана кошумча жумуштарга тартууга тыюу салынган. Бул документ согуш маалында мамлекеттин энелер менен балдардын саламаттыгына кам көргөнүн тастыктайт.

Согуш жылдарында Кыргызстандын аялдары башкаруу иштерине да, айрыкча кадрлардын жетишсиздиги курч сезилген айыл чарба тармагында,

жигердүү катышышкан. 1941–1942-жылдары 1700дөн ашык аял колхоздордун төрайымдары, бригадалардын жетекчилери жана мал чарба кызматкерлери катары даярдоо курстарынан өтүшкөн. Натыйжада 1943-жылга карата республикада 114 аял колхоз төрайымы, 1181 аял бригадир жана 1022 аял ферма башчысы болуп иштеген. Айыл чарба жетекчилеринин арасында аялдардын үлүшү согуштун алдындагы 11,2%дан 38%га чейин өскөн. Аялдар айыл чарбасы менен катар партиялык, мамлекеттик жана сот органдарында, өнөр жайда да жетекчилик кызматтарга тартылышкан. Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин 1942-жылдын 7-майындагы токтому аялдардын жооптуу кызматтарга жигердүү көтөрүлүшүнө өбөлгө түзгөн. Ош жана Фрунзе облустарында 1942–1943-жылдары 1427 аял ар кандай жетекчилик кызматтарга дайындалган. Алар партиялык комитеттерди, юстиция органдарын жана ишканаларды жетектешкен. Мисалы, Кулана Токтоманбетова Пржевальск шаардык партия комитетинин катчысы, Фатима Кадырбаева Жогорку Соттун төрайымы, Надежда Баринаова Фрунзе тамеки фабрикасынын директору болуп иштеп, фабриканын эмгек өндүрүмдүүлүгүн кыйла жогорулатып, бир нече жолу сыйланган.

Аялдардын согушка катышуусу кадр тартыштыгын жоюуга жана оорукту чыңдоого гана салым кошпостон, терең социалдык-маданий кайра өзгөрүүлөргө алып келген. Эмгек ресурстары толук мобилизацияланган шартта алар жаңы кесиптерди өздөштүрүшүп, эл чарбасынын негизги тармактарын үзгүлтүксүз иштетүүгө көмөк көрсөтүшкөн жана жогорку деңгээлдеги уюшкандыкты, жоопкерчиликти, ишке берилгендикти көрсөтүшкөн. Социалдык инфраструктуранын, айрыкча колхоздордо бала бакчалардын жетишсиздигине карабастан, аялдар оор шартта иштеп, патриоттуулуктун жогорку деңгээлин далилдешкен. Аялдардын коомдук турмушка жигердүү катышуусу жана калктын аяр катмарына болгон камкордугу коомдук аң-сезимдин өзгөрүшүнө, салттуу гендердик стереотиптердин бузулушуна жана жаңы жарандык иденттүүлүктүн калыптанышына өбөлгө түзгөн. Алар өндүрүштүк тапшырмаларды гана аткарып тим болбостон, оор кырдаалда калган адамдарга гуманизм менен колдоо көрсөтүшкөн.

Улуу Ата Мекендик согуш Кыргызстандын аялдарынын коомдогу статусун өзгөртүүдө бурулуш учур болгон. Аялдардын Жеңишке жана республиканын өнүгүшүнө кошкон салымын баалабай коюуга мүмкүн эмес. Бул жылдардагы өзгөрүүлөр алардын коомдук-саясий турмушка жигердүү

аралашуусуна, ошондой эле согуштан кийинки мезгилде социалдык-экономикалык укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө өбөлгө түзгөн.

Ошентип, калктын бардык катмарын эмгекке тартуу, аялдар менен жаштардын кесиптик мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү жана жумушчу кадрларды даярдоо системасынын өзгөрүшү Кыргызстандын коомдук түзүлүшүн терең өзгөртүүгө алып келген. Бул өзгөрүүлөр согуш жылдарында эмгек майданынын туруктуулугун камсыз кылып гана тим болбостон, кыргызстандыктардын күнүмдүк жашоосуна да олуттуу таасир тийгизген. Эмгек жүгүнүн көбөйүшү, аялдар менен жаштардын өндүрүш процессине жигердүү тартылышы, үй-бүлөдөгү салттуу ролдордун өзгөрүшү жана коомдук түзүлүштүн жаңы формалары согуштук турмуштун ажырагыс бөлүгү болуп калган. Бул процесстер эмгектин жана социалдык өз ара аракеттенүүнүн жаңы моделдерин калыптандырып, алардын таасири согуштан кийинки мезгилде да уланып, өлкөнү кайра калыбына келтирүүдө коомдун ар бир мүчөсүнүн жашоо образы менен аң-сезимине өзгөрүүлөрдү алып келген.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстан, башка көптөгөн союздук республикалар сыяктуу эле, коомдун туруктуулугун камсыз кылуу үчүн жаңы шарттарга ыңгайлашууга аргасыз болгон. Бул кайра куруунун негизги багыттарынын бири — калкты азык-түлүк жана зарыл товарлар менен камсыз кылуу жана социалдык колдоо системасын уюштуруу болуп саналган.

1941-жылдын ноябрында Кыргызстандын шаарларында, жумушчу шаарчаларда жана райондун борборлорунда азык-түлүк менен күнүмдүк керектүү товарларды бөлүштүрүүнүн карточкалык системасы киргизилген. Бул чара жетишсиз ресурстарды бөлүштүрүүнү натыйжалуу көзөмөлдөөгө жана калктын ар кандай катмарына алардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууга өбөлгө түзгөн. Азык-түлүк менен камсыз кылуунун нормалары алуучунун кесиби жана жаш курагына жараша категорияларга бөлүнүп берилген. Мисалы, өнөр жай ишканаларында иштеген жумушчулар жана инженердик-техникалык кызматкерлер суткасына 800 грамм нан жана айына 500 грамм кант менен кондитер азыктарын алышкан; кызматкерлер — суткасына 600 грамм нан жана ошондой эле 500 грамм таттуулар; багуудагылар — азыраак өлчөмдө; ал эми 12 жашка чейинки балдарга жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзүнчө ченемдер белгиленген.

Ири өнөр жай ишканаларында жумушчуларды камсыз кылуу максатында жумушчуларды жабдуу бөлүмдөрү (ОРС-ЖЖБ) түзүлүп, алар дүкөндөрдү жана ашканаларды башкаруу аркылуу зарыл азык-түлүк менен камсыз кылып турушкан. Мындан тышкары, жергиликтүү кеңештердин аткаруу комитеттери калк үчүн кошумча азык-түлүк өндүрүү максатында үй чарбаларына бекер жер тилкелерин бөлүп беришкен. Жумушчулар менен кызматчылардын үй-бүлөлөрүнө 0,15 гектардан жер тилкеси ыйгарылып, өз огороддорун иштетишкен. Шаар калкынын багбанчылык, мал чарбачылык жана канаттууларды багуу иштерине көмөк көрсөтүү үчүн шаардык эмгекчилер депутаттарынын кеңештерине караштуу айыл чарба бөлүмдөрү уюштурулган. Бул чаралар азык-түлүк коопсуздугун жакшыртууга гана эмес, ошондой эле согуш маалындагы өз алдынча иш менен алектенүүнүн жана жарандык жигердүүлүктүн өсүшүнө да түрткү берген.

Айыл жерлеринде карточкалык система киргизилген эмес, калкты камсыз кылуу колхоздордун жана жекече көмөкчү чарбалардын ишинин натыйжасына жараша болгон. Бирок көптөгөн колхоздор мамлекеттик пландарды аткарууда кыйналгандыктан, бул эмгек күнү үчүн берилүүчү азык-түлүктүн көлөмүнүн кескин кыскарышына алып келген. 1942-жылы орточо эсеп менен бир эмгек күнү үчүн 0,8 кг буудай, ал эми 1944-жылы 0,7 кг картошка берилген. Айрым колхоздордо таптакыр азык-түлүк берилбей калган учурлар да болгон, натыйжада дыйкандар альтернативалык азык-түлүк булактарын издөө зарылдыгына дуушар болушкан. Айыл калкынын жашоосу көбүнчө жеке чарбага жана топтолгон азык-түлүк коруна көз каранды болгон. Оор шарттарга карабастан, колхозчулар тилектештик көрсөтүшүп, майданга азык-түлүк жөнөтүп, өз коргоочуларын колдоого аракет кылышкан. Бул согуш жылдарында Кыргызстандын элине мүнөздүү болгон патриоттуулук жана өз ара жардам көрсөтүүнүн жогорку деңгээлин чагылдырат.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРи СССРдин батыш аймактарынан эвакуацияланган миндеген жетим балдарды жана балдар үйлөрүнүн тарбиялануучуларын кабыл алган. Белгиленгендей, республиканын бардык аймактарында аялдар жетим балдарды өз камкордугуна алып, аларга мээримдүүлүк жана колдоо көрсөтүшкөн. Бул аракеттер улуттар аралык ынтымакты чындоого жана коомдо социалдык биримдиктин жаңы деңгээлин калыптандырууга өбөлгө түзгөн.

Ошол мезгилдеги социалдык саясаттын маанилүү багыттарынын бири аскер кызматкерлеринин үй-бүлөлөрүн жана майыптарды колдоо болгон.

Жергиликтүү кеңештердин алдында атайын бөлүмдөр түзүлүп, алар бул категориядагы жарандарга мамлекеттик жардам көрсөтүү жана турмуш-тиричилик жактан тейлөө иштери менен алектенишкен. Расмий маалыматтарга ылайык, республикада 185,9 миңге жакын аскер кызматкерлеринин үй-бүлөсү жашаган. 1943-жылдын мартынан 1945-жылга чейин мамлекеттик жөлөк пул жана пенсия түрүндө 259,4 миллион сомдон ашык каражат төлөнгөн. Мындан тышкары, жоокерлердин үй-бүлөлөрү аскердик салыктардан жана айыл чарба продукциясын милдеттүү түрдө тапшыруу милдетинен бошотулуп, бул алардын согуш убагындагы финансылык жүгүн бир топ жеңилдеткен.

Калк да аскер кызматкерлеринин үй-бүлөлөрүн колдоого тилектештик көрсөтүп, каражат жана материалдык ресурстарды жыйноого жигердүү катышкан. Шаар жана айыл тургундары жалпысынан 12 миллион сомго жакын каражат топтоп, бир топ көлөмдөгү айыл чарба продукцияларын, кийим-кечелерди жана бут кийимдерди өткөрүшкөн. Үй-бүлөлөрдү турак жай менен камсыз кылуу, отун жана азык-түлүк жеткирүү иштери да уюштурулган. Жергиликтүү бийликтердин демилгеси менен колхоздор Ата Мекенди коргоочулардын үй-бүлөлөрү үчүн кошумча айдоо иштерин жүргүзүшкөн. Тимуровчулардын бригадалары да ынтымак менен тилектештикти даңазалап, майдандагы жоокерлердин үй-бүлөлөрүнө жардам көрсөтүүгө жигердүү катышкан.

Энелерди жана балдарды колдоого өзгөчө көңүл бурулган. 1944-жылдын 8-июлунда СССР Жогорку Кеңешинин Президиуму кош бойлуу аялдарга, көп балалуу жана жалгыз бой энелерге мамлекеттик жардамды кеңейтүүгө, ошондой эле энелерди жана балдарды коргоого багытталган Жардык кабыл алган. 1944-жылдын июлунан 1945-жылдын декабрына чейин көп балалуу жана жалгыз бой энелерге жалпысынан 94,6 миллион сом жөлөк пул төлөнгөн. Ошондой эле, үй-бүлөнү жана коомду чындоого кошкон салымы үчүн 56 көп балалуу энеге «Баатыр эне» ардактуу наамы ыйгарылып, 4284 аял ордендер жана медалдар менен сыйланган. Бала эмизген аялдар үчүн шарттар жакшыртылып, тамак-аш менен камсыздоо күчөтүлгөн жана жаңы балдар бакчалары ачылган. Бул мезгилде жумушчулар менен кызматчылардын эмгек акысы да жогорулап, согуш жылдарында Кыргызстандын калкынын турмуш-тиричилик шарттарынын жана социалдык жактан корголушунун деңгээли жакшырган.

Улуу Ата Мекендик согуштун мезгили СССРдин, анын ичинде Кыргыз ССРинин бүтүндөй саламаттыкты сактоо системасы үчүн чоң сыноо болуп

калды. Республикада жалпы мобилизациянын алкагында медициналык кадрларды даярдоо, госпиталдык жардамды уюштуруу жана санитардык-эпидемиологиялык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча кеңири иштер жүргүзүлдү. Согуштун биринчи жылында эле бойго жеткен калктын көпчүлүгү жарандык коргонуу боюнча окуудан өттү, ошондой эле медайымдар менен санитарларды даярдоочу курстар ачылды.

Согуштун алгачкы айларынан тартып Кыргыз ССРинин саламаттыкты сактоо системасы согуш мезгилинин шарттарына ылайык кайра түзүлө баштады. Бул системанын алдына эки негизги милдетти койдү: жарадарларга квалификациялуу жардам көрсөтүү жана калктын санитардык сак-саламаттыгын камсыз кылуу. Ресурстардын чектелгендигине карабастан, республика жогорку деңгээлдеги мобилизацияны, ийкемдүүлүктү жана уюшкандыкты көрсөтө алды.

1941-жылдын октябрынан тартып республиканын аймагында 29 эвакуацияланган госпиталь иштей баштады. Алардын катарына майданга жакын жайгашкан аймактардан – Донбасс, Калуга, Чернигов, Кондрово, Электросталь, Ногинск өндүү шаарлардан көчүрүлгөн госпиталдар кирди. Бул мекемелердин 22си Кыргыз ССРинин Саламаттык сактоо эл комиссариатынын карамагында болсо, бири СССРдин Коргоо эл комиссариатына, экөө – ВЦСПСке (Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов – Бүткүл союздук кесиптик кошуундардын борбордук кеңеши) баш ийген. Кыргызстандын госпиталдары эвакуациянын акыркы чекити катары эсептелип, бул аларга жабдыгы, медициналык кадрлардын квалификациясы жана дарылоонун сапаты жагынан жогорку талаптарды койгон.

Республика майдандан алыс жайгашкандыктан, жарадарлар көп учурда оор абалда жетчү. Эвакуациянын мөөнөтү 2–3 айга чейин созулуп, жолдогу шарттар оор болгон. Ошого карабастан, госпиталдардын ишин туура уюштуруу жогорку натыйжаларга жетишүүгө мүмкүндүк берди. 1941-жылдын 1-ноябрынан 1944-жылдын 1-июлуна чейин 37 миңден ашык жоокер кабыл алынып, 14 миңден ашык хирургиялык операция жасалды. Жалпысынан согуш жылдарында Кыргызстандын госпиталдарынан 25 миңден 40 миңге чейинки жарадар жана оорулуу өттү. Заманбап ыкмаларды, анын ичинде климаттык жана арашан суулары менен дарылоо ыкмаларын колдонуу оор жарадарлардын 99,1%ын сактап калууга мүмкүндүк берди, алардын 48,5%ы кайра кызматка кайтарылды.

Медициналык жардамдын сапатын камсыз кылууда Кыргыз мамлекеттик медицина институтунун профессордук-окутуучулар жамааты жана студенттери зор салым кошушту. Согуш жылдарында институт 899 врачты, анын ичинде кыргыз улутундагы алгачкы хирург аялдарды даярдады. Окумуштуулар дарыгерлерге кеңеш берип, методикалык материалдарды иштеп чыгышып, клиникалык талдоолорду жүргүзүштү. Айрыкча, профессор И.К. Ахунбаев жарадарлар менен сутка бою иштегендиги үчүн «Ардак белгиси» ордени менен сыйланган. Доцент А.И. Шеров согуш мезгилинде кенже дарыгерден баштап медициналык ротанын командирине чейин көтөрүлүп, кийин КММИде анатомия кафедрасынын башчысы болгон. Академик Б.И. Пухов Кыргызстандын көкүрөк хирургиясынын негиздөөчүсү катары белгилүү. Алардын ишмердүүлүгү согуш мезгилинде медициналык тылды бекемдөөгө жана согуштан кийинки мезгилдеги саламаттык сактоонун өнүгүшүнө өбөлгө түздү.

Ошондой эле Кыргыз ССРине эвакуацияланган белгилүү советтик дарыгерлер – хирургдар, терапевттер, гематологдор, эпидемиологдор, офтальмологдор жана невропатологдор – медициналык жардамдын деңгээлин жогорулатууга чоң салым кошушту.

Госпиталдык кызматтан тышкары, жарандык медициналык мекемелердин тармагы да жигердүү өнүктү. Согуш жылдарында жаңы ооруканалар, поликлиникалар, фельдшердик-акушердик пункттар жана амбулаториялар ачылды. Санитардык-эпидемиологиялык коопсуздукка өзгөчө көңүл бурулду. Республикада 59 санэпидстанция түзүлүп, 1300гө жакын убактылуу эпидемиологиялык керебеттер уюштурулду. Ич келте, дизентерия жана башка инфекцияларга каршы жапырт эмдөөлөр өткөрүлдү. Калкка санитардык билим берүү боюнча да ири иштер жүргүзүлдү, бул эвакуацияланган калктын жыш жайгашкан шарттарында эпидемиялардын жайылышына жол берген жок.

Госпиталдар жана медициналык мекемелер коомдук уюмдар тарабынан да кеңири колдоо тапты. Партиялык, кесиптик кошуундар жана комсомолдук уюмдардын көмөгү менен госпиталдар эмерек, дары-дармек, азык-түлүк, китептер, музыкалык аспаптар жана башка керектүү буюмдар менен камсыздалды. Ошондой эле жарадарлар үчүн лекциялар, концерттер, жазуучулар жана артисттер менен жолугушуулар уюштурулду, ал жоокерлерди дене жаракаттарынан гана сакайтпастан, моралдык жактан да колдоо болду.

Медициналык тейлөөнүн өзгөчө багыты — майып болуп калган жоокерлерди реабилитациялоо жана социалдык жактан адаптациялоо болду. Госпиталдардын базасында өндүрүштүк цехтер жана кайра даярдоо курстары иштеп турду. Согуш жылдарында 22 миңден ашык адам ар түрдүү адистиктер боюнча (бухгалтер, ашпозчу, балчы, бут кийимчи, киномеханик жана башкалар) билим алышты. 1944-жылы эле 1259 бейтап окуп, алардын 998и курстарды ийгиликтүү аякташты. Бул аларга коомдук жана экономикалык турмушка кайтып келүүгө жардам берди.

Ошентип, Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргыз ССРинин саламаттыкты сактоо системасы мобилизациялык ресурстун үлгүсүн көрсөтө алды. Ал он миңдеген жоокерлерди кабыл алып, дарылоону, калыбына келтирүүнү уюштурду жана жарандык калкка туруктуу медициналык жардам көрсөтүүнү камсыздады. Кадрдык жана материалдык ресурстардын тартыштыгына карабастан, система жогорку уюшкандыкты, кесипкөйлүктү жана гуманизмди көрсөттү. Согуш жылдарында топтолгон тажрыйба согуштан кийинки жылдары Кыргызстандын саламаттыкты сактоо системасын өнүктүрүүгө негиз түздү.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинде жалпыга милдеттүү аскердик окутуу программасы (Всевобуч) ишке ашырылган. 16 жаштан 50 жашка чейинки эркектерди камтып, мобилизациялык резервди даярдоо системасынын маанилүү элементи болуп калган. Анын негизги принциптеринин бири - орус тилин үйрөнүү эле. Орус тили аскердик кызмат өтөө үчүн гана эмес, келечектеги билим берүү жана маданий өнүгүү үчүн да зарыл болгон. Жалпыга милдеттүү аскердик окуу республиканын коргонуу жөндөмдүүлүгүн чыңдоого, Кызыл Армия үчүн даярдалган резервди калыптандырууга, ошондой эле орус тилинин жайылышына зор салым кошкон. Бул болсо кийинчерээк кыргыз элинин жалпы союздук билим берүү жана маданий мейкиндигинде бир кыйла жигердүү лидерликте болушун калыптандырган.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргыз ССРинде дене тарбия жана спорт өзүнүн маанисин жоготпостон, ошондой эле ден соолукту чыңдоонун, күжүрмөн маанайды жана калкты душманга каршы күрөшкө мобилизациялоонун куралы катары жаңы ролго ээ болду. 1942-жылдын күзүндө республикага Мамлекеттик Ленин ордендүү жана Кызыл Туу ордендүү П.Ф.Лесгафт атындагы дене тарбия институтунун келиши маанилүү окуя болду. Фрунзеге бул алдыңкы окуу жайдын эвакуацияланышы чөлкөмдө физкультуранын өнүгүшүнө зор таасирин тийгизди. Институттун

окутуучулары жана студенттери физкультураны кеңири жайылтууга жигердүү катышып, ооруканаларда дарылоочу физкультура сабагын өткөрүштү, спорттук уюмдарга методикалык жардам көрсөтүштү, спорттук секцияларды жана мелдештерди уюштурушту. Институт Кыргызстанда иштеп жаткан мезгилде дене тарбия боюнча 1600дөн ашык аскер инструкторлорун даярдап, 10 миңден ашык адамды массалык аскердик дене тарбиясына тартуу менен бирге 100дөн ашык илимий долбоорлорду ишке ашырды.

Калктын аскердик жана дене тарбия даярдыгынын жогорку деңгээли 1944-жылы Кыргыз ССРи согуш жылдарында Дене тарбия жана спорт иштери боюнча бүткүл союздук комитеттин экинчи жолу өтмө Кызыл Туусу менен сыйланышына шарт түздү. Бул ийгиликке П.Ф.Лесгафт атындагы институттун жамааты зор салым кошту. 1942-жылы декабрда республиканын өкмөтү «Республикада дене тарбия иштерине жетекчиликти күчөтүү жөнүндө» токтом кабыл алып, спорт тармагын башкаруу системасын оптималдаштырган. Райондук инструкторлордун кызматтары жоюлуп, алардын ордуна 5 облустук, 32 райондук жана 8 шаардык дене тарбия жана спорт комитеттери түзүлгөн. Бул структуралык өзгөрүүлөр физкультура ишин багыттап жөнгө салууну күчөтүүгө жана алардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүнчүлүк берди.

Согуштук кыйынчылыктарга карабастан, республикада спорттук турмуш жигердүү өнүгүүсүн улантты. Орто Азия жана Казакстан республикаларынын салтка айланган спартакиадалары өзгөчө мааниге ээ болду, бул спартакиада спортту кеңири жайылтууга гана эмес, ошондой эле СССР элдеринин биримдигин чыңдоого да салым кошту. 1943-жылы октябрда Алма-Атада болуп өткөн II Спартакиадада 29 спортчудан турган Кыргызстандын командасы бир топ ийгиликтерге жетишти. Чемпиондук наамды Валентина Красикова (100 метрге чуркоо), Зоя Сеницкая (найза ыргытуу) жана К. Фрумкина (400 жана 800 метрге чуркоо) жеңип алышты. Республиканын баскетбол боюнча кыз-келиндер командасы экинчи орунду ээлешти, бул спортсмендердин жогорку деңгээлдеги даярдыгы жөнүндө күбө болду. 1944-жылы сентябрда Ташкентте болуп өткөн III Спартакиадада 49 адамдан турган Кыргызстандын командасы жалпы командалык эсепте үчүнчү орунду, ал эми республиканын жеңил атлеттери командалык биринчи орунду ээлешти. Зоя Сеницкая узундукка секирүү (4,73 м), диск ыргытуу (40,37 м) жана ядро түртүү (11,05 м) боюнча рекорд койду, Валентина Красикова 100 метр аралыкты 13,1 секундада чуркап өттү, граната

ыргытууда (42,13 м) Л.Анокина эң мыкты жыйынтык көрсөткөн. Аскерлештирилген 50 метрге сүзүүдө С.И. Якушев чемпион болду. 1945-жылдын октябрында болгон IV Спартакиадада Кыргызстандын спортсмендери өзгөчө футбол, жеңил атлетика, сууда сүзүү жана ат оюндары боюнча мелдештерде жогорку даярдыктарын дагы бир жолу көрсөтүштү.

Спорттун улуттук түрлөрүн үйрөнүүгө жана өнүктүрүүгө олуттуу көңүл бурулган. Лесгафт институтунун окутуучуларынын эмгегинин аркасында 1943-жылы айыл-чарба көргөзмөлөрүнө тушташ айыл жеринде күрөш, оодарыш жана көк-бөрү боюнча мелдештер уюштурулган. Ошол эле жылы Орто Азия спартакиадасы кайра уланып, кийинки жылдары Ташкентте (1944) жана Фрунзеде (1945) өткөрүлдү. 1944-жылы июлда Биринчи Бүткүл Кыргызстандык Спартакиада болуп, ага республиканын беш облусунан жана борборунан командалар катышкан. Программада бир гана олимпиадалык дисциплиналар эмес, улуттук спорттун салттуу түрлөрү да камтылган. Калибергенов (Ысык-Көл), Ботаев (Тянь-Шань) жана О.Текеев (Фрунзе облусу) күрөш боюнча чемпиондору болушту. Жалпы командалык биринчиликти Ош облусу жеңип алды. Бул мелдештер улуттук спорттун эл аралык мүнөзүнө басым жасады, анткени жеңүүчүлөрдүн арасында түрдүү улуттардын – казактардын, карачайлардын, орустардын жана армяндардын өкүлдөрү да болушту.

Ошентип, согуш жылдарында Кыргыз ССРинде физкультура жана спорт өзүнүн маанисин жоготпостон, калктын ден соолугун, шамдагайлыгын жана күжүрмөн маанайын чыңдоонун маанилүү элементине айланган. Спорттук жетишкендиктер коомду мобилизациялоонун ажырагыс бөлүгү болуп калды, ал эми улуттук спорттун түрлөрүн өнүктүрүү салттуу маданиятты сактоого жана жайылтууга шарт түздү.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстанда мектепте билим берүү системасы олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болуп, республиканын коомдук турмушуна зор таасирин тийгизген. Мектеп имараттарынын, мугалимдердин, окуу китептери менен куралдарынын жетишсиздигине карабастан, билим берүү мекемелери коомдук аң-сезимди калыптандырууда жана жаш муундарды тарбиялоодо өз маанисин жоготкон эмес. Көптөгөн мектептер оорукана, аскер бөлүктөрү, эвакуацияланган университеттер жана илимий мекемелер менен бир имаратта жайгашууга аргасыз болушкан. Мугалимдер жана жогорку класстын окуучулары коргонуу иштерине жигердүү тартылып, көп сандаган педагогдор майданга мобилизацияланып, өндүрүш жана айыл чарбасында иштөөгө жөнөтүлгөн,

300дөн ашууну партиялык, советтик жана чарбалык иштерге жигердүү аралашкан.

1941–1942-окуу жылынан тарта орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында аскердик даярдык киргизилген. Орундардын тартыштыгынан сабактар эки же үч нөөмөт менен жүргүзүлгөн. Бул чаралар билим берүү системасынын согуштагы оор шарттарга ийкемдүү ыңгайлашканын, моралдык колдоонун жана социалдык биримдиктин булагы катары өзүнүн маанилүү ролун сактап калгандыгын көрсөткөн.

БКП(б) БК 1942-жылдын 26-февралындагы токтому менен партиялык жана советтик органдар окуучулардын мектептен кетүүсүнө жол бербөөгө милдеттендирилген. Кыргызстанда бул көрсөтмөнүн аткарылышы катуу көзөмөлдө болуп, мектептерге жардам көрсөтүү декадалары үзгүлтүксүз уюштурулуп турган. Натыйжада жүздөгөн мектептерде эртең мененки ысык тамак уюштурулуп, миңдеген балдарга материалдык жардам көрсөтүлгөн. Убактылуу оккупацияланган аймактардан эвакуацияланган балдар, анын ичинде Польша Республикасынан келгендер, республиканын мектептерине кабыл алынган. Коомчулуктун колдоосу менен алардын көпчүлүгүнө интернаттар, ашканалар жана оюн аянтчалары уюштурулуп, мектеп алар үчүн убактылуу үйгө айланды жана камкордук менен мээримдүүлүктүн булагы болду. 1943-жылы 1-сентябрдан тартып Фрунзеде, Ошто жана Кызыл-Кыяда жумушчу жаштар үчүн мектептер, 1944-жылдын 1-сентябрынан тарта айыл жаштары үчүн кечки мектептер ачылган. Ошондой эле билим берүүдө жаңы стандарттар киргизилип, беш баллдык баалоо системасы, баштапкы жана жети жылдык мектептерде бүтүрүү экзамендери, орто мектептерде алтын жана күмүш медалдар менен бүтүрүү сыноолору киргизилген. Бул реформалар билим берүүнүн сапатын жогорулатууга өбөлгө болгон.

Кыргыз жана башка улуттардын студенттерин окутууга өзгөчө көңүл бурулган. 1943–1944-окуу жылында билим берүү тармагында 11 900 мугалим эмгектенсе, алардын 9 миңден ашыгы аялдар болгон. 1944–1945-окуу жылында республикадагы 1511 мектепте 229 миң окуучу билим алса, алардын 120 миңи кыргыз балдар болгон. Ресурстардын жана кадрлардын жетишсиздигинен айрым мектептер бириктирилип, интернатта окугандардын саны 1945-жылы пландагы 2680ден 3500гө чейин көбөйгөн.

Окуучуларга социалдык жардам ири масштабда көрсөтүлгөн: 15 миңден ашуун бала эртең мененки ысык тамак менен камсыз кылынган, бут кийим, сырт кийим, ич кийим жана башка керектүү буюмдар берилген. Коомдук

уюмдар да жигердүү колдоо көрсөтүшкөн. Маселен, Тянь-Шань районунун колхозчулары мектеп окуучулары үчүн жүздөгөн жуп бут кийим, пальто, булгаары буюмдар жана жүндөн токулган кийимдерди чогултуп беришкен.

Мугалимдерге болгон муктаждыкты жоюу үчүн кыска мөөнөттүү курстар уюштурулуп, 1942–1946-жылдары алардын негизинде 5037 мугалим даярдалган. Кошумча 4455 мугалим кайра даярдоодон өтүп, ишке кайтарылган. Өз адистиги боюнча иштебеген педагогдорду кайра тартуу, орус тили мугалимдерин даярдоо үчүн атайын бөлүмдөр ачылган. 1943-жылы мугалимдердин айлыгы дээрлик эки эсеге көбөйтүлүп, эмгек шарты жакшыртылган.

Окуучулар менен мугалимдердин патриоттук маанайы кескин жогорулаган. 100 миңден ашык окуучу түшүм жыйноого катышып, 3 миң мугалим балдардын патриоттук кыймылдарын жетектеген. Кыргызстандын окуучулары коргонуу фондусуна 3,5 миллион сомдон ашуун акча чогултушкан, майданга 30 миңден ашык посылка жана жылуу кийим жөнөтүшкөн, 400 тоннадан ашык металл сыныктары жана 7 тонна дарылык чөп чогултушкан. Окуучулар мектептерди оңдоого, көрсөтмө куралдарды калыбына келтирүүгө да көмөк көрсөткөн. Тимуровчулардын кыймылы республика боюнча кеңири жайылып, жоокерлердин үй-бүлөлөрүнө жардам көрсөткөн 1260 отряд түзүлгөн.

Орто атайын окуу жайларынын саны 33төн 25ке чейин кыскарганы менен, 1941–1945-жылдар аралыгында алар 3759 адисти эл чарбасына даярдап берген.

Ошентип, согуш жылдарында Кыргызстанда билим берүү системасы бардык оорчулуктарга карабастан сакталып гана тим болбостон, коомдун патриоттук биримдигин бекемдеген маанилүү ресурс катары иш алып барган. Кабыл алынган чаралар республиканын согуштан кийинки кайра курулушу жана мындан аркы өнүгүүсү үчүн бекем пайдубал болуп берген.

Согуш жылдарында жогорку окуу жайларын бүтүргөндөрдүн саны кыйла өстү: эгерде 1938–1940-жылдары жыл сайын орто эсеп менен 354 адис даярдалган болсо, 1941–1945-жылдары бул көрсөткүч 492ге жеткен. Жалпысынан согуш жылдарында 2460 жогорку билимдүү жана 3759 орто атайын билимдүү адис даярдалган. Бирок бул көрсөткүчтөгү кыргыз жаштарынын үлүшү салыштырмалуу төмөн бойдон калган: жогорку билимдүү бүтүрүүчүлөрдүн ичинен болгону 213 адам (12,8%) кыргыз улутунда болгон. Мындай кырдаалга жаштарды майданга жана ооруктагы эмгекке мобилизациялоо гана эмес, айрыкча айыл жергесиндеги

мектептердеги даярдыктын жетишсиздиги жана жогорку окуу жайларында окутуунун негизги тили болгон орус тилин жеткиликтүү билбегендик да олуттуу таасир эткен. Мисалы, 1944-жылы Ленинграддагы ветеринардык институтка пландагы 30 орундан болгону 4 кыргыз абитуриент кабыл алынса, Николаевдеги кеме куруу институтуна 25 орунга бир гана кыргыз студент кирген.

Бул кыйынчылыктарды жеңүү үчүн 1943–1944-окуу жылынан тартып республикадагы педагогикалык, айыл чарба жана медициналык институттардын алдында даярдоо курстары уюштурулган. Алардын негизги максаты — абитуриенттердин, өзгөчө кыргыз улутундагы талапкерлердин билим деңгээлин жогорулатуу жана жогорку окуу жайларга өтүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү болгон.

Ошентип, согуштун оор шарттарына жана кадр жоготууларына карабастан, Кыргызстандын жогорку билим берүү системасы өзүнүн туруктуулугун сактап, адистерди даярдоону уланткан, илимий-изилдөө иштерин өнүктүрүп, республиканын билим берүү потенциалын чыңдаган. Республика аймагына жогорку окуу жайлардын эвакуацияланышы билим берүүнүн үзгүлтүксүз жүрүшүнө өбөлгө түзүп, согуштан кийинки мезгилде жогорку билим берүүнүн өнүгүшүнө кубаттуу түрткү болгон.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргыз ССРинин илимий потенциалы майдандын жана ооруктун эң маанилүү ресурстарынын бири болуп чыкты. Илим, өзгөчө оор шарттарга карабастан, токтоп калган жок, тескерисинче, өнүгүү үчүн күчтүү түрткү алды. Ал мобилизациялык экономиканын негизги куралына айланып, коргонуу муктаждыктарын канааттандырды, айыл чарбасын колдоду жана республиканын согуштан кийинки илимий көтөрүлүшүнө негиз салды.

Согуштун алгачкы айларынан тартып, республиканын илимий мекемелери өз иштерин майдандын муктаждыктарына ылайыктап тез арада кайра куруп, практикалык милдеттерге багытталган изилдөөлөрдү жүргүзүштү. Бул иштерге стратегиялык маанидеги пайдалуу кендерди (сымап, сурьма, вольфрам, коргошун, уран) чалгындоо, дарылык жана жапайы өсүмдүктөрдү изилдөө, айыл чарба зыянкечтерине каршы күрөшүү боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу кирген. Өнөр жай башкармалыктары менен тыгыз кызматташтыкта жүргүзүлгөн бул иштер республика экономикасынын чыңдалышына жана Кызыл Армиянын туруктуу жабдылышына шарт түздү.

1941-жылы республикага бир катар союздук маанидеги илимий мекемелер эвакуацияланып, бул илимий потенциалды олуттуу жогорулатууга көмөктөштү. Фрунзе (азыркы Бишкек) СССРдин илимий борборлорунун бирине айланып, 1943-жылы республика аймагында 19 ири геологиялык, биологиялык, химиялык жана археологиялык экспедиция уюштурулду.

1942-жылы түзүлгөн Илимдер комитетинин алдындагы Окумуштуулар кеңеши илимди уюштурууда негизги ролду ойноп, анын курамына алдыңкы адистер жана СССР Илимдер академиясынын мүчө-корреспонденттери кирди. 1942-жылдын 18-мартында Кыргызстан КП Борбордук Комитети илимий изилдөөлөрдүн негизги багыттарын аныктаган: илимди согуш муктаждыктарына ыңгайлаштыруу, минералдык ресурстарды өздөштүрүү, айыл чарбасын жана мал чарбачылыгын өнүктүрүү, санитардык-эпидемиологиялык коопсуздукту камсыз кылуу.

Айыл чарба тармагындагы илимий иштер өзгөчө көңүлгө алынган. Мал чарба институту селекция жана бордоп семиртүү ыкмаларын иштеп чыкты, ветеринардык станция вакциналарды жана биопрепараттарды даярдады, жашылча-жемиш станциясы түшүмдүүлүктү жогорулатуучу агротехникалык ыкмаларды сунуштады. Академик А.Н. Бахтын жетекчилиги астында иш алып барган биохимия жана өсүмдүктөрдүн физиологиясы институту армияны витаминдер менен камсыз кылууга жана жергиликтүү чийкизатты өздөштүрүүгө багытталган иштерди жүргүздү.

Ошону менен бирге илимий коомчулук маанилүү идеологиялык милдеттерди да аткарды. Окумуштуу-филологдор, тарыхчылар, этнографтар улуттук мурасты сактоо жана изилдөө менен алектеништи. Фольклордук жана эпосторду, "Манас" эпосун изилдөөнү кошо алганда, изилдөө мамлекеттик патриоттук долбоордун бир бөлүгү болуп калды. Кыргыз тилинде "Кыргыз адабиятынын антологиясынын", "Кыргыз адабияты боюнча очерктердин", окуу китептеринин жана монографиялардын жарыкка чыгышы республиканын маданий иденттүүлүгүн бекемдеди.

Илимий-агартуу иштери китепканалар, музейлер жана көчмө көргөзмөлөр аркылуу жүргүзүлдү. 1943-жылы республикада 785 маданий-агартуу мекемеси болсо, 1945-жылы алардын саны 1365ке жетти. Китепканалар он миңдеген окурмандарга кызмат көрсөтүп, көптөгөн ишканаларда, совхоздордо жана госпиталдарда жигердүү иш жүргүзүштү.

Илимий тармактагы негизги окуя – 1943-жылдын 13-августунда академик К.И. Скрябиндин жетекчилиги алдында Кыргыз ССРинде Илимдер

академиясынын филиалынын ачылышы болду. Ага геология, биология, химия, тарых, тил жана адабият институттары, экономикалык-географиялык топ, ботаникалык бак, илимий китепкана жана улуттук маданият музейи кирди. Филиал биринчи жылы эле республика боюнча 25 илимий экспедиция уюштурду. Филиалдын алдында бир катар багыттар боюнча аспирантура ачылды, ал жергиликтүү илимий кадрларды даярдоо үчүн негиз салды.

Профессор А.Н. Бернштамдын жетекчилиги астында жүргүзүлгөн тарыхый-археологиялык изилдөөлөр Мамлекеттик край таануу музейинин жана Улуттук маданият музейинин фонддорун толуктады. 1944–1948-жылдары Тянь-Шань-Алай археологиялык экспедициясы алгачкы жолу коло доорун, сак, усун жана түрк доорлорун камтыган Кыргызстандын байыркы жана орто кылымдарынын тарыхына ар тараптуу мүнөздөмө берди. Республиканын б.з.ч. II миң жылдыктарынан XX к. чейинки тарыхы боюнча алгачкы илимий экспозиция уюшулду.

Ошентип, согуш мезгилиндеги жоготууларга жана кыйынчылыктарга карабастан, Кыргыз ССРинин илимий тармагы жаңы шарттарга ийгиликтүү ыңгайлашып, өзүнүн өнүгүүсүн улантты. Илим кризистик учурда токтоп калган жок, тескерисинче, жаңы деңгээлге көтөрүлүп, адистерди даярдоо, ресурстарды мобилизациялоо жана мамлекет тарабынан колдоо алуу аркылуу жогорку натыйжага жетишти. Илим коомдун мобилизациялык моделинин ажырагыс бөлүгүнө айланып, республиканын жеңишке жана согуштан кийинки кайра жаралууга кошкон салымы зор болду.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында кыргыз адабияты элдин күжүрмөн маанайын, патриоттук сезимин, советтик жарандардын эрдигин жана кайраттуулугун сактоодо чечүүчү роль ойноду. Жазуучулар, акындар, драматургдар согуш жана майданга колдоо көрсөтүү темаларына арналган чыгармаларды жаратып, үгүт жана агартуу иштерине жигердүү катышышты. Отузга жакын жазуучу согуштук аракеттерге түздөн-түз катышып, майданда тайманбастан салгылашкан. Алардын арасында Ата Мекенди коргоого өз күчүн берген Т. Үмөталиев, Ю. Абдукаимов, Я. С. Чекменев, М. Элебаев, Ж. Турусбеков, К. Эсенкожоев жана башкалар бар. Алар колдорунда курал-жарак менен гана эмес, согуштун эң кыйын учурларында да көрсөтүлгөн эрдиктери менен, элдин маанайын жогорулатуу аркылуу салгылашкан. Тылдагы жазуучулардын ролу да чоң болгон — алар Чоң Чүй каналынын курулушунда жана башка маанилүү аймактарда, ошондой эле ооруканаларда иш алып барышып, калктын моралдык маанайын көтөрүшкөн. «Москва» ырлар жыйнагынын борбор калааны коргоочуларга 3000 нуска менен

берилиши жана майданга жардам көрсөтүү фонду үчүн «Октябрдын туусу» ыр жыйнагынын жарык көрүшү маанилүү иш чаралардын катарында болду.

Согуш жылдары жогорку чыгармачылык жигердүүлүктүн мезгилине айланды, анын натыйжасында жүздөгөн ырлар, повесттер, очерктер, поэмалар жана пьесалар жазылды. Аалы Токомбаев, Алыкул Үсөнбаев, Молдогазы Токобаев, Жоомарт Бөкөнбаев, Кубанычбек Маликов, Мукай Элебаев, Төлөн Шамшиев, Калык Акиев сыяктуу белгилүү жазуучулар жаңы ыр жыйнактарын тартуулашты. Маселен, Түгөлбай Сыдыкбековдун «Согуш күндөрү» аңгемелер жыйнагы жана «Биздин замандын кишилери» романы жарык көрдү. Касымалы Жантөшев менен Жоомарт Бөкөнбаев өз чыгармаларын Чолпонбай Түлөбердиевдин жана Дүйшөнкул Шопоковдун эрдигине арнаса, Аалы Токомбаев «28 баатыр» поэмасында панфиловчулардын эрдигин даңазалаган.

Аалы Токомбаев «Ант», «Махабат», «Баатырдын жүрөгү» сыяктуу пьесаларды жазган. Драматургдардын ишмердүүлүгүнө өзгөчө көңүл бурулду. Бул мезгилде кыргыз кыздарынан биринчи чыккан акын Н. Жетикашкаеванын да салымы зор. А. Осмоновдун «Бүкөнтай» балладасы согушту терең лирикалык түшүнүүнүн символу болуп калды.

Адабий коомчулук СССРдин башка элдери менен жигердүү өз ара аракеттеништи, анын ичинде литва жана англис тилдеринде котормолор пайда болду. 1944-жылы Кыргызстан Жазуучулар Союзу литвалык жазуучулардын чыгармаларын кыргызчага которууну чечти, ал эми китептерден алынган гонорар литвадан эвакуация болгондорго жардам көрсөтүү фондусуна жөнөтүлгөн. Ошол эле мезгилде академик Потаниндин материалдары боюнча А. Мучниктин «Кыргыз жомоктору» жарык көрдү.

Кыргыз жазуучулары өз чыгармаларын «Кызыл Кыргызстан», «Советтик Кыргызстан», «Комсомольские новости» сыяктуу гезиттерде жигердүү жарыялап, окурмандар менен жолугушууларды уюштуруп, республиканын адабий турмушунун маанилүү бөлүгүн түзүштү. Согуш жана баатырдык темасы көпчүлүк үчүн ачыкка чыкты жана бул мезгилде жаштар арасында Смар Шимеев, Кубанычбек Акаев, Нуркамал Жетикашкаева сыяктуу жаңы ысымдар пайда болду.

Кыргыз жазуучуларынын согуштук прозасы көпчүлүк авторлор мезгилдин маанайын, элдин эрдигин майдандагы турмуштук тажрыйбага түздөн-түз көңүл бурбастан чагылдырууга умтулган шартта өнүктү. Аалы Токомбаев (Ашырбай), С. Сасыкбаев (Нурлан), М. Элебаев (Алыскы тоолордон), Ж. Бөкөнбаев («Кош Ала-Тоо уулуң кетти майданга») сыяктуу алдыңкы авторлордун чыгармалары ооруктагы адамдарга реалдуулукту,

эмоциялык тереңдикти, жакындыкты берет. Майдандагы реалдуулуктарды билүүнүн чектелүү болгонуна карабастан, согушка арналган алгачкы чыгармалар патриоттуулукка жана жеңишке болгон ишенимге толгон.

Майдандан жоокер жазуучулар кайтып келгенден кийин согуштук проза жаңы гүлдөгөн учурга ээ болуп, аны У. Абдукаимовдун «Майдан» романы даана көрсөткөн. Айтматов («Бетме-бет», «Саманчынын жолу»), А.Жакыпбеков («Катаал жол»), К. Каимов («Доско окшобогон күндөр»), О. Орозбаев сыяктуу жазуучулардын чыгармаларында аскердик тема сезимдик күчү боюнча поэзиядан төмөн болсо да, элдин эрдигин согуштан кийинки түшүнүүгө негиз салган. Т. Сыдыкбеков, К. Баялинов, К. Жантөшев, М. Абдукаримов сыяктуу жазуучулар майданда болгон окуяларга токтолбостон, ооруктагы эмгек эрдиктеринин темасын жазышты.

Ошентип, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында кыргыз адабияты элдин күжүрмөн маанайын, патриоттук сезимин, советтик жарандардын кайраттуулугун жана туруктуулугун сактоодо зор роль ойноду. Дал ушул дем театрларды шыктандырып, алар жаңы багытта жигердүү иштей башташты, маданият майданынын маанилүү бөлүгүнө айланышты. Көптөгөн театр артисттери майданга кетишти, ал эми оорукта калган театрлар орус элинин жана биздин өлкөнүн башка элдеринин эрдиктерин баяндап, фашизмге каршы күрөшкө жана Мекенди коргоого чакырган жаңы спектаклдерди даярдашты.

***Кыргыз ССРинин артисттери майданда концерт коюу учурунда.
Алдынкы планда: Муса Баатов, Марьям Махмутова. 1943-жыл***

Согушка чейинки жылдарда Кыргыз мамлекеттик театры музыкалык театрга айланып, Кыргыз драма театрын уюштуруу маселеси көтөрүлгөн. Согуш мезгилиндеги оор кырдаалга карабай, театр 1941-жылы Москвадагы Луначарский атындагы театралдык институттун Кыргыз студиясынын бүтүрүүчүлөрү жана музыкалык театрдын артисттери тарабынан ачылган. Драма театрдын алгачкы режиссерлору А. Айдаркулов жана О. Сарбагисhev болушкан. Жаш коллектив дароо эле В. Шекспирдин «Король Лир» жана А.Островскийдин «Кедейлик кемчилик эмес» сыяктуу чыгармаларды сахнага коюшту, бирок чыгармачылыкта кыйынчылыктарга туш болушкан.

Алгач, жаңы труппа опера жана балет театрынын курамына кирген. 1943-жылы театр Кыргыз мамлекеттик драматикалык театр деп аталып, өз алдынчалыкка ээ болгон. Согуш жылдарында театрда А. Токомбаевдин советтик патриоттордун эрдиги тууралуу «Ант» пьесасы, К. Эшманбетовдун фашизмге каршы күрөшкөн совет элинин биримдиги тууралуу «Кара туман» пьесасы жана Ж. Бөкөнбаевдин «Тоо кызы» спектакли коюлган.

Кыргыз музыкалык-драма театрынын чыгармачылык курамы согушка байланыштуу бир топ кыскарган. 90 артисттин ордуна хордо 35 артист, балетте 75тин ордуна 40 артист калды. Солисттердин саны 35тен 24кө чейин кыскалды. Буга карабастан, театрдын коллективи В. Власовдун жана В. Ференин «Патриоттор» операсын, Раухвергердин «Көкүл» жана П. И. Чайковскийдин «Евгений Онегин» операларын коюп, бардык милдеттерди аткарышты.

1942-жылы Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театрынын кайра түзүлүшү музыкалык-драмалык театрдын өнүгүшүнүн маанилүү этабы болуп калды. Согуш жылдарында театрдын коллективи орус жана Советтер Союзунун башка элдеринин классикалык музыкалык-драмалык мурастарын үйрөнүү, жаңы кадрларды даярдоо, ооруканаларда, аскер бөлүктөрүндө, жаңы шаарчаларда жана колхоздордо ишти кеңейтүү боюнча жигердүү иш алып барган. Согуш жылдарында 407 концерт коюлган. 1942-жылы 7 концерттик жана театралдык бригада түзүлүп, алар майданда, ооруканаларда жана оорукта өз өнөрлөрүн көрсөтүшкөн. Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театры 750 концерт берди. СССРдин эл артисти С. Кийизбаева, артистер М. Махмутова, М. Мустаева жана башкалар өз өнөрлөрү менен жоокерлерди шыктандырышты. Токтогул атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясынын К. Алиева, А. Исмаилова жана Эралиева сыяктуу артистери 8-гвардиялык дивизиянын жоокерлерине концерт бергенден кийин өз ыктыяры менен алардын арасында калышты. Салгылашуулардын ортосундагы тыныгууларда концерт берип,

салгылашууларда жарадарларды майдандан алып чыгышкан. К. Алиева эки жылдын ичинде 500 жарадарды сактап калып, Кызыл Жылдыз ордени менен сыйланган.

Артисттер А Исмаилова, Эралиева, Алиева майданда, 1943-жыл

Согуш жылдарында Опера жана балет театрында классикалык жана советтик репертуардан 10дон ашык опера жана балет коюлган. 1943-жылдын октябрында Пуччининин «Чио-Чио-Сан» операсы орус тилинде коюлган. Башкы ролдорду Сайра Кийизбаева, Г. Иманкулова жана башкалар аткарышкан. Согуш жылдарында Фрунзе шаарындагы Н. К. Крупская атындагы мамлекеттик орус драматикалык театры В. Соловьевдин «Фельдмаршал Кутузов», М. Горькийдин «Душмандар», Н. Погодиндин «Кремль куранттары», Т. Сыдыкбековдун «Манас» жана «Алманбет», К.Жантошевдин «Каныбек» сыяктуу спектаклдерин ж.б. койду.

Майданга 30дан ашык артисттер жана театр ишмерлери кетишкен. Калгандары Чоң Чүй каналын курууга катышып, аскердик бөлүктөргө, ооруканаларга, ошондой эле республиканын облустарына жана шаарларына жүздөгөн спектаклдерди, концерттерди тартуулап, жан аябас эмгектерин улантышты. Согуш жылдарында филармониянын жамааты өзүнүн репертуарын согуш темасына бурган. Анын артисттери республика боюнча дайыма концерт берип турушту. 1942-жылы гана 1281 концерт коюлган. Мыкты музыканттардан, ырчылардан жана бийчилерден турган майдандык бригадалар Кызыл Армиянын жоокерлерине концерт беришти. Искусство

чеберлеринен түзүлгөн 7 майдандык бригада Кызыл Армия согушкан майдандарда 2500дөн ашык концерт беришти.

Сайра Кийизбаева Кыргыз ССРинин майдандык артисттер бригадасында

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында элди фашизмге каршы күрөшкө мобилизациялоонун жана массалык пропаганданын каражаты катары кино маанилүү ролун улантты. Фильмдер советтик жарандарды патриоттук маанайда тарбиялап, алардын күжүрмөн маанайын жогорулатып, душманга жек көрүү сезимин туудурду. 1941-жылдын декабрында жана 1942-жылдын январында республикада коргонуу жана антифашисттик фильмдердин фестивалы өткөрүлүп, анда «согуштук фильмдердин жыйнактары», майдандан кинохроникалар, аскердик машыгуу фильмдери, жарандык коргонуу боюнча нускамалар көрсөтүлгөн. Мындан тышкары көрүүчүлөр антифашисттик искусствонун чыгармаларын жана совет элинин агрессорго каршы күрөшүн баяндаган фильмдерди көрүштү.

Кийинчерээк колхоздук кинофестиваль уюштурулуп, ал айыл калкынын бир кыйла бөлүгүн камтыды. Анын чегинде 15 стационардык киноустановка жана 44 көчмө кинопроектор 750дөн ашык сеанс өткөрүп, 70 миңге жакын колхозчуларды тейледи. 1943-жылы бул фестивалдын көрүүчүлөрүнүн саны 120 миңге чейин көбөйгөн, бул согуштун оор шарттарында да

кинематографияга болгон кызыгуунун өскөндүгүн күбөлөндүрөт. 1945-жылы кинопрокаттын масштабы рекорддук денгээлге жетти: 29 миңден ашык киносеанс уюштурулуп, аларга 5 миллиондон ашык адам катышкан.

Кыйын кырдаалга карабастан, кинорежиссерлорду даярдоо токтогон жок. 1943-жылы эки айлык курстарда 70 адис даярдалса, 1945-жылы 142 кинооператор даярдалган. Бүтүрүүчүлөр биринчи кезекте республиканын алыскы аймактарына жөнөтүлүп, калкка кино көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Бирок согуш жылдарында кино тармагынын сапаты начарлап кеткен: кээ бир кинотеатрлар жабылып, киноаппараттардын саны кыскарган. 1943-жылы иштеген киноаппараттардын саны 1942-жылга салыштырганда 15 процентке кыскарган, бул айыл жеринде айрыкча курч болгон. Тогуз-Торо, Чаткал, Талды-Суу, Мырзаке сыяктуу райондордун жашоочулары бир жылда бир дагы тасма көрө алышкан эмес.

Кыргызстан КП(б) БК калктын киного болгон курч муктаждыгын түшүнүп, кинематография бөлүмүнө кинопрокаттын сапатын жогорулатууну, кинохрониканы, илимий-популярдуу жана балдар үчүн фильмдерди көрсөтүүнү активдештирүүнү, айыл жерин тейлөө үчүн көчмө киноустановкалардын тармагын кеңейтүүнү тапшырды. 1943-жылдын аягында жана 1944-жылы кинопрокатты калыбына келтирүү, көчмө киноаппараттардын санын көбөйтүү жана республиканын алыскы райондорунда кино көрсөтүү тармагын кеңейтүү боюнча чаралар көрүлгөндөн кийин абал жакшыра баштады.

Так айтканда, согуш жылдарында кыргыз кинематографиясынын өз алдынча искусство катары калыптанышы башталган. 1940-жылы август айында Фрунзе шаарында кинохроника студиясын түзүү жөнүндө токтом кабыл алынып, бирок анын ачылышы согушка байланыштуу кечендеп, 1942-жылы гана ишке ашкан. Бул окуя республикада кинематографияны мындан ары да өнүктүрүүнүн негизин түзүп, ата мекендик кино өндүрүүнү өнүктүрүүнүн маанилүү этабы болуп калды. Анын өнүгүшүнө оператор Ю.Герштейн, режиссер Д.Эрдман жана башка адистер чоң салым кошушту.

1944-жылы Фрунзе киностудиясында дубляж цехи уюштурулуп, ал кыргыз тилиндеги жаңы советтик фильмдердин субтитрлерин түзүү жана дубляждоо менен алектенген. Бир жарым жылдын ичинде студия «Советтик Кыргызстан» аттуу 31 кинохрониканы жана «Кыргызстан Ата Мекендик согуштун жылдарында» деген киноочеркти чыгарды. Акырындык менен Фрунзедеги кинохроникалык киностудиясы ишин жакшыртып, анын материалдары Бүткүл союздук кинохроникалардын борбордук студиясынын

жогорку баасына ээ болду: анын 60—65 проценти «жакшы» деген баага ээ болду.

Студия «Советтик Кыргызстан» деген толук метраждуу документалдуу көркөм фильмди да жаратты. Сценарийди кыргыз эл акындары А.Токомбаев менен М.Слуцкий, музыкасын композиторлор А.Малдыбаев менен Д.Покрасс жазган. Фильмде республиканын жаратылыш байлыктары, элдин жан аябаган эмгеги, Кыргызстандын экономикасы менен маданиятынын өнүгүшү көрсөтүлгөн.

Согуш мезгилиндеги бардык кыйынчылыктарга карабастан, кыргыз киносу активдүү өнүгүп, маанилүү идеялык жана маданий-агартуу милдетин аткарды. 1943—1944-жылдардагы кинопрокаттын калыбына келтирилиши жана кеңейиши, ошондой эле Фрунзе киностудиясынын иш-аракети республикада кинематографиянын кийинки өнүгүшү үчүн маанилүү кадам болуп калды.

Ошентип, жалпы жеңишке кыргыз театрларынын жана киносунун салымы баа жеткис болду. Театралдык жана кино коллективдери жоокерлерди моралдык жактан колдоого зор салым кошушту, алардын эмгеги шыктануунун жана патриоттук духтун кубаттуу булагы болуп калды. Эми сүрөтчүлөр менен скульпторлорго өтүп жатып, согушту маданий жактан колдоодо алардын эбегейсиз зор ролун белгилебей коюуга болбойт.

Улуу Ата Мекендик согуш кыргыз сүрөт искусствосунун өнүгүшүндө маанилүү бурулуш учурун түздү. Аталган мезгилде көптөгөн сүрөтчүлөр майданга аттанып, согуштук аракеттерге катышты. Мисалы, Г.А. Айтиев пулеметчүлөр ротасын башкарса, Ф.М. Стукошин Панфилов дивизиясынын курамында салгылашты. Л.Ф. Деймант Европанын жарымын басып өттү, Д.Кожаметов менен К.Керимбеков Клайпеда жана Кенигсберг үчүн салгылашууларда өзгөчөлөндү. А.А. Сгибнев Иранда чек арачы болуп кызмат өтөдү, ал эми Н.Н. Ефременко майдандык гезиттердин редакциялары менен кызматташты. Шарттын оордугуна карабастан, сүрөтчүлөр чыгармачылыкты токтотушкан жок. Алар дайыма альбомдорду көтөрүп, салгылашуулардын эскиздерин жасашты. Бул эмгектердин көбү жоокерлер тарабынан өлкөнүн ар кайсы аймактарына почта аркылуу жөнөтүлгөндүктөн жоголгон. Бирок айрым эскиздер сакталып калган. Мисалы, Ф.М. Стукошин чиймелери менен «Солдаттын күндөлүгүн» жүргүзгөн, Л.Ф. Дейманттын альбомдорунан акварель эскиздерин көрүүгө болот, ал эми А.А. Сгибнев алты жүздөн ашык живопись, эскиз, гравюра жана акварель боегу менен тартылган сүрөттөрдү сактап калган.

Оорукта сүрөтчүлөр пропагандалык жана агитациялык иштерге жигердүү катышышты. С.Акылбеков аскер бөлүктөрүндө жана ооруканаларда иштеген сүрөтчүлөр тобун жетектеп, баатырлардын портреттерин, ураандарды, карикатураларды жана госпиталдардын жана аскер мекемелеринин имараттарын кооздогон плакаттарды жасашты. С.А. Чуйков Советтер Союзунун Баатыры Дүйшөнкул Шопоковдун портретин тарткан, ал көбөйтүлүп, республиканын шаарларына жана айылдарына таратылды. Кыргыз ССРинин көркөм фондусу совет элинин баатырдык тарыхына арналган көргөзмөлөрдөн репродукциялардын сериясын чыгарды. Алар Орто Азиядагы Кызыл Армиянын үйлөрүнө жана окуу жайларына жөнөтүлдү. 1942-жылы Сүрөтчүлөр союзунун буюртмасы боюнча Л.Г. Трусовский Чоң Чүй каналындагы Ворошиловская ГЭСинин курулушуна барып, жумушчулардын сүрөттөрүн тартып, антифашисттик көргөзмөлөрдү уюштурган.

Көргөзмө иш-чаралары согуш жылдарында өзгөчө мааниге ээ болду. 1941-жылдын күзүндө республикада «Улуу Ата Мекендик согуш» деген согуш мезилиндеги биринчи көргөзмө ачылды. Ал эки бөлүмдү камтыды: биринчисинде орус реалисттик живописинин жетишкендиктери көрсөтүлсө, экинчисинде согушка арналган сүрөттөр көрсөтүлдү. Алардын арасында И.Д. Мирошниченконун «Германиянын штабын партизандардын басып алышы», И.А. Белевичтин «Жоокердин эрдиги», Б. Безиковичтин «Атчан чабуулу» бар эле. Ошондой эле, И.П. Гальченконун «Айылдык активисттердин өлүмү», Н.Симондун «Жазалоо», «Согуш туткундарын суракка алуу» сыяктуу басып алынган аймактардагы фашисттердин кылмыштарын ашкерелеген чыгармалары да орун алды. 1942-жылы декабрда Москвада өткөн Бүткүл союздук «Улуу Ата Мекендик согуш» көргөзмөсүндө кыргыз сүрөтчүлөрүнүн мыкты эмгектери коюлду. 1942–1945-жылдары Кыргызстанда «КырТАГдын терезелери» (1942), «Советтик Армияга 25 жыл» (1943), «Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында колхоздуу Кыргызстан» (1945) сыяктуу 18 ири көргөзмө өткөрүлдү. Искусстводогу аскердик теманы кеңири жайылтууда Д.А. Шмариновдун (1942), С.А. Чуйковдун (1943) жана А.А. Сгибневдин (1945) жеке көргөзмөлөрү чоң роль ойногон.

Согуш жылдарында графика, айрыкча саясий плакаттар өзгөчө өнүгүүгө ээ болгон. 1941-жылдын октябрында «Ала-Тоо» кинотеатры СССР Илимдер Академиясынын көркөм өнөр иштери боюнча комитети тарабынан коргоо плакаттарынын кыдырма көргөзмөсү уюштурулган. Кукрыниксинин эмгектери, И. Тойдзенин («Эне Мекен чакырат!»), А. Кокорекиндин «Фашисттик жексурду соккула!» жана башка атактуу чеберлердин

чыгармалары коюлган. Ошол эле жылы Кыргызстанда «КырТАГ терезелеринин» редакциялык жамааты түзүлгөн. Согуш жылдарында сүрөтчүлөр 50гө жакын оригиналуу плакаттарды түзүп, тиражы 10 миң нускага чейин жеткен. Бул плакаттар согуштун окуяларына тез жооп берип, адамдарды күрөшкө, эмгектик эрдиктерге шыктандырган. Алардын эң атактууларынын бири Л.А. Ильинанын 1943-жылы Москвада өткөн Бүткүл союздук саясий плакаттардын көргөзмөсүнө коюлган «Чоң Чүй каналынын куруучулары» деген плакаты болгон.

Согуш мезгилинде монументалдык живопись жана портрет искусствосу жигердүү өнүгүп, бир катар маанилүү чыгармалар жаралган. С.А. Чуйковдун «Чолпонбай Түлөбердиевдин портрети» (1943), А.П. Могилевскийдин «Генерал Панфилов» жана И.А. Белевичтин согуш баатырларынын портреттеринин сериясы ушул жанрдагы көрүнүктүү эмгектердин катарына кирет. Сүрөтчүлөр ошондой эле ооруктагы эмгекчилерди да сүрөттөшкөн. Г.А. Айтиев, И.П. Гальченко жана Л.А. Ильина айыл чарбасынын алдыңкы жумушчуларынын портреттерин тартышкан. Мисалы, Г.А. Айтиевдин «Майдандан кат» (1943) эмгеги майдан менен байланышын чагылдырат, ал эми С.А. Чуйковдун «Ыр» (1945) эмгеги жеңиштин кубанычын көрсөтөт. Ошондой эле, Чуйков 1945-жылы Кыргызстандан бошотулган аймактарга азык-түлүк жөнөтүүгө арналган «Боштондукка чыккан бир туугандарга» деген эмгегин жазып бүтүргөн.

Улуу Ата Мекендик согуш кыргыз сүрөт искусствосуна кубаттуу таасир тейгизген. Сүрөтчүлөр жоокерлердин жана оорук эмгекчилеринин эрдиктерин чагылдырып гана тим болбостон, агитация-пропагандалык искусствого да чоң салым кошушкан. Бул мезгил улуттук искусствонун өнүгүүсүндөгү маанилүү этап болуп, живопись, графика жана скульптурада жаңы багыттарды түзүп, кийинчерээк кыргыз маданиятынын согуштан кийинки кайра жаралышына негиз болгон. Тилекке каршы, сапаттуу материалдардын жетишсиздигинен кыргыз скульпторлору тарабынан согуш жылдарында жаралган көптөгөн эмгектер сакталып калган эмес.

Маданий мурастарды сактоодо музейлер маанилүү роль ойногон, алар искусство чыгармаларын сактап гана тим болбостон, таанытуу жана көргөзмө иштерин жигердүү жүргүзүшкөн.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында оор кырдаалга карабастан, Кыргыз ССРинде музей иштерин өнүктүрүү маданият саясатынын маанилүү бөлүгү болуп кала берген. 1944-жылы Кыргыз мамлекеттик сүрөт галереясы Кыргыз мамлекеттик сүрөт музейине айландырылган, бул республиканын көркөм турмушун институтташтыруудагы олуттуу кадам болгон. Жаңы

музей СССРдин борбордук органдары тарабынан олуттуу колдоого ээ болду: Мамлекеттик Эрмитаж, Третьяков галереясы жана Чыгыш маданиятынын музейи анын коллекциясына Батыш Европанын, орустун жана Чыгыштын искусствосунун чыгармаларын тартуулады. Согуштун акырына карата музейдин коллекциясында 600дөн ашык эмгек болгон, бул Кыргызстандын көркөм маданиятынын андан ары өнүгүшүнө негиз болгон. Бул жараян мамлекеттин маданий мурастарды сактоого гана эмес, калктын жогорку искусствого аралашуусун кеңейтүүгө болгон умтулуусун көрсөттү.

Согуш жылдарында тарыхый-мемориалдык музейлерди сактоого өзгөчө көңүл бурулган. Ошентип, көргөзмөнү көбөйтүү боюнча иштер кызуу жүрүп жаткан М.В.Фрунзенин уй-музейи эмгекчилердин зор кызыгуусун туудурду. 1944-жылы Ленинград Көркөм Академиясынын профессору А.М. Любимов музейге Михаил Фрунзенин ата-энесинин жана анын уулу, Советтер Союзунун Баатыры Тимур Фрунзенин жаңы портреттерин, ошондой эле музейдин коллекциясына белекке берилген «Михаил Васильевич Фрунзе Түркстанда» деген картинасын жараткан. Бул мезгилде көргөзмө аянты кеңейтилип, үйдүн өзү толугу менен тарыхый көрүнүшүнө келтирилген. Согуш жылдарында музейге 155 миң адам келген, бул көрүнүктүү инсандардын элесин жана өлкөнүн тарыхындагы ролун сактоого коомчулуктун олуттуу кызыгуусун көрсөтүп турат.

Ошентип, согуш мезгилинде да мамлекет улуттук аң-сезимди жана патриоттуулукту өнүктүрүү үчүн алардын маанисин түшүнүү менен искусство жана музей ишин өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүп келген. Жалпысынан алганда согуш Кыргызстандын маданияты үчүн бурулуш учур болуп, анын чыңдалышына, жанрларынын жана тематикасынын кеңейишине салым кошкон, кийинчерээк республикада профессионалдык искусствонун өнүгүшүндө негизги роль ойногон.

Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында Кыргызстандын маданий-агартуу мекемелери өз иштерин тез арада согуш талаптарына ылайык кайра түзүп, калкты фашизмге каршы күрөшкө мобилизациялоонун маанилүү куралы болуп калды. Китепканаларда, клубдарда, маданият үйлөрүндө коомдук-саясий жана адабий темада лекция, докладдар жана аңгемелешүүлөр тынымсыз өткөрүлүп турду, алар күжүрмөн маанайды колдоого, заманбап эл аралык кырдаалды түшүндүрүүгө багытталган. Н.Г.Чернышевский атындагы мамлекеттик коомдук китепкана калкты агартууда негизги ролду ойногон. 1943-жылы анын фонду СССР элдеринин 85 тилиндеги жана 10 чет тилиндеги 808 миң китептен турган. Окурмандардын саны 1939-жылдагы 53 миңден 1943-жылы 128 миңге

чейин, китептердин суткалык тиражы эки эсе көбөйгөн. Китепкана госпиталдарда лекцияларды, адабий окууларды уюштуруп, курулуштардагы жумушчуларды китептер менен камсыз кылып, тогуз стационардык жана он эки көчмө китепкана аркылуу жигердүү иштерди жүргүздү. Мындан тышкары, Кыргызстандын тургундары өлкөнүн бошотулган аймактарына жөнөтүү үчүн 63 миң китеп чогултушту.

Фрунзедеги Н.К.Крупская атындагы шаардык китепкана да согуш жылдарында маанилүү маданий борборго айланган. Анын кызматкерлери 78 көчмө окуу залын уюштуруп, 35 китеп көргөзмөсүн өткөрүп, ооруканалар жана жаңы имараттар үчүн 120 лекция окушту. Токмоктогу, Сокулук районундагы жана башка чөлкөмдөрдөгү китепканалар жигердүү иштеди. Клуб иштери оор шарттарда да улантылды: жаз, жай, күз айларында маданият кызматкерлери өз иштерин талаага, жайыттарга жылдырып, талаа шартында 283 «кызыл бурчтарды», «кызыл үйлөрдү» уюштурушкан. Бул борборлордо газета-журналдарды окуп гана чектелбестен, аскердик иш, санитария, агрономия боюнча сабактарды да өткөрүшчү. Фрунзе районунда коргоо жана айыл чарба боюнча 14 ийрим иштеп, аларда 730 колхозчу окуган.

Согуштун башталышында бир катар маданий-агартуу мекемелеринин имараттары максаттуу пайдаланылган эмес, бирок 1943 - жылдан тартып Кыргызстан КП(б) БК аларды кайтаруу жана толук кандуу ишти жандандыруу боюнча чараларды көрө баштаган. Ошондон тартып өздүк көркөм чыгармачылык жанданды. 1944-жылдын октябрь айында Кыргызстан КП(б) БК бюросу колхозчуларды, жумушчуларды, кызматчыларды жана алардын үй-бүлөлөрүн көркөм чыгармачылык ийримдерине тартуу жолу менен элдик чыгармачылыкты өнүктүрүүнү активдештирүү жөнүндө буйрук чыгарган. Таланттуу өз алдынча ырчыларды, обончуларды, дастанчыларды, сүрөтчүлөрдү табууга өзгөчө көңүл бурулду.

Маданият чөйрөсүнө жетекчиликти мындан ары жакшыртуу максатында 1945-жылдын июль айында Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Кеңешинин алдында маданий-агартуу мекемелери боюнча комитет түзүлүп, депутаттардын облустук, шаардык жана райондук кеңештеринин аткаруу комитеттеринин алдында атайын маданият бөлүмдөрү түзүлгөн. Бул чаралар маданият мекемелеринин, китепканалардын, клубдардын жана театрлардын иштерин жөнгө салууну күчөтүүгө, калкты идеялык-патриоттук тарбиялоодо алардын ролун кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Согуш жылдарында басма сөздү өнүктүрүүгө да бир катар өзгөртүүлөр кыргызилди. Мезгилдүү басмалардын көлөмү айласыздан кыскарды. «В

помощь учителю», «Коммунист», «Советское здравоохранение» журналдарын жана бир катар тираждуу гезиттерди чыгаруунун убактылуу токтоп туруусуна алып келди. Кагаздын жетишсиздигинен республикалык «Кызыл Кыргызстан» жана «Советская Киргизия» гезиттери азыраак жана кыскартылган форматта — жумасына үч жолу, ар бири эки-төрт тилке менен чыга баштады. «Ленинчил жаш» жана «Комсомолец Киргизии» комсомолдук басмалары партиялык башкы гезиттер менен убактылуу бириккен. 1943-жылы абал өзгөрө баштаган: 15-октябрдан тарта «Кызыл Кыргызстан» гезитинин тиражы 5000 нускага, «Советская Киргизия» 3000 нускага чейин көбөйүп, облустук гезиттер жумасына беш жолу чыга баштаган. 1945-жылы алардын тиражы 30 миң нускага жеткен, бул басма сөз тармагынын акырындык менен калыбына келе баштаганын көрсөткөн.

Согуш мезгилиндеги кабарчылар

Согуштун акырына карата басма сөз кайрадан калк арасында кеңири белгилүү боло баштады. 1944-жылдын 1-январына карата Ош облусунда жалпы тиражы 4050 нуска менен 17 райондук жана шаардык гезит, ошондой эле 4250 нуска менен облустук эки газета чыккан. Райондо 713 дубал гезит, анын ичинде колхоздордо 490, дээрлик колхоздун ар бир бригадасында «Аскердик баракча» чыгарылган. Колхоз гезиттеринин жана МТСтин дубал гезиттеринин редакторлору үчүн атайын семинарлар өткөрүлүп, анда согуш мезгилиндеги басма сөздүн ролу, материалдарды даярдоо, айылдык кабарчылар менен иштөө маселелери талкууланды. Бүтүндөй алганда,

кыргыздын мезгилдүү басылмалары калкты маалыматтык-идеологиялык жактан камсыз кылууда, патриоттук тарбиялоого салым кошууда, эмгекчилерди майданга жардам берүүгө мобилизациялоодо чоң роль ойногон.

Согуш жылдарында Кыргыз мамлекеттик типографиясы олуттуу кыйынчылыктарга дуушар болгон: техника, кагаз жана квалификациялуу кадрлар жетишкен эмес. Эгерде 1940-жылы 17 аталыштагы көркөм жана балдар адабияты басылып чыкса, 1941-жылы — 11, 1942-жылы — 4 китеп басылып чыккан, ал эми 1943-, 1945-, 1946-жылдары бир дагы китеп жарык көргөн эмес. Бирок, мындай чектөөлөргө карабастан кыргыз басмасы майдандагы кыргыз жоокерлеринин мекени менен рухий байланышын сактап, аларга китептерди жөнөтүп турган. 1942–1944-жылдары кыргыз тилиндеги жалпы тиражы 40 миң нуска менен 60 түрдүү аталыштагы китептер, анын ичинде «Кыргыз эли өз мекени үчүн күрөшөт» жыйнагы, «Жаш гвардия» адабий-көркөм жыйнагы, В.И.Лениндин өмүр баяны жана башка басылмалар майданга жөнөтүлгөн.

Полиграфия тармагындагы кризистен чыгуу үчүн Фрунзе шаарында 200 орундуу басмакана кызматкерлеринин кесиптик окуу жайы ачылды, ошондой эле терүүчүлөр менен басуучуларды кайра даярдоо курстары ачылды. Бул чаралар кадрлардын жетишсиздиги көйгөйүн жарым-жартылай чечүүгө, басмалар менен басмаканалардын ишин колдоого жардам берди.

Ошентип, бардык кыйынчылыктарга карабастан, Кыргызстандын маданий-агартуу тармагы согуш жылдарында өзүнүн функцияларын сактап гана тим болбостон, жаңы шарттарга ыңгайлашууга да жетишти. Мекенчилдикке тарбиялоодо, жоокердик маанайды колдоодо, коомду душманга каршы күрөшкө мобилизациялоодо китепканалар, клубдар, басма сөз жана элдик чыгармачылык чоң роль ойногон.

Согуш жылдарында коомдун бардык катмарын мобилизациялоо зарылдыгын түшүнгөн советтик жетекчилик динге каршы мурдагы катаал саясатын өзгөртүүгө аргасыз болду, бул исламга жана мусулман жамааттарына мамиленин өзгөрүшүнө алып келди. Совет мамлекетинин исламга карата саясаты олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду: өлкөгө коркунуч туудурган кырдаалда СССРдин жетекчилиги диний уюмдарды коомду консолидациялоонун маанилүү куралы катары карай баштады. Ислам түзүмдөрү, өзгөчө Мусулмандардын Борбордук Дин Башкармалыгы, фашизмге каршы күрөштү жигердүү колдоп, советтик жетекчилик үчүн күтүүсүз болгондой патриоттуулукту көрсөтүштү.

Согуштун алгачкы жылдарында мусулман жамааттары менен карым-катнаш чаржайыт болгон, бул алардын таасиринин бааланбаганы жана партизан жана мамлекеттик структураларда ислам аалымдарынын жоктугу менен түшүндүрүлдү. Бирок 1944-жылы кырдаал өзгөрдү: СССР Эл Комиссарлар Кеңешинин алдында Дин иштери боюнча Кеңеш түзүлүп, системалуу кызматташуунун башталышы болду. Бул чечим согуштун шарттарында калктын бардык катмарларын бириктирүү зарылчылыгы менен талап кылынган мамлекеттик-диний мамилелерди жөнгө салуу багытына туура келген.

Акыр-аягы, динге каршы багытты кайра карап чыгуу, советтик саясаттын ийкемдүүлүгү жана исламдын коомдук туруктуулуктун фактору катары таанылышы ички майданды чыңдоого жана мусулман дүйнөсүндөгү СССРдин аброюн көтөрүүгө өбөлгө түздү.

Жыйынтыкап айтканда, Улуу Ата Мекендик согуш Кыргызстандын социалдык-маданий кыртышын гана өзгөртпөстөн, анын мындан аркы өнүгүшүнүн катализатору болуп калды. Согуш билим берүүнүн жана илимдин улуттук системасынын чыңдалышына, адабияттын, искусствонун жана басма сөздүн жигердүү өнүгүшүнө, ошондой эле жаңы коомдук байланыштардын калыптанышына жана коомдук ролдордун өзгөрүшүнө өбөлгө түздү. Татаал шарттарга карабастан республика өзүнүн ыңгайлашууга, бүткүл союздук илимий жана маданий мейкиндикке интеграцияланууга, согуштан кийинки модернизациянын бекем негизин түзүүгө жөндөмдүүлүгүн көрсөттү.

VI. АДАМ ӨМҮРҮ МЕНЕН ЧЕНЕЛГЕН УЛУУ ЖЕҢИШ

Улуу Ата Мекендик согуш бүткүл совет эли үчүн болуп көрбөгөндөй биримдикти, кайраттуулукту жана жан аябастыкты талап кылган эң оор сыноо болуп калды. Бул жалпы элдик эрдикке улутуна жана социалдык абалына карабастан миллиондогон адамдар тартылды, айрымдары майданда салгылашып, башкалары оорукта эмгектенип, армияны азык-түлүк, ок-дары жана кийимдер менен камсыз кылып турушту. Согуш Кыргыз ССРинин демографиялык жана социалдык абалын түп-тамырынан бери өзгөрттү: республика башка региондордон мобилизацияланган, эвакуацияланган жана көчүрүлгөн адамдардын зор агымын кабыл алуу, аларды жайгаштыруу жана ыңгайлаштыруу күч-аракетти гана эмес, коомдун бардык ресурстарынан эбегейсиз чымырканууну да талап кылды.

Ар бир адамдын өмүрү жалпы Жеңиш менен байланышкан - аскердик кызмат, заводдордогу, цехтердеги, айыл-чарбадагы күжүрмөн эмгек же мекенинен алыста жүргөндөрдү колдоо. Бул сыноолор адамдардын эң жакшы сапаттарын көрсөттү — биримдик, бири-бирине жардам берүү, кыйынчылыктарды жеңүү жана жалпы максат үчүн иштөө. Бул бөлүмдө согуштук окуялар гана эмес, коомдогу жалпы кырсыктын алдында күчөгөн терең өзгөрүүлөр чагылдырылып, Жеңиштин адам өмүрү менен ченелери каралат.

Бул өзгөрүүлөрдүн негизги аспектилеринин бири демографиялык трансформация болду. Калктын чоң топторунун көчүрүлүшү этностор аралык байланыштардын күчөшүнө алып келди, бул социалдык адаптацияга, тилдик чөйрөгө жана күнүмдүк турмуштагы адаттарга таасир этти. Эркектердин көпчүлүгүн мобилизациялоо гендердик балансты өзгөрттү, бул аялдарды жана өспүрүмдөрдү эмгек ишмердүүлүгүнө жигердүү тартууну талап кылды. Бул жараян салттуу социалдык ролдордун өзгөрүшүн шарттады жана согуштан кийинки мезгилдеги алардын өнүгүүсүнө жол ачты. Демографиялык өзгөрүүлөрдөн тышкары, согуш билим берүү жана маданият чөйрөсүнө да таасир этти. Илимий жана маданий мекемелердин эвакуациясы жергиликтүү интеллигенциянын келген адистер менен өз ара иштешүүсүнө өбөлгө түзүп, билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтти жана искусство менен адабияттын өнүгүүсүнө түрткү берди. Эвакуацияланган калк, мамлекеттик жана өндүрүштүк түзүмдөрдүн иши, ошондой эле

мобилизациялоо даярдыгынын таасири орус тилинин билим берүү жана коомдук чөйрөдөгү ордун бекемдеди. Бул, өз кезегинде, республиканын тил чөйрөсүн өзгөрүүтө алып келди.

Согушка чейинки 1939- жана 1941-жылдары Кыргыз ССРинде калктын саны өсүп баратканы байкалган, бул ошол мезгилдеги социалдык жана экономикалык өзгөрүүлөр менен шартталган. Калктын сан жагынан өсүшү 1458,2 миңден 1615,8 миңге чейин жетип, 10,8% түздү, бул калк санынын туруктуу өсүп баратканын билдирет. Өзгөчө шаар калкынын саны бир топ өстү, ал 41,9%га көбөйдү, бул шаарлашуу жараянынын күчөгөндүгүн жана адамдардын жакшыраак жашоо жана эмгек шарттары бар шаарларга кетип жаткандыгын көрсөтөт. Ошондой эле, айыл калкынын өсүү ылдамдыгы аз болсо да, ал 3,7%ды түзгөн, көбөйүшү айыл чарбасындагы алгылыктуу өзгөрүүлөрдү жана айыл жериндеги жашоо шартынын жакшырганын ырастайт (төмөндөгү 1-таблицаны караңыз). Бул жараян инфраструктураны жана турмуш-тиричилик жактан тейлөөнү жакшыртууга гана эмес, ошондой эле калкты жалпы мобилизациялоого да көмөк көрсөткөн коллективдештирүүгө жана индустриялаштырууга багытталган социалисттик кайра түзүүлөрдүн натыйжасы болду.

Таблица 1.

1941-1946-жылдардагы Кыргыз ССРиндеги калктын санынын динамикасы: жалпы, шаардык жана айылдык калк

Жыл дар	Бардыгы		Шаардык		Айылдык	
	Жалпы калк- тын саны (миң)	Өткөн жылга салыштыр малуу өсүш (%)	Шаардык калктын саны (миң)	Өткөн жылга салыштыр малуу өсүш (%)	Айыл калкы- нын саны (миң).	Өткөн жылга салыш- тырмалуу өсүш (%)
1941	1615,8	100	383,8	100	1232	100
1942	1671,2	103,4	421,4	109,8	1249,8	101,4
1943	1487,1	88,9	455,4	108,1	1031,7	82,5
1944	1429,0	96,1	484,0	106,3	945,0	91,6
1945	1380,4	96,6	432,5	89,4	947,9	100,3
1946	1469,0	106,0	445,1	102,9	1023,9	108,0

1941-жылдын башында Кыргыз ССРинин калкы 1615,8 миң адамды түзүп, бул туруктуу демографиялык өсүүнү айкындаган. Ошол эле жылы табигый өсүш 383,8 миң адамга жетип, бул төрөлүүнүн жогорку көрсөткүчүн көрсөткөн. Сырттан көчүп келгендердин саны жогору болуп, ал да калк

санын көбөйүүсүнө өбөлгө түздү. Бирок Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы бул жараянды үзгүлтүккө учуратып, кырдаалдын кескин начарлашына алып келди.

1942-жылдын 1-январына карата, согуштун оор шарттарына карабастан, калк саны 1670,9 миң адамга жетти. Калктын 438,8 кишиге көбөйүшү табигый өсүш аркылуу жетишилди. Бирок шаарлардагы абал начарлап кеткендигин белгилей кетүү керек – шаар калкы 729 кишиге азайган, бул өлүм-житимдин жогорулашынан келип чыкты. Кыргызстан ооруктагы алыс аймак болгондуктан, СССРдин батыш бөлүгүнөн эвакуациялангандардын эсебинен калктын механикалык өсүшү сакталып турган. Согушка чейинки жылдары башталган демографиялык жараян согуш башталгандан жарым жылдан кийин, 1942-жылдын башына карата шаарлардагы терс көрсөткүчтөргө жана согуш кыйынчылыктарына карабастан, калктын табигый өсүшү менен мүнөздөлгөн.

1942-жылдын 1-январынан 1943-жылдын 1-январына чейин Кыргыз ССРинин демографиялык абалы Улуу Ата Мекендик согуштун оор шарттарынан улам олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. 1943-жылдын башында калктын саны 1483,6 миң кишиге чейин кыскарган, бул 1942-жылдын башына салыштырмалуу 185,3 миң адамга аз эле. Мындай төмөндөө биринчи кезекте өлүмдүн кескин өсүшү менен шартталган, бул калк санынын табигый түрдө кыскарганын көрсөтөт (1166 кишиге азайган). Өлүмдүн жогорулашы жашоо шарттарынын начарлашына, азык-түлүк жана медициналык жардамдын жетишсиздигине, ошондой эле согуштун кесепеттеринен улам болду. Ошол эле учурда калктын механикалык өсүшү төмөндөгөн жок, ал 1942-жылы 1269,9 кишини түзгөн, бирок анын 3060ка чейин азайышы майдандагы кырдаалдын өзгөрүшүнөн жана жабыр тарткан аймактардан эвакуациялоонун азайгандыгынан улам миграциялык агымдын басаңдагандыгын көрсөтөт.

1943-жылдын 1-январынан 1944-жылдын 1-январына чейин Кыргыз ССРинде демографиялык абалдын начарлашы Улуу Ата Мекендик согуштун үчүнчү жылынын оор шарттарын чагылдырган. 1944-жылдын башталышында калктын саны 1429 миң адамды түзүп, бул 1943-жылдын башындагы 1483,6 миң кишиге салыштырганда азайган. Табигый өсүш артка кетти, т.а. ал - 1166ны түздү, бул аймактагы өлүмдүн жогорку деңгээлин көрсөтүп турат, бул кырдаал, сыягы, ресурстардын жетишсиздигинен, медициналык жардамдын начарлашынан жана жалпы согуштук шарттардан келип чыкса керек. Бул калкты колдоо үчүн олуттуу кыйынчылык жараткан. Калктын механикалык өсүшү да терс мүнөзгө ээ болду, б.а. ал 1263кө азайды, бул миграциялык агымдын басаңдаганын көрсөтөт. Абал мобилизациянын

жогорулашы, эмгекке жарамдуу калктын жоготууга учурашы жана кайра эвакуациялоо менен татаалдашты, анткени бошотулган аймактарга эвакуацияланган адамдар кайра кете баштады. Кыргызстанга мигранттар агымы кескин азайып, бул региондун жаңы шарттарга ыңгайлашуусун талап кылды. Калктын жалпы саны 54,6 миң адамга азайып, согуштун оор кесепеттерин чагылдырып, өлүмдүн көптүгү жана миграциялык жоготуулар демографиялык түзүмгө терс таасирин тийгизип, кырдаалды турукташтыруу жана жашоо шарттарын жакшыртуу үчүн чараларды көрүүнү талап кылды.

1944-жылдын 1-январынан 1945-жылдын 1-январына чейин Кыргыз ССРинин демографиялык абалы узакка созулган согуштун кесепеттерин жана аймактагы өткөөл процесстерди чагылдырган олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. 1945-жылдын башында калктын саны 1380,4 миң адамды түзгөн, бул өткөн жылы байкалган татаал динамиканын натыйжасы болду.

1944-жылы табигый өсүш артка кетип, 2742ге аз болду, бул өлүмдүн кескин өсүшүн жана төрөлүүнүн кескин төмөндөшүн көрсөтүп турат. Азаюу тенденциясы согуштук аракеттердин уланышынын, азык-түлүктүн жана ресурстардын жетишсиздигинин, социалдык абалдын начарлашынын кесепети болгон. 1944-жылы калк санынын азайышы эң жогорку деңгээлге жетип, бул калкты негизги жашоо ресурстары менен камсыз кылууда олуттуу көйгөйлөр бар экенин көрсөткөн. Механикалык өсүү дагы азайып, -1263 түзгөн. Бул өзгөрүү калкты кайра эвакуациялоо, бошотулган аймактарга адамдардын кайтып келиши жана Кыргыз ССРине миграция агымдарынын азайышы менен байланышкан болушу мүмкүн. Башка аймактардан эвакуацияланган адамдардын санынын азайышы жана жашоо шарттарынын начарлашы бул көрүнүшкө себеп болгон. Жалпы калк саны 146,9 миң адамга кыскарып, 1941-жылга салыштырмалуу 9,1% азайган.

Согуш жылдарында Кыргыз ССРинин калкынын динамикасынын өзгөрүшүнө таасир эткен негизги фактор 360 миңден ашык жарандын мобилизацияланышы болду, алардын ичинен орду толгус жоготуулар 120 миңден ашкан. Бул жоготуулар республиканын демографиялык түзүмүнө чоң таасир тийгизип, анын социалдык чөйрөсүнүн турпатын өзгөрттү. Орду толгус жоготууларды талдоо учурдагы калкты каттоо өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат, анткени калк улуттар боюнча катталган эмес. Орду толгус жоготууларды талдоо калктын улуту боюнча эсепке алынбаган учурдагы калкты каттоонун өзгөчөлүгүн эске алууну талап кылат; бул жагынан эскерүү китеби баалуу булак; ушул жана башка тиешелүү булактардын негизинде изилдөөчүлөр республикадан мобилизацияланып

каза болгон жоокерлердин саны боюнча маалыматтарды түзө алышты, бул жоготуулардын масштабын объективдүү түшүнүүгө жакындашты.

Таблица. 2

Кыргыз ССРинин кайтарылгыс жоготууларынын улуттук курамы тууралуу маалымат

Улуту	1939-жыл- дагы эл каттоо боюнча калк-тын саны	Калк- тын жалпы саны- нын үлүшү (%)	Согуш учурун- дагы жоготуу- лар (1941-1945) 1939-жылдагы жалпы жого- туулардын % катары	Кайта- рылгыс жого- туулар (адам)	Жалпы курман болгон- дордун үлүшү (%)
Кыргыздар	754 323	51,73	7,2	54 297	35,21
Орустар	302 916	20,77	11,5	34 836	22,59
Украиндер	137 299	9,42	5,76	7 906	5,13
Өзбектер	151 551	10,39	4,85	7 332	4,76
Татарлар	20 017	1,37	5,67	1 135	0,72
Еврейлер	1 895	0,13	58,36	1 106	0,71
Таджиктер	10 670	0,73	4,62	493	0,32
Дунгандар	5 921	0,41	4,59	272	0,17
Казактар	23 925	1,64	1,04	248	0,16
Уйгурлар	9 412	0,65	2,37	223	0,15
Белорустар	1 520	0,10	8,68	132	0,09
Немистер	11 741	0,81	0,66	77	0,05
Калмыктар	2 965	0,20	2,26	67	0,04
Азербайд- жандар	7 724	0,53	0,8	62	0,04
Башкирлер	870	0,06	6,78	59	0,04
Балкарлар	12	0,0008	—	51	0,03
Башка улуттар	15 452	1,06	2,07	320	0,21
Кошумча жоготуулар (жаңыртыл- ган маалы- маттар боюнча)	—	—	—	45 593	29,57
Бардыгы	1 458 213	100,0%	10,58%	154 209	100,0%

Буга чейин жарыяланган маалыматтарды колдонуу менен жоготуулардын абсолюттук жана салыштырмалуу сандарын чагылдырган таблица түзүлдү, ага алардын согушка чейинки калктын санына (1939-ж.) катышы жана бардык өлгөндөрдүн арасындагы ар бир этностук топтун салыштырма салмагы кошулду (2-таблицаны караңыз) .

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин калкынын орду толгус жоготууларынын орточо деңгээли 1939-жылы калктын 10,58%ын түзгөн, бирок бул көрсөткүч айрым улуттар арасында бир кыйла айырмаланган. Орустар салыштырмалуу эң чоң жоготууларга учурашкан (11,5%), бул алардын жогорку мобилизациясы жана аскердик операцияларга жигердүү катышуусу менен түшүндүрүлөт. Олуттуу жоготуулар белорустар (8,68%), башкырлар (6,78%) жана татарлар (5,67%) арасында да катталды, бул СССР масштабында бул элдердин массалык мобилизациясынын жалпы тенденциясын чагылдырат. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында кыргыздардын орду толгус жоготуулары 1939-жылдын каттоосу боюнча калктын жалпы санынын 7,2% ын түздү, ал эми жалпы өлгөндөрдүн саны (160 миңден ашык) арасында кыргыздар 35,21% ды түздү. Мындай жоготуулардын деңгээли бир катар факторлор менен, анын ичинде республикадагы мобилизациялык саясаттын өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. 1939-жылга чейин кыргыз элинин аскердик даярдыгы чектелүү болгон, анткени улуттук республикаларда аскердик курулуш жаңыдан өнүгө баштаган. Бул мезгилде аскердик комиссариаттар түзүлүп, Жумушчу-дыйкан Кызыл Армиясына алгачкы кабыл алуулар аз масштабда жүргүзүлгөн. 1939-жылы жалпыга бирдей аскердик милдет жөнүндө мыйзам кабыл алынгандан кийин аскерге чакыруу милдеттүү болуп калган, бирок кыргыздардын бир топ бөлүгү согуштук бөлүктөргө эмес, эмгек батальондоруна жөнөтүлгөн. Аскерге чакырылган кыргыздардын кээ бирлери алдын ала аскердик даярдыктан өтүшкөн эмес, бул да алардын согуштук аракеттерге катышуусун чектеген. Мындай бөлүштүрүүнүн дагы бир себеби орус тилин билбегендиктен, аларды даярдоодо жана аскер бөлүктөрүнө кошууда кыйынчылык жараткан. Анын ордуна мобилизацияланган кыргыздардын көпчүлүгү ооруктагы жумуштарга, анын ичинде эмгек армиясына жөнөтүлдү. 1941-жылдын июнунан 1944-жылдын 1-сентябрына чейин Кыргыз ССРинен эмгек армиясынын алкагында 58 419 адам өнөр жайына жиберилген. Бул республика майдандык мобилизациядан тышкары, аскердик экономиканы камсыздоого салым кошуп, кыргыз элинин арасында согуштук жоготуулардын структурасына да таасир эткенин

тастыктайт. Ошол эле учурда, каза болгондордун этностук курамы көрсөткөндөй, эң чоң жоготуулар кыргыздарга (35,21%), орус жарандарга (22,59%), украиндерге (5,13%) жана өзбектерге (4,76%) тиешелүү эле. Башка улуттардын үлүшү 0,03%дан (балкарлар) 0,72%га (татарлар) чейин болгон. Улуту тактоону талап кылган кошумча жоготуулар 45 593 адам, же жоготуулардын 29,57% ын түзөт; жалпысынан Кыргызстандан мобилизациялангандардын арасында согушта курман болгондордун аты-жөнүн тактоо бүгүнкү күндө да уланууда. Акыркы маалыматтар боюнча, 1941-1945-жылдары 363 144 кыргызстандык майданга аттанып, алардын 158 247си согуш талаасынан кайтпай калган – 63 миң 508 адам согушта курман болсо, 85 829у дайынсыз жоголгон, 8 миң 910 адам жараат жана оорудан каза болгон. Москва үчүн салгылашта 1147, Ржевдин алдында 4229, Сталинград үчүн салгылашта 2221, Ленинградды коргоодо 4207, Курск догоосунда 2283 кыргызстандык курман болгон. Кыргызстанда 75 Советтер Союзунун Баатыры бар, 34 киши Даңк орденинин толук ээлери. Ошого карабастан, жоготуулар боюнча маалыматтар Улуу Ата Мекендик согуштун натыйжасында Кыргыз ССРинин калкынын улуттук составынын өзгөрүүлөрүнүн жалпы тенденцияларын чагылдырат. Согуш республиканын бардык этностук топторуна таасирин тийгизди, бирок жоготуулардын масштабы жана алардын салыштырмалуу баалуулугу мобилизациялык саясаттын өзгөчөлүгүн да, калктын жер которуусу менен байланышкан демографиялык жылыштардын таасирин да аныктоого мүмкүндүк берет.

Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги Кыргыз ССРиндеги демографиялык абал 1941-жылдан 1945-жылга чейинки мезгилдеги калктын табигый кыймылы жөнүндөгү маалыматтар менен ачык-айкын чагылдырылган (3-таблицаны караңыз). Согуш башталганга чейин республикада төрөлүү деңгээли салыштырмалуу жогору болгон, бирок согуштун башталышы менен бул көрсөткүч кескин төмөндөдү. 1941-жылы Кыргыз ССРинде 46 885 адам төрөлсө, 1942-жылы төрөлгөндөрдүн саны 36 821ге чейин азайган. Ал эми 1943-жылы төрөлүү эң төмөнкү чекке жетип, болгону 18 935 ымыркай жарык дүйнөгө келген. Мындай кескин төмөндөө бир катар факторлор менен шартталган: эркектердин бир кыйла бөлүгүнүн майданга мобилизацияланышы, социалдык-экономикалык шарттардын начарлашы жана калктын көбөйүү жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизген ресурстардын жетишсиздиги. Айрыкча 1941-1944-жылдардын аралыгында өлүмдүн көбөйүшү да кооптуу көрсөткүч болгон. 1941-жылы 27 454 адам каза болсо, 1942-жылы өлгөндөрдүн саны эң жогорку чекке жетип, 25 702 адамды

түздү. Бул өсүштүн негизги себептери катары майдандагы жоготуулар гана эмес, ооруктагы жашоо шарттарынын начарлашы, азык-түлүк, медициналык каражаттардын тартыштыгы жана эпидемиялар эсептелет. 1943- жана 1944-жылдары өлүм-житимдин деңгээли жогору бойдон калган — тиешелүүлүгүнө жараша 17 041 жана 17 873 адам каза болгон. Бул көрсөткүчтөр республикадагы оор абалды чагылдырат.

Таблица 3.

**Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин
калкынын табигый кыймылы.**

Жыл- дар	Төрөлгөндөр			Каза болгондор			1 жашка чыга электе каза болгондордун өлүм деңгээли (%)				
							1 жашка чейин		ш/ пос.	а/ кыш.	Жал- пы
	ш/ пос.	а/ кыш.	жалпы	ш/ пос.	ш/ кыш.	жалпы	1 жашка чейин				
1941	10876	36009	46885	6728	20726	27454	7052	15	62	58	59
1942	8287	28534	36821	9016	16686	25702	5372	14,6	109	58	70
1943	5062	13873	18935	6228	10813	17041	1471	7,8	123	78	90
1944	4092	9776	13868	6834	11039	17873	809	0,6	167	113	129
1945	6400	14467	20867	3801	10181	13982	491	2,4	59	70	67
1941- 1945	34717	102659	137376	32607	69445	102052	15195	11,1	94	68	74

1941–1945-жылдар аралыгында Кыргыз ССРиндеги шаардык жана айылдык калктын демографиялык абалы Улуу Ата Мекендик согуштун оор кесепеттерин чагылдырган айырмачылыктар менен мүнөздөлдү. 1941-жылы өлүмдүн деңгээли шаарларда 62%ды, айылдарда 58%ды түзгөн. Бул көрсөткүчтөр согуштун башталышында оор турмуш шарты шаардык жана айылдык калкты бирдей каптаганын көрсөтөт. Бирок шаарларда өлүмдүн деңгээли жогору болгон, муну тамак-аштын жана медициналык жардамдын жетишсиздиги, өзгөчө эвакуациялангандардын агымын эске алуу менен түшүндүрүүгө болот. 1942-жылы шаарларда өлүмдүн көрсөткүчү 109%га чейин жетип, бир кыйла өскөн, ал эми айылдарда 58% дан ашкан жок. Бул шаар тургундарына ресурстардын жетишсиздиги өтө зор болгонун көрсөтөт. Ошол эле учурда, айыл тургундары көмөкчү чарба аркылуу өз муктаждыктарын бир аз камсыздай алышкан. 1943-жылы да шаарларда өлүм

деңгээли өсүшүн улантып, 123%га жетсе, айыл жеринде 78%ды түзгөн. Шаарларда өлгөндөрдүн көбөйүшү жашоо шартынын начарлашы жана медициналык мекемелерге түшкөн жүктүн ашыкча оордугу менен байланыштуу.

Айыл тургундары өз ресурстарына ээ болгондуктан, кыйынчылыктарды жеңилерээк жеңип чыга алышкан. 1944-жыл эң жогорку көрсөткүчтөр менен мүнөздөлөт: шаарларда өлүм деңгээли 167%ды, айылдарда 113%ды түзгөн. Өлүмдүн жогору болушу айылда да, шаарда да азык-түлүк менен камсыздоонун начарлашына байланыштуу, бирок шаарларда абал өзгөчө оор болгон.

1945-жылы өлүм шаарларда 59%га, айылдарда 70%га төмөндөйт, бул айрым ресурстардын калыбына келишин жана медициналык тейлөөнүн жакшырышын көрсөтүшү мүмкүн, бирок көрсөткүчтөр дагы деле жогору бойдон калган. 1946-жылдын башында бул көрсөткүч шаарларда 94%, ал эми айылдарда 68% болгон. Өлүм деңгээлинин бир аз төмөндөөсүнө карабастан, ал шаар калкынын арасында дагы деле жогору эле, бул согуштун шаарларга тийгизген олуттуу таасирин жана турмуш шарттарын, саламаттыкты сактоо системасын жакшыртуу боюнча кошумча чаралардын зарылдыгын айкын көрсөтөт.

1941-1945-жылдардагы бир жашка чейинки балдардын төрөлүшү менен өлүмүнүн катышын талдоо демографиялык кырдаалга согуштун таасирин чагылдырган олуттуу өзгөрүүлөрдү көрсөтөт. 1941-жылы ымыркайлардын өлүм деңгээли 15%ды түзгөн. Ымыркайлардын арасында өлүмдүн жогору болушу согуштун башталышы менен ого бетер оорлогон жашоо шарттарынын кесепетин көрсөтөт. 1942-жылы бул көрсөткүч бир аз төмөндөп, 14,6% ды түзгөн. Бул саламаттыкты сактоо тармагында белгилүү бир аракеттер жасалганын көрсөтөт, бирок өлүм деңгээли дагы эле өтө кооптуу бойдон калган. Кырдаал 1943-жылы кескин өзгөрдү: ымыркайлардын өлүмү 7,8% га төмөндөдү. 1944-жылы абал дагы жакшырды – өлүм 0,6% га азайды. Мындай төмөндөө саламаттыкты сактоонун жакшырышына жана жашоонун жагымдуу шарттарына байланыштуу болушу мүмкүн, бул айыл жергесине салыштырмалуу медициналык инфраструктурасы жакшы өнүккөн шаарларда өзгөчө байкалат. Бул жакшы тенденция саламаттык сактоо системасынын жана жашоо шарттын калыбына келе баштаганын билдирет.

Бирок 1945-жылы кырдаал кескин начарлайт – ымыркайлардын өлүмү кайрадан көбөйөт жана 2,4% га жетет. Бул согуштан кийинки мезгилдеги

ресурстардын, азык-түлүктүн жетишпегендиги, санитардык-гигиеналык шарттардын начарлашы менен байланыштуу болушу мүмкүн. 1941-1945-жылдар аралыгында ымыркайлардын өлүмүнүн жалпы көрсөткүчү 11,1% ды түзгөн. Бул согуштун жаңы төрөлгөн балдардын ден соолугуна тийгизген олуттуу кесепеттерин тастыктайт, айрыкча айыл жеринде медициналык жактан тейлөө жетишсиз абалда эле.

Балдардын саламаттыгын сактоо системасын жакшыртууга багытталган мамлекеттик чаралар балдардын өлүмүн азайтууга жардам берди. 1943-жылы бул көрсөткүч 1942-жылга салыштырмалуу дээрлик эки эсеге төмөндөгөн, бул Кыргыз ССРинин ЭКК, МКК жана СССРдин Саламаттыкты сактоо эл комиссариатынын токтомдорунун аткарылышын катуу көзөмөлдөөнүн аркасында мүмкүн болду. Айыл жерлеринде балдар өлүмүнүн деңгээли 11,4% дан 6,25% га чейин, шаар жерлеринде – 22,8% дан 12,3% га чейин, калган шаарларда – 23,9% дан 11,88% га чейин төмөндөгөн. Бирок облустук борборлордо төмөндөө анча байкалган жок - 21,4% дан 18,7% га чейин. Жалал – Абад облусунда бул көрсөткүч 27,0% ды, Ош облусунда 9,68% ды түздү, бул медициналык кызматты уюштурууда сакталып жаткан кыйынчылыктар жөнүндө күбөлөндүрөт. Балдар ооруканаларында кошумча орундарды түзүү скарлатина оорусун 20% га, дизентерияны 67,9% га, көк жөтөлдү 60% га кыскартууга мүмкүндүк берди. Бирок, медициналык кадрлардын жана медикаменттердин жетишсиздиги олуттуу көйгөй бойдон калды, анткени негизги ресурстар майдандын муктаждыктарына багытталган эле.

Ошентип, согуш мезгилинде төрөлгөн жана каза болгон бир жашка чейинки балдардын катышындагы айырмачылыктар шаардык калктын медициналык жардамдан пайдаланууга мүмкүнчүлүгүнүн кенендигинин натыйжасында ымыркайлардын өлүмүнүн деңгээли төмөн болгонун көрсөтүп турат. Айыл жерлери, тескерисинче, ресурстардын жана медициналык жардамдын жетишсиздигинен өлүмдүн деңгээли жогору болгон. Бул маалыматтар, айрыкча, согуштан кийинки мезгилде, жашоо шарттарын жана саламаттыкты сактоону жакшыртуу үчүн тынымсыз аракеттердин зарылдыгын баса белгилейт.

1941-1946-жылдары Кыргыз ССРинин калкынын санынын динамикасын талдоо Улуу Ата Мекендик согуштун шарттарында калктын табигый жана механикалык өсүшүнүн өз ара аракети кандайча олуттуу өзгөргөнүн көрсөтүп турат. Согуштун башталышында калктын жалпы өсүшү негизинен механикалык жол менен (башка жактан ооп келгендердин эсебинен) камсыз

болгон. Механикалык өсүштүн жогорку көрсөткүчтөрү СССРдин башка региондорунан калкты эвакуациялоо жана согуш аракеттерине байланыштуу адамдардын массалык жер которуусу менен шартталган.

1943-жылдын 1-январына карата Кыргыз ССРине 150 838 адам эвакуацияланган, алардын 44 885ин 16 жашка чейинки балдар түзгөн. Республика СССРдин батыш облустарынан миңдеген жетимдерди жана балдар үйлөрүнүн тарбиялануучуларын кабыл алды, бул аларды жайгаштыруу, эң зарыл болгон каражаттар менен камсыздоо жана медициналык тейлөөнү уюштуруу маселелерин тез арада чечүүнү талап кылды. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРинин балдар үйлөрүндө эвакуацияланган балдарды күтүүгө чыгымдарды талдоо жашы жете элек балдардын негизги турмуштук керектөөлөрүн канааттандырууга жана жаңы шарттарга көнүктүрүүгө багытталган финансылык чыгымдардын масштабын баалоого мүмкүндүк берет. Архивдик маалыматтарга ылайык, балдарды жөнөтүүгө жалпы чыгымдар, анын ичинде санитардык тазалоо, ташуу, жолдо тамактануу, ошондой эле аларды жайгаштырууга кеткен чыгымдар 112,2 миң сомду түзгөн. Жолдун узактыгы ар кандай болгон: Фрунзе облусуна жиберилген балдар үчүн жолдо тамактанууга каражат эки күнгө бөлүнгөн, ал эми Ысык-Көл облусу үчүн бул мезгил беш күндү түзгөн. Бул эвакуациялангандарды жайгаштыруучу аймактардын айырмачылыктарын жана транспорттук каттамдардын татаалдыгын көрсөтөт. Чыгымдардын негизин төрт айдын ичинде балдар үйлөрүндө балдарды кармоого кеткен чыгымдар түзгөн. Ал 922,5 миң сом болгон, ага кызматкерлердин эмгек акысы, тарбиялануучулардын тамактануусу жана башка зарыл муктаждыктар да кирет. Балдар мекемелерин материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу да каржылоонун маанилүү багыты болуп калды: бул максатта инвентарларды жана төшөнчүлөрдү — керебеттерди, жууркандарды, матрацтарды, шейшептерди жана сүлгүлөрдү сатып алууга 276,7 миң сом бөлүндү. Маанилүү сумма балдарды кийим-кече менен камсыз кылууга багытталган, бул согуш шартында биринчи орунда турган. Кышкы сырт кийим, жылуу пальто, ич кийим, байпак, бут кийим жана фуражкаларды сатып алууга 399,8 миң сом бөлүнгөн. 12-берене боюнча бардык чыгымдар 738 миң сомду түзгөн, ал эми эвакуацияланган балдарды кармоого багытталган каржылоонун жалпы көлөмү 1 772,7 миң сомго жетти.

Бул маалыматтар согуш мезгилиндеги кыйынчылыктарга жана ресурстардын чектелгендигине карабастан, мамлекет эвакуацияланган балдарды турак-жай, тамак-аш, медициналык жардам жана зарыл нерселер

менен камсыз кылуу боюнча олуттуу аракеттерди жасаганын көрсөтүп турат. Мындай чаралардын маанилүүлүгү Кыргыз ССРиндеги балдар үйлөрү убактылуу баш калкалоочу жай гана болбостон, согуштун кесепетинен балдардын көнүмүш жашоо-турмушунун бузулушунун кесепеттерин азайтууга мүмкүндүк берген социалдык адаптация мейкиндиги болуп калгандыгы менен баса белгиленет.

Согуш мезгилинде калкты, өзгөчө балдарды жылуу кийим жана бут кийим менен камсыз кылуу олуттуу көйгөй болгон. Документ, айрыкча, жашоо шарты эң оор болгон майданга жакын аймактарда керектүү товарлардын жетишсиздигин көрсөтөт. Маалыматка ылайык, Аскердик соода тигүү буюмдары боюнча керектөөлөрдү 10% га, трикотажага 50% га жана бут кийимге 20% га гана канааттандыра алган, бул аскер кызматчыларынын үй-бүлөлөрүн, айрыкча окуу жылын баштоо алдында турган мектеп окуучуларын толук кандуу камсыздоого мүмкүндүк берген эмес. Буга байланыштуу тигүү, трикотаж, байпак жана бут кийим сатып алуу үчүн республикалык резервден 225 миң сом суммасында кошумча каражат бөлүү өтүнүчү демилгеленген. Бул согуш мезгилинде эң зарыл болгон товарларды бөлүштүрүүдөгү системалуу кыйынчылыктарды, ошондой эле аскер кызматчыларынын балдары сыяктуу калктын аялуу категорияларын колдоо боюнча шашылыш чаралардын зарылдыгын баса белгилейт. Жергиликтүү бийликтин олуттуу аракеттерине карабастан, инфраструктура балдардын мындай агымына даяр эмес болчу, бул аларды багуу шарттарынын начарлашына алып келди. Бир катар балдар мекемелеринде ашкана, санитардык жайлар, балдарга эмерек жана кийим-кече жетишсиз болгон. Азык-түлүк көйгөйлөрү камсыздоонун үзгүлтүккө учурашы менен оорлошуп, дары-дармектердин жана медайымдардын жетишсиздиги жугуштуу оорулар менен күрөшүүнү татаалдаштырды. Карточка системасын киргизүү жана атайын ашканаларды ачуу чала тоюу көйгөйүн жарым-жартылай чечүүгө мүмкүндүк берди, бирок кырдаалды 1943-жылы гана турукташтырууга мүмкүн болду, эвакуациялангандардын арасында балдар өлүмүнүн деңгээли төмөндөй баштады. Эмгек жамааттарынын, колхоздордун жана комсомол уюмдарынын камкордук жардамы эвакуацияланган балдарды колдоонун маанилүү фактору болуп калды. Жамааттык чарбалар балдар үйлөрүн азык-түлүк менен камсыз кылышкан, ал эми аскер үй-бүлөлөрү жетимдерди тарбиялоого алышкан.

Согуш аяктагандан кийин балдарды кайра эвакуациялоонун татаал жараяны башталды. Көптөгөн тарбиялануучулардын документтеринин

жоктугу, үй-бүлөлүк байланыштардын үзүлүшү жана туугандарын табуу кыйынчылыгы бир кыйла уюштуруучулук иштерди талап кылды. 1942-жылы Кыргыз ССРинин Эл комиссарлар Кеңеши эвакуацияланган жана көчүрүлгөн жарандардын даректерин издөө үчүн жооптуу адамдарды дайындаган. Тактап айтканда, каттоочуларды кармоого кеткен чыгымдар бекитилип, ошондой эле Жалал-Абад, Ош жана Ысык-Көл облустарында эвакуациялангандарды жана көчүрүлүп келингендерди жайгаштыруу боюнча өкүлдөр дайындалды. 1945-жылдын мартына карата бул аракеттер туугандарын издөө боюнча атайын бюролорду түзүүгө алып келди, бул, мисалы, 52 балдар үйүн Украинага кайра жөнөтүүгө мүмкүндүк берди. Ошентип, 1942-жылдан тартып эвакуациялангандардын туугандарын издөө боюнча жигердүү иш башталды, ал 1945-жылга карата уюшкандык менен жана такай жүргүзүлүп турган иш болуп калды.

Таблица 4

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы Кыргызстандагы эвакуацияланган жана кайра эвакуацияланган калктын саны

Жылдар	Эвакуация лангандар	Кайра эвакуациялангандар	Республика да бардыгы
1941	105 982		105 982
1942	44 856	36 438	150 838
1943		43 781	1 144
1944		35 619	70 619
1945			35 000

Калкты Кыргызстанга эвакуациялоону шарттуу түрдө эки этапка бөлүүгө болот: Биринчиси – согуштун башталышындагы өлкөнүн батыш райондорунан эвакуация болгондор, экинчиси – фашисттердин өлкөнүн түштүк аймактарындагы майданга кириши менен башталган эвакуацияда келгендер (таблицаны караңыз.4). Эвакуациялангандардын негизги бөлүгү (70,3% же 105 982) 1941-жылы келген, ал эми 1942-жылы 44 856 адам келген. Эсепке алуунун маалыматтары боюнча, көрсөтүлгөн мезгилде республикада 114,4 миң эвакуацияланган адам болгон. 1942-жылы 36 438 адам кайра эвакуацияланган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстанда эвакуациялангандардын бөлүштүрүлүшүн талдоо көрсөткөндөй, келгендердин жалпы санынын 63,7% ы шаарларга жайгаштырылган.

Согуштун биринчи жылында шаарларда, өзгөчө Жалал-Абад облусунда эвакуациялангандардын салыштырма салмагы жогору болгон, ал жерде

1941-жылы эвакуациялангандардын 59,82%ы жайгаштырылган. 1942-жылы бул көрсөткүч 40,5% га чейин төмөндөгөн, муну калктын мындай чоң агымы үчүн инфраструктуранын жана турак жай шарттарынын жетишсиз даярдыгы менен түшүндүрсө болот. Мындай динамика башка чөлкөмдөрдө да белгиленген: Ысык-Көл облусунда эвакуациялангандардын шаарларга жайгаштырылгандардын үлүшү 1941-жылы 71,9% ды түзгөн, ал эми 1942-жылы 25% га чейин кыскарган. Ош облусунда 1941-жылы шаарларга жайгаштырылгандардын саны 81,5% ды түзгөн, бирок кийинки жылы 33,7% га чейин төмөндөгөн. Тянь — Шань облусунда бул көрсөткүч 60,3% дан 9,2% га чейин, ал эми Фрунзе облусунда 60,9% дан 34% га чейин төмөндөгөн. Эвакуациялангандардын бир кыйласын кабыл алган Фрунзе шаарында да төмөндөө байкалган: келгендер 1941-жылы 35,8%ды, ал эми 1942-жылы 32,9%ды түзгөн. Буга карабастан, Фрунзеге эвакуациялангандардын саны башка аймактарга салыштырмалуу абсолюттук мааниде алда канча жогору болгон. Согуштун экинчи жылында шаарларда эвакуациялангандардын салыштырма салмагынын төмөндөшү инфраструктуранын жана турак жайдын чектелгендигине байланыштуу болгон, бул ошол кездеги социалдык-экономикалык шарттарды терең талдоо зарылдыгын баса белгилейт.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРи аймактын экономикалык жана маданий турмушуна олуттуу таасирин тийгизип, өнөр жай жана илимий объектилерди эвакуациялоонун маанилүү борборуна айланган. Республикага 66 завод жана фабрика эвакуацияланган: 1941-жылы 28 жана 1942-жылы 38, бул Украинанын, Россиянын жана Беларуссиянын оккупацияланган аймактарынан өндүрүштү көчүрүү зарылдыгын тастыктайт. Эвакуация процесси коргонуу ишканаларына гана эмес, ошондой эле олуттуу илимий базага, анын ичинде 12 жогорку окуу жайына жана СССР Илимдер Академиясынын институттарына таасирин тийгизди. Мындан тышкары, театрлар жана окуу жайлары эвакуацияланып, оор мезгилде маданий жана билим берүү процесстерин сактап калууга мүмкүндүк берди.

Эвакуацияланган ишканалар, ошондой эле билим берүү, илимий жана маданий мекемелер республиканын экономикасын чыңдап, Кыргыз ССРинин социалдык-маданий көрүнүшүн өзгөртүү менен анын билим берүү жана илимий потенциалын өнүктүрүүгө өбөлгө түздү. Алар согуштан кийинки өлкөнүн калыбына келишине узак мөөнөттүү таасирин тийгизген. Ошентип, эвакуация өнөр жай, маданият жана билим берүү секторлорунун

туруктуулугун камсыз кылууда маанилүү этап болуп калды, бул Кыргызстанга согуштан кийинки мезгилде Советтер Союзун калыбына келтирүүнүн жалпы стратегиясында маанилүү орунду ээлөөгө мүмкүндүк берди.

Таблица№ 5.

Кыргыз ССРинде депортацияланган элдердин саны жана аймактар боюнча жайгашуусу

Аймактар	Бардыгы	Ингуш жана чечендер	Карачайлар	Балкарлар	Грузия ССРинен
Фрунзе	49093	25379	16535	5400	1779
Ош	40113	29182		5896	5035
Джалал-Абад.	28258	24447		2031	1780
Талас	17113	8882	6214		2017
Ыссык – Көл	2721			2721	
Баары	137298	87890	22749	16048	10611
Өлдү на1/1-46	33263	26 897	3219	2085	1062
Баары 1/11946	104035	60993	19530	13963	9549

Жалпысынан аймакта 137298 депортациялангандар жайгаштырылган, алардын ичинен эң көбү чечендер жана ингуштар (87890 адам) болгон. Карачайлардын (22749) жана балкарлардын (16048) саны да бир топ болуп, депортацияланган топтордун ар түрдүүлүгүн баса көрсөтүп турат. Аймактар боюнча бөлүштүрүү төмөнкүдөй: Фрунзе облусунда 49093, Ош облусунда 40113, Жалал – Абадда 28258, Таласта 17113 жана Ысык-Көлдө 2721 адам жайгашкан. Бул депортациялангандардын эң көп саны калк жыш жайгашкан жана өнүккөн аймактарда болгонун көрсөтүп турат. 1946-жылдын 1-январына карата депортациялангандардын арасында каза болгондордун саны 33263 адамды түзгөн, бул жайгаштыруу жайларындагы оор жашоо шарттарын тастыктайт. Ушул убакка чейин депортациялангандардын жалпы саны 104035 адамга чейин азайган, бул депортацияланган элдердин арасында олуттуу жоготууларды көрсөтүп турат (таблицаны караңыз.5). Согуш мезгилиндеги оор шарттарга карабастан, Кыргыз ССРинин бийлиги депортацияланган элдерди кабыл алууга жана жайгаштырууга, алардын республиканын экономикалык жана социалдык турмушуна интеграцияланышын камсыз кылууга жоопкерчилик менен мамиле кылган.

Иштелип чыккан план атайын көчүрүлүп келингендерди айыл жерлерине жайгаштырууну болжогон, ал жерде алар айыл чарбасында жана өнөр жайында иштөөгө тартылган, бул алардын адаптацияланышына гана эмес, стратегиялык маанилүү тармактарда жумушчу күчүнүн жетишсиздигинин ордун толтурууга да жардам берген.

Депортациялангандарга убактылуу турак-жай, жер участкатору жана курулуш материалдары берилип, аларга жаңы шарттарды түзүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Азык-түлүк, медициналык ресурстар жана башка турмуш-тиричилик товарларынын тартыштыгына карабастан, бийлик көчүрүлүп келингендерди жумуш, медициналык жардам жана социалдык колдоо менен камсыз кылуу аркылуу алардын жашоо шартын жакшыртууга аракет кылды. Мамлекеттик саясаттын бул маанилүү аспектиси азыркы тарыхнаамада аз чагылдырылса да, жергиликтүү бийликтин согуш учурунда да коомдун туруктуулугун сактоого жасаган бараандуу аракетин көрсөтүп турат.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында элдерди депортациялоо көчүрүлүп келингендердин өздөрү үчүн гана кайгы болбостон, үй-жайынан жана көнүмүш жашоо ыңгайынан айрылган миндеген адамдарды аргасыз кабыл алган Кыргыз ССРи үчүн да олуттуу сыноо болуп калды. Өлкөнүн орточо көрсөткүчтөрүнөн ашкан атайын көчүрүлгөндөрдүн арасындагы өлүмүнүн жогорку деңгээли ташып келүүнүн оор шарттары, тамак-аштын жетишсиздиги, тийиштүү медициналык жардамдын жоктугу жана депортациялангандардын көбү ыңгайлашпаган катаал климат менен шартталган. Мындан тышкары, зордоп көчүрүүнүн запкысын тарткан адамдардын оор психологиялык абалы да адаптация жараянын татаалданды. Бирок, бардык кыйынчылыктарга карабастан, жергиликтүү бийлик жашоо жана иштөө үчүн мүмкүн болгон минималдуу шарттарды түзүп, алардын абалын жакшыртуу үчүн чараларды көрдү. Интеграция процесси көбүнчө аймактын экономикалык өзгөчөлүгүнө жана жергиликтүү башкаруучулардын саясатына көз каранды болгон. Кыргызстан сыяктуу айыл чарба аймактарында салыштырмалуу катаал эмес укуктук режим колдонулган, бул депортациялангандардын тез ыңгайланышына шарт түзгөн. Социомаданий жактан ыңгайлашуунун мааниси да зор эле, ал көбүнчө орус тилин билүүгө байланыштуу болгон. Бийлик көчүрүлүп келингендердин жаштарын билим берүү системасына тартууга, аларга билим алууга жана керектүү кесиптерди өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берүүгө аракет кылды. Өз кезегинде депортациялангандардын өздөрү коомдук жана

чарбалык турмушка жигердүү катышып, ишмердүүлүктүн жаңы түрлөрүн өздөштүрүп, республиканын өнүгүшүнө олуттуу салым кошушту.

Ийгиликтүү ыңгайлашуунун натыйжасында жер которгондордун бир бөлүгү чектөөлөр алынып салынгандан кийин тарыхый мекенине кайтпай, Кыргызстанда калуу чечимин кабыл алышкан. Бул республикада жашоо жана иштөө үчүн түзүлгөн шарттар менен гана эмес, ошондой эле туулган жерлеринде алардын мүлкүн кайтарып берүүдөн жана мурдагы социалдык статусун калыбына келтирүүдөн баш тарткандыгы менен да байланыштуу болгон. Ошентип, депортацияланган көптөгөн элдер үчүн Кыргызстан жөн гана аргасыз жашаган жер эмес, чыныгы үй болуп калды. Алардын тагдыры тарыхтын эң оор учурларында да жергиликтүү коомчулуктун колдоосу, акылга сыярлык мамлекеттик саясат жана адамдардын ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгү мажбурлап көчүрүүнү жаңы, ынтымактуу жамаатты түзүү жараянына айландыра аларын көрсөтүп турат. Бүгүн, 80 жылдан кийин, бул окуяларды эскерүү улуттук биримдиктин маанилүү символу бойдон калууда. Ал тарыхый трагедияны жеңүү өз ара түшүнүшүү, тилектештик жана өлкөнүн көп улуттуу мурасын урматтоо аркылуу гана мүмкүн экенин эскертет. Депортацияланган элдерди кабыл алуудагы Кыргызстандын тажрыйбасы согуш жана экономикалык туруксуздук шарттарында да гуманизм принциптерин сактап калууга жана элдердин тынчтыкта жашоосу үчүн негиз түзүүгө боло тургандыгынын мисалы катары кызмат кылат.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргыз ССРи терең демографиялык толкундоолорго туш болгон, бул анын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген. Согуш жылдарында согушка чейинки оң тенденциялардан кескин төмөндөөгө өтүү өлүмдүн көбөйүшү, төрөттүн төмөндөшү, массалык эвакуация жана калктын олуттуу бөлүгүнүн мобилизациясы менен коштолду. Согуш жаңы экономикалык жана социалдык чакырыктарды жаратып, тааныш социалдык структураларды жок кылды. Бул өзгөрүүлөр кеңири глобалдык жараяндардын чагылышы болуп, коомдук институттар аскердик жана экономикалык кризистерге канчалык алсыз болуп калганын көрсөттү. Бул жараянды талдоо Советтер Союзунун республикаларындагы ички жараяндарга глобалдык конфликттердин таасирин түшүнүү үчүн маанилүү сабактарды ачып берет.

Улуу Ата Мекендик согуш Кыргыз ССРи үчүн олуттуу сыноо болуп, олуттуу демографиялык өзгөрүүлөрдү жаратты. Массалык эвакуация, мобилизация, депортация жана өлүмдүн көбөйүшү калктын санынын

азайышына жана анын структурасынын өзгөрүшүнө алып келди. Эгерде согуш алдындагы жылдарда республика туруктуу өсүштү көрсөтсө, анда аскердик мезгилде өлүмдүн жогорку деңгээли, төрөлгөндөрдүн санынын азайышы жана жашоо шарттарынын начарлашы демографиялык төмөндөөгө алып келди.

Республиканын калкынын курамына өзгөчө тыштан келген-эвакуацияланган жана депортацияланган элдер таасир эткен. Бул жараяндар аймактын этностук жана социалдык тең салмактуулугун өзгөртүп, социалдык ыңгайлашуу жана экономикалык туруктуулук үчүн жаңы кыйынчылыктарды жаратты. Татаал шарттарга карабастан, республика келгендерди жайгаштырууну жана интеграциялоону ишке ашыра алды, бул көп улуттуу коомду бекемдөөгө жардам берди. 80 жылдан кийин, согуш мезгилиндеги демографиялык тажрыйба маанилүү тарыхый сабак бойдон калууда. Ал масштабдуу кризистердин шартында да биримдик, чечимдерди кабыл алууда ийкемдүүлүк жана ресурстарды мобилизациялоо коомдун туруктуулугун сактоого жана анын андан ары өнүгүшүнө негиз түзүүгө мүмкүндүк берерин көрсөтүп турат.

VII. УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫК БААТЫРЛАР: ЭРДИК ЖАНА ЭСТУТУМ

Улуу Ата Мекендик согуш башталган алгачкы күндөрдөн тартып, кыргызстандыктар даңктуулук, туруктуулук жана мекенчилдик менен күрөшүп келишкен. Кыргызстандан 360 миңден ашуун адам Кызыл Армиянын катарына чакырылып, алардын жарымы мекенине кайтып келген эмес – алар өз өмүрлөрүн эркиндик жана тынчтык үчүн курман кылышкан. Ар бир кыргызстандык согушка салым кошуп, майданда да, оорукта да, асманда да, жерде да күрөш жүргүзгөн.

Кыргызстандык жоокерлер согуштун бардык баскычтарына жана бардык майдандарга катышып, алгачкы коргонуу күндөрүнөн тартып, душмандын борборун басып алуу операциясына чейин салгылашкан. Алар кыйын учурларда чегинбей туруштук берип, ок алдында чабуулга өтүп, душман чептерин жана тоскоолдуктарын бузуп өтүп, позицияларды бекем кармап, жоокердик милдетти аткаруу үчүн өз жандарын курман кылышкан. Бул эрдиктерди бир эле операция же бир аймак менен чектеп коюуга болбойт – кыргызстандыктардын салымы согуш жүргөн бүт аймакты жана мезгилди камтыйт. Согуш кыргызстандык жоокерлер үчүн оор сыноо болду, алар бул сыноодо кайраттуулугун жана жогорку аскердик даярдыгын далилдешти.

Кыргызстандын уул-кыздары жөө аскерлердин катарында, артиллерияда, танкалык аскер бөлүктөрүндө, авиацияда жана инженердик бөлүмдөрдө кызмат өтөп, бекемдиги, ишенимдүүлүгү жана тайманбастыгы менен өзгөчөлөнүшкөн. Алар СССРдин бардык элдеринин өкүлдөрү менен биргеликте согушуп, мекенди коргоо жана фашизмди жеңүү үчүн салым кошушкан.

Көрсөткөн эрдиги жана каармандыгы үчүн ондогон кыргызстандыктар Советтер Союзунун Баатыры наамына татыктуу болуп, миңдеген жоокерлер орден жана медалдар менен сыйланышкан. Алардын көпчүлүгү согуш талаасында каза болуп, Жеңиш күнүнө жетпей калышты. Бул баатырлардын эрдиктери жөн гана согуштагы окуялар эмес, алар жогорку адеп-ахлактык күч-кубаттын жана Ата Мекенге болгон чексиз берилгендиктин үлгүсү болуп саналат.

Бул бөлүм Улуу Ата Мекендик согушта майданда эрдик көрсөткөн жана Советтер Союзунун Баатыры болгон кыргызстандыктарга арналат. Алардын

өмүр баяндары, жасаган эрдиктери жана тагдырлары – Улуу Жеңиш тарыхынын ажырагыс бөлүгү. Бул ысымдар элдин эсинде, көчөлөрдүн жана мектептердин аталыштарында, эстеликтерде жана тарыхый китептерде түбөлүккө сакталып калган. Алардын эрдиги – түбөлүк.

СОГУШТУН АЛГАЧКЫ СЫНООЛОРУ: БРЕСТТЕН МОСКВАГА ЧЕЙИНКИ САЛГЫЛАШУУЛАРДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫКТАР

Улуу Ата Мекендик Согуш башталган алгачкы сааттардан тартып кыргызстандыктар душманга каршы тайманбастык менен күрөшүп, эң оор позицияларда туруштук беришкен. Алар чек ара чептеринде согушуп, Белоруссияда, Украинада, Смоленск аймагында жана Москванын кире беришинде катуу салгылаштарга катышкан.

Согуштун башталышынын символикалык баракчаларынын бири Брест чебинин коргонуусу болуп калды. Толук курчоого алынган жоокерлер акыркы огу калганга чейин туруштук берип кармашкан. Алардын арасында кыргызстандык В. И. Фурцев да бар эле. Ал Пржевальскидеги Ленин атындагы мектептин тарбиялануучусу болгон. Буга чейин болуп көрбөгөндөй эр жүрөктүүлүк көрсөтүп, тирүү калган Фурцев туткундан жана лагерлерден өткөн. Жеңиштен кийин ал биология илимдеринин доктору болуп, жашоосун илимге арнаган. Анын тагдыры эң оор сыноолордон өтүп, адамдык ар-намысын жана Мекенге берилгендигин сактоого мүмкүн экендигинин үлгүсү болуп саналат.

Кыргызстандыктардын ичинен эң алгачкы Советтер Союзунун Баатыры наамын Н. М. Дмитриев алган. Ал Улуу Ата Мекендик Согуштун алгачкы күндөрүндө өзгөчө каармандыгы менен айырмаланган. 1941-жылдын 10-июлунда, Белоруссиянын Гомель аймагында жүргүзүлгөн катуу салгылашта өзүнүн эрдиги жана жан аябастыгы үчүн бул жогорку наамга татыган.

Кыргызстандыктардын каармандыгы жалпы элдин фашисттик баскынчылыкка каршы күрөшүнүн ажырагыс бөлүгү болуп калды. Алар согуштун эң оор шарттарында – чегинүү, жоготуулар жана коргонуу салгылашуулары мезгилинде күчтүү каршылык көрсөтүштү.

Кыргызстандыктардын жоокердик жолунда Москваны коргоо өзгөчө мааниге ээ болгон. Волоколамск багытында Казакстанда жана Кыргызстанда түзүлгөн аскердик бөлүктөр салгылашкан. Дубосеково бекетинде душмандын чабуулун токтоткон 28 легендарлуу панфиловчулардын арасында алтоо Кыргыз ССРинин уулдары болгон. Алардын ысымдары тарыхка жазылып, Советтер Союзунун элинин мекенди коргоодогу эрдигинин символу болуп калды.

Москва үчүн салгылаш согуштагы биринчи ири жеңиш болуп, Германиянын биринчи чоң жеңилүүсүнө алып келген. Бул окуялар согуштун жүрүшүндө бурулуш чекит болуп саналат. Кыргызстандын уул-кыздары бул улуу окуялардын ажырагыс бөлүгү болуп, алардын кайраттуулугу, жан аябастыгы жана жоокердик биримдиги согуш тарыхында күчтүн, биримдиктин жана чечкиндүүлүктүн улуу үлгүсү катары сакталып калды.

1. НИКОЛАЙ МИХАЙЛОВИЧ ДМИТРИЕВ (1917–1981)

Жоокер, Батыш майданы, 20-армиянын 1-мотоаткычтар дивизиясынын 123-өзүнчө танкка каршы күрөшүү дивизионунун замбирек мээлөөчүсү.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры наамы («Алтын жылдыз» медалы № 551, 31.08.1941)
- Ленин ордени (31.08.1941)
- Кызыл Жылдыз ордени
- Ардак Белгиси ордени
- Медалдар: «Аскердик эрдиги үчүн» (22.03.1943), «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик Согушта Германияны жеңгендиги үчүн», «Эмгек ветераны», «Кемчиликсиз кызмат өтөгөндүгү үчүн» (I даражадагы)

Николай Михайлович Дмитриев 1917-жылы 19-декабрда Оренбург облусунун Кумак айылында дыйкан үй-бүлөсүндө туулган. 1933-жылы Оренбург каржылык техникумун аяктаган. Андан соң Фрунзе шаарындагы (азыркы Бишкек, Кыргызстан) «Главмясозаготскот» мекемесинде башкы бухгалтер болуп иштеген. 1939-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылган.

Улуу Ата Мекендик Согуш башталары менен 123-өзүнчө истребителдик-танкка каршы дивизионунун курамында Батыш майданында согушка кирген.

1941-жылы 10-июлда, Белоруссия ССРинин Витебск облусунда, Орша шаарынан 20 чакырым батыштагы Адров дарыясынын көпүрөсүндө душмандын танктык чабуулун кайтарууда өзгөчө баатырдык көрсөттү. Салгылашта үч фашисттик танкты жок кылган, бирок оор жарадар болсо да, өз ордун таштабай туруп, дагы бир танкты талкалаган. Анын эр жүрөктүүлүгү стратегиялык мааниге ээ болгон позицияны кармап калууга чоң салым

кошкон. Согуштан кийин врачтар анын денесинен 17 майда металл сыныктарын (осколок) алып чыгышкан.

1941-жылдын 31-августунда СССР Жогорку Советинин Президиумунун жарлыгы менен Николай Дмитриевге Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуш бүткөндөн кийин Советтик Армияда кызматын уланткан. 1945-жылы Ленинграддагы артиллерия окуу жайын бүтүргөн. 1959-жылы майор наамында запастагы офицер катары армиядан бошотулган. Саранск шаарында жашап, «Электровыпрямитель» заводунда иштеген. 1981-жылдын 19-декабрында дүйнөдөн кайткан. Сөөгү Саранск шаарында коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү:

- Саранскидеги көрүстөндөгү мүрзө ташы.

- Ал жашаган Саранск шаарындагы Пролетар көчөсү, 77 дарегиндеги үйдүн дубалына мемориалдык такта орнотулган.

2. ИВАН ВАСИЛЬЕВИЧ ПАНФИЛОВ (1894–1941)

Батыш майданы, 16-армиянын Кызыл Туулуу 8-гвардиялык аткычтар дивизиясынын командири, гвардиянын генерал-майору.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры наамы («Алтын Жылдыз» медалы, 12.04.1942, өлгөндөн кийин)
- Ленин ордени (12.04.1942, өлгөндөн кийин)
- Кызыл Туу ордени (13.08.1921, 07.08.1929, 11.11.1941)
- «РККАнын XX жылдыгы» юбилейлик медалы (22.02.1938)
- «Москваны коргогондугу үчүн» медалы (өлгөндөн кийин, 1944)

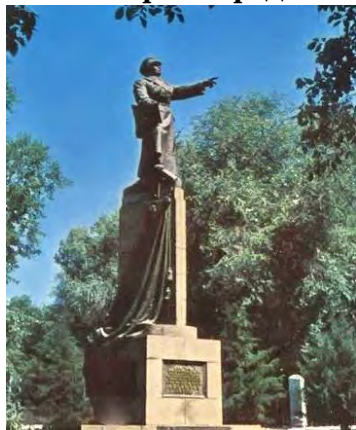
Иван Васильевич Панфилов 1894-жылы 2 (14) январда Саратов губерниясынын Петровск шаарында туулган. Биринчи дүйнөлүк согушка катышып, фельдфебель даражасына чейин жеткен. 1918-жылы өз ыктыяры менен Кызыл Армиянын катарына кирип, Жарандык согушка катышкан. Ал 25-Чапаев атындагы дивизияда взвод жана рота командири болуп, ак гвардиячыларга жана Польша аскерлерине каршы согушкан.

Согуштан кийин кызматын улантып, 1923-жылы Киевдеги жогорку бириккен командирлер мектебин бүтүргөн. Андан соң аткычтар бөлүктөрүн башкарган жана Орто Азиядагы басмачыларга каршы күрөшкө катышкан. 1931-жылдан тартып Орто Азия аскер округунда командалык кызматтарды ээлеп, 9-Кызыл Туулуу тоо-аткычтар полкун жана округдун штабындагы квартирмейстер бөлүмүн жетектеген. 1938-жылы Кыргыз ССРинин аскер комиссары болуп дайындалып, 1939-жылы бригада командири наамын алган.

1941-жылдын июль-август айларында Алматы шаарында 316-аткычтар дивизиясын түзүп, 12-июлда анын командири болуп дайындалган. Октябрь айында дивизия Батыш майданынын курамына кирип, эки айдан ашуун убакыт бою Москванын алдындагы Волоколамск багытында эрдик менен коргонгон.

Панфилов 1941-жылы 19-ноябрда Москванын Гусенево айылынын жанында немис минасынын жарылуусунан каза тапкан. Алгач Москвадагы Дон көрүстөнүнө коюлуп, кийинчерээк Новодевичье көрүстөнүнө кайрадан жерге берилген. СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1942-жылдын 12-апрелиндеги жарлыгы менен ага өлгөндөн кийин Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Генерал Панфиловдун элеси көптөгөн эстеликтерде, ысымдарда жана мемориалдарда түбөлүккө сакталган. Анын биринчи эстелиги согуш жылдарында — 1942-жылы Фрунзе шаарында тургузулган. Ошол эле мезгилде Кыргыз ССРинде Чүй облусунун Панфилов району түзүлгөн. Анын урматына Бишкектин борбордук көчөлөрүнүн бирине ысым ыйгарылган. Кыргызстандын борборунун борбордук паркы анын ысмын алып жүрөт.

Алматыда 28 панфиловчу-баатырдын атын алган паркка Панфиловдун эстелиги орнотулган. 2015-жылдын 9-майында Астанада генералга жана анын жоокерлерине арналган эстеликтин ачылышы болгон. Жаркент шаарына анын ысымы ыйгарылган (1942–1991-ж. – Панфилов) Волоколамск шаарында мемориалдык такта жана коло бюсту орнотулган. Москва районундагы Гусенево айылында анын каза болгон жерге эстелик тургузулган.

Кыргызстандык баатыр-панфиловчулар

1941-жылдын күзүндө, эң оор күндөрдө, генерал-майор Иван Васильевич Панфилов башында турган 316-аткычтар дивизиясы Волоколамск багытында коргонууга өтүп, Москвага умтулган гитлердик аскерлердин чабуулун токтотууга аракет кылган. 14-октябрдан тартып, дивизия катуу салгылаштарга катышкан, душман күнүнө болгону 1,5–2 чакырым гана алга жыла алган. Бул эрдик совет жоокерлеринин кайраттуулугун жана туруктуулугун көрсөттү.

16-ноябрь күнү Дубосеково темир жол бөлүгүндө 1075-аткычтар полкунун 4-ротасынын 2-взводу, жалпысы 28 жоокер, саясий жетекчи Василий Георгиевич Клочковдун жетекчилиги астында, душмандын массалык чабуулуна каршы турушкан. Бул салгылаш Улуу Ата Мекендик согуштун эң белгилүү эрдиктеринин бири болуп калды. 28 панфиловчунун арасында Советтер Союзунун ар кайсы элдеринин өкүлдөрү болгон, алардын ичинен алтоо Кыргыз ССРинен чыккан: Дүйшөнкул Шопоков, Николай Ананьев, Григорий Конкин, Иван Москаленко, Григорий Петренко жана Григорий Шемякин. Алардын баарына Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Панфиловчулардын эрдиги түбөлүккө эсте калтырылган:

- 1942-жылы декабрда паркка генерал Иван Васильевич Панфиловдун ысымы берилген.
- 1942-жылы 7-ноябрда генерал Панфиловдун эстелиги ачылган, бул Улуу Ата Мекендик согуштун баатырына арналган өлкөдөгү биринчи эстелик болгон.
- 1966-жылы Москвада Панфилов көчөсү пайда болуп, анда баатырларга арналган монумент орнотулган.
- 1975-жылы Дубосеково бөлүгүндө “28дин эрдиги” мемориалдык ансамбли ачылып, анда ар улуттун жоокерлеринин монументалдык фигуралары орун алган.

- Нелидово айылында (Дубосеководон 1,5 км алыстыкта) баатыр-панфиловчулар музейи жана эстелиги ачылган.
- Алматыда (Алма-Ата), 316-дивизия түзүлгөн жерде, 28 гвардиячы-панфиловчулар паркы жана эстелиги түзүлүп, шаар символдорунун бирине айланган.
- Панфиловчулардын ысымдары Кыргызстан, Казакстан жана Россиянын ар кайсы аймактарындагы көчөлөргө, мектептерге, музейлерге жана эстеликтерге берилген.

Панфиловчулардын эрдиги элдердин достугунун, кайраттуулугунун жана мекенге болгон сүйүүсүнүн символу болуп калды. Кыргызстан үчүн бул легендарлуу курамдагы алты баатыр өзгөчө сыймык болуп саналат.

3. ДҮЙШӨНКУЛ ШОПОКОВ (1915–1941)

Батыш майданы, 16-армиянын 316-аткычтар дивизиясынын 1075-аткычтар полкунун аткычы, Кызыл Армиянын жоокери.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры Алтын Жылдыз медалы (21.07.1942, өлгөндөн кийин)
- Ленин ордени (21.07.1942, өлгөндөн кийин)

Дүйшөнкул Шопоков 1915-жылдын 19-майында Кыргыз ССРинин Сокулук районундагы Шалта айылында дыйкан үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Ал башталгыч билим алып, колхоздо тракторист болуп иштеген. 1941-жылдын август айынын аягында Кызыл Армиянын катарына чакырылып, Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында кызмат өтөй баштаган.

Шопоков 316-аткычтар дивизиясынын 1075-аткычтар полкунун 4-ротасында кызмат өтөп, 1941-жылдын 16-ноябрында Москванын алдындагы Дубосеково разъездинде болгон салгылашууда өзгөчө эрдик көрсөткөн. Ал жерде 28 панфиловчу жоокер фашисттик Германиянын 50гө жакын танкына каршы туруп, алардын 18ин жок кылышкан. Бул салгылашуу советтик жоокерлердин кайраттуулугунун символу катары тарыхта калган. Шопоков бул кармашта баатырларча курман болгон.

1942-жылдын 21-июлунда СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен Дүйшөнкул Шопоковго Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган (каза болгондон кийин).

Баатыр жөнүндө эскерүү

Анын урматына Кыргызстанда бир катар мектептерге жана көчөлөргө анын ысымы берилген.

Мисалы, Бишкек шаарында жана башка аймактарда Шопоков атындагы көчөлөр бар.

Ошондой эле, 2015-жылдын 7-майында Россиянын Волоколамск шаарында анын бюсту орнотулган.

Чүй облусунун Сокулук районунда шаардын аты берилген.

4. НИКОЛАЙ ЯКОВЛЕВИЧ АНАНЬЕВ (1912–1941)

Кызыл аскер, Батыш майданы, 16-армиянын 316-аткычтар дивизиясынын 1075-аткычтар полкунун 2-батальонунун 4-ротасынын катардагы аткыч-жоокери.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы – (21.07.1942, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени – (21.07.1942, каза болгондон кийин)

1912-жылы Семиреченск облусунун Пржевальск уездиндеги Сазановка айылында (азыркы Кыргызстандын Ысык-Көл районуна караштуу Ананьево айылы) дыйкан үй-бүлөдө туулган. Башталгыч билим алган, колхоздо иштеген.

1941-жылдын июль айында Кыргыз ССРинин Ысык-Көл райондук аскер комиссариаты тарабынан армияга чакырылган. Алматы шаарында генерал-

майор И.В. Панфиловдун жетекчилиги менен түзүлгөн 316-аткычтар дивизиясынын курамында кызмат өтөгөн. Дубосеково разъездинин жанындагы салгылашта баатырларча курман болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- 1942-жылы туулган Сазановка айылы Ананьево болуп өзгөртүлгөн.
- Ананьево айылында эстелик тургузулуп, музей ачылган.
- Ананьево айылындагы көчөгө анын ысымы ыйгарылган.
- Бишкектеги Жаш Гвардия бульварына согуштун баатырынын бюсту орнотулган
- Баатырдын урматына СССРдин Кара деңиз кемечилигинин «Николай Ананьев» моторлуу кайыгы аталган (1974).

5. ГРИГОРИЙ ЕФИМОВИЧ КОНКИН (1911–1941)

Кызыл аскер, Батыш майданы, 16-армиянын 316-аткычтар дивизиясынын 1075-аткычтар полкунун 2-батальонунун 4-ротасы нын аткыч жоокери.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы– (21.07.1942, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени – (21.07.1942, каза болгондон кийин)

1911-жылы азыркы Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районундагы Кызыл-Суу (мурунку Покровка) айылында дыйкан үй-бүлөдө туулган. Башталгыч мектепти бүтүргөн, В. И. Чапаев атындагы колхоздо иштеген.

1941-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылган.

1941-жылдын 16-ноябрында 1075-аткычтар полкунун (316-аткычтар дивизиясы, 16-армия, Батыш майданы) катардагы жоокери Григорий Ефимович Конкин Москва облусунун Волоколамск районундагы Дубосеково темир жол разъездиндеги салгылашта баатырларча курман болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Жети-Өгүз районундагы айыл, бул айылдагы мектеп, ошондой эле Каракол (Пржевальск) шаарындагы көчөлөргө жана айылга баатырдын ысымы ыйгарылган.
- Кызыл-Сууда Григорий Конкиндин бюсту орнотулган.

6. ИВАН ВАСИЛЬЕВИЧ МОСКАЛЕНКО (1912–1941)

Кызыл аскер, Батыш майданы, 16-армиянын 316-аткычтар дивизиясынын 1075- аткычтар полкунун 2-батальонунун 4-ротасы.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (21.07.1942, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени (21.07.1942, каза болгондон кийин)

1912-жылы Казакстандын азыркы Жамбыл облусунун Курдай районундагы Георгиевка айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Алты класс билим алган. Аскерге чакырылганга чейин сегиз жыл бою Кыргыз ССРинин Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районундагы байланыш бөлүмдөрүндө эсепчи болуп иштеген.

1941-жылдын июль айынан тартып Кызыл Армиянын катарында болуп, ошол эле жылдан тартып Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. Москва

облусунун Волоколамск районундагы Дубосеково темир жол бөлүгүнүн жанында болгон салгылашта курман болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Алма-Атада 28 гвардиячы-панфиловчулар атындагы паркта эстелик тургузулган.
- СССР Деңиз флоту министрлигинин кемеси Иван Москаленконун ысымын алган.

7. ГРИГОРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ ПЕТРЕНКО (1909–1941)

Кызыл аскер, Батыш майданы, 16-армиянын 316-аткычтар дивизиясынын 1075- аткычтар полкунун 2-батальонунун 4-ротасы.

Сыйлыктары:

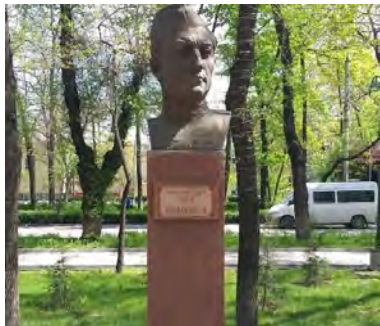
- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (21.07.1942, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени (21.07.1942, каза болгондон кийин)

1909-жылы 22-ноябрда Украинанын азыркы Черкасск облусундагы Черныши айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Башталгыч билим алып, колхоздо иштеген. 1933-жылдан тартып Соликамск (азыркы Пермь крайы), Пржевальск жана Кыргызстандын азыркы Сазоновка айылында эмгектенген.

1941-жылдын июль айында Кызыл Армиянын катарына чакырылып, согуш майданына жөнөтүлгөн. 1941-жылдын 16-ноябрында Москва облусунун Волоколамск районундагы Дубосеково темир жол бөлүгүнүн жанында душмандын көп сандаган чабуулдарын кайтарууда танк жок кылуучу жоокерлер тобунун курамында салгылашкан.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1942-жылдын 21-июлундагы Жардыгы менен Григорий Алексеевич Петренко көрсөткөн эрдиги, кайраттуулугу жана баатырдыгы үчүн Советтер Союзунун Баатыры наамы каза болгондон кийин ыйгарылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Каневде мемориалдык белги орнотулган.
- Нелидово айылындагы массалык көрүстөндө.
- Григорий Петренконын ысымы кемеге ыйгарылган.

8. ГРИГОРИЙ МЕЛЕНТЬЕВИЧ ШЕМЯКИН (1906–1972)

Кызыл аскер, Батыш майданы 16-армиянын 316-аткычтар дивизиясынын 1075- аткычтар полкунун аткыч-жоокери.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (21.07.1942, №1037)
- Ленин ордени (21.07.1942)

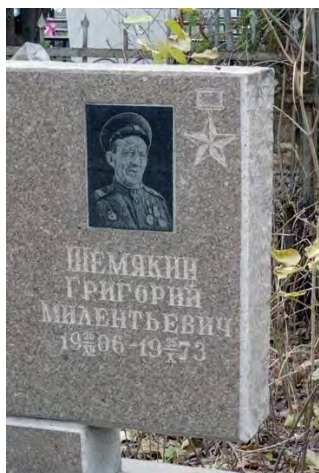
1906-жылы 25-декабрда Кыргыз Республикасынын азыркы Ысык-Көл облусундагы Каракол шаарында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Сегиз жылдык мектепти бүтүргөндөн кийин мелиоратор болуп иштеген, андан соң мал чарбачылык бригадасынын бригадири болгон.

1941-жылдын июль айында Кызыл Армиянын катарына чакырылып, ошол эле айда согуш майданына жөнөтүлгөн. 1941-жылдын 16-ноябрында Москва облусунун Волоколамск районундагы Дубосеково темир жол бөлүгүнүн жанындагы салгылашта саясий жетекчи В. Г. Ключков башкарган танк жок кылуучу топтун курамында согушкан. Бул кармашта оор жаракат алган.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1942-жылдын 21-июлундагы Жардыгы менен Григорий Мелентьевич Шемякинге көрсөткөн эрдиги үчүн Советтер Союзунун Баатыры наамы, Ленин ордени жана «Алтын Жылдыз» медалы ыйгарылган.

Жаракатынан айыккандан кийин 48-артиллериялык полкто кызматын уланткан. Согуш бүткөндөн кийин старшина Шемякин демобилизацияланып, Казакстандын Алма-Ата (азыркы Алматы) шаарында жашаган. 1972-жылы 25-октябрда көз жумган. Алматы шаарынын Борбордук көрүстөнүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Алматы шаарынын борбордук көрүстөнүндө орнотулган Алматы шаарында Шемякина атындагы көчө бар.

28 гвардиячы-панфиловчулар атындагы паркта (Алма-Ата) Григорий Шемякинге арналган мемориалдык таш. Өлгөн жылы ташка чегилген – расмий маалымат боюнча 1941-жылы бардык 28-панфиловчу каза табышкан

Каракол шаарындагы эстелик

КЫРГЫЗСТАНДЫКТАР ЛЕНИНГРАДДЫ КОРГООДО ЖАНА СТАЛИНГРАД САЛГЫЛАШЫНДА: ЭРДИК ЖАНА ЧЫДАМДУУЛУК (1942 – 1943-ЖЫЛДЫН БАШЫ)

1941-жылдан 1943-жылдын башына чейинки мезгил Улуу Ата Мекендик согуштун эң оор, ошол эле учурда бурулуш учурларынын бири болду. Бул мезгилде согуш чыныгы элдик мүнөзгө ээ болду: ооруктун эмгеги, адамдык жана материалдык ресурстардын мобилизациясы, согуш талаасындагы жалпы баатырдык – мунун баары Улуу Жеңиштин негизин түздү. Ушул оор

жылдардагы эң символикалуу учурлардын бири – Ленинградды коргоо жана Сталинград салгылашы болду. Бул кармаштарда өлкөнүн келечеги чечилип жаткан. Ошол оор сыноолордо Кыргыз ССРинин уул-кыздары да чыныгы кайраттуулугун, эрдигин жана Мекенге болгон чексиз берилгендигин көрсөтүшкөн.

Ленинград курчоосу 900 күнгө созулуп, элдин жеңилбес эркинин символуна айланган. Душман шаардын тургундарын ачарчылыкка, суукка жана дары-дармектин жетишсиздигине мажбурлоо менен багындырууну көздөгөн. Жүз миңдеген ленинграддыктар ачкачылыктан жана сууктан көз жумду, бирок шаар багынган жок. Жалгыз камсыздоо жолу – Ладога көлүнүн үстүнөн өткөн легендардуу «Өмүр жолу» болду. 1943-жылдын 18-январында «Искра» операциясынын жүрүшүндө блокаданын жарым-жартылай бузулушу Кызыл Армия үчүн алгачкы чоң стратегиялык жеңиш болду. Бул согуштарда Ленинград жана Волхов майдандарынын катарында Кыргыз ССРинен чакырылган аскерлер да эрдик менен салгылашкан.

Ошол эле учурда түштүктө душман Кавказды, анын мунай өндүрүүчү аймактарын жана Волганы басып алуу үчүн чоң күч топтоду. Коргонуудагы кемчиликтердин айынан Воронеж, Ростов, Севастополь шаарлары душмандын колуна өттү. 1942-жылдын 28-июлунда чыккан атактуу №227 буйрук – «Артка жол жок!» – бардык күчтөрдү мобилизациялоону талап кылды. Ар бир жоокерден эң жогорку деңгээлдеги чыдамкайлык күткөн бул чакырыкты миңдеген жоокерлер, анын ичинде кыргызстандыктар, өзүнүн жеке милдети катары кабыл алышты.

Сталинград жалпы элдик эрдиктин туу чокусу болду. 1942-жылдын августунан 1943-жылдын февралына чейин толугу менен кыйратылган бул шаар кан күйгөн салгылаштардын аренасына айланды. Кармаш ар бир үй, ар бир кабат жана ар бир көчө үчүн жүргөн. Бул согуштарга Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарында түзүлгөн 316-аткычтар дивизиясынын жоокерлери да катышкан. Кийинчерээк бул дивизия гвардиялык наамга ээ болгон. 1942-жылдын 19-ноябрында Кызыл Армиянын каршы чабуулу башталып, 1943-жылдын 2-февралында фельдмаршал Паулюстун армиясы толук жеңилүүгө учураган.

Сталинграддагы жеңиш согуштун чечүүчү бурулуш учуру болуп калды. Ал миллиондогон адамдарга жеңишке жетүү ишенимин берип, душмандын жеңилгис эместигин көрсөттү. Ленинград курчоосун жарып өткөндөгүдөй эле, Сталинград салгылашында да кыргызстандык жоокерлер, командирлер,

чалгынчылар жана десантчылар өлбөс-өчпөс эрдиктерди жасашты. Алардын ысымдары Улуу Жеңиштин улуу тарыхына жазылды.

Бул бөлүмдө биз 1942–1943-жылдардын башында көрсөткөн эрдиктери үчүн Советтер Союзунун Баатыры наамын алган мекендештерибиз тууралуу баянды улантабыз. Алардын тайманбастыгы, кайраттуулугу жана аскердик антка берилгендиги – Советтер Союзунун бардык элдеринин биримдигинин символу жана келечек муундар үчүн үлгү болуп калды. Алардын катарында – Талас облусунда төрөлүп, согушка чейин колхоздо иштеген кыргыз Чолпонбай Түлөбердиев; Ош шаарында жашап, эмгектенген орус Григорий Исаевич Выглазов; Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарында административдик кызматтарда иштеген орус Афанасий Иванович Волковенко бар. Алардын улуттары жана кесиптери ар башка болсо да, алардын баарын бир нерсе бириктирип турду – Кыргызстан алардын мекени болгон. Алар ушул жерден согушка аттанып, өз ысымдарын Улуу Жеңиштин тарыхына алтын тамгалар менен жазышты.

9. ГРИГОРИЙ ИСАЕВИЧ ВЫГЛАЗОВ (1919–1942)

Ефрейтор, Түндүк Кавказ майданынын штабынын чалгындоо бөлүмүнүн парашют батальонунун бөлүкчөсүнүн командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (22.02.1943, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени

1919-жылы Новосибирск облусунун азыркы Сузун районунда жайгашкан Шайдурово айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Мектепти бүткөндөн кийин колхоздо иштеп, атасы менен чогуу токой чарбачылыгы жана аңчылык менен алектенген. 1930-жылдардын аягында Кыргыз ССРинин Ош шаарына көчүп келген. 1939-жылы Гүлчө райондук аскер комиссариаты тарабынан Кызыл Армияга чакырылган. Десанттык аскерлерде кызмат өтөгөн. 1942-жылдын май айынан тарта Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында салгылашкан. Түндүк Кавказ

майданынын штабынын чалгындоо бөлүмүнүн парашют батальонунда бөлүкчө командири болгон.

Керчь жарым аралындагы салгылаштарда өзгөчө эрдик көрсөткөн. 1942-жылдын 16-майында болгон урушта каза болгон взвод командиринин ордуна туруп, душмандын танкалык бөлүктөрүнүн чабуулун тосууда үч танкты күйүүчү май куюлган бөтөлкөлөр менен өрттөп, калганын артка чегинүүгө мажбурлаган. Кол салуу учурунда жоонун 20 жоокерин жок кылып, өзү курман болгон. Анын бул эрдиги душмандын чабуулун кармап турууга жана советтик аскерлерди Таман жарым аралына эвакуациялоого шарт түзгөн. СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1943-жылдын 22-февралындагы Жардыгы менен ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган (каза болгондон кийин). Ал курман болгон жерде — азыркы Глазовка айылы деп аталган Баксы айылынан түндүк-батыш тараптагы Темирова тоосунун аймагында жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

— Анын урматына Баксы айылы Глазовка (Ленин району, Крым) деп аталган.

— Шайдурово айылындагы мектеп жана Сузундогу мектеп музейи да уюштурулган көчө анын атын алып жүрөт.

— Выглазовдун ысмы Новоси-бирсктеги Даңк монументинин жанындагы Баатырлар аллеясында түбөлүккө сакталган

— Сузун айылында жана Шайдурово айылында көчөлөр анын урматына коюлган.

10. АФАНАСИЙ ИВАНОВИЧ ВОЛКОВЕНКО (1907–1944)

1-гвардиялык атчан корпусунун 1-гвардиялык атчан дивизиясынын 6-гвардиялык атчан полкунун эскадрон командири, гвардиянын улук лейтенанты.

1907-жылы Алтай крайынын Ключев районундагы Васильчуки айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Толук эмес орто билим алган. 1928-жылы Кызыл Армияга чакырылган, андан кийин демобилизация-

ланып, Фрунзе шаарында (азыркы Бишкек) административдик-чарба органдарында иштеген.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (3-июнь 1944)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени (3-июль 1944)

1-гвардиялык атчан дивизияда кызмат өтөгөн. Улуу Ата Мекендик согуш башталганда, 1941-жылдын июль айында Фрунзе шаардык аскер комиссариаты тарабынан кайрадан армияга чакырылган. Москва үчүн салгылашууга катышкан, дивизиянын курамында күрөшкөн. 1942-жылдын январында анын корпусу майдандын чегин бузуп өтүп, душмандын аркасында 150 күн бою салгылашкан. 1942-жылдын май айында Дрокино айылынын жанында анын эскадрону душмандын чабуулун тоскон коргонуу тилкесинин оң капталында жайгашкан. Душман 35 танк жана 10 учак колдонгон. Чабуулду кайтарууда Волковенко жеке өзү минометтон ок чыгарып, 40 гитлерчи аскерди жок кылган.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1944-жылдын 3-июнундагы Жардыгы менен майдандагы согуштук тапшырмаларды мыкты аткарганы жана көрсөтүлгөн кайратмандыгы үчүн ага Советтер Союзунун Баатыры наамы берилген.

1944-жылдын 6-ноябрында Украин ССРинин Ровно облусунда курман болгон. Радзивилон шаарындагы (мурунку Червоноармейск) Даңк мемориалында жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Радзивилон шаарында көчөлөрдүн бирине анын ысымы ыйгарылган.
- Анын бюсту Алтай крайынын Ключевский районундагы Васильчуки айылында тургузулган.

11. ЧОЛПОНБАЙ ТҮЛӨБЕРДИЕВ (1922–1942)

Воронеж майданы, 6-армиянын 160-аткычтар дивизиясынын 363-полкунун аткыч-жоокери, катардагы аскер.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (1943-жылдын 4-февралы, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени

Чолпонбай Түлөбердиев 1922-жылы 13-апрелде Кыргыз ССРинин Талас облусундагы Шымкент (азыркы Чолпонбай) айылында туулган. Жети жыл мектепте окуп, андан соң колхоздо иштеген. 1941-жылы Кызыл Армияга чакырылган. Ал 160-дивизиянын 363-полкунун жоокери болгон.

1942-жылдын 6-августунда Воронеж облусунун Лискин районундагы Селявное айылынын жанындагы салгылашта он бир жоокерден турган топ менен Дон дарыясынан өткөн. Душмандын пулемет огуна кабылганда, дзотко жакын сойлоп барып, граната ыргыткан, бирок пулемет токтогон эмес. Ошол абдан оор учурда кайраттуулук жана өз жанын аябаган эрдик көрсөтүп, денеси менен амбразураны жаап, жолдошторунун алдыга жылышына шарт түзгөн. Көрсөткөн баатырдыгы үчүн ага 1943-жылдын 4-февралында Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган (каза болгондон кийин).

Ал Воронеж облусунун Сторожевое айылынын жанындагы Лысая тоосунун чокусуна коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Воронеж облусунун Селявное жана Киров айылдарында

Баатырдын туулган айылында

2020-жылдын 7-майында Бишкекте

эстелик коюлган
2007-ж. 7-майда Лиски
шаарынын Баатырлар
Аллеясында Чолпонбай
Түлөбердиевге эстелик
орнотулган
Воронеж облусунун Селявное,
Давыдов айылдарында
мектептер анын ысмын алып
жүрөт

мемориалдык музей
түзүлгөн.

Чолпонбай
Түлөбердиевдин сейил
багы жана эстелиги
ачылган.

ЖЕҢИШ ҮЧҮН КҮРӨШ: КЫРГЫЗСТАНДЫКТАР 1943-ЖЫЛДАГЫ БУРУЛУШ САЛГЫЛАШТАРДА

(Курск салгылашынан тарта Совет жерлерин бошотууга чейин)

1943-жыл Улуу Ата Мекендик согуштун жүрүшүндө чечүүчү учур болуп калды: дал ушул жылы согуштун тагдыры СССРдин пайдасына чечилип, негизги бурулуш болду. Тарыхтагы эң ири танк салгылашы болгон Курск салгылашуусундагы жеңиш майдандагы стратегиялык абалды түп-тамырынан өзгөртүп, Кызыл Армиянын ири чабуулга өтүшүнө жол ачты. Бул мезгилде гитлердик аскерлерди СССРдин басып алынган аймактарынан сүрүп чыгаруу башталып, Орел, Белгород, Харьков, Смоленск, Киев сыяктуу ири шаарлар бошотулду. Днепр дарыясынын оң жээгинде маанилүү плацдармдар алынган, Сол жээк Украина, Белоруссиянын түштүк райондору жана РСФСРдин батыш облустары бошотула баштаган.

Ушул чечүүчү мезгилде Кыргыз ССРинен чыккан миңдеген жоокерлер жөө аскер, танк, атчан, инженердик, артиллерия жана авиация бөлүктөрүндө майдандын бардык тилкелеринде салгылашкан. 1943-жылдагы уруштарда өзгөчө каармандык көрсөтүшкөндөрдүн арасында Кыргызстанда туулгандар же өмүрүнүн бир бөлүгү Кыргызстан менен байланышкан адамдар көп болгон. Алардын көбү эң жогорку мамлекеттик сыйлык — Советтер Союзунун Баатыры наамына татыктуу болушкан.

Алардын катарында — Харьков үчүн салгылашта эрдик көрсөткөн Нарын облусунун кулуну Даир Асанов; Курск салгылашында курман болгон Пишпектен (азыркы Бишкек) чыккан дунган улутундагы Манзус Ванахун; согуш жылдары Фрунзеде балалык кезин өткөргөн, Советтер Союзунун эки жолку Баатыры Талгат Бегельдинов; Чүй облусунун Панфилов районунан чакырылган, Днепр үчүн салгылашта баатырдыгын көрсөткөн украин улутундагы Павел Никоненко; Оштогу балдар үйүндө чоңоюп, Ак-Түз кенинде иштеген Иван Немцев жана Ош облусунун Тогуз-Булак айылынан

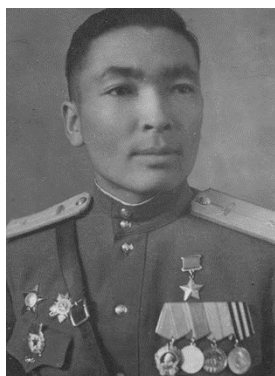
чыккан Мамасалы Тешебаев бар. Алардын баары — Кыргызстан элинин көп улуттуу калкынын өкүлдөрү болгон.

Ошол эле мезгилде катардагы колхозчулар, мугалимдер, усталар, касапчылар, эсепчилер, агротехниктер, студенттер жана партия кызматкерлери да майданда өзүн көрсөтүшкөн. Согуш жылдары алар мергенчилерге, взвод жана рота командирлерине, пулемётчуларга, радисттерге, кавалеристтерге жана учкучтарга айланышкан. Алар ар түрдүү улуттардан болушкан: кыргыздар, орустар, украиндер, татарлар, дунгандар, өзбектер. Бул факт жалпы Жеңишке болгон көп улуттуу элдин салымын айкын чагылдырат.

Так ушул 1943-жылы кыргызстандыктардын эрдиктери майдандын чечүүчү тилкелеринде — Курск догоосунан тартып, Днепрге жана Украинадагы бошотулган шаарларга чейин көрүнүктүү болгон. Ар бир бийиктик, ар бир метр үчүн салгылашып, алар өз мекенин коргоп эле тим болбостон, Жеңиш күнүн жакындатышкан. 1943-жылдагы согуштарда кыргызстандыктардын көрсөткөн каармандыгы — алардын туруктуулугунун, аскердик эрдиктеринин жана Ата Мекенге болгон берилгендигинин жаркын далили. Алардын ысымдары Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхында эрдик менен каармандыктын символу катары түбөлүк сакталып калат.

12. АСАНОВ ДАИР АСАНОВИЧ (1922–2009)

Сержант, 1208-артиллерия полкунун 31-жеңил артиллерия бригадасынын 11-жарып өтүүчү артиллерия дивизиясынын замбирегинин мээлөөчүсү.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз», медалы (№2645, 26.10.1943)
- Ленин ордени
- Эки Даңк ордени (I даражадагы)
- Эки Кызыл Жылдыз ордени
- «Ардак Белги» ордени
- Үч жолу «Аскердик эмгеги үчүн» медалы
- «Манас» ордени (III даражадагы, 2000-жыл)
- Бишкек шаарынын ардактуу жараны

Даир Асанов 1922-жылы 30-майда Нарын облусунун Ат-Башы районундагы Баш-Кайыңды айылында дыйкан үй-бүлөсүндө туулган. Согушка чейин айыл мектебинде эсепчи жана мугалим болуп иштеген. 1942-жылы Кызыл Армияга чакырылып, 1943-жылдын январынан тарта майданда кызмат өтөй баштаган. Дон, Сталинград, Түштүк-Батыш, Степной жана 2-Украина майдандарында салгылашкан.

1943-жылдын 23-мартында Харьков облусунун Чугуев районундагы Пятницкое деревнясы үчүн болгон салгылашта өзгөчө эрдик көрсөттү. Төрт саатка созулган салгылашта душмандын үч танктык чабуулун тосуп жатып, өзүнүн замбиреги менен сегиз танкты, алты бронемашинаны жок кылып, кыркка жакын фашист автоматчысын жок кылган. Көрсөткөн баатырдыгы үчүн ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин Ульяновск танк училищесин жана В. И. Ленин атындагы Аскердик-саясий академияны бүтүргөн. Армияда кызмат өтөп, генерал-майор наамына жеткен. 1985-жылы Кыргыз Республикасынын Аскердик мектеп-интернатынын (кийинчерээк Кыргыз улуттук аскер лицейи) негиздөөчүсү жана биринчи жетекчиси болгон. Бул лицей азыр анын ысымын алып жүрөт. 1994-жылы пенсияга чыккан.

Даир Асанов жаш муунду патриоттук тарбиялоого чоң салым кошкон жана көптөгөн мамлекеттик жана коомдук сыйлыктар менен сыйланган. Ал 2009-жылы 18-сентябрда 87 жаш курагында дүйнөдөн кайткан.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Анын урматына Бишкектеги Жеңиш паркы (Түштүк дарбаза) аталып, эстеликтер жана мемориалдык такталар орнотулган. Кыргыз улуттук аскер лицейинде музей ачылып, анда анын сыйлыктары жана жеке архиви сакталган.

13. ТАЛГАТ ЯКУБЕКОВИЧ БЕГЕЛЬДИНОВ (1922–2014)

Аскер учкучу, гвардиянын капитаны, 144-гвардиялык чабуулчу авиациялык полкунун авиаэскадрильясынын командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры медалы (эки жолу)
- Ленин ордени (26.10.1944)
- Эки Кызыл Туу ордени (01.09.1943; 22.10.1944)
- Александр Невский ордени (17.08.1944)
- Эки Даңк ордени (I даражадагы – 27.01.1944; 11.03.1985)
- Даңк ордени (II даражадагы – 08.04.1943)
- Кызыл Жылдыз ордени (30.12.1956)
- Даңк ордени (III даражадагы – 28.12.1943)
- Даңк ордени (I даражадагы – 2001)
- «Аскердик эмгеги үчүн» медалы (15.11.1950)
- Казакстандын «Отечество» ордени (2007)
- Украинанын «За заслуги» ордени (III даражадагы, 2010)
- Польшанын «Крест Храбрых» ордени (1968)
- Жана башка чет өлкөлүк сыйлыктар.

Талгат Бегельдинов 1922-жылы 5-августта Майбалык көлүнүн жанында (азыркы Казакстан, Астана шаарынын Есиль району) туулган. Балалыгы Пишпекте (азыркы Бишкек) өткөн. 1939-жылы Фрунзе аэроклубун, 1940-жылы мектептин 10-классын аяктап, учкуч-инструктор болуп иштеген. 1940-жылдан тарта армияда, Саратов жана Чкалов шаарларындагы аскердик авиациялык мектептерден билим алган.

1942-жылдын август айынан тарта 34-запастагы авиаполктун учкучу, 1943-жылдын январынан майданда кызмат өтөй баштаган. Курск салгылашуусуна, Украинаны бошотууга, Берлин жана Прага операцияларына катышкан.

Согуш маалында 305 жолу согуштук учуу жасап, жекече 5 учакты жана топ менен 2 учакты жок кылган. Харьков, Кременчуг жана Днепр дарыясынан өтүү учурундагы салгылаштарда өзгөчө эрдик көрсөткөн. 1943-жылдын 6-майында учагы атып түшүрүлүп, жаракат алганы менен өз аскерлерине кайтып барууга жетишкен.

1944-жылы 26-октябрда Советтер Союзунун Баатыры наамына, ал эми 1945-жылы 27-июнда экинчи «Алтын Жылдыз» медалына татыктуу болгон.

Согуштан кийин аскер кызматын улантып, 1950-жылы Аскер-аба академиясын аяктаган. 1956-жылы подполковник наамында отставкага чыккан. 1957–1968-жылдары Казакстандын жарандык авиация башкармалыгында иштеп, 20 учуп-конуу тилкесин курууга жетекчилик кылган. 1968-жылы Москвадагы инженердик-курулуш институтун бүтүрүп, Казакстандын курулуш тармагында ири объектилердин курулушуна катышкан.

1946–1954-жылдары СССР Жогорку Советинин депутаты, 1989–1991-жылдары СССРдин эл депутаты болгон. Алма-Ата шаарында жашап, 2014-жылдын 10-ноябрында дүйнөдөн кайткан. Кенсай көрүстөнүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Астана жана Алматы шаарларынын ардактуу атуулу.
- Бишкекте коло бюсту орнотулуп, Астана, Актөбө, Көкшетау шаарларында эстеликтер орнотулду.
- Алматыда ал жашаган үйгө мемориалдык такта орнотулду.

- Астанадагы бир көчөгө, Актөбөдөгү Абадан коргонуу күчтөрүнүн Аскердик институтуна жана Карагандыдагы Республикалык аскердик мектеп-интернатына анын ысымы ыйгарылган.
-

14. ВАНАХУН МАНЗУС (1907–1943)

Сержант, 232-миномёт полкунун миномет тобунун командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (08.09.1943, өлгөндөн кийин)
- Ленин ордени (08.09.1943, өлгөндөн кийин)

Манзус Ванахун 1907-жылдын 23-ноябрында Пишпек шаарында (азыркы Бишкек шаары) дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Башталгыч билим алган. 1928-жылга чейин жалданма жумушчу болуп иштеген. Совет бийлигинен жер тилке алган соң, жерди биргеликте иштетүү кооперативине кирип, ал 1932-жылы М. В. Фрунзе атындагы колхозго айланган.

1942-жылы апрель айында Эмгекчи-кыштакчылардын Кызыл Армиясына чакырылып, кичи командирлер мектебин аяктап, минометчу адистигине ээ болгон. 1943-жылдын январынан баштап майданда болгон. 12-артиллериялык дивизиянын 11-минометтук бригадасынын 232-миномет полкунун 4-батареясынын курамында, 120-мм миномет тобун жетектеген.

Курск салгылашуусунун алдында дивизия Борбордук майдандын 13-армиясына берилген. 4-батарея Малоархангельсктен 9 чакырым батыштагы Согласный кыштагында позицияны ээлеген. 1943-жылдын 5-июлунда Курск догоосунун салгылашуусу башталган. Душмандын катуу чабуулу учурунда батареянын позициясы душман тарабынан курчоого алынган. Сержант Ванахун тегерете коргонуу уюштуруп, ок атуу аракетин уланткан. Анын тобу 40ка жакын душман жоокерин жок кылган. Ок-дары түгөнүп, бүт командасы курман болгондон кийин, душманды жакын кое берип, 120 мм минаны жардырып, курал-жаракты, ок-дарыларды, 10дон ашуун душман аскерин жок кылып, өзү да ошол жерде курман болгон.

1943-жылдын 8-сентябрындагы СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен ага Советтер Союзунун Баатыры наамы (өлгөндөн кийин) ыйгарылган. Орел облусунун Малоархангельск районуна караштуу Протасово айылындагы аскердик мемориалда жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Баатырдын ысмы Милянфан айылындагы мектеп, Кант айылындагы көчөгө коюлган, Малоархангельск шаарында мемориалдык такта орнотулган. Милянфан айылында Ванахундун бюсту орнотулуп, анын эрдигине жана жаркын элесине арналган үй-музейи ачылган.

15. ИВАН СПИРИДОНОВИЧ НЕМЦЕВ (1923–1997)

Степной майданы, 53-армиянын 116-аткычтар дивизиясынын 548-аткычтар полкунун пулемет бөлүмүнүн командири, сержант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (1.11.1943, №1328)
- Ленин ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- «Жоокердик эмгеги үчүн» медалы
- «Сталинградды коргогондугу үчүн» медалы
- «Будапештти алгандыгы үчүн» медалы
- «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн» медалы

1923-жылы 24-майда Чүй облусунун Кемин районуна караштуу Быстровка айылында жумушчунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 10-классты бүтүргөн. Ош шаарындагы балдар үйүндө тарбияланган. Эмгек жолун Жалал-Абад автотранспорт мекемесинде автослесардын жардамчысы болуп баштаган. Согуштун алдында Ак-Түз кениндеги механикалык устаканаларда эң мыкты өндүрүшчүлөрдүн бири болгон. Аскердик даярдык курстарын бүтүргөн.

1942-жылдын март айынан тартып Кызыл Армиянын катарында. 1944-жылдан БКП(б)/КПСС мүчөсү. Улуу Ата Мекендик согуштун майданында 1942-жылдын май айынан бери болгон. Өзгөчө 1943-жылдын 3–4-августунда Белгород шаарынын жанындагы салгылаштарда айырмаланган. Станоктуу пулеметтон ок атып, жети душмандын ок атуучу түйүнүн жок кылган. Муну менен аскер бөлүктөрүнүн алдыга жылышына өбөлгө түзгөн. 1943-жылдын 1-ноябрында СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин армия кызматын уланткан. 1945-жылы Ригадагы аскердик-саясий окуу жайын, 1961-жылы «Выстрел» курстарын бүтүргөн. Ошол эле жылы подполковник наамы менен запастагы кызматка кеткен. 1968-жылдан бери Кыргыз ССРинин борбору Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарында жашаган. 1969–1970-жылдары Кыргыз ССР ИИМдин ОГАИ башчысы кызматын аркалаган. 1997-жылы 13-декабрда каза болуп, Бишкектеги Түштүк-Батыш көрүстөнүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Быстровка айылындагы көчөгө Советтер Союзунун Баатыры Иван Спиридонович Немцевдин аты берилген.

16. ВАСИЛИЙ ПЕТРОВИЧ ПЕТРИЩЕВ (1923–2018)

Степной майданы, 53-армиянын 299-аткычтар дивизиясынын 960-аткычтар полкунун рота командири, улук лейтенант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (№1325, 1.11.1943)
- Ленин ордени (1.11.1943)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (11.03.1985)
- «Жоокердик эмгеги үчүн» медалы
- «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн» медалы

Василий Петрищев 1923-жылдын 18-октябрында Кыргыз Республикасындагы азыркы Талас шаарында, дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Орто мектепте 10-классты бүтүргөн.

1941-жылы Кызыл Армияга чакырылган. 1942-жылы Фрунзе шаарындагы аскердик жөө аскерлер окуу жайын аяктаган. 1942-жылдын августунан тарта Улуу Ата Мекендик согуштун салгылаштарына катышкан. Сталинградда, Курск салгылашында согушкан, Украинадагы боштондук үчүн болгон салгылаштарга катышкан.

1943-жылдын 15-августунда улук лейтенант Василий Петрищев 16 жоокер менен Харьков облусунун Дергачев районундагы Полевая кыштагынын жанындагы душмандын таяныч чекитин чабуул менен басып алган. Салгылашта кол гранат менен эки танкты жок кылган, айланма коргонуу уюштуруп, душмандын үч чабуулун артка кайтарган. Ок-дарылар түтөнгөндө, позицияны кармап калуу үчүн артиллериянын огун өзүнө

бурдурган. Көрсөткөн кайратмандыгы жана эрдиги үчүн ага 1943-жылдын 1-ноябрында Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин да армия кызматын уланткан, М.В. Фрунзе атындагы Аскер академиясын аяктаган. 1974-жылы полковник наамы менен запастагы кызматка кеткен. Москва шаарында жашап келген. 2018-жылдын 14-октябрында дүйнөдөн кайткан, Москвадагы Троекуров көрүстөнүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Харьков областынын Полевая айылындагы мектептин имаратына анын урматына мемориалдык такта орнотулган

Айылдын жанындагы салгылашуулар болгон жерге «Петрищевдин бийиктиги» деген мемориалдык белги орнотулуп, анда анын ысымы чегилген.

17. ВАСИЛИЙ ЯКОВЛЕВИЧ БЕЛЯНДРА (1914–1967)

Воронеж майданы, 3-гвардиялык танк армиясынын 7-гвардиялык танк корпусунун 23-гвардиялык мотоаткычтар аскер бригадасынын, 3-мотоаткычтар аскер батальонунун взвод командири, гвардиянын кенже лейтенанты.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (№2138, 17.11.1943)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- Кызыл Жылдыз ордени

1914-жылдын 5-январында Казакстандын Костанай облусунун азыркы Денисов районундагы Досовка айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1930-жылдан баштап Кыргыз ССРинин Кемин районуна караштуу Боролдой айылында жашаган. Башталгыч билим алган, темир уста жана комбайнчы болуп эмгектенген.

1941-жылдын август айында Жумушчу-дыйкан Кызыл Армиясына чакырылган. Ошол эле жылдын сентябрынан тартып Улуу Ата Мекендик согуштун майданында болгон. Сталинград салгылашына катышкан, жаракат алган. 1943-жылы кенже лейтенанттар курстарын бүтүрүп, 23-гвардиялык мотоаткычтар аскер бригадасынын 3-мотоаткычтар батальонуна дайындалган.

Днепр үчүн болгон салгылашта өзгөчө эрдик көрсөткөн. 1943-жылдын 21инен 22-сентябрга караган түнү душмандын катуу огуна карабастан, өз бөлүгүндө биринчилерден болуп Киев облусунун Канев районуна караштуу Трахтемиров кыштагынын тушунда Днепр дарыясын кечип өтүп, плацдармды басып алган. Кийинки күндөрдө Беляндранын взводу жети душман чабуулун артка кайтарып, эки «Тигр» танкын, үч өз алдынча кыймылдоочу артиллерияны жана душмандын эки ротадай жөө аскерин жок кылган. Бул эрдиги үчүн ага 1943-жылдын 17-ноябрында СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен Советтер Союзунун Баатыры наамы берилген.

1944-жылдан БКП(б)/КПСС мүчөсү болгон, 1945-жылдагы Москвадагы Жеңиш парадына катышкан. 1945-жылы лейтенант наамы менен запаска чыгарылган. Боролдой айылына кайтып келип, Киров атындагы колхоздогу машина-трактор станциясында (МТС) механик болуп иштеген. 1967-жылдын 12-мартында көз жумган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Кыргыз Республикасынын шаар тибиндеги Быстровка конушундагы жана Боролдой айылындагы көчөлөргө баатырдын ысымы ыйгарылган.

18. САДЫК АЛИНАЗАРОВ (1925–1969)

Кызыл аскер, Борбордук майданы, 60-армиянын 77-аткычтар корпусунун 280-аткычтар дивизиясынын 1031-аткычтар полкунун 4-аткычтар ротасынын пулеметчусу.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (№5274, 17.10.1943)
- Ленин ордени (17.10.1943)
- «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн» медалы
- «Улуу Ата Мекендик согуштагы Жеңишке жыйырма жыл» юбилейлик медалы

Садык Алиназаров 1925-жылы Пишпек шаарында (азыркы Бишкек) майда кол өнөрчүнүн үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Эрте жетим калып, жаштайынан эмгекке аралашкан. Фрунзе эт комбинатында касапчы болуп иштеп жүрүп, Кызыл Армияга чакырылган. Алгач чек ара аскерлеринде кызмат өтөгөн. Демобилизациядан кийин Фрунзеге кайтып келип, эт комбинатта ишин уланткан. 1942-жылдын август айында кайрадан чакырылып, майданга жөнөтүлгөн. Борбордук майдандын курамында согушкан.

Садык Алиназаров Днепр дарыясын кечип өтүү учурунда өзгөчө эрдик көрсөткөн. 1943-жылдын 24-үнөн 25-сентябрга караган түнү, Украинадагы азыркы Чернигов облусунун Козелец районундагы Окуниново кыштагынын тушунда, ал дарыяны биринчилерден болуп кечип өтүп, пулеметтон атуу менен өз полкунун бөлүктөрүнүн жээкке чыгышын камсыздаган. Согушта душмандын бир взводго жакын жөө аскерин жок кылган. Так тандалган позициясы менен плацдармдын кармалып калышына чоң салым кошкон. Эки сутка бою душмандын чабуулдарын кайтарып, жээгин кармап турушкан. Садык Алиназаров 42 саат бою пулеметунан кетпей согушуп, 20дан ашуун душмандын жоокер жана офицерин жок кылган. Бул эрдиги үчүн ага 1943-жылдын 17-октябрында СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин Садык Алиназаров демобилизацияланып, мекенине кайтып келген. Фрунзе шаарында жашап, эмгектенген. 1969-жылдын 7-мартында дүйнөдөн кайткан.

19. ПАВЕЛ ФЕДОРОВИЧ НИКОЛЕНКО (1914–1983)

Гвардия лейтенанты, 12-гвардиялык аба-десанттык полкунун 3-аткычтар ротасынын командири.

Сыйлыктары:

Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (№ 3555, 17.10.1943)

- Ленин ордени (№ 18226)
- II Даразадагы Ата Мекендик согуш ордени

Павел Николенко 1914-жылдын 24-августунда Кыргыз Республикасынын Чүй (мурдагы Фрунзе) облусунун Панфилов районуна караштуу Чалдыбар айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. 7-классты аяктап, колхоздо эсепчи болуп иштеген. 1941-жылдын август айында Панфилов райондук аскер комиссариаты тарабынан Кызыл Армияга чакырылган. 1943-жылы Владивостоктогу аскердик жөө аскерлер окуу жайын бүтүргөн.

1943-жылдын февралынан тартып майданда болгон. 4-гвардиялык аба-десанттык дивизиянын курамында кызмат өтөп, Түндүк-Батыш, Борбордук, 1-Украина жана 2-Украина майдандарында салгылаштарга катышкан. Демянск операциясына, Курск салгылашына, Чернигов-Припят, Киев чабуул жана коргонуу операцияларына, ошондой эле Житомир-Бердичев, Корсунь-Шевченко жана Умань-Ботошаны чабуул операцияларына катышкан.

1943-жылдын 6-октябрында Днепр дарыясынын түндүк жээгиндеги Губин кыштагынын жанында болгон салгылашта, гвардиянын лейтенанты Николенко 12-гвардиялык полктун 3-ротасын чабуулга баштап чыккан. Ал жеке өзү 20га жакын гитлерчини жок кылган. Батальон командири жарадар болгондон кийин, өзүнө командалыкты алып, полктун негизги күчтөрү келгенге чейин коргонуу иштерин ийгиликтүү уюштурган. Бул эрдиги үчүн ага 1943-жылдын 17-октябрында СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

1944-жылдын март айында Умань-Ботошаны операциясынын жүрүшүндө оор жаракат алган. Узак дарылоодон кийин, 1944-жылдын август айында ден соолугуна байланыштуу запастагы кызматка бошотулган.

Согуштан кийин Кыргыз ССРинин Ысык-Көл облусунун Пржевальск (азыркы Каракол) шаарында жашаган. Ал жерде айыл чарба техникумунда аскер иши боюнча окутуучу болуп иштеген, кийинчерээк бухгалтер, андан

соң Мамлекеттик банктын бөлүм башчысы болгон. Андан соң Харьков шаарына көчүп кетип, ошол жерде 1983-жылдын 3-январында дүйнөдөн кайткан.

Баатыр жөнүндө эскерүү

2013-жылдын август айында, дареги боюнча жайгашкан үйдө: Харьков, Бучма көчөсү, 36 дарегине анын урматына мемориалдык такта орнотулган.

20. ПЕТР АНТОНОВИЧ АКУЦИОНОК (1923–1943)

Борбордук майданы, 65-армиянын 685-аткычтар полкунун 193-аткычтар дивизиясынын ок атуучу взводунун командири, кенже лейтенант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (өлгөндөн кийин) — 30.10.1943
- Ленин ордени

Петр Акуционк 1923-жылы Витебск облусунун Сиротино районундагы Шумилино айылында төрөлгөн. 8-классты бүтүргөндөн кийин ВЛКСМ мүчөсү болуп, маданий агартуу иштери менен алектенген. Белоруссия фашисттик Германия тарабынан басып алынгандан кийин, комсомолдук жашыруун уюмдун курамында баскынчыларга каршы күрөшкө катышкан.

Кийинчерээк Кыргыз ССРине эвакуацияланып, Таш-Көмүр шаарындагы «Капитальная» шахтасында уста болуп иштеген. 1942-жылдын январында Кызыл Армияга чакырылып, аскердик даярдыктан өткөндөн кийин кенже лейтенант наамын алып, ок атуучу взводдун командири болуп дайындалган.

1943-жылдын 15-октябрында кенже лейтенант Петр Акуционктун взводу Днепр дарыясын биринчилерден болуп кечип өтүп, «Круглая» деп

аталган бийиктикти штурм менен басып алган. Согушта ал автомат жана кызыл желек көтөрүп, жоокерлерин чабуулга баштап чыккан. Кечкисин плацдарм кеңейтилип, Белоруссияга жол ачылган. Бирок Петр Акуционок ошол эле күнү душмандын огунан курман болгон.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1943-жылдын 30-октябрындагы Жардыгы менен ага өлгөндөн кийин Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Башында ал Лоев кыштагынын түштүгүндө, согуш талаасында жерге берилген. Кийинчерээк Беларустун Гомель облусундагы Лоев шаарынын борборундагы бир туугандардын көрүстөнүнө кайра көмүлгөн.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Баатырдын ысмы Лоев жана Шумилино көчөлөрүндө, Шумилино шаарындагы мектеп жана пионер дружинасы, №1 орто мектеп менен аталган. Лоев шаарында Баатырдын ысмы жазылган көчөгө, Шумилинодо мектептин имаратына мемориалдык такталар орнотулган (1962).

Р. А. Акуционоктун ысмы Шумилин районунун Элдик даңк китебине киргизилген. СССР Коргоо министринин буйругу менен ал өзүнүн аскер бөлүгүнүн өздүк курамынын тизмесине биротоло киргизилген.

21. ТАШМАМАТ ДЖУМАБАЕВ (1924–1995)

Борбордук майданы, 65-армиянын 685-аткычтар полкунун, 193-Кызыл Туу ордендүү аткычтар дивизиясынын бөлүк командири.

Сыйлыктары:

Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№1643, 30.10.1943)

- Ленин ордени (30.10.1943)
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени

1924-жылдын 24-августунда Кыргыз ССРинин Ош шаарында жумушчунун үй-бүлөсүндө туулган. Толук эмес орто билим алып, жибек комбинатында слесарь болуп иштеген. Андан кийин тракторчу-комбайнчылардын курстарын бүтүрүп, Мады айылындагы МТСте эмгектенген. 1942-жылдын октябрь айында Кызыл Армияга чакырылган. Аткачтар бөлүгүнүн командирлери үчүн уюштурулган курстарды бүткөндөн кийин, 1943-жылдын мартында сержант наамы менен Борбордук майданга жөнөтүлгөн. 1943-жылдын октябрынан баштап 685-аткычтар полкунун бөлүгүнүн командири болгон.

Днепр үчүн болгон салгылашууда эрдик көрсөткөн. 1943-жылдын 15-октябрында душмандын катуу жаадырган огунун алдында Жумабаев өз бөлүгү менен биринчи болуп Гомель облусундагы Лоев айылына жакын жерде Днепр дарыясынан өтүп, батыш жээгиндеги плацдармды басып алган. Душмандын бардык каршылыктары кайтарылган. СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1943-жылдын 30-октябрындагы Жардыгы менен ага «Советтер Союзунун Баатыры» наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин Ошко кайтып келген. 1945-жылы Харьков артиллериялык окуу жайын, 1964-жылы Ташкент жалпы аскердик окуу жайын бүтүргөн. 1971-жылы майор наамында запаска бошотулган. Кыргыз ССРинин КП БКсынын алдындагы партиялык мектепти бүтүргөн. Акыркы жылдары Памир автотранспорт башкармалыгында иштеген. Жети баланын атасы болгон. 1995-жылдын 9-январында каза болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Ал жашаган Исанов көчөсүндөгү № 35а үйгө мемориалдык такта орнотулуп, Бишкектеги көчөлөрдүн бирине анын ысымы ыйгарылган.

Ош шаарында Баатырлар аллеясына Баатырдын бюсту орнотулган

22. ИВАН ПАВЛОВИЧ КРАСИЛЬНИКОВ (1910–1968)

685-аткычтар полкунун, 193-Кызыл Туу ордендүү аткычтар дивизиясынын пулеметчусу, катардагы жоокер.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№ 1535, 30.10.1943)
- Ленин ордени
- III даражадагы Даңк ордени
- «Сталинградды коргогондугу үчүн» медалы
- «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн» медалы

1910-жылдын 15-июнунда азыркы Саратов облусундагы Балтай районунда жайгашкан Балтай айылында туулган. Башталгыч билим алган. 1931–1933-жылдары Жумушчу-дыйкан Кызыл Армиясында кызмат өтөгөн. Демобилизациядан кийин Кыргыз ССРинин Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарындагы «Кондитер» артелинде нан цехинин мастери болуп иштеген.

1941-жылы кайрадан армияга чакырылган. 1942-жылдын август айынан тартып Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында салгылашууга катышкан. Сталинград, Борбордук, Белорус, 1-Белорус жана 2-Белорус майдандарында согушкан. Сталинград салгылашуусуна, Курск таймашына, Украина, Белоруссия, Польша өлкөлөрүн бошотууга жана Германиядагы душмандын талкаланышына катышкан. Көрсөткөн эрдиктери үчүн III даражадагы Даңк ордени жана бир нече медалдар менен сыйланган.

1943-жылдын 16-октябрында Каменка айылынын тушундагы Днепр дарыясын кечип өтүү маалында алгачкылардан болуп жээкке жетип, бир нече гитлерчилерди жок кылган, душмандын траншеясына кирип барып, пулеметтук ок менен чабуулдарды кайтарган. СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1943-жылдын 30-октябрындагы Жардыгы менен ага «Советтер Союзунун Баатыры» наамы ыйгарылган.

Согуш бүткөндөн кийин демобилизацияланган. Фрунзе шаарында жашап, эмгектенген. 1968-жылдын 13-январында көз жумган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Саратов областынын Балтай айылындагы Жеңиш аянтына бюсту орнотулган.
- «Балтай айылындагы орто мектеп» муниципалдык билим берүү мекемесинин имаратына мемориалдык такта орнотулган.
- Балтай райондук край таануу музейинде И.П.Красильниковго

арналган Аскердик Данк залы ачылган.

- Балтай районунун Ардактуу атуулу наамы ыйгарылган (1996, өлгөндөн кийин).

23. ВАСИЛИЙ ГАВРИЛОВИЧ КРИКУН (1918—2007)

4-Украина майданы, 51-армиянын 315-Мелитополь Кызыл Туу ордендүү аткычтар дивизиясынын 362-аткычтар полкунда батальондун партиялык уюштуруучусу, бөлүк командири, улук сержант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№1300, 1.11.1943)
- Ленин ордени (1.11.1943)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (11.03.1985)

Василий Крикун 1918-жылы Жалал-Абад облусунун Октябрь айылында туулган. Толук эмес орто мектептин бешинчи классын бүтүрүп, «Заря» колхозунда ветеринардык фельдшер болуп иштеген.

1942-жылы медициналык кароодо жараксыз деп табылганына карабастан, өз ыктыяры менен Кызыл Армияга кирген. Миначы-жардыргычтардын курстарын бүтүргөндөн кийин 315-аткычтар дивизиясына жиберилип, 4-Украин майданында салгылашкан. БКП(б) партиясына мүчө болуп кирип, батальондун парторгу болуп шайланган.

1943-жылдын 10-октябрынан тартып Мелитополду бошотуу учурунда бөлүктүн командири Василий Крикун консервалык заводду штурм кылууда биринчи болуп чабуулга чыгып, жоокерлерди шыктандырган. 17-октябрда темир жолдун жанындагы салгылашууда жаракат алган рота командирин алмаштырып, жоонун бекемделген позициясын ээлөөгө жардам берген. Жеке өзү он чакты гитлерчилерди жок кылып, эки аскерди маанилүү документтер жана иштеп жаткан рациясы менен тирүү кармаган. Бул салгылашуулардагы эрдиги жана баатырдыгы үчүн ага 1943-жылдын 1-ноябрында «Советтер Союзунун Баатыры» наамы ыйгарылган.

1946-жылы улук сержант наамында демобилизация болгон. Согуштан кийин Ош облусунун Таш-Көмүр шаарында, андан кийин Новосибирск шаарында жашап, «Сибсельмаш» заводунда иштеген. Новосибирскидеги Клещихинское көрүстөнүнө коюлган. Анын ысымы Украинадагы Запорожье облусунун Мелитополь шаарындагы Баатырлар аллеясына жазылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Украинанын Запорожье облусунун Мелитополь шаарындагы Баатырлар аллеясына эстелик такта орнотулган.

24. АНВАРБЕК ЧОРТЕКОВ (1920–1989)

337-аткычтар дивизиясынын 1129-аткычтар полкунун кенже лейтенанты.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№3939, 10.01.1944)
- Ленин ордени (№18976)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (11.03.1985)

Анварбек Чортеков 1920-жылы 10-октябрда азыркы Нарын облусунун Ат-Башы районундагы Кара-Суу айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Терек-Суу айылындагы мектептин 6-классын аяктаган. Жаш кезинен эле кошумча чарбада эмгектенип, кийинчерээк Нарын шаарындагы мөмө-жемиш тажрыйба станциясында алгач кара жумушчу, ал эми согуш башталганда агротехник болуп иштеген.

1943-жылдын апрель айында Кызыл Армияга чакырылып, полктук мектепти бүтүргөндөн кийин ошол эле жылдын август айынан тартып Воронеж майданынын 40-армиясынын курамындагы 337-аткычтар дивизиясынын 1129-полкунун курамында сержант наамында взвод командиринин жардамчысы катары согушка кирген.

1943-жылдын 24-сентябрына караган түнү сержант Анварбек Чортеков алгачкылардан болуп Киев облусунун Зарубинцы айылынын тушунда Днепр дарыясынан өткөн. Букрин плацдармындагы катуу салгылаштарда ал жаракат алган взвод командирин алмаштырып, коргонуу иштерин уюштурган жана ээлеген бийиктикти кармап калган. Бул батальон үчүн маанилүү тактикалык артыкчылык болгон. 2-октябрда жаракат алганына карабай, согуш талаасын таштабай, тапшырманы толук аткарган. Көрсөткөн эрдиги үчүн СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1944-жылдын 10-январындагы Жардыгы менен ага «Советтер Союзунун Баатыры» наамы ыйгарылган.

1944-жылы Ульяновск шаарындагы танктык окуу жайга жиберилип, аны 1945-жылы аяктаган. 1947-жылы кенже лейтенант Чортеков запаска бошотулган. Өз жерине кайтып келип, колхоздо гидротехник болуп иштеген. 1951-жылдан тартып КПССтин мүчөсү болгон. Өзүнүн туулган жери Кара-Суу айылында жашаган. 1989-жылдын 29-апрелинде каза болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2006-жылдын 10-февралындагы № 89 токтому менен Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын Тайлак баатыр атындагы чек ара отрядынын «Кынды» чек ара заставасына Анварбек Чортековдун ысымы расмий түрдө ыйгарылган. Бүгүнкү күндө ал: Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын

Тайлак Баатыр атындагы чек ара отрядынын Советтер Союзунун Баатыры Анварбек Чортеков атындагы чек ара заставасы деп аталат.

25. ИВАН СЕМЕНОВИЧ РЕШЕТНИК (1924–1968)

Воронеж майданы, 40-армиянын курамындагы 309-Пирятин аткычтар дивизиясынын 957-аткычтар полкунун пулемет взводунун командири, лейтенант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№4784, 23.10.1943)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени
- Ардак белгиси ордени

Иван Решетник 1924-жылдын 10-октябрында Түштүк Казакстан облусунун Пахтаарал районундагы Ново-Троицкое айылында (айрым маалыматтар боюнча — Славянка айылында) туулган. Балалык кезинде ата-энеси менен кошо Ош облусунун Өзгөн районундагы Ленинское айылына көчүп келген. Толук эмес орто мектепти аяктап, айыл чарба техникумунда окуган.

1942-жылдын август айында Кызыл Армияга чакырылып, сентябрда Түркстан аскердик пулемет мектебине жөнөтүлөт. Аны 1943-жылдын 13-майында аяктаган. 1943-жылдын июнь айынан тартып майданга жиберилип, Воронеж майданында согушка катышкан. Курск дөңсөөсүнүн түштүк тарабындагы коргонуу салгылашына катышып, жаракат алган. Айыгып чыккандан кийин, 1943-жылдын август айынан баштап 309-аткычтар дивизиясынын курамында салгылашууну уланткан.

1943-жылдын 24-сентябрына караган түнү Иван Решетник өзүнүн пулеметтук взводу менен Киев облусунун Балыко-Щучинка айылынын тушундагы Днепр дарыясынан өтүп, плацдармды басып алган. Анын бөлүгү душмандын бир нече контрчабуулдарын ийгиликтүү кайтарып, күчтөрдүн келишине чейин өз позициясын кармап турган. Бул аракет башка бөлүктөргө дарыяны кечип өтүүгө шарт түзгөн. Көрсөткөн эрдиктери үчүн ага 1943-жылдын 23-октябрында «Советтер Союзунун Баатыры» наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин да аскердик кызматын улантып, пулеметтук взводдун командири болуп иштеген. 1946-жылдан тартып аскердик курулуш бөлүктөрүндө кызмат өтөп, СССРдин атом долбоору боюнча объекттердин курулушуна катышкан.

1967-жылы отставкага кеткен. 1968-жылдын 14-декабрында каза болуп, Лермонтов шаарында жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Озерск шаарындагы Түбөлүк от мемориалына мемориалдык такта орнотулган.

Лермонтовдо Пятигорская көчөсүндөгү үйгө мемориалдык такта орнотулган.

Өзгөн шаарындагы Баатырлар аллеясына бюст орнотулду. Өзгөн районундагы Ленинское айылындагы мектеп-интернаттында Аскердик даңк музейи түзүлүп, стенддердин бири анын эрдигине арналган.

26. МАМАСАЛЫ ТЕШЕБАЕВ (1923–1984)

Воронеж майданы, 47-армиянын 218-аткычтар дивизиясынын 667-аткычтар полкунун замбирек мээлөөчүсү.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, (№1962), “Алтын Жылдыз” медалы (03.06.1944)
- Ленин ордени
- Даңк ордени (III даражадагы)
- “Эрдиги үчүн”, “Жоокердик кызматтары үчүн” медалдар

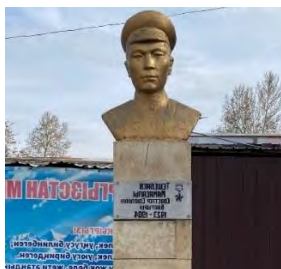
Мамасалы Тешебаев 1923-жылы Ош облусунун Тогуз-Булак айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Башталгыч мектепти бүтүргөндөн кийин “Кызыл Октябрь” колхозунда эмгектенген. 1942-жылы Кызыл Армияга чакырылып, Воронеж, 1-Украина жана Белорус майдандарында салгылашкан.

1943-жылдын 24-сентябрында Днепр дарыясын кечип өтүү маалында, душмандын огунун алдында замбиректи жээкке алып чыгып, өзүнүн бөлүгүндө жападан жалгыз аман калган. Душмандын чабуулдарын артка

кайтарып, так аткан огунун жана жоо менен бетме-бет кармашынын аркасында плацдармды кармап турууга жетишкен. Анын бул эрдиги Кызыл Армиянын сегиз батальон аскерлеринин өткөнүнө жол ачкан. 1944-жылдын 3-июнунда Мамасалы Тешебаевге Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Андан кийин Киев, Житомир жана Гомел шаарларын бошотуу үчүн болгон салгылаштарга катышкан. 1947-жылы армиядан демобилизацияланып, Ош облусуна кайтып келген. Согуштан кийин аскердик окуу жайды аяктап, офицер катары кызмат өтөгөн. Андан кийин «Отуз-Адыр» совхозунда бригадир болуп иштеген. 1984-жылдын 23-мартында дүйнөдөн кайткан.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Өзгөн шаарындагы Баатырлар аллеясына бюст орнотулган 1985-жылы Киев шаарындагы Станкозаводская көчөсү Баатырдын урматына өзгөртүлгөн. Баатырдын урматына туулган айылында музей ачылган.

27. ГАВРИИЛ ФРОЛОВИЧ ПАНТЕЛЕЕВ (1923–1979)

Степной майданы, 7-гвардиялык армиянын 2-гвардиялык Красноград аткычтар дивизиясынын 224-гвардиялык аткычтар полкунун батальонунун улук адъютанты, гвардиянын улук лейтенанты.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (26.10.1943)
- Ленин ордени (26.10.1943)
- Эки Кызыл Жылдыз ордени (23.11.1942, 27.07.1943)
- «Сталинградды коргогону үчүн» медалы

Гавриил Пантелеев 1923-жылдын 26-июнунда азыркы Кыргыз Республикасынын Сокулук районуна караштуу Гавриловка айылында дыйкан үй-бүлөдө төрөлгөн. 1942-жылы мектепти аяктагандан кийин Кызыл

Армияга чакырылып, Грозный аскердик жөө аскерлер окуу жайына жиберилген.

1942-жылдын июль айында бул окуу жай курсанттык полк катары кайра уюштурулуп, Сталинград майданына жөнөтүлгөн. 64-армиянын курамында Сталинградды коргоого катышкан, салгылашта жарадар болгон. Айыгып чыккандан кийин 29-аткычтар дивизиясынын катарында душмандын курчоосунда калган аскерлерди жок кылууга жана каршы чабуулдарга катышкан. 1943-жылы Воронеж жана Степной майдандарында, Курск салгылашында, Белгород-Харьков операциясында, Сол Жээк Украинаны бошотууда жана Днепр үчүн болгон салгылаштарга катышкан.

1943-жылдын 25-сентябрында Днепр дарыясын кечип өтүп, Днепропетровск облусундагы Бородаевка айылынын тушунда батальон үчүн чалгын жүргүзгөн. Биринчи болуп айылга кирип, эки ок атуучу түйүндү жок кылып, алты душман жоокерин туткунга алган. Жарадар болгонуна карабастан салгылашууну уланткан. Бул эрдиги үчүн ага 1943-жылдын 26-октябрында Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Бородаевкадагы бийиктикте алуу учурунда оор жарадар болуп, Харьков, Ташкент, Алма-Ата жана Фрунзе шаарларындагы госпиталдарда узак дарыланган. Саламаттыгынын айынан майданга кайтып бара алган эмес.

1944-жылы Москва мамлекеттик университетинин юридикалык факультетине тапшырып, 1949-жылы аны аяктаган. Андан соң аспирантурада илимий ишин уланткан. 1958-жылы Курск шаарына көчүп келип, облустук адвокаттар коллегиясында иштеген. 1965-жылдан тартып Курск облусунун прокуратурасында, кийинчерээк Облкеңештин юстиция бөлүмүндө эмгектенген.

1979-жылдын 30-сентябрында дүйнөдөн кайткан, Курск шаарындагы Түндүк көрүстөнүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Курск шаарындагы прокуратуранын музейинин жанына анын бюсту орнотулган. Гавриил Пантелеевдин ысымы Курск шаарындагы Кызыл аянттагы Курск баатырларынын стеласында жазылган.

28. ИВАН СЕМЕНОВИЧ ПОНОМАРЕВ (1922 – 1943)

233-гвардиялык аткычтар полкунун бөлүк командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (22.02.1944)
- Ленин ордени
- «Эрдиги үчүн» медалы (09.09.1943)

Иван Пономарев 1922-жылы Красноярский крайдын Тасеев районуна караштуу Криво-Хандала айылында дыйкан үй-бүлөдө төрөлгөн. Жети жылдык мектепти бүтүргөндөн кийин колхоздо эмгектенген. 1941-жылы үй-бүлөсү менен Кыргыз ССРинин Калинин районуна караштуу Сосновка айылына көчүп келип, Чоң Чүй каналын куруу иштерине катышкан.

1941-жылдын май айында Фрунзе облусунун Калинин райондук аскер комиссариаты тарабынан Кызыл Армияга чакырылган. Аскердик кызматын Ыраакы Чыгышта өтөп, кенже командирлер үчүн полктук мектепти бүтүргөн. 1943-жылдын март айынан тартып Улуу Ата Мекендик согушка катышып, Курск салгылашына жана Белгород-Харьков чабуул операциясына катышкан.

1943-жылдын 25-сентябрында Днепр үчүн болгон салгылаштар учурунда жоокерлер тобу менен жашыруун түрдө Бородаевка аралына өтүп, 20га жакын душман жоокерин жок кылып, жети адамды туткунга алган жана баалуу чалгын маалыматтарын алган. Андан кийин Днепр дарыясын кечип өтүп, душмандын жээгине алгачкылардан болуп жетип, бир нече ок атуучу түйүндү жана онго жакын душманды жок кылган.

Бул эрдиктери үчүн 1944-жылдын 22-февралында ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган. Бирок ал бул сыйлыкты көзү тирүү кезде ала алган эмес — 1943-жылдын 27-сентябрынан 10-октябрына чейин Днепропетровск облусундагы салгылаштарда дайынсыз жоголгон. 1966-жылы анын Советтер Союзунун Баатыры Грамотасы энесине тапшырылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Красноярскиде дайынсыз жоголгон Улуу Ата Мекендик согуштун баатырларына эстелик ачылган.
- Красноярск крайынын Тасеев районундагы Сухово айылындагы орто мектепке жана Тасеево айылындагы көчөгө баатырдын ысымы ыйгарылган.

29. АЛЕКСАНДР ВАСИЛЬЕВИЧ ФУКОВСКИЙ (1920–1997)

Борбордук майданы, 60-армиянын 7-гвардиялык механизацияланган корпусунун 24-гвардиялык механизацияланган бригадасынын миномёт батальонунун миномёттук ротасынын командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (№1226, 17.10.1943)
- Ленин ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- Эки Кызыл Туу ордени
- СССР Куралдуу Күчтөрүндө Ата Мекенге кызмат өтөгөнү үчүн III даражадагы орден

Александр Фуковский 1920-жылдын 1-октябрында Украинадагы Черкаскы облусунун Монастырищенский районуна караштуу Зарубинцы айылында дыйкан үй-бүлөдө төрөлгөн. Өзбекстандын Каттакурган шаарында он жылдык мектепти бүтүргөн. Кыргыз ССРинин Ош шаарында «Кыргызсоодада» эсепчи болуп иштеген.

1939-жылдан тарта Кызыл Армияда кызмат өтөгөн. 1942-жылы Москвадагы пулеметтук-минометтук аскердик окуу жайын аяктап, майданга жөнөтүлгөн.

1943-жылдын 25-сентябрында Киев облусунун Чернобыль районуна караштуу Домантово айылынын тушунда Фуковскийдин ротасы колдон жасалган каражаттар менен Днепр дарыясын алгачкылардан болуп кечип өтүп, плацдармды басып алуу жана сактап калууда жөө аскерлерге

натыйжалуу минометтук колдоо көрсөткөн. Душмандын көптөгөн каршылык көрсөтүүлөрүн токтотууга катышкан.

Бул салгылаштардагы эрдиги үчүн ага 1943-жылдын 17-октябрында Советтер Союзунун Баатыры наамы, Ленин ордени жана «Алтын Жылдыз» медалы ыйгарылган.

Согуштан кийин да аскердик кызматын уланткан. 1947-жылы Бронетанктуу жана механизацияланган аскерлердин аскердик академиясын аяктаган. 1976-жылдан баштап полковник Фуковский запаска бошотулган. Москва шаарында жашап, СССРдин Илим жана техника боюнча мамлекеттик комитетинде иштеген.

1997-жылдын 2-майында дүйнөдөн кайткан. Москвадагы Троекуров көрүстөнүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Москвадагы Троекуровское көрүстөнүндө орнотулган

30. ХАМИТ ГАБДУЛЛОВИЧ ГАДЕЛЬШИН (1923 – 2000)

Степной майданы, 46-армиянын 31-аткычтар дивизиясынын 1449-айрым байланыш ротасынын улук радиотелеграфисти.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы №3552 (22.02.1944)
- Ленин ордени (22.02.1944)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (06.04.1985)
- «Эрдиги үчүн» медалы (04.05.1945)

Хамит Гадельшин Башкыр АССРинин Белебей кантонундагы Аитово (башка маалыматтар боюнча — Вахит же Вахитово) айылында 1923-жылы төрөлгөн. 1936-жылы үй-бүлөсү Кыргыз ССРинин Кенеш айылына көчүп келген. Жети жылдык мектепти бүтүрүп, Фрунзедеги каржы-экономикалык техникумга окууга тапшырган.

1941-жылдын август айында армияга чакырылган. 1943-жылдын 26-сентябрында сержант Х. Г. Гадельшин 75-аткычтар полкунун алдыдагы бөлүктөрү менен Днепр дарыясын Украинадагы Сошиновка айылынын

тушунда кечип өтүүгө катышкан. Өткөн учурда радиостанция жайгашкан кайыкка ок тийип, байланыш башчысы жарадар болгон. Гадельшин жабдууну сактап калып, полктун команда пунктуна жетип, дивизия менен байланыш орноткон. Ал 13 саат бою жамгырдай жааган октун астында болуп, ыкчам кабарларды өткөрүп берип турган. Бул командалык башкаруунун ийгиликтүү болушуна өбөлгө түзгөн.

1946-жылдын 27-октябрында 1449-айрым байланыш ротасынын командири капитан Гаджибеков Гадельшинди Советтер Союзунун Баатыры наамына көрсөтөт.

Согуштан кийин Германиядагы советтик аскерлердин катарында кызматын уланткан. Ленинграддагы аскердик байланыш-инженердик окуу жайын жана С. М. Буденный атындагы Аскердик байланыш академиясын аяктаган. Житомирдеги жогорку байланыш окуу жайында окутуучу болуп иштеген, кафедра башчы болгон. 1969-жылдан тартып запаска чыккан.

Фрунзе шаарында (азыркы Бишкек) жашап, №27 кесиптик окуу жайында жана байланыш техникумунда аскердик сабактарды окуткан. 2000-жылдын 10-январында дүйнөдөн кайткан.

Баатыр жөнүндө эскерүү

2023-жылдын 7-июнунда Башкортостан Республикасынын Бижбуляк районундагы Айтово айылында баатырдын бюсту ачылган.

31. АНДРЕЙ АЛЕКСЕЕВИЧ ТИТОВ (1905–1981)

Борбордук майданы, 61-армиянын 7-гвардиялык ат чабыш корпусунун курамындагы 16-гвардиялык Чернигов ат чабыш дивизиясынын (мурдагы 112-Башкир ат чабыш дивизиясы), 60-гвардиялык ат чабыш полкунун курамындагы 4-эскадрондун ПТР (танкага каршы мылтык) мээлөөчүсү.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (15.01.1944)
- Ленин ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- Кызыл Жылдыз ордени

Андрей Алексеевич Титов 1905-жылдын 24-июнунда Кыргызстандын Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районундагы Покровка айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Эмгек жолун 1918-жылы баштап, «Кызыл толкун» артелинде талаа жумушчусу, мал багуучу жана балыкчы болуп иштеген. Ошондой эле Киров атындагы колхоздо жана Жети-Өгүз райондук промысел комбинатында эмгектенген.

1942-жылы Кызыл Армияга чакырылып, ошол эле жылдын октябрь айынан тартып майдандагы салгылаштарга катышкан.

1943-жылдын 28-сентябрына караган түнү Титов кызмат өтөгөн эскадрон Гомель облусунун Брагин районунда Днепр дарыясынан биринчи өткөндөрдүн катарында болгон. Вьяле айылы үчүн болгон салгылашта ал жеке өзү душмандын үч ок атуучу пунктун жок кылган. Ал эми 30-сентябрда Галки айылынын жанында душмандын чабуул коюучу курал-жарагын талкалаган. Бул эрдиктери советтик аскерлердин плацдармды сактап калышына жана алдыга жылышына өбөлгө болгон. Көрсөткөн эрдиги жана баатырдыгы үчүн ага Советтер Союзунун Баатыры деген жогорку наам ыйгарылып, Ленин ордени жана «Алтын Жылдыз» медалы (№3021) менен сыйланган. Бул тууралуу Жардык 1944-жылдын 15-январында жарыяланган.

1945-жылы армиядан демобилизацияланып, туулуп-өскөн айылына кайтып келген. Ал жерде колхоздун төрагасы болуп иштеген. 1946-жылдан тартып БКП(б)/КПСС партиясынын мүчөсү болгон. 1981-жылдын 8-ноябрында каза болуп, Покровка айылында жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Покровка айылында мемориалдык такта орнотулган. А.А. Титовдун ысымы Башкыртстан Республикасынын Улуттук музейинде жана Уфадагы дивизиянын музейинде 112-башкир (16-гвардиялык) атчандар дивизиясынын 78 Баатырынын мемориалдык такталарында түбөлүккө сакталган.

32. НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ ЗВЕРЕВ (1921 –1991)

32-гвардиялык аткычтар полкунун 12-гвардиялык аткычтар дивизиясындагы взвод командири жардамчысы.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы №551 (31-август 1941)
- Ленин ордени
- «Кызыл Жылдыз» ордени
- «Ардак белгиси» ордени
- «Жоокердик эмгеги үчүн» медалы
- «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн» медалы
- «Эмгектин ардагери» медалы
- «Кемчиликсиз кызмат үчүн I даражадагы» медаль

Николай Зверев Казакстандын азыркы борбору Астана (мурдагы Акмолинск) шаарында туулган. 1930-жылдары ата-энеси менен Кыргыз ССРинин Токмок шаарына көчүп келип, ошол жактан жети жылдык мектепти аяктап, типографияда иштеген. 1941-жылдын апрелинде Фрунзе облусунун Чүй райондук аскер комиссариаты тарабынан Кызыл Армияга чакырылып, кызматын өлкөнүн батыш чек арасындагы артиллерия бөлүктөрүндө баштаган. 1941-жылдын июнь айынан тартып Калинин (азыркы Тверь), Ржев, Вязьма жана Смоленск шаарлары үчүн болгон салгылаштарга катышкан. Эки жолу жаракат алган.

1943-жылдын 29-сентябрына караган түнү гвардия сержанты Зверев взводу менен Беларустун Гомель облусунун Лоев районундагы Глушец айылынын жанында Днепр дарыясынан өтүп, душмандын траншеяларына кирип барган. Биринчи болуп чабуулга өтүп, душмандын коргонуу тилкесинин биринчи линиясынан сүрүп чыгарган. Жеке өзү 15 аскерин жок кылган. Контрчабуулду кайтаруу учурунда оор жаракат алганы менен, позицияны таштабай, дагы 5 душман аскерин жок кылган соң эс-учун жоготкон. Бул эрдиги үчүн 1944-жылдын 15-январында СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

1944-жылы айыгып чыккандан кийин Польшадагы Краков шаарында жайгашкан майданга жакын госпиталда кызмат өтөп, 1946-жылдын февралына чейин ошол жакта болгон. Демобилизациялангандан кийин

Россиянын Курган облусундагы Шадринск шаарында жашап, өндүрүш комбинатында слесарь-аспап жасоочу жана кампачы болуп иштеген.

Сыйлыктарын 1949-жылдын 13-октябрында гана Урал аскер округунун командиринин орун басары тапшырып берген. Кийин кооперативдик курстарды аяктап, шаардагы соода мекемелеринде иштеген. 1991-жылдын 14-мартында каза болуп, Шадринск шаарындагы Васильев мүрзөсүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

1999-жылы Курган облусунун Шадринск шаарындагы Васильевский көрүстөнүнө мүрзө ташы орнотулуп, баатыр жашаган Свердлов көчөсү, 83 дарегиндеги үйгө мемориалдык такта орнотулган.

33. СТЕПАН ЗАХАРОВИЧ СУЩЕВ (1914–2008)

Борбордук майданы, 60-армиянын 112-аткычтар дивизиясынын 416-аткычтар полкунун 5-аткычтар ротасынын партиялык уюштуруучусу, аткычтар взводунун командиринин жардамчысы, улук сержант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (17-октябрь 1943)
- Ленин ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- «Эрдик үчүн» медалы
- III даражадагы «Манас» ордени (24-июль 2008)

Степан Суцев 1914-жылы Жамбыл облусунда туулган. Төртүнчү классты аяктап, Фрунзе шаарындагы кыш куюучу заводдо иштеген. Андан кийин Тажик ССРинде малчы жана пахта заводуна караштуу үрөнчүлүк пунктта иштеген. 1937-жылы СССР ИИЭКсынын ички аскерлеринин 112-полкуна чакырылып, кызмат өтөгөндөн кийин Казак ССРинин Ички иштер башкармалыгында кызматын уланткан. 1941-жылы өз каалоосу менен майданга кеткен, 385-аткычтар дивизиясында чалгынчы болуп кызмат кылган.

1943-жылдын 26-сентябрында душмандын огунун алдында Киев облусунун Ясногородка айылынын жанындагы Днепр дарыясынан десанттык топтун курамында өтүп, алдыңкы чекти басып алган. 28-сентябрда плацдармды кармап калуу үчүн болгон салгылашта рота командири жаракат алгандан соң, анын ордун басып, коргонууну уюштуруп, душмандын каршы чабуулдарын ийгиликтүү кайтарган. Бул салгылаштардагы эрдик жана баатырдык үчүн ага 1943-жылдын 17-октябрында Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

1944-жылы демобилизацияланып, Беловодск айылындагы жүк ташуучу автобазанын слесары болуп иштеген. 1969-жылдан баштап пенсияда болуп, Чүй облусунун Ак-Суу айылында жашаган. 2008-жылдын 24-июлунда каза болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Ички аскерлеринин колбашчы-сынын буйругу менен Ички аскерлердин Аскердик колледжинин ардактуу жоокери наамына кабыл алынган. 2006-жылдын май айында колледждин аймагына Баатырдын бюсту орнотулган.

34. ГРИГОРИЙ МАТВЕЕВИЧ ТИХОНОВ (1912–1944)

Борбордук майданы, 61-армиянын 7-гвардиялык кавалериялык корпусунун 16-гвардиялык Чернигов кавалерия дивизиясына караштуу 62-гвардиялык кавалериялык полктун 3-саптуу эскадронунун командири, гвардиянын лейтенанты.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (15-январь 1944)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени
- Александр Невский ордени

Григорий Тихонов 1912-жылдын 10-апрелинде азыркы Түндүк Казакстан облусунун Габит Мусрепов районундагы Князево айылында туулган. Жетинчи классты бүтүрүп, Түштүк Урал темир жолунда паровоз айдоочу болуп иштеген. 1934–1938-жылдары Кызыл Армияда кызмат өтөп,

1938-жылы демобилизациялангандан кийин Кыргызстанга келип, Кайыңды станциясында иштеген. 1939–1940-жылдары совет-фин согушуна катышкан. 1940-жылы Кыргыз ССРинин Фрунзе шаарынан Кызыл Армияга чакырылган. Улуу Ата Мекендик согушта 1941-жылдын июнь айынан тартып майданда болгон. 1942-жылы кенже лейтенанттар курсун аяктаган.

1943-жылдын 28-сентябрында Гомель облусунун Брагин районундагы Нивки айылынын жанындагы салгылашта өзгөчө кайраттуулук көрсөттү. Душмандын огунун алдында анын эскадрону Днепр дарыясынан атайын каражаттарсыз өтүп, плацдармды басып алып, айылга чабуул жасап, ошол жерде туруп калышкан. Бул салгылашта көрсөтүлгөн эрдик жана баатырдыгы үчүн ага 1944-жылдын 15-январында Советтер Союзуун Баатыры наамы ыйгарылган.

1944-жылдын 13-февралында салгылаштардын биринде каза болуп, Гомель облусунун Мозырь шаарындагы жалпы мүрзөгө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Мозырдагы Даңк дөбөсүнө анын урматына мемориалдык такта орнотулган.

- Григорий Тихоновдун ысымы Башкыртстан Республикасынын Улуттук музейиндеги жана Уфа шаарындагы 112-башкорт атчандар дивизиясынын музейиндеги мемориалдык такталарга түшүрүлгөн.

35. МИХАИЛ ГРИГОРЬЕВИЧ САПОЖНИКОВ (1905–1964)

Степной майданы, 7-гвардиялык армиясына караштуу 30-өзүнчө танкага каршы артиллерия бригадасынын командири, подполковник.

Сыйлыктары:

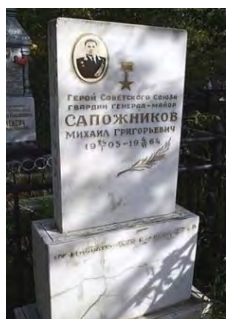
- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы №1338 (26-октябрь 1943)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- Кызыл Жылдыз ордени

Михаил Сапожников 1905-жылдын 10-январында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган, туулуп өскөн жери — Пишпек шаары (азыркы Бишкек). Он жылдык мектепти бүтүрүп, Мамлекеттик камсыздандыруу мекемесинде улук контролер болуп иштеген. 1926-жылдан тартып Кызыл Армияда кызмат өтөгөн. Ташкенттеги В.И. Ленин атындагы Орто Азия аскердик мектебин, андан соң артиллериялык командирлерди кайра даярдоо курсун бүтүргөн. 1939–1940-жылдары совет-фин согушуна катышкан. 1940-жылдан баштап ВКП(б) партиясынын мүчөсү болгон. Улуу Ата Мекендик согушка 1941-жылдын сентябрь айынан тартып катышкан.

1943-жылдын 30-сентябрында Днепропетровск облусунун Мишурич Рог айылынын жанында өз бригадасынын бөлүктөрүн Днепр дарыясынан өткөрүүнү жетектеп, Бородавский плацдармында танкка каршы коргонуу уюштурган. Анын жетекчилиги астында бригада душмандын бир нече жөө аскерлердин жана танктын чабуулун ийгиликтүү токтотуп, душманга оор жоготууларды алып келген. Бул салгылаштарда көрсөтүлгөн кайратмандыгы жана командирдик чеберчилиги үчүн ага 1943-жылдын 26-октябрында Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин аскер кызматын уланткан. 1947-жылы Жогорку академиялык курстарды бүтүргөн. 1958-жылы артиллериянын генерал-майору наамы менен запаска кеткен. Саратов шаарында жашап, Саратов мамлекеттик университетинин аскер кафедрасында иштеген. 1964-жылдын 4-июнунда көз жумуп, Саратов шаарындагы Воскресенск көрүстөнүнө коюлган. Анын көрүстөнүндөгү эстелик шаардагы тарыхый эстеликтердин катарына кирет.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Советтер Союзунун Баатыры М.Г. Сапожни-ковдун мүрзөсүндөгү эстелик. Саратов шаарынын тарыхый эстелиги катары классификацияланган.

36. ПАВЕЛ СЕРГЕЕВИЧ ПОНОМАРЕВ (1924 – 1990)

307-гвардиялык аткычтар полкунун 45-мм замбиректин мээлөөчүсү.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы № 4639 (22-февраль 1944)
- Ленин ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (1985)
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (6-ноябрь 1943)

Павел Пономарев Кыргызстандын Москва районуна караштуу Беловодское айылында 1924-жылдын 22-январында туулган. Толук эмес орто мектепти аяктап, Фрунзе эт комбинатында иштеген. Ошо эле учурда Осоавиахим уюмунун байланышчылар курсунда окуган. 1943-жылы Кызыл Армияга чакырылып, ошол эле жылдын сентябрь айынан тарта Улуу Ата Мекендик согуштун майданында болуп, Степной майданынын 37-армиясына караштуу 110-гвардиялык аткычтар дивизиясынын 307-гвардиялык полкунун курамында салгылашкан.

Полтава-Кременчуг операциясына катышкан. 1943-жылдын 30-сентябрынан 1-октябрына караган түнү Кировоград облусунун Онуфриевка районуна караштуу Куцеволовка айылынын тушунда Днепр дарыясын кечип өтүп, плацдарм үчүн болгон салгылашта эрдик көрсөттү. Днепр үчүн болгон уруш маалында анын артиллериялык экипажы так атылган огунун жардамы менен аткычтар бөлүктөрүнө колдоо көрсөттү. 1943-жылдын 3-октябрында 158,4 бийиктиги үчүн болгон салгылашта полктун алдыга жылышына тоскоол болуп жаткан душмандын ок атуучу пунктун жок кылып, кийин душмандын танкын жана автоунаасын талкалаган. 7-октябрда 177,0 бийиктигин коргогон маалда душмандын жөө аскерлерин бөлүп таштап, танктарды 150–200 метрге жакын кое берип, биринчи атууда алдыңкы танкты өрттөп, дагы эки танкты жок кылып, душмандын чабуулун токтоткон. Көрсөткөн баатырдыгы үчүн 1944-жылдын 22-февралында ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган. Жеңиштен кийин аскердик кызматын улантып, 1946-жылы Ташкенттеги жөө аскерлер окуу жайын аяктаган. 1947-жылдан тарта БКП(б)/КПССтин мүчөсү болгон. 1977-жылы капитан наамы менен запаска чыккан.

Ташкент шаарында жашап, иштеген. Өзбек ССРинин Соода министрлигинде үзүрлүү эмгеги үчүн «Эмгектеги каармандыгы үчүн»

медалы жана Өзбек ССР Жогорку Кеңешинин Ардак грамотасы менен сыйланган.

1990-жылы каза болуп, Ташкенттеги Аскер көрүстөнүндөгү Баатырлар аллеясына коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Ташкенттеги Аскердик көрүстөндүн Баатырлар аллеясына бюсту орнотулган

37. СТЕПАН СЕМЕНОВИЧ ОВЧАРОВ (1909 – 1943)

197-гвардиялык артиллериялык полктун 4-батареясынын курал командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (19-январь 1944)
- Ленин ордени (19-январь 1944)

Степан Овчаров Башкортостан Республикасынын Альшеевский районуна караштуу Новоконстантиновка айылында 1909-жылы туулган. Эсепчи-кассирлер курсун аяктаган. 1941-жылдын сентябрь айында Кыргыз ССРинин Токмок райондук аскер комиссариаты аркылуу Кызыл Армиянын катарына чакырылган.

1942-жылдан баштап 92-гвардиялык аткычтар дивизиясынын 197-гвардиялык артиллериялык полкунун 4-батареясында курал командири болуп кызмат өтөгөн. 1942-жылдын 26-ноябрынан 1943-жылдын 19-июлуна чейин Воронеж майданында салгылашып, ошол жерде жаракат алган. Госпиталдан айыккандан кийин кайрадан майданга кайтып келген.

Анын ысымы Токмок шаарындагы көчөлөрдүн бирине ыйгарылган. Баатырдын эстеликтери Украинадагы Днепропетровск облусунун Верхнеднепровск районуна караштуу Днепровокаменка айылында жана

Раевский айылындагы паркта орнотулган. Анын аты Альшеевский районундагы Аксеново айылындагы Улуу Ата Мекендик согуштун баатырлары жазылган мемориалдык тактада да камтылган. 2018-жылдын август айынан тарта ар жылы 9-августта анын эрдигине арналган Эскерүү сааттары өтүп турат. Улуу Ата Мекендик согуштагы Жеңиштин 75 жылдыгына карата Альшеевский районунда Советтер Союзунун Баатырларына арналып тургузулган бюсттар ачылган.

1943-жылдын 8-октябрында Днепр үчүн салгылашуу маалында, гвардиянын сержанты Степан Овчаров өзүнүн артиллериялык тобунун курамы менен Украинадагы Днепропетровск облусунун Верхнеднепровск районуна караштуу Днепровокаменка айылынын тушунан Днепр дарыясынан өткөн. Салгылашууда үч душмандын артиллериялык куралын, ок атуу пунктун жана дзотун жок кылып, жөө аскерлердин алга жылуусуна шарт түзгөн.

1943-жылдын 14-октябрында 20 душман танкы менен болгон катуу салгылашууда, анын тобу фашисттердин бир “Тигр” танкын жок кылган. Куралдын жанында өзү жалгыз калып, дагы эки “Тигр” танкын талкалаган. Акыры душман тарабынан курчоого алынып, акыркы снарядына чейин атышып, курман болгон. Ал Украинадагы Днепропетровск облусунун Верхнеднепровск районуна караштуу Калужино айылында жерге берилген.

Көрсөткөн эрдиги жана тайманбас баатырдыгы үчүн Степан Семенович Овчаровго 1944-жылдын 22-февралында Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Анын урматына Токмок шаарынын бир көчөсүнүн аты берилген. Днепропетровский облусунун Верхнеднепровский районунун Днепровокаменка жана Раевский айылынын паркында эстеликтер тургузулган.

- Анын ысмы Альшеевский районунун Аксеново айылындагы мемориалдык тактада Улуу Ата Мекендик согуштун Баатырларынын тизмесине киргизилген.

2018-жылдын августунан баштап жыл сайын 9-августта анын эрдигине арналган эскерүү күнү өткөрүлүп келатат, Эскерүү сааты өткөрүлөт.

- Улуу Ата Мекендик согушта Жеңиштин 75 жылдыгында Алышеев районунан чыккан Советтер Союзунун Баатырларынын бюсттары тургузулуп, ачылышы өткөрүлгөн.

38.АЛЕКСАНДР ИВАНОВИЧ РОМАНЮТИН (1924–2006)

Кенже лейтенант, Воронеж майданы, 38-армиянын 136-аткычтар дивизиясынын 342-аткычтар полкунда аткычтар взводунун командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№ 8291, 1945-ж. 9-февраль)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени
- Александр Невский ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени

Александр Романютин 1924-жылдын 8-августунда Казак ССРинин Жамбыл облусунун Курдай районуна караштуу Георгиевка айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1930-жылы ата-энеси менен бирге Кыргыз ССРиндеги Кант кыштагына көчүп келишкен. Орто мектепти бүтүргөн.

1942-жылдын сентябрында Кызыл Армияга чакырылып, 1943-жылы Харьков артиллериялык окуу жайын аяктаган. 1943-жылдын июнунан тартып Улуу Ата Мекендик согуштун Степной, Воронеж, 1- жана 2-Белорус, 1-Украина майдандарында согушкан.

Айрыкча Днепр үчүн болгон салгылашта айырмаланган. 1943-жылдын 15–17-октябрында Киев облусунун Вышгород районуна караштуу Эски жана Жаңы Петровцы айылдарынын жанында душмандын жөө аскерлери жана танктарынын көп сандаган чабуулдарын кайтарышкан. Бир топ жарактан чыкканда, замбиректи ачык позицияга чыгарып, үч душман ок атуучу пунктун жок кылган. Замбиреги иштен чыккандан кийин жоокерлерди чабуулга көтөрүп, кармап турган позицияны сактап калган. Бул эрдиги үчүн 1945-жылдын 9-февралында ага Советтер Союзунун Баатыры наамы

берилген. 1945-жылдын 24-июнунда Москвадагы Жеңиш парадына катышкан.

1948-жылдан баштап запаста капитан наамында болгон. 1953-жылы Ленинград мамлекеттик университетин бүтүргөн. 1975-жылга чейин Алматыдагы автоунаа транспорту боюнча илимий изилдөө институтунда иштеп, андан кийин Киевдеги курулуш конструкциялары боюнча ИИИде эмгектенген.

2006-жылдын 4-февралында каза болуп, Киев шаарындагы Берковцы көрүстөнүнө жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Анын сөөгү Киевде Берковцы шаардык көрүстөнүнө коюлган.

39. АЛЕКСЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ КРИВОЩЕКОВ (1907—1945)

Степной майданынын 1-механизацияланган корпусунун 9-механизацияланган бригадасынын инженердик-минометтик взводунун командири, лейтенант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№3559, 1943-ж. 20-декабрь)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени (1945-ж. 7-март)
- Кызыл Жылдыз ордени (1943-ж. 25-сентябрь, 1944-ж. 30-август)

Алексей Кривошеков 1907-жылдын 19-мартында Новониколаевск шаарында (азыркы Новосибирск) төрөлгөн. Калуга курулуш техникумун жана Сибирь курулуш институтун бүтүргөндөн кийин куруучу болуп иштеген. 1936-жылы Кыргыз ССРине көчүп келип, Фрунзе облусунун Кемин районуна караштуу Ак-Түз шахтасында прораб болуп эмгектенген.

1942-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылган. 1943-жылдын сентябрына карата улук сержант наамында инженердик-минометтик ротанын взводун жетектеген. Анын эрдиги Днепр үчүн болгон салгылашта

өзгөчө көрүнгөн. Советтик аскерлер менен бирге Харьковдон Днепрге чейин жылып отуруп, жеке өзү 2315 немец миначын зыянсыздандырган.

1943-жылдын сентябрынын аягында Украина ССРинин Мишуриин Рог айылынын аймагында душмандын огунун астында өзүнүн взводу менен дарыядан өтүүчү көпүрө куруп, бригада менен андан кийинки бөлүктөрдүн техникаларын дарыядан өткөрүүгө шарт түзгөн. Бул эрдиги үчүн ага 1943-жылдын 20-декабрында Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылып, Ленин ордени жана “Алтын Жылдыз” медалы тапшырылган.

1945-жылдын 19-февралында Польшанын аймагында душмандын аба соккусунда курман болгон. Мыслибуж шаарында жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Алексей Кривошековдун ысмы Новосибирсктеги инженердик-курулуш институтунун майданга катышкан мугалимдери жана бүтүрүүчүлөрүнө арналган эстеликке жазылган. Анын урматына Чүй облусунун Ак-Түз жана Кызыл-Суу айылдарында көчөлөргө аты берилген.

40. ПАВЕЛ СЕМЕНОВИЧ СВЕЧНИКОВ (1926 – 1944)

317-гвардиялык танкка каршы артиллериялык полкунун замбирек мээлөөчүсү.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (1943-ж. 24-декабрь)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени (1944-ж. 4-январь)
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (1943-ж. 21-октябрь)

Павел Свечников Казакстандагы Коноваловское (азыркы Коноваловка) айылында 1926-жылы туулган. 1932-жылы үй-бүлөсү Чүй облусунун Сокулук районуна караштуу Кызыл-Туу айылына көчүп келген. Ал жерден жетинчи классты аяктап, комсомолго мүчө болгон.

1943-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылып, Воронеж майданынын 47-армиясынын 317-гвардиялык танкка каршы артиллериялык полкунун курамында замбирек мээлөөчүсү болуп кызмат өтөгөн.

Павел Свечников Днепр үчүн болгон салгылашта өзгөчө эрдик көрсөткөн. 1943-жылдын аягында Черкасская облусундагы Студенец айылынын жанында анын тобу Днепр дарыясынан өтүп, дарыянын батыш жээгиндеги плацдармды кармап калуу жана кеңейтүү үчүн болгон уруштарга жигердүү катышкан. Ошол салгылаштарда Павел жеке өзү 4 танкты, 3 өз алдынча жүрүүчү артиллерияны жана бир нече душмандын ок атуу пунктун жок кылган.

Бул эрдиги үчүн 1943-жылдын 24-декабрында болгону 18 жаштагы гвардиянын сержанты Павел Свечников “Советтер Союзунун Баатыры” наамына татыктуу болгон. 1944-жылдын 11-январында салгылашта оор жаракат алып, 16-январда 638-талаа госпиталында каза болгон. Ал Киев облусунун Ставище кыштагындагы Даңк мемориалына жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Киев областынын Ставище селосундагы Даңк мемориалы. Кызыл-Туу айылында бир көчөгө Баатырдын ысымы ыйгарылган.

41. БОРИС ИЗРАИЛЕВИЧ ЦИНДЕЛИС (1916–1944)

1-Балтика майданы, 2-гвардиялык армиянын 16-аткычтар дивизиясынын 224-артиллериялык полкунун замбирек мээлөөчүсү, катардагы жоокер.

Сыйлыктары:

- “Советтер Союзунун Баатыры”, “Алтын Жылдыз” медалы (24-март 1945, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени

Борис Цинделис 1916-жылы Литваның Рокишкис шаарында жумушчунун үй-бүлөсүндө туулган. Улуу Ата Мекендик согуш башталганда, СССРдин батыш аймактарынан эвакуацияланган миңдеген адамдар менен кошо Кыргызстанга келген. Үй-бүлөсү Литвадагы бомбалоодо каза тапкан. Өзү Вильнюс шаарында жарадар абалда табылып, советтик аскерлер тарабынан оорукка жеткирилген. Оштогу эвакуацияланган госпиталда иштеген, 1942-жылдын июнь айында өз каалоосу менен майданга кеткен.

224-артиллериялык полктун курамында замбирек мээлөөчүсү болуп кызмат өтөгөн. Курск салгылашына, Беларусь жана Литваны бошотуу операцияларына катышкан. “Эрдиги үчүн” жана “Аскердик эмгеги үчүн” медалдары менен сыйланган. Так аткандыгы үчүн бөлүгүндө “снайпер-замбирекчи” деген атка конгон.

1944-жылдын 13-октябрында Тильзит шаарынан 18 чакырым түндүк-батыштагы Плайне айылындагы салгылашта анын куралы алдыңкы катарда турган. Душман 7 танк жана бир “Фердинанд” өзү жүрүүчү артиллериясы менен чабуул койгон. Цинделис душман 300–400 метрге жакындаганча күтүп, биринчи эле ок менен “Фердинандды” жок кылган. Оор жарадар болсо да, атышууну улантып, дагы бир танкты өрттөгөн. Душмандын снаряды окопко тийип, бүт тобу курман болушкан.

Көрсөткөн эрдиги жана каармандыгы үчүн ага 1945-жылдын 24-мартында “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган. Башында Ковален айылындагы бир туугандар мүрзөсүнө коюлуп, кийин Литваның Пагегяй шаарындагы аскердик көрүстөнгө кайрадан жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Пагегяй шаарындагы (Литва) аскердик көрүстөндө эстелик тургузулган.
- Анын урматына Шилуте шаарындагы көчө жана СССР Балык чарба министрлигинин кемеси аталган.

42. РУЗИ АЗИМОВИЧ АЗИМОВ (1925–2006)

1-Балтика майданы, 334-аткычтар дивизиясынын 1124-аткычтар полкунун пулеметчусу.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (22-июль 1944-ж., №4151)
- Ленин ордени (22-июль 1944-ж.)
- Ата Мекендик согуш ордени I даражадагы
- “Манас” ордени III даражадагы (2000-ж.)

Рузи Азимов 1925-жылы Ош облусунун (азыркы Жалал-Абад облусу) Сузак районунда туулган. Орто мектепти толук бүтүрө элек, колхоздо эсепчи болуп иштеген. 1943-жылы Кызыл Армияга чакырылып, Ташкенттеги жөө аскерлер окуу жайында тездетилген окуудан өткөн. 1944-жылдын июнь айынан тарта 1-Балтика майданынын курамында Улуу Ата Мекендик согушка катышкан.

1944-жылдын 23-июнунда алардын бөлүгү Батыш Двина дарыясын кечүүгө буйрук алган. Операция учурунда душман мөндүрдөй ок жаадырып турду, топтун командири жарадар болгон. Ошол кыйын учурда Азимов демилгени өз колуна алып, жоокерлерди чабуулга көтөргөн. Ал биринчи болуп душмандын окопторуна кирип барып, бир нече пулеметчулар тобун жок кылган. Анын кайраттуулугу жана чечкиндүүлүгү менен советтик аскерлер стратегиялык мааниге ээ болгон плацдармды басып алып, кийинки чабуул үчүн шарт түзүлгөн.

Эрдиги үчүн ага 1944-жылдын 22-июлунда “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылып, Ленин ордени жана “Алтын Жылдыз” медалы тапшырылган.

1944-жылы оор контузиядан кийин өзүнүн туулган колхозуна кайтып келген. 1945-жылы БКП(б) га мүчө болуп кирип, партиялык мектепти жана педагогикалык окуу жайды бүтүргөн. 1974-жылга чейин чарбалык жана партиялык кызматтарда иштеген. Жалал-Абад шаарында жашап, эки ирет инсульттан кийин согуштун ардагери жана майып катары өмүрүнүн акырын өткөргөн. 2006-жылы каза болуп, Жалал-Абадда жерге берилген.

Совет учурунда анын наамына арналган жаштар арасындагы футбол боюнча бүткүл союздук турнир өткөрүлүп турган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Рузи Азимовго эстелик тургузулган. Мемориал Жалал-Абад шаары, Манас проспекти дарегинде жайгашкан.

- Совет бийлигинин жылдарында Жалал-Абад шаарында Советтер Союзунун Баатыры Рузи Азимовдун байгесине футбол боюнча жаштардын курама командаларынын салтка айланган Бүткүл союздук турнири өткөрүлүп, аны шаардык аткаруу комитети жана Кыргызстандын футбол федерациясы уюштурган.

- Сузак районундагы Чука-Тепа селосундагы № 12 мектептин пионер дружинасы Азимовдун ысмын алып жүрөт.

- Анын ысымы 2007-жылы Баатырдын бюсту орнотулган. Жалал-Абад шаарындагы №13 орто мектепке ыйгарылган.

43. ЖУМАШ АСАНАЛИЕВ (1923–1944)

1-Балтика майданы, 6-гвардиялык армиянын 67-гвардия аткычтар дивизиясынын 199-гвардиялык аткычтар полкунун пулеметчусу.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы, 1944-жылдын 22-июлу
- Ленин ордени, 1944-жылдын 22-июлу

Жумаш Асаналиев 1923-жылдын 10-майында Кыргызстандагы Ысык-Көл облусунун Ак-Суу районуна караштуу Отуз-Уул айылында дыйкан үй-бүлөдө төрөлгөн. 1942-жылы Пржевальск райондук аскер комиссариаты тарабынан Кызыл Армияга чакырылган. 1943-жылдын март айынан тарта Улуу Ата Мекендик согушка катышып, Курск салгылашында согушкан.

1944-жылдын 24-июнунда Витебск облусунун Лабейки айылында Батыш Двина дарыясынан алгачкылардан болуп өткөн. Согуш учурунда оор жаракат алган командирдин ордуна туруп, ок атуучу жайга орун алып, коргонуу уюштуруп, душмандын чабуулдарын кайтарып турган.

1944-жылдын 25-июнунда катуу салгылашта душмандын миначасы жарылган соң, сапта бир гана Жумаш Асаналиев калган. Колунда акыркы граната гана калганда, ал өзү менен кошо душмандарды жардырып, позицияны бербей курман болгон.

Беларусь Республикасынын Витебск облусунун Бешенковичи районундагы Узречье айылынын жанындагы боордоштук мүрзөсүнө коюлуп, обелиск орнотулган. Көрсөткөн эрдиги жана кайратмандыгы үчүн ага 1944-жылдын 22-июлунда Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Азыркы Ак-Суу районундагы Отуз-Уул айылында орто мектептин имаратынын жанына бюсту орнотулган; Бул айылдагы мектеп жана көчөлөрдүн бири анын ысмын алып жүрөт.

Баатыр жөнүндө эскерүү

2005-жылдын 1-июлунда Минск шаарында Улуу Ата Мекендик согуштагы Жеңиштин 60 жылдыгына арналган эстелик тургузулган жана Беларусунун Эгемендүүлүк күнүнө карата уюштурулган.

2023-жылдын 1-декабрынан баштап Минск шаарындагы №11 орто мектепке анын ысымы ыйгарылган.

44. МИХАИЛ ДЕНИСОВИЧ АФАНАСЬЕВ (1923–1986)

1-Балтика майданы, 3-аба күчтөрүнүн армиясынын 206-чабуулчу авиация дивизиясынын 807-Севастополь чабуулчу авиация полкунун звено командири, улук лейтенант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы 1945-жылдын 18-августу, №8855
- Ленин ордени, 1945-жылдын 18-августу
- Эки Кызыл Туу ордени, 1943-жылдын 13-октябры, 1944-жылдын 23-февралы
- Эки Даңк ордени (I даражадагы), 1944-жылдын 25-майы, 1985-жылдын 11-марты

Михаил Афанасьев 1923-жылдын 7-январында Кыргыз ССРинин Чүй облусундагы Старая Покровка айылында дыйкан үй-бүлөдө төрөлгөн. Билими – толук эмес орто, Фрунзе аэроклубун бүтүргөн. Чүй райондук эл сотунда иштеген. 1941-жылдан тартып Кызыл Армияда кызмат өтөгөн. 1943-жылдын башында Чкалов аскердик авиациялык учкучтар мектебин аяктаган.

1943-жылдын 20-августунан тартып майданда болгон. Чабуулчу учкуч, звено командири катары Түштүк, Түндүк Кавказ, 4-Украина, 3-, 1- жана 2-Балтикалык, ошондой эле Ленинград майдандарында согушкан. 807-чабуулчу авиация полкунда кызмат өтөп, Ил-2 учагында согуштук тапшырмаларды аткарган.

1945-жылдын 8-январына карата 140 согуштук учуу жасап, 8 танк, 25 автомашина, 13 артиллерия орудун, 2 жүк ташуучу кемени жок кылган, бир учакты атып түшүрүп, 400гө жакын жоону жок кылган. Эрдиги жана баатырдыгы үчүн ага 1945-жылдын 18-августунда Советтер Союзунун Баатыры наамы берилген.

Согуштан кийин Аскер-аба күчтөрүндө кызматын уланткан, 1948-жылы капитан наамында запаска бошотулган. Кыргызстанга кайтып келип, Чүй облусунун Чүй айылында жашап, Чүй көчмө механизацияланган колоннада жыгач аралоочу ишканада иштеген. 1986-жылдын 12-октябрында каза болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

2015-жылы Токмок шаарына бюсту орнотулган.

СССР ЧЕК АРАСЫНАН БЕРЛИНГЕ ЧЕЙИН: ЕВРОПАНЫ БОШОТУУДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫКТАРДЫН ЭРДИКТЕРИ (1944)

1944-жыл Улуу Ата Мекендик согуштун жүрүшүндө бурулуш учур болуп калды. Оор салгылашуулардан жана чоң жоготуулардан кийин Кызыл Армия стратегиялык демилгени толугу менен өз колуна алып, майдандын бардык бөлүктөрүндө ири чабуулга өттү. Мында максат болгону СССРдин согуш алдындагы чек араларына жетүү эмес, ошондой эле Чыгыш Европанын өлкөлөрүн нацисттик баскынчылыктан бошотуу болду. Бул учурдан баштап согуш акыркы баскычына — Висладан Берлинге, Карпаттан Прагага чейинки чечүүчү салгылашууларга өттү.

Ушул тагдыр чечүүчү окуяларда кыргызстандыктар да жигердүү катышкан — жоокерлер, командирлер, артиллеристтер, учкучтар жана чалгынчылар Европадагы согуш талааларында эрдик, тайманбастык көрсөтүшкөн.

Майдандарда республикабыздын бардык аймактарынан — Чүй өрөөнүнөн Ысык-Көлгө чейин, Жалал-Абаддан Ошко чейин чыккан жоокерлер салгылашкан. Алардын ысымдары Жеңиш тарыхына түбөлүккө жазылып калды. 1944-жылы Белоруссияны, Польшаны, Балтика боюн, Молдавияны, Румынияны, Югославияны жана Венгрияны бошотуу операциялары маалында көптөгөн кыргызстандыктар Советтер Союзунун Баатыры наамына татыктуу болушкан. Кээ бирлерине бул наам каза болгондон кийин берилген.

Алардын арасында — Жалал-Абаддын кулуну Евдоким Мазков бар, ал штурмалоочу авиация полкунун звено командири болуп, Ил-2 учагы менен 80ден ашуун согуштук учуу жасаган. 1944-жылдын июль айында көрсөтүлгөн эрдиги үчүн Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган. Чүй облусунан чыккан Исмаилбек Таранчиев Прибалтика асманында душмандын техникалары топтолгон жерине багытталган учагы менен өзү да курман болгон. Ал баатыр катары өлгөндөн кийин сыйланган.

Молдавияны бошотуу үчүн болгон уруштарда Ысык-Көл районунан Казак Жаркынбаев өз позицияларын душмандын массалык чабуулдарына карабастан кармап турган. Каракол шаарынан чыккан артиллерист Ефрем Курочкин Белоруссиядагы салгылашта өз бөлүгүнүн тобунда душмандын каршы чабуулун токтотуп, жоокерлерди кол салып кирүүгө жетектеген.

Польша жеринде Талас облусунда иштеген Семен Сухин баатырдык менен согушкан. Ал Неман дарыясын кечүү маалында көрсөткөн эрдиги менен армиянын чабуулун улантууга мүмкүнчүлүк берген.

Кыргызстандык танкисттердин кошкон салымы да унутулгус. Пишпек

(азыркы Бишкек) шаарынан чыккан Николай Калашников “Багратион” операциясында душмандын артка кайтчу жолдорун тосуп, Орша менен Минскиде жүздөгөн гитлерчилерди жок кылган. Сузак районунан Лаврентий Царенко болсо 1944-жылдын июль айында Елгава шаарындагы көчө салгылашууларда душмандын ок атуу пункттарын жок кылып, жөө аскерлердин алдыга жылуусун камсыздаган. Экөө тең согушта курман болушкан, бирок эл эсинде түбөлүк баатыр бойдон калышты.

Аялдар арасында өзгөчө орунду Евдокия Пасько ээлейт. Ал — атактуу 46-гвардиялык түнкү бомбалоочу авиация полкунун авиаэскадрильясынын штурманы. Жети-Өгүз районунан чыккан Пасько 790дон ашык согуштук учуу жасап, душмандын кампаларын, аэродромдорун, көпүрөлөрүн жана жоокерлерин жок кылган. Анын эрдиги бүтүндөй өлкөгө дем берген.

Кыргызстандан чыккан жүздөгөн жоокерлер тайманбастыгы, стратегиялык ой жүгүртүүсү, согуштагы чеберчилиги жана чыдамкайлыгы үчүн ордендер жана медалдар менен сыйланышкан. Алардын согуштук жолу Чыгыш Европанын шаарлары аркылуу өтүп, кыргызстандыктардын ысымдары Бухарест, Будапешт, Вена, Прага жана Берлинди бошотуу тарыхына түбөлүк жазылган.

Бул бөлүмдө 1944-жылы Европадагы бошотулган өлкөлөрдүн аймагында эрдик көрсөтүшкөн 15 баатырдын өмүр баяны чагылдырылган. Бул — жөн гана өзүнчө адамдардын тарыхы эмес, бул — фашизмге каршы дүйнөнү бошотуу үчүн күрөшкөн кыргыз элинин чоң, трагедиялуу жана даңктуу тарых барагы. Алардын эрдиги — бул биздин жалпы сыймыгыбыз жана муундан-муунга өтчү эстелик.

45.МАЗКОВ ЕВДОКИМ КОНСТАНТИНОВИЧ (1922 – 1977)

237-чабуулчу авиация полкунун звено командири.

Сыйлыктары:

- «Советтер Союзунун Баатыры» “Алтын Жылдыз” медалы №3964 (1944-жылдын 1-июлу)
- Ленин ордени
- Эки Кызыл Туу ордени (1943-жылдын 21-октябры, 1944-жылдын 19-июну)
- Кызыл Жылдыз ордени (1943-жылдын 24-июлу)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (1943-жылдын 19-октябры)

Евдоким Мазков Казакстандын азыркы Актөбө облусундагы Мартук айылында төрөлгөн. 1932-жылдан тарта Жалал-Абад шаарында жашап, бул жерде мектептин сегиз классын аяктаган. Кийинчерээк Фрунзеге көчүп келип, аэроклубду бүтүргөн.

1941-жылы аскерге чакырылып, 1942-жылы Чкалов аскердик авиациялык учкучтар мектебин аяктаган. 1943-жылдын апрель айынан тарта Улуу Ата Мекендик согуштун майданында салгылашкан.

1944-жылдын март айына карата 237-чабуулчу авиация полкунун, 305-чабуулчу авиация дивизиясынын, 9-аралаш авиация корпусунун, 17-аба күчтөр армиясынын, 3-Украина майданынын курамында звено командири болуп 85 согуштук учуу жасаган. Душмандын жоокерлери жана техникасы топтолгон аймактарына сокку уруп, чоң жоготууларга учураткан. Көрсөткөн эрдиги жана тайманбастыгы үчүн ага 1944-жылдын 1-июлунда Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

1944-жылдын октябрь айында аба согушунда башынан катуу жаракат алса да, учагын аман-эсен кондурган. Ден соолугунун абалына байланыштуу учкучтук кызматтан четтетилген. 1948-жылы капитан наамында запаска бошотулган.

Согуштан кийин Жалал-Абад шаарында жашап, ДОСААФ шаар комитетинде иштеген. 1977-жылдын 11-июлунда каза болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Жалал-Абад шаарындагы № 1 орто мектептин имаратынын кире беришине мемориалдык такта орнотулган. «Бул мектепте Советтер Союзунун Баатыры Михаил Николаевич Бабкин менен Евдоким Константинович Мазков окушкан» — деген сөздөр алтын менен жаркырап турат.

46. ИСМАИЛБЕК ТАРАНЧИЕВ (1923-1944)

Ленинград майданы, 13-аба күчтөр армиясынын 277-чабуулчу авиация дивизиясынын 566-чабуулчу авиация полкунун учкучу, кенже лейтенант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№11648) – 1991-жылдын 5-апрели, (каза болгондон кийин)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени – 29.04.1944
- Кызыл Жылдыз ордени – 22.02.1944
- «Ленинградды коргогону үчүн» медалы – 15.01.1944

Исмаилбек Таранчиев 1923-жылдын 6-апрелинде Кыргызстандын Чүй облусундагы Беш-Күңгөй айылында дыйкан үй-бүлөсүндө туулган. 8-классты бүтүргөн. 1941-жылдын июнь айынан тарта Кызыл Армиянын катарында. 1943-жылы 3-Чкалов аскердик учкучтар мектебин аяктаган. Улуу Ата Мекендик согушка 1944-жылдын январь айынан тарта катышкан. 1944-жылы БКП(б)/КПССке мүчө болгон.

18-мартка чейин Таранчиев «Ил-2» учагы менен 35 ийгиликтүү согуштук учууга чыгып, душмандын коргонуу объектилерин, техникасын, жоокерлерин, темир жолдорун, аэродромдорун жана башка маанилүү пункттарын аткылоодо эрдик көрсөткөн. 1944-жылдын 26-февралында Эстониянын Тарту шаарындагы аэродромго чабуул коюу учурунда үч душман учагын жеке өзү өрттөгөн.

1944-жылдын 18-мартында Финляндиянын Яама-кюле, Кярикуюла, Ластиколоний аймагындагы душмандын күчтөрүнө сокку уруу тапшырмасын аткаруу учурунда, төрт учактан турган топтун курамында, анын учагы душмандын зениттик артиллериясы тарабынан атылып, жалындап күйүп кеткен. Ошондо кенже лейтенант Исмаилбек Таранчиев учагын душмандын танктар топтолгон жерине багыттап, өзүн кошо жардырып курман болгон.

1944-жылдын мартында ал эң жогорку наамга көрсөтүлгөн. 1991-жылдын 5-майында СССР Президентинин Жардыгы менен ага көзү өткөндөн кийин «Советтер Союзунун Баатыры» наамы ыйгарылган. Баатырдын туугандарына Ленин ордени жана «Алтын Жылдыз» медалы (№11648) тапшырылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Исмаилбек Таранчиевдин жана анын куралдашы Алексей Ткачевдин урматына 2021-жылы Беш-Күңгөй айылында эстелик тургузулуп, бир көчөгө ысымы ыйгарылган. ошондой эле Орусиянын Кант авиабазасынан Су-25 чабуулчу учагына аты берилген (2017-жылдан бери).

Мемориалдык такта Ленинградды баатыр коргоочуларга эстеликтин залында (Жеңиш аянты) жайгашкан. Эстонияда экипаж каза болгон жерге эстелик белги, ал эми 2017-жылы - Смоленск облусунда (Россия) Алексей Ткачевдин мекенинде мемориалдык такта орнотулган.

47. КАЗАК ЖАРКЫНБАЕВ (1911–1969)

Гвардиянын кенже сержанты, 2-Украина майданы, 5-гвардиялык армиянын 35-гвардиялык аткычтар дивизиясынын 287-гвардиялык аткычтар полкунун замбирек мээлөөчүсү.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№8076, 24.03.1945)
- Ленин ордени (24.03.1945)
- «Эрдик үчүн» медалы
- «Аскердик эмгеги үчүн» медалы

Казак Жаркынбаев 1911-жылдын 10-ноябрында азыркы Ысык-Көл облусунун Ысык-Көл районундагы Жаркынбаев (мурда Таштак) айылында дыйкан үй-бүлөдө туулган. Башталгыч билим алып, колхоздо иштеген. 1941-жылдын июль айында Жумушчу-дыйкан Кызыл Армиясына чакырылган. 1944-жылдын январынан тарта Улуу Ата Мекендик согуштун майданында согушкан.

1944-жылдын апрелине карата Казак Жаркынбаев 287-гвардия аткычтар полкунун курамында замбирек мээлөөчү катары кызмат өтөгөн. Ал өзгөчө эрдикти Днестр дарыясынан өткөн учурда көрсөткөн. 1944-жылдын 16-апрелинде Молдавия ССРинин Григориополь районундагы Бутор айылынын тушунда бөлүгү менен бирге дарыядан өтүп, душмандын авиациясы жана артиллериясы коштогон катуу каршылыгына туш болушкан. Каршылыкты майтарууда Жаркынбаев өз куралдаштары менен бирге жигердүү катышкан. Замбиреги жарактан чыкканда, ал пулемет менен согушту улантып, экиден ашуун взвод душман аскерин жана офицерин жок кылган. Анын кайратмандыгы жана тайманбастыгы плацдармды кармап турууга чоң салым кошкон.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 24-мартындагы Жардыгы менен ага «Советтер Союзунун Баатыры» наамы ыйгарылган.

Согуш бүткөндөн кийин демобилизацияланып, туулуп-өскөн айылына кайтып келген. Ал жерде бригадир, колхоздун төрагасы, машина-трактор станциясынын чарба башчысы болуп эмгектенген. 1969-жылдын 10-

июлунда дүйнө салган, Ысык-Көл районундагы Кароол-Дөбө айылына коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Баатырдын жаркын элесине анын туулуп-өскөн айылы Жаркынбаев деп аталды. Бул айылдагы бир көчө да анын ысымына ыйгарылган.

- Жаркынбаевдин ысымы Шерпени (Молдавия) айылындагы "Шерпени көпүрөсү" мемориалдык комплексинде түбөлүккө сакталган.

48. ЕВГЕНИЙ ЕФИМОВИЧ МИХАЙЛЕНКО (1920 – 1944)

92-гвардиялык Каменец-Подольск чабуулчу авиациялык полкунун эскадрилья командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (26-октябрь, 1944)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени
- Кызыл Жылдыз ордени

Евгений Михайленко Кыргызстандын Ысык-Көл облусунун Каракол шаарында 1920-жылы туулган. Орто мектепти аяктап, Алма-Ата шаарындагы аэроклубда учкучтукка үйрөнгөн. 1941-жылы армияга чакырылып, 1942-жылы Чкалов атындагы аскердик учкучтар мектебин бүтүргөн. 1942-жылдын июль айынан тарта Калинин, андан соң Воронеж жана 1-Украина майдандарында фашисттерге каршы согушка катышкан.

Башында 687-чабуулчу авиациялык полктун учкучу болгон, ал эми 1944-жылдын январынан тарта 92-гвардиялык чабуулчу авиациялык полктун эскадрилья командири кызматын аркалаган. Бул кызматта жүрүп Житомир, Белая Церковь, Винница жана Тернополь шаарларын бошотуу операцияларына катышкан.

1944-жылдын июнуна карата Михайленко 108 ийгиликтүү согуштук учуу жасаган. Бул учуулар учурунда душманга чоң жоготууларды алып келген.

1944-жылдын 18-июлунда Украинадагы Сокаль шаарынын аймагында анын учагы атып түшүрүлүп, бүт экипаж менен бирге курман болгон. Сокаль шаарындагы жалпы мүрзөгө жерге берилген.

Көрсөткөн эрдиги үчүн 1944-жылдын 26-октябрында ага «Советтер Союзунун Баатыры» наамы ыйгарылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Совет мезгилинде Сокаль шаарындагы көчөлөрдүн бирине жана шаардык орто мектептин пионер дружинасына анын ысымы ыйгарылган, ошондой эле стенддердин бири Е.Михайленкого арналган Аскердик даңк музейине ыйгарылган.

- Каракол шаарынын Жеңиш паркында баатырдын бюсту орнотулган.

49. ДМИТРИЙ НИКОЛАЕВИЧ ПИЧУГИН (1904–1947)

Улук лейтенант, 44-аткычтар полкунун чалгындоо взводунун командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№5417, 24-март, 1945)
- Ленин ордени
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- «Эрдиги үчүн» медалы
- «Согуштагы кызматтары үчүн» медалы
- «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн» медалы

Дмитрий Пичугин 1904-жылдын 9-ноябрында азыркы Новосибирск облусунун Колыван районундагы Вьюны айылында туулган. 1920–1922-жылдары Кызыл Армияда кызмат өтөгөн. Демобилизациялангандан кийин 9-классты жана Новосибирскидеги партиялык мектепти аяктап, комсомол уюмдарында иштеген. 1927–1930 жана 1939–1940-жылдары кайрадан армияга чакырылып, фин согушуна катышкан. 1936-жылдан тарта Кыргыз ССРинин Мамкино тармагында иштеген.

1941-жылы согуш башталганда кайрадан армияга чакырылып, 385- жана 215-аткычтар дивизиясынын курамында Батыш майданында согушкан.

Согуш учурунда төрт жолу жаракат алган. 1944-жылдын июнунда 2-Борбордук майдандын 42-аткычтар дивизиясынын 44-полкунун чалгындоо взводунун командири болгон. Өзгөчө эрдикти Белорус ССРинин Могилев облусун бошотууда көрсөттү.

1944-жылдын июнунда Пичугин жетектеген взвод Днепр дарыясынан өтүп, ийгиликтүү чалгын жүргүзүп, баалуу маалыматтар менен туткундарды кармаган. Эки күндөн кийин Могилев–Шклов жолунда болгон салгылашта үч душман автоунаасын жок кылып, маанилүү документтери бар офицерди кармаган. Жарадар болгонуна карабастан, командачылык кылууну уланткан. Эрдиги үчүн ага 1945-жылдын 24-мартында “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган.

1946-жылдын январында улук лейтенант наамында запаска бошотулган. Кыргыз ССРинин Ош шаарында жашап, иштеген. 1947-жылдын 11-апрелинде капысынан каза болуп, Ош шаарында жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Ош шаарындагы бир көчөгө
Баатырдын ысымы ыйгарылган.

Ош шаарында Дмитрий
Пичугинге эстелик тургузулган.

Новосибирск областы, Колыван
жумушчулар поселогу, Колывандагы
Революция проспектиси паркы,
Новосибирскиде Д.Н.Пичугиндин аты
балдардын маданият үйүнө ыйгарылган.

50. ОСМАН ЯКУБОВ (ЯКИБОВ) (1911–1944)

Гвардиянын ефрейтору, 1-Балтика майданы, 6-гвардиялык армиясынын 67-гвардиялык аткычтар дивизиясы, 201-гвардиялык аткычтар полкунун курамындагы 1-аткычтар батальонунун пулеметчусу.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (22.07.1944)
- Ленин ордени
- «Эрдик үчүн» медалы (1944)

Осмон Якубов 1911-жылдын 21-августунда Фергана өрөөнүндөгү Найман айылында (азыркы Өзбекстан Республикасы, Анжиян облусу, Анжиян району) дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. 1926-жылы үй-бүлөсү менен Кыргыз ССРинин Ош облусунун Өзгөн районуна (азыркы Кара-Суу району) көчүп келген. Колхоздо иштеп, Отуз-Адыр каналынын курулушуна катышкан.

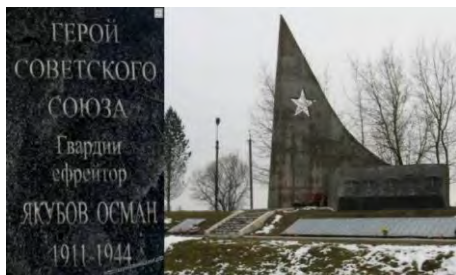
1941-жылдын декабрь айында Кызыл Армияга чакырылып, 1942-жылдын январынан тартып майданга жөнөтүлгөн. 1944-жылдын жай айларында ал 1-Балтика майданынын 6-гвардиялык армиясынын курамындагы 67-гвардиялык аткычтар дивизиясынын 201-гвардиялык полкунун пулеметчусу болуп кызмат өтөгөн. Ошол жылы «Эрдик үчүн» медалы менен сыйланган.

1944-жылдын 22-июнунда Белоруссияны бошотуу учурунда Витебск облусундагы Орехи айылынын жанындагы салгылашта, Осмон Якубов чалгындоо учурунда душмандын траншеясына биринчи болуп кирген. Душмандын пулемету кол салууну токтоткондо, ал дзотко жакын барып, граната менен жардырып жок кылган. Бул аракет менен чабуулду улантууга мүмкүнчүлүк түзгөн. Ошол эле кармашта Осмон Якубов баатырларча курман болгон.

1944-жылдын 22-июлунда СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган (каза болгондон кийин). Ал Орехи айылынын жанында жерге берилген, кийин

Витебск облусунун Шумилин районундагы Тропино айылындагы боордоштордун мүрзөсүнө кайра көмүлгөн.

Баатыр жөнүндө эскерүү

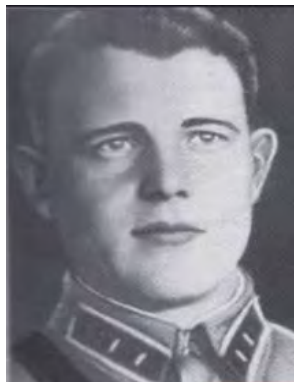

1976-жылы Тропино айылында (Беларусь) эстелик тургузулган. Анжиян шаарында Баатырдын бюсту орнотулган.

Ош облусунун Өзгөн шаарындагы Баатырлар аллеясына бюст орнотулган. Ош облусунун Өзгөн районундагы Кызыл Октябрь орто мектебине Советтер Союзунун Баатыры Осмон Якубовдун ысымы ыйгарылган.

51. НИКОЛАЙ СЕМЕНОВИЧ КАЛАШНИКОВ (1913–1944)

Гвардиянын майору, 19-гвардиялык танк бригадасынын мотоаткычтар батальонунун командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (24.03.1945)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени

1913-жылы 18-декабрда Пишпек шаарында (азыркы Кыргызстан, Бишкек) туулган. 1934-жылы айыл чарба техникумун бүтүргөндөн кийин мал чарба адиси болуп иштеген. 1935-жылы аскер кызматына чакырылып, 1938-

жылы Ташкенттеги жөө аскер окуу жайын бүтүрүп, курстун командири болуп ошол жерде калган.

1942-жылдын сентябрынан тартып Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында салгылашууларга катышкан.

1944-жылдын июнь айына чейин гвардиянын майору Николай Калашников 19-гвардиялык танк бригадасынын (3-Белорус майданы, 5-гвардиялык танк армиясы, 3-гвардиялык танк корпусу) автоматчылардын мотоаткычтар батальонуна командачылык кылган.

Ал Белорус ССРин бошотууда өзгөчө айырмаланган. Калашниковдун батальону 1944-жылдын 25-июнунда танктардын жардамы менен Орша-Минск шоссесин жана темир жолун кесип, ошону менен душмандын качуу жолдорун тоскон. Кийинки төрт күндүн ичинде батальондун жоокерлери 2000ден ашык немецтик солдаттар менен офицерлерди өлтүрүп жана туткунга алышты: 190 машина, 500 араба, 5 өзү жүрүүчү артиллериялык бирдик, 35 бронетранспортер, 2 танкка каршы артиллериялык поезддердин базасы, ок-дарылар базасы. Калашников 1944-жылдын 14-августунда Каунастын жанындагы Жигарники кыштагынын жанындагы салгылашта курман болгон. Каунас шаарында (Литва) коюлган.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 24-мартындагы Жардыгы менен Николай Семенович Калашниковго (каза болгондон кийин) Советтер Союзунун Баатыры деген жогорку наам ыйгарылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Ош облусунун Өзгөн шаарында Баатырлар аллеясында бюсту орнотулган. Каунас шаарындагы Ашменос көчөсү, 62 дарегиндеги үйгө баатырдын урматына мемориалдык такта орнотулган. Мемориалдык такталар ошондой эле Бишкектеги мектеп имаратына, Ташкент аскердик окуу жайынын имаратына орнотулган.

52. ЕФРЕМ ГЕОРГИЕВИЧ КУРОЧКИН (1921 – 1986)

220-гвардиялык истребитель-танкка каршы артиллериялык Речица полкунун курал командири, Башкы командачылыктын резерв курамында кызмат өтөгөн.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы №19524 (22.08.1944)
- Ленин ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени

Ефрем Курочкин Кыргызстандын Ысык-Көл облусунун Пржевальск шаарында (азыркы Каракол) 1921-жылы туулган. Толук эмес орто мектепти аяктап, токарь болуп иштеген. 1940-жылы аскерге чакырылып, Совет-фин согушуна катышкан.

Улуу Ата Мекендик согуш башталганда, 1941-жылдын июль айынан баштап майданда болгон. Согуш маалында артиллерист болуп кайра даярдыктан өткөн. Батыш, Брянск, Воронеж, Түштүк-Батыш жана Белорус майдандарында салгылашкан. Төрт жолу жарадар болуп, курчоодон чыгып кеткен учурлары болгон.

1944-жылдын июль айына карата ал 220-гвардиялык истребитель-танкка каршы артиллериялык полктун курал командири болгон. Белоруссиянын Минск облусун бошотуу учурунда өзгөчө эрдик көрсөтүп, 1944-жылдын 4-июлунда Пухович районунун Узляны айылынын жанындагы салгылашта, немис күчтөрү контрчабуулга өткөндө, душмандын саны көп болгонуна карабастан, анын тобу позицияны сактап калды. Кармаштын оор учурунда сержант Курочкин жоокерлерди штыктын күчү менен чабуулга көтөрүп, батареянын позициясын калыбына келтирип, салгылашууну уланткан.

Көрсөткөн эрдиги үчүн 1944-жылдын 22-августунда ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин шахтада, жыгач ташууда иштеген, кийин Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз айылындагы колхоздун тегирменинде 15 жыл эмгектенген.

1986-жылдын 13-июнунда Каракол шаарында дүйнөдөн кайткан.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Жети-Өгүз айылына мемориалдык такта орнотулуп, Каракол шаарынын Жеңиш паркына баатырдын бюсту орнотулган.

53. СЕМЕН ЗАХАРОВИЧ СУХИН (1905–1971)

Лейтенант, 2-Белорус майданы, 50-армиянын 64-аткычтар дивизиясынын 433-аткычтар полкунун 2-аткычтар батальонунун взвод командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (№ 7541, 24.03.1945)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- «Эрдик үчүн» медалы
- «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн» медалы
- «Берлинди алгандыгы үчүн» медалы
- Юбилейлик жана ведомстволук сыйлыктар

Семен Сухин 1905-жылы 21-сентябрда Россиянын Томск облусунун Томск районуна караштуу Орловка айылында дыйкан үй-бүлөсүндө туулган. 1935-жылдан тартып Кыргыз ССРинин Талас районуна караштуу Кировка айылында жашаган. 1941-жылдын сентябрь айында Кызыл Армияга чакырылган. Батыш жана 2-Белорус майдандарында салгылаштарга катышкан.

1944-жылдын 14-июлунда Неман дарыясынан өтүү маалында лейтенант Сухин жети жоокер менен дарыянын батыш жээгинде чакан плацдармды ээлеп, ар тараптуу коргонууну уюштурган. Бир күндүн ичинде алар душмандын 12 контрчабуулун майтарып, 230дан ашуун фашисттик жоокерди жок кылышкан. Бул каршылык негизги советтик бөлүктөргө башка

жерден өткөнгө шарт түзүп, душманды айланып өтүп, ага сокку уруу мүмкүнчүлүгүн берген.

Көрсөткөн эрдиги үчүн 1945-жылдын 24-мартында ага Советтер Союзунун Баатыры наамы берилген.

1944-жылдан кийин армиядан запаска бошотулган. Кыргыз ССРинде финансы бөлүмүнүн башчысы, облустук аткаруу комитетинин төрага орун басары болуп иштеген. 1949-жылы Жогорку партиялык мектепти бүтүргөн. Андан кийин Куйбышев (азыркы Самара) облусунун Новокуйбышевск шаарында жашап, бут кийим цехинин башчысы, 1958–1968-жылдары шаардык базардын директору болгон. 1969-жылдан баштап Томск шаарында жашаган. 1971-жылдын 22-декабрында дүйнөдөн кайткан. Томск шаарында жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү:

Эстелик Томск, Түндүк көрүстөнү

Жеңиш паркындагы Эстелик аллеясында (Новокуйбышевск).

Кыргыз Республикасынын борбору Бишкек шаарындагы аллеялардын бири баатырдын ысымын алып жүрөт. Новокуйбышевск шаарында ал жашаган үйгө мемориалдык такта орнотулуп, Томск кадет корпусунун «Прометей» издөө отряды да анын ысмын алып жүрөт.

54. ТОКУБАЙ (ТУКУБАЙ) ТАЙГАРАЕВ (1923–1944)

Сержант, 2-Балтика майданы, 3-сокку берүүчү армиянын 219-Идрицк аткычтар дивизиясынын 375-аткычтар полкунун 1-аткычтар ротасынын бөлүк командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (17.10.1943)
- Ленин ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- «Эрдик үчүн» медалы

Токубай Тайгараев 1923-жылы Кыргызстандын азыркы Жалал-Абад облусунун Сузак районундагы Кедей-Арык айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Кыргыз улутунан. 7-классты бүтүрүп, «Кайрак» колхозунда эмгектенген.

1942-жылдын сентябрында Кызыл Армияга чакырылып, ошол эле жылдан тарта майданда кызмат өтөй баштаган. БКП(б) партиясынын мүчөсү болгон.

1944-жылдын 14-июлунда Латвиядагы Сафоново айылына жакын жерде душмандын коргонуу линиясын бузуу учурунда сержант Тайгараев өз колу менен он немис солдаттын жок кылып, дагы бешөөнү туткунга алган. 1944-жылдын 19-июлунда Лудза районунун Рундены айылынын жанында улук сержант Х.Р. Ахметгалин жетектеген жоокерлер тобунун курамында курчоодо калган. Алар Сунуплява айылынын жанындагы “144,0” деген тактикалык маанилүү бийиктикти душмандан кайтаруу үчүн тайманбай салгылашып, жардам келгенче карманып турушкан. Ушул салгылашта сержант Токубай Тайгараев баатырларча курман болгон.

Көрсөткөн эрдиги жана каармандыгы үчүн СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 24-мартындагы Жардыгы менен ага (каза болгондон кийин) Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Жалал-Абад облусунун Сузак районунда, Бишкек-Ош жолунун жанына чоң эстелик тургузулган.

Баатыр жашаган үйдө музей ачылып, имараттын алдына бюсту орнотулган.

Он Баатырдын эрдиги болгон жерге алардын ысымдары жазылган обелиск, ал эми Людза шаарындагы (Латвия) мүрзөсүнө эстелик орнотулган. Латыш ССРинин тушунда ага Риганын ардактуу атуулу наамы берилген. Кыргызстанда Сузак районундагы совхоздордун бирине, ал окуган мектепке, Жалал-Абад шаарындагы бир көчөгө Тайгараевдин ысымы ыйгарылган.

55. ЛАВРЕНТИЙ ИВАНОВИЧ ЦАРЕНКО (1914–1976)

Гвардия лейтенанты, 1-Балтика майданы, 3-гвардиялык механикалаштырылган корпусунун 7-гвардиялык механикалаштырылган бригадасына караштуу 43-гвардиялык танк полкунун танк командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (24.03.1945, № 7660)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени (31.10.1943, 30.12.1956)
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (15.07.1944)
- «Германияны жеңгендиги үчүн» медалы (09.05.1945)
- «Аскердик эмгеги үчүн» медалы (17.05.1951)
- «Японияны жеңгендиги үчүн» медалы (30.09.1945)

Лаврентий Царенко 1914-жылы 1-январда азыркы Кыргыз Республикасынын Ош облусунун Сузак районундагы Ленинское (мурунку Массы) айылында дыйкан үй-бүлөсүндө туулган. Орто билимдин толук эмес баскычын бүтүрүп, МТСте механик болуп иштеген. 1944-жылдан баштап БКП(б)/КПСС мүчөсү болгон.

Аскердик кызматты 1937–1940-жылдары жана кайрадан 1942-жылдан тартып өтөгөн. 1943-жылы Харьков танк окуу жайын бүтүргөн. Улуу Ата Мекендик согушка 1943-жылдын август айынан баштап катышкан.

1944-жылдын 28-июлунда Латвиянын Елгава шаарына чабуул маалында, гвардиянын лейтенанты Царенко танкы менен биринчи болуп шаарга кирип барып, артынан жөө аскерлерди ээрчиткен. Шаар ичиндеги катуу салгылашта анын экипажы үч душмандын танкка каршы куралын жана төрт ок атуу пунктун жок кылган. Бул аракеттер чабуулдун ийгиликтүү болушуна өбөлгө түзгөн. Көрсөткөн эрдиги үчүн 1945-жылдын 24-мартында Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин да армияда кызматын уланткан. 1949-жылы Туркестан аскер округунда танк бөлүгүнүн командири болгон. Андан соң Вуадиль райондук, Фрунзе шаардык, кийин Ысык-Көл райондук аскер комиссариаттарында кызмат өтөгөн. 1961-жылдан баштап майор наамында запастагы офицер катары Сузак районундагы совхоздо иштеп жашаган.

1976-жылдын 27-октябрында каза болгон. Кыргыз Республикасынын борбору Бишкек шаарында (мурдагы Фрунзе) жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Ош облусунун Өзгөн шаарындагы Баатырлар аллеясына бюсту орнотулган.

56. АНДРЕЙ МАКСИМОВИЧ ХИМЕНКО (1915–1944)

1-Белорус майданы, 8-гвардиялык армиясынын 39-гвардиялык Барвенково аткычтар дивизиясынын 117-гвардиялык Познань аткычтар полкунун катардагы гвардия аскери, аткыч.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (24.03.1945)
- Ленин ордени
- “Эрдиги үчүн” медалы

1915-жылы 7-декабрда Түндүк Казакстан облусунун Совет (азыркы Аккайын) районундагы Елизаветовка айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. 7-классты бүтүргөн. 1927-жылы үй-бүлө Фрунзе шаарына (азыркы Бишкек) көчүп келген. «Союзпечать» агентствосунда почтальон, бухгалтер болуп иштеген. 1939-жылдан Бүткүл союздук коммунисттик (большевиктер) партиясынын мүчөсү. 1941-жылдын октябрынан Кызыл Армиянын катарында. 1942-жылдын февралынан Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу. Түндүк-Батыш, Түштүк-Батыш, 3-Украина жана 1-Белорус майдандарында согушкан.

Холм шаары үчүн салгылашууларга жана душмандын Демьянск тобун курчоого алууга катышкан (1942); Харьков жана Полтава облустарын бошотууда, Запорожье шаарынын алдындагы салгылашууларда (1943), Никополь плацдармын жоюуда, Апостолово шаарын бошотууда, Березнеговато-Снигиревск жана Брест-Люблин операцияларында, Люблин шаарын бошотууда, Магнушев районунда Висланы душман менен кармашып жатып өтүүдө жана Магнушев плацдармын кеңейтүүдө катышкан (1944).

1944-жылдын 1-августунда 117-гвардиянын аткычтар полкунун аткычы, ротанын партиялык уюштуруучусу, Кызыл Армиянын жоокери Хименко Магнушев шаарынын (Польша) жанынан Висла дарыясын биринчилерден болуп кечип өткөн. Ал өзүнүн улгусу менен жолдошторун шыктандырып, чабуулга бир нече жолу биринчи болуп чыкты. 2-августта Осембору кыштагы үчүн болгон салгылашта ал ротанын командирлигин алып, душмандын гарнизонун ийгиликтүү талкалаган. Бул салгылашууда ал жеке өзү душмандын 10дон ашык солдатын жана офицерин жок кылган. СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 24-мартындагы Жардыгы менен Андрей Хименкого Советтер Союзунун Баатыры деген наам ыйгарылган. 1944-жылы 6-октябрда Магнушевский плацдармында Подосье

кыштагынын жанындагы салгылашта курман болгон. Сөөгү Эдуардов айылында (Польша) коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Баатырдын ысымы Казакстан Республикасынын Петропавловск шаарындагы көчөгө ыйгарылган (1975-ж.).

57. ДМИТРИЙ ИВАНОВИЧ ПАНФИЛОВ (1913–1985)

Кызыл Армиянын лейтенанты, танкист.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” (№4499, 26-октябрь 1944; №4810, 24-март 1945)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- “Москваны коргогондугу үчүн” медалы
- “Будапештти алгандыгы үчүн” медалы
- “Венаны алгандыгы үчүн” медалы
- “1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согушта Германияны жеңгендиги үчүн” медалы

Дмитрий Панфилов 1913-жылдын 15-октябрында Бурлин айылында (азыркы Батыш Казакстан облусунун Бурлин району) дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Согушка чейин Кыргыз ССРинин Ош облусундагы Жалал-Абад шаарында жашап, айдоочу болуп иштеген. 1935–1937-жылдары Кызыл Армияда аскердик кызмат өтөгөн. Улуу Ата Мекендик согуш башталгандан кийин, 1941-жылдын июнь айында кайрадан армияга чакырылып, 194-тоо аткычтар дивизиясынын 405-аткычтар полкуна айдоочу болуп жөнөтүлгөн.

1941-жылдын июль айынан тарта Резервдик, Брянск жана Калинин майдандарында кызмат өтөгөн, жарадар болгондон кийин 4-чабуулчу

армиянын артиллерия штабына өткөрүлгөн. 1943-жылы ал 1-Саратов танк окуу жайына жөнөтүлүп, аны бүткөндөн кийин 1944-жылдын январынан тарта 2- жана 3-Украина майдандарында Т-34 танкынын командири катары 170-танк бригадасынын курамында согушка кирген.

Айрыкча Румыниядагы Яссы-Кишинев операциясында көрсөткөн эрдиги менен айырмаланган. 1944-жылдын 21-августунда Чиорбешти айылынын жанында Панфилов жетектеген взвод душмандын колоннасын талкалап, үч танк жана 120га жакын жоону жок кылган. 25-августта Строешти районунда бузулган танк менен анын жетекчилигиндеги взвод душмандын чабуулун токтотуп, үч артиллериялык куралды, беш бронетранспортерду жана 80ден ашуун душман аскерин жок кылган. Кошумча күч келгенге чейин граната менен кармаш улантылган. Көрсөткөн баатырдыгы үчүн 1945-жылдын 24-мартындагы СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен Советтер Союзунун Баатыры наамы берилген.

Панфилов Жеңиш Парадына да катышкан. 1946-жылы лейтенант наамында запаска бошотулуп, Жалал-Абад шаарына кайтып келип жашап, иштеген. Пенсияга чыккандан кийин уулунун жанына Фергана шаарына көчүп барып, 1985-жылдын 10-декабрында каза болгон. Фергана шаарында жерге берилген.

58. ЕВДОКИЯ БОРИСОВНА ПАСЬКО (1919 – 2017)

46-гвардиялык түнкү бомбалоочу авиациялык полктун авиаэскадрильясынын чабуулчусу.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№4499, 26-октябрь 1944)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени
- Элдердин достугу ордени
- Кызыл Жылдыз ордени
- Ар кандай медалдар, алардын ичинде “Кавказды коргоо үчүн”, “Германияны жеңгендиги үчүн”

Евдокия Пасько Кыргызстандагы Жети-Өгүз районунун Липенка айылында туулган. 1938-жылы Каракол шаарында орто мектепти аяктап, андан кийин Москва мамлекеттик университетинин (МГУ) механика-математика факультетинде окуган. 1941-жылдын октябрь айында Мария Раскованын авиациялык полкуна ыктыярдуу түрдө кирген. 1942-жылдын февралында Энгельс аскердик авиация мектебинде чабуулчулардын курстарын аяктап, 588-түнкү жеңил бомбалоочу авиациялык полкто кызмат өтөй баштаган (1943-жылдан бери — 46-гвардиялык полк).

1942-жылдын май айынан 1945-жылдын март айына чейин Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. Түштүк, Түндүк Кавказ, 4-Украина жана 2-Белорус майдандарында согушкан. Учуу журналы боюнча 790 аскердик жана 10 атайын тапшырма менен учуу аткарган. Жалпы учуу убактысы — 1220 саат. Душмандын жайгашкан жерине 100 тоннага жакын бомба ташталган. Төрт күйүүчү май сактоочу кампаны, үч ок-дарылар сактоочу жайды, үч прожекторду, эки көпүрөнү, 11 автомашинаны жана жердеги бир учакты жок кылган. 157 ири жарылуу, 109 өрт очогу катталган. Көптөгөн немец аскерлери жана офицерлери жок кылынган. Мындан тышкары, душмандын тылына 2 миллионго жакын үгүт баракчалары ташталган. Көрсөткөн эрдиги жана кайратмандыгы үчүн 1944-жылдын 26-октябрында Советтер Союзунун Баатыры наамы берилген.

1945-жылдан тартып запаста. М.В. Ломоносов атындагы МГУнун бүтүрүүчүсү, андан кийин МГУнун Механика илимий-изилдөө институтунда аспирантураны бүтүргөн. Жогорку математика сабагын окуткан. 1953–1987-

жылдар аралыгында Москвадагы Бауман атындагы Жогорку техникалык окуу жайында иштеген. Москва шаарында жашап өткөн. 2017-жылдын 27-январынд а көз жумган, Троекуров көрүстөнүндө жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Анын урматына Каракол шаарындагы Жеңиш сейил багында бюсту орнотулган.

59. НИКОЛАЙ МИХАЙЛОВИЧ РУДЬ (1922—1978)

745-бомбалоочу авиациялык полктун учкучу.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (№3107, 26-октябрь 1944)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени
- Кызыл Жылдыз ордени
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени

Приморск крайында Иман (азыркы Дальнереченск) шаарында туулган. Бала чагында ата-энеси менен кошо Фрунзе шаарына (азыркы Бишкек) көчүп келген. 1940-жылы Фрунзе шаарындагы орто мектептин 10-классын аяктаган. Ошол эле жылы Фрунзе аэроклубунда учкучтукка даярдана баштаган. 1940-жылдын август айында Жумушчу-дыйкан Кызыл Армиясына чакырылган. 1941-жылы Оренбург шаарындагы Чкалов атындагы аскердик авиация мектебин бүтүргөн, Казань шаарындагы запастагы авиациялык полкто кайра даярдыктан өткөн.

1942-жылдын июнь айынан баштап Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. Түштүк-Батыш, Сталинград, Борбордук, Белорус жана 1-Белорус майдандарында согушкан. “Бостон” бомбалоочу учагында учуп, Сталинград жана Курск салгылашууларына катышкан, Белоруссияны жана Польшаны бошотууга, Висла-Одер операциясына катышкан. 200дөн ашуун аскердик учуу жасаган, төрт жолу учагы атып түшүрүлгөн. Көрсөткөн эрдиги жана кайратмандыгы үчүн 1944-жылдын 26-октябрында Советтер Союзунун Баатыры наамы берилген.

Совет-Япон согушуна да катышкан. Согуш аяктагандан кийин Советтик Армиядагы кызматын уланткан. 1953-жылдын январь айында капитан наамында запаска бошотулган. Москва шаарында жашаган. 1978-жылдын 16-октябрында каза болуп, Москвадагы Ваганьков көрүстөнүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Москвадагы Ваганьковское көрүстөнүндөгү мүрзө ташы.

ЖЕҢИШКЕ ЖЕТКЕН 1945-ЖЫЛ: УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ АЯКТАР МЕЗГИЛДЕГИ КЫРГЫЗСТАНДЫКТАРДЫН БААТЫРДЫГЫ

Жеңишке жеткен 1945-жыл Улуу Ата Мекендик согуштун соңку жана чечүүчү баскычы болду. Кызыл Армия Висла жана Одер дарыяларындагы душмандын коргонуу сызыгын жарып өтүп, Берлинге карай чукул чабуулун баштаган. Бул жолдо Чыгыш Пруссияда, Польшада, Силезияда жана акыры үчүнчү рейхтин борбору болгон Берлинде катуу салгылашуулар орун алган. 1945-жылдын жазында согуш өзүнүн кульминациялык чегине жакындап калган эле, дал ушул тагдыр чечүү күндөрдө миндеген жоокерлер, алардын катарында Кыргызстанда туулуп өскөн жана жашаган уул-кыздары, алдыңкы сапта салгылашып жатышкан.

Кыргызстандыктар согуштун бардык майдандарында — Сталинграддан тартып Берлинге чейин салгылашкан, бирок дал 1945-жылы алардын эрдиги өзгөчө даана көрүнгөн. Биздин жердештердин Одердеги салгылаштарда, Кенигсбергге чабуул коюуда, Берлиндеги көчө уруштарында, Чехословакиядагы курчоодогу душмандын күчтөрүн жок кылууда жана соңку Прагалык операцияда катышуусу — алардын тайманбастыгын жана кайратмандыгын айгинелеп турат. Алардын арасында пулеметчулар да, артиллеристтер да, чабуулчулар менен жөө аскерлер, офицерлер менен катардагы жоокерлер болгон. Көпчүлүгү өзгөчө кайраттуулук көрсөтүп, Советтер Союзунун Баатыры наамына — Ата Мекендин эң жогорку сыйлыгына татыктуу болушкан.

Алардын арасында Берлинге чабуул койгон гвардиянын капитаны Иван Гришин, Чыгыш Пруссияда айырмаланган сержант Роденко, Кенигсбергге жана Чыгыш Пруссияга жакын душмандын позицияларына сокку урган чабуулчу авиачылар Михаил Бабкин менен Иван Гавриш болгон. Петр Колесников, Василий Кайкин, Сулги Лутфуллин, Асанбек Оторбаев сыяктуу жөнөкөй солдаттар жеңишке алып барган ар бир чеп үчүн күрөшүшкөн. Айрыкча эстен чыккыс барак катары Кюстрин плацдармындагы салгылаштарга катышкан Калыйнур Усенбековдун ысымы жазылат. Ал кийинчерээк Кыргызстандын көрүнүктүү коомдук ишмерлеринин бирине айланган.

Бул бөлүмдө Кыргыз ССРине тагдыры менен байланышкан 16 Советтер Союзунун Баатырынын таржымалдары чогултулган. Ар бири эмгек менен өткөн балалыктан — колхоздордо жана Кыргызстандын айылдык мектептеринде башталып, майдандын алдыңкы сызыгына чейин барган жолду басып өткөн. Айрымдары согуштун акыркы жылында — Польшада, Чыгыш Пруссияда, Германияда курман болушкан. Башкалары болсо тынч

заманды көрүп, республиканын өнүгүшүнө салымдарын кошушкан. Бул ысымдар — жөн гана сыйлык буйруктарындагы саптар эмес. Алар — көчөлөрдүн, мектептердин, парктардын аталыштарында, эстеликтерде, мемориалдык такталарда, мектеп музейлеринде жана китептерде сакталып калган эскерүү. Алардын эрдиги — жалпы Жеңиштин бир бөлүгү. Бул Жеңишке алар СССРдин чек арасынан тартып, Европанын жүрөгү болгон Берлинге чейин барышкан. Бул бөлүм — эстелик гана эмес, ошондой эле тынчтык менен эркиндик үчүн совет эли, анын ичинде кыргыз эли да кандай баа төлөгөнүн эске салуу. Алардын эрдиги — түбөлүк.

60. ПЕТР СЕРГЕЕВИЧ ДЕРНОВ (1925–1945)

Катардагы гвардиячы жоокер, 2-Белорус майданы, 3-гвардиялык кавалериялык корпусунун 5-гвардиялык кавалериялык дивизиясындагы 24-гвардиялык кавалериялык полктун автоматчысы.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (24.03.1945, №11627)
- Ленин ордени

Петр Дернов 1925-жылдын 22-октябрында Ростов облусунун азыркы Новошахтинск шаарына караштуу Самбек кыштагында жумушчунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Кесиптик окуу жайын бүтүргөн соң металлургиялык заводдо иштеген. Улуу Ата Мекендик согуш башталганда Кыргыз ССРинин Сокулук районуна эвакуацияланып, ал жерде токарь болуп эмгектенген. Ал майданга кетүүгө бир жылдан ашык аракет кылып, акыры 1944-жылдын 17-апрелинде Каганов райондук аскер комиссариаты тарабынан Кызыл Армияга чакырылган. 1944-жылдын апрелинен баштап согуш талаасында болгон.

1945-жылдын 24-январында Польшадагы Олыштын шаарынан төрт чакырым түндүк-чыгышта жайгашкан Вадонг кыштагын бошотуу учурунда Петр Дернов өзгөчө эрдик көрсөткөн. Согуштун эң оор учурунда душмандын

автоматчыларынын чабуулун кармап турган пулеметту өз денеси менен тосуп, советтик аскерлердин алдыга жылуусуна шарт түзгөн. СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 24-мартындагы Жардыгы менен командованиенин тапшырмасын мыкты аткарганы жана көрсөтүлгөн эрдик үчүн Дернов Петр Сергеевичке “Советтер Союзунун Баатыры” (каза болгондон кийин) наамы ыйгарылган.

Ал Польшадагы Вадонг кыштагына коюлуп, ошол жерде жерге берилген. Ал жерге баатырга арналып эстелик тургузулган, бирок 2024-жылдын 31-январында ал эстелик алынып салынган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Самбек айылында Баатыр жашаган үйгө мемориалдык такта орнотулган.
- Деңиз кемелеринин бири анын ысмын алып жүрөт.
- Новошахтинск шаарындагы № 1 спорт мектебинде Баатырдын байгеси үчүн бокс боюнча мелдештер өтүп жатат.
- Петр Дерновдун барельефи Ростов областынын Красный Сулин шаарындагы Баатырлар аллеясына орнотулган.

61. ЕРМИНИНГЕЛЬД ВАСИЛЬЕВИЧ ТРЯСИН (1911–1982)

16-жогорку калибрдеги миномёттук бригаданын батарея командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (10.04.1945)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени

Ерминингельд Трясин 1911-жылдын 2 (15) ноябрында Казакстандын азыркы Алматы шаарында кызматкердин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 10-

классты жана техникумду бүтүргөн. Жаңы түрдөгү өсүмдүктөрдү өстүрүү боюнча трестте инженер болуп иштеген. 1933–1934-жылдары Кызыл Армияда кызмат өтөгөн.

1941-жылдын 9-сентябрында кайрадан аскерге чакырылып, Фрунзе шаарында түзүлүп жаткан 385-аткычтар дивизиясынын 948-артиллериялык полкуна жиберилген. Минометтук ротанын командири болуп дайындалган. Полк Беловодское айылында түзүлүп бүтүп, майданга жөнөтүлгөн.

1942-жылдын февралынан тартып Трясин согуш талаасында болгон. Москва коргоосуна, Киров, Спас-Деменск алдындагы салгылаштарга жана Белоруссияны бошотууга катышкан. 1943-жылдын август айында оор жарадар болгон. Айыгып чыккандан кийин артиллерия даярдыгы боюнча инструктор болуп иштеп, кийинчерээк кайра майданга жиберилген.

1945-жылдын январында Одер дарыясын Штейнау району аркылуу өтүү маалында капитан Трясин минометтук батареяны ийгиликтүү өткөрүп, ок атуу багытын так көрсөтүп, душмандын каршы чабуулдарын майтарууга катышкан. Көрсөткөн эрдиги үчүн ага 1945-жылдын 10-апрелиндеги Жардык менен “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин Фрунзе шаарында жашап, сугат системалары башкармалыгында эмгектенген. 1982-жылдын 5-ноябрында каза болуп, Токмок шаарында жерге берилген.

62. ПЕТР ФЕДОСЕЕВИЧ КОЛЕСНИКОВ (1922–1945)

Лейтенант, 1454- өзү жүрүүчү артиллерия полкунун батарея командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын жылдыз” медалы – 27.02.1945, (каза болгондон кийин)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (06.05.1944)
- Эки Кызыл Жылдыз ордени (21.09.1943, 08.09.1944)

1922-жылы Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл облусунун Ысык-Көл районундагы Семеновка айылында туулган. Толук эмес орто билим алып, айыл чарбасында иштеген. 1942-жылдын 6-октябрында Ысык-Көл райондук

аскер комиссариаты тарабынан аскерге чакырылган. Челябинск танк окуу жайын ыкчамдатылган программа менен аяктаган. 1943-жылдын июнь айынан тартып майданда болгон.

Борбордук, 1-Украина жана 1-Белорус майдандарында салгылашкан. Курск салгылашуусуна, Орел чабуулуна, Киевди коргоо жана бошотуу операцияларына, ошондой эле Житомир-Бердичев, Проскуров-Черновиц, Львов-Сандомир жана Висла-Одер чабуул операцияларына катышкан. Үч жолу жаракат алган.

Айрыкча Висла-Одер операциясында өзгөчө эрдик көрсөткөн. 1945-жылдын 16-январында ал баштаган бөлүк Польшанын Уляски-Гжменец кыштагында Пилица дарыясынан алгачкылардан болуп өтүп, душмандын коргонуу сызыгын бузган. 17-январда Венжовец аймагында анын батареясы курчоодон чыгууга аракет кылган душмандын танкалары жана жөө аскерлери менен салгылашкан. Колесников жеке өзү эки артиллериялык куралды, үч бронетранспортерду жана эки жүк ташуучу машинаны жок кылган. Бул кармашта оор жаракат алып, 1945-жылдын 28-январында жараатынан каза болгон. Ар кандай маалыматтар боюнча, Польшадагы Лович шаарында же Украинадагы Ставище кыштагында жерге берилген. СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 27-февралындагы Жардыгы менен ага “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган

Баатыр жөнүндө эскерүү

Баатырдын бюсту Ысык-Көл облусунун административдик борбору Каракол шаарынын Жеңиш паркына орнотулган. Семеновка айылындагы орто мектеп анын ысмын алып жүрөт, анын музейинде Баатырга арналган аскердик даңк бурчу бар.

63. ВАСИЛИЙ МАТВЕЕВИЧ КАЙКИН (1910–1945)

Гвардиянын улук сержанты, 54-гвардиялык кавалериялык полктун пулемёттук бөлүгүнүн командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы — 27.02.1945, (каза болгондон кийин)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени
- Даңк ордени III даражасы
- «Сталинградды коргогону үчүн» медалы

1910-жылдын 9-июнунда Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл облусунун Түп районундагы Түп айылында туулган. Баштапкы билим алып, кийин колхоздо тракторист болуп иштеген. 1942-жылдын январында Жумушчу-дыйкан Кызыл Армияга чакырылган. Ошол эле жылдын ноябрынан тартып Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында салгылашкан.

1945-жылдын январында Василий Кайкин 1-Белорус майданынын 7-гвардиялык кавалериялык корпусунун 14-гвардиялык кавалериялык дивизиясынын курамындагы 54-гвардиялык кавалериялык полктун пулеметтук бөлүгүнүн командири болгон. Айрыкча Одер дарыясын кечүү маалында өзгөчө эрдик көрсөттү. 1945-жылдын 29-январында анын бөлүгү Польшанын Зелена-Гура шаарынын түндүк-чыгышындагы Приттаг (азыркы Пшиток) аймагында Одер дарыясынан өткөн жана душмандын бир нече каршылык көрсөтүү аракетин ийгиликтүү майтарып, эскадрондун коопсуз өтүшүн камсыз кылган.

1945-жылдын 30-январында, Стары-Киселин (мурунку Альткессель) темир жол бекетинин жанында өз салгылашкан жоокерлеринин артка чегинишин камсыз кылып жатып, акыркы огуна чейин согушкан. Ок-дарылары түтөнгөн соң, граната менен өзүн жана тегерегиндеги душман аскерлерин жардырып жиберген. Ал Польшадагы Жагань шаарында жерге берилген.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 27-февралындагы Указы менен ага (каза болгондон кийин) Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

64. СУЛЫГИ ЛУТФУЛЛИН (1923–1990)

Улук сержант, 493-истребителдик-танкага каршы Бердичев артиллериялык полкунун курал командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы менен — 10.04.1945, № 9092)
- Ленин ордени (№ 60909)
- Эки I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (09.04.1944; 1985)
- «Эрдиги үчүн» медалы (1944)

1923-жылдын 5-январында азыркы Кыргыз Республикасынын Ош облусунун Өзгөн шаарында туулган. Орто мектепти бүтүргөндөн кийин элдик сотто сот аткаруучу болуп иштеген. 1942-жылдын март айында Жумушчу-дыйкан Кызыл Армияга чакырылган. Ошол эле жылдын апрелинен тартып Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында салгылашкан.

1944-жылдын август айына карата улук сержант Лутфуллин 1-Украина майданынын 13-армиясына караштуу 493-истребителдик-танкага каршы артиллериялык полктун курал командири болгон.

Ал өзгөчө эрдикти Польшаны бошотууда көрсөткөн. 1944-жылдын 18-августунда Сандомир плацдармындагы салгылашта анын бөлүгү 12 душмандын танкасы тарабынан курчоого алынган, бирок алар 8 контрчабуулду ийгиликтүү кайтарып, 5 танкты жок кылышкан. 1945-жылдын 29-январында Лутфуллин өз бөлүгү менен Польшанын Тарксдорф аймагында Одер дарыясынан өтүп, плацдармды кармап турууга катышкан. 30-январдагы кармашта дагы 7 танкты жана 1 бронетранспортерду жок кылган.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 10-апрелиндеги Указы менен ага “Советтер Союзунун Баатыры” деген жогорку наам ыйгарылган.

1945-жылы кенже лейтенанттар курсун бүтүрүп, 1946-жылы запаска бошотулган. Согуштан кийин Өзбекстандын Анжиян шаарында жашап, соода тармагында иштеген. 1990-жылы көз жумган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Ош облусунун Өзгөн шаарындагы Баатырлар аллеясына бюсту орнотулган.
- Баатырдын урматына Анжиян шаарындагы Эскерүү аянтына эстелик тургузулган.

65. АСАНБЕК ОТОРБАЕВ (1925–1945)

Кенже сержант, 1-Украин майданы, 59-армиясынын 13-аткычтар дивизиясынын 296-аткычтар полкунун пулеметчусу.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы – (10.04.1945, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени (10.04.1945)
- Кызыл Жылдыз ордени (25.01.1945)
- «Эрдиги үчүн» медалы (18.07.1944)

Асанбек Оторбаев 1925-жылы Кыргызстандагы азыркы Талас облусунун Талас районуна караштуу Чат-Базар айылында туулган. Жетинчи классты бүтүргөн соң, Фрунзе облусунун Буденный районуна караштуу «Жан-Арык» колхозунда эмгектенген.

1943-жылдын январь айында Кызыл Армияга чакырылган. Ошол эле жылдын август айынан тарта Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. Ленинград жана 1-Украина майдандарында салгылашкан. Түндүк-батыш багытында 55- жана кийин 42-армиянын курамында болгон. 1944-жылдын январь айына чейин Колпино жана Пулково аймактарында коргонуу салгылаштарына катышып, кийин Ленинград блокадасын алуу операциясына кошулган. 1944-жылдын 10-февралында жарадар болгон. Март–апрель айларында Псковдун алдында, июнь айында Выборг чабуул операциясына катышкан. «Эрдиги үчүн» медалы менен сыйланган.

1945-жылдын январь айына карата Асанбек Оторбаев кичи сержант наамында, 296-аткычтар полкунун курамында пулеметчу болуп кызмат өтөгөн. 1945-жылдын 31-январында Польшанын Вальдич кыштагынын жанында Одер дарыясын кечүү маалында ал биринчи өткөн жоокерлердин катарында болуп, плацдармды кармап калуу үчүн болгон салгылаштарга катышкан. Анын тобу душмандын беш каршылык көрсөтүүсүн кайтарган, 25тен ашуун душман жоокерин жана офицерин жок кылган. Алтынчы чабуул маалында Асанбек Оторбаев эки граната көтөрүп, душмандын өзүнчө жүрүүчү артиллериялык куралына өзүн таштап, аны жок кылган, бирок өзү да курман болгон.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 10-апрелиндеги Жардыгы менен ага “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган (каза болгондон кийин). Ал Польшанын Опольск воеводствосундагы Кендзежинско-Козельский повятындагы Кендзежин-Козле шаарындагы боордоштор мүрзөсүнө коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Баатырдын ысымы Талас районундагы Чат-Базар орто мектебине ыйгарылган. Мектептин жанындагы паркка бюсту орнотулган.

Асанбек Оторбаев жашаган Чат-Базар айылындагы үйгө мемориалдык такта орнотулган.

66. ВАСИЛИЙ ИВАНОВИЧ СУХОВ (1910–1945)

1-Белорус майданы, 47-армиянын 60-аткычтар дивизиясынын 1285-аткычтар полкунун, аткычтар батальонунун командири, капитан.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (27.02.1945)
- Ленин ордени (27.02.1945)
- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (23.01.1944)
- Кызыл Жылдыз ордени (07.09.1944)

Василий Сухов 1910-жылдын 20-февралында Алтай крайындагы Змеиногорск районунун Барановка айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1944-жылдан бери БКП(б)/КПССтин мүчөсү болгон. Бешинчи классты бүтүргөн. Кыргыз ССРинин Жети-Өгүз районунда жашап, алгач «Тамга» курортунун курулушунда иштеген, андан соң райондук спорт коомунун төрагасы болгон.

1932–1936-жылдары Кызыл Армияда кызмат өтөгөн. 1939-жылы Змеиногорск райондук аскер комиссариаты тарабынан кайрадан армияга чакырылган. Запастагы командирлерди өркүндөтүү курстарын бүтүргөн. Улуу Ата Мекендик согушка 1941-жылдын июнунан тарта катышкан. 1944-жылы М. В. Фрунзе атындагы Аскер академиясынын 1-курсун бүтүргөн. Батыш, Брянск, Белорус жана 1-Белорус майдандарында салгылашкан.

1945-жылдын январында капитан Сухов Висла дарыясын Новы-Двур-Мазовецки кыштагында кесип өтүү учурунда өзгөчө эрдик көрсөткөн. Ал плацдармды ээлеп, аны кармап турууга жетишип, советтик аскерлердин дарыядан өтүүсүнө шарт түзгөн. 1945-жылдын 8-февралында Шнайдемюль шаары үчүн болгон салгылашта батальонун чабуулга көтөрүп, душмандын огунан курман болгон. СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 27-февралындагы Жардыгы менен ага “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган (каза болгондон кийин).

Алгач Шнайдемюль шаарында жерге берилген, кийинчерээк Польшадагы Щецин шаарындагы аскердик көрүстөнгө кайрадан көмүлгөн.

Баатыр жөнүндө эскерүү

- Алтай аймагындагы Змеиногорск шаарындагы мемориалдык комплекске Баатырдын бюсту орнотулган.
- Анын ысымы Барнаул шаарындагы Даңк мемориалында да түбөлүккө сакталган.
- Кыргызстандын Каракол шаарында эстелик тургузулган.

67. КАЛЫЙНУР УСЕНБЕКОВИЧ УСЕНБЕКОВ (1921–2003)

1-Белорус майданы, 5-чи сокку берүүчү армиянын 266-чы аскердик дивизиянын 1008-чи аскердик полкунун батальонунда партиялык уюштуруучу, улук лейтенант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (31.05.1945, № 5841)
- Ленин ордени (31.05.1945)
- Кызыл Туу ордени (31.05.1945)
- Ата Мекендик согуш ордени I даражадагы (11.03.1985)
- Үч Кызыл Жылдыз ордени (11.04.1944, 24.04.1944)
- “Манас” ордени III даражадагы (Кыргызстан)
- “Даңк” медалы (Кыргызстан, 1997)
- СССРдин бир катар медалдары

1921-жылдын 23-сентябрында Ысык-Көл облусунун Түп районуна караштуу Ой-Булак айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. 1943-жылдан тартып БКП(б)/КПССтин мүчөсү.

1941-жылдын июнунда Пржевальскидеги педагогикалык окуу жайын бүтүрүп, Кичи -Жаргылчактагы толук эмес орто мектепте окуу бөлүмүнүн башчысы болуп иштеген.

1942-жылдын февралында Кызыл Армияга чакырылып, Забайкальск аскер округуна жиберилет. 1942-жылдын ноябрынан тартып Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. 1943-жылы кенже лейтенанттар курсун

бүтүргөн. Дон, 3-Украина, 4-Украина жана 1-Белорус майдандарында согушкан.

1945-жылдын 12–14-февралында Кюстрин плацдармын кеңейтүү үчүн болгон салгылаштарда улук лейтенант Калыйнур Усенбеков, батальондун парторгу катары жоокерлерди жеке үлгүсү жана сөзү менен чабуулга көтөрүп, душмандын бир нече каршылыктарын кайтарып, эрдик менен тайманбастык көрсөтөт. Мына ушул баатырдыгы үчүн ага 1945-жылдын 31-майында “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган.

Согуш бүткөндөн кийин СССР Куралдуу Күчтөрүндө кызматын уланткан. 1951-жылы Советтик Армиянын Аскердик-юридикалык академиясын бүтүргөн. 1951–1961-жылдары аскердик жана жарандык прокуратура органдарында эмгектенген: аскер тергөөчүсү, андан соң Кыргыз ССРинин прокурорунун орун басары, биринчи орун басары. 1961–1968-жылдары республикалык ИИМ системасында иштеген: бөлүм башчы, ички аскердик бөлүктүн командиринин орун басары.

1968–1987-жылдары Кыргыз ССРинин ДОСААФ борбордук комитетин жетектеп, республиканын спорттук-техникалык базасын жигердүү өнүктүргөн. Анын демилгеси менен ок атуу тирлери, окуу борборлору жана спорт имараттары курулган.

1987-жылдан тартып – Ардагерлер кеңешинин төрагасы, «Эстелик китебинин» башкы редактору, Кыргыз ССРи жана СССРдин Жогорку Кеңешинин депутаты, бир катар китептердин жана макалалардын автору болгон. Бишкек шаарында жашаган. 2003-жылдын 9-декабрында дүйнөдөн кайткан, ошол жерде жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Кыргыз Республикасынын ички аскерлеринин командачылыгынын аймагындагы Баатырлар аллеясына Баатырдын бюсту орнотулган.

Кыргыз Республикасынын Куралдуу күчтөрүнүн Аскер институтуна Калыйнур Усенбековдун ысымы ыйгарылган.

68. МИХАИЛ НИКОЛАЕВИЧ БАБКИН (1922–1959)

Чабуулчу-учкуч.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (18.08.1945, №7993)
- Ленин ордени
- Кызыл Туу ордени
- Ата Мекендик согуш ордени I даражадагы
- Бир катар медалдар

1922-жылдын 22-январында Воронеж облусунун Старая Тойда айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Балалык жана жаштык чактары Кыргызстанда өткөн — Кызыл-Кыяда, Жалал-Абадда, Фрунзеде жана Көк-Жаңгакта жашаган. Фрунзедеги аэроклубду аяктаган.

1941-жылдын июлунда Көк-Жаңгак райондук аскер комиссариаты тарабынан Кызыл Армияга чакырылган. 1943-жылы Чкаловдогу (азыркы Орусиянын Оренбург шаары) аскердик авиациялык учкучтар мектебин аяктап, ошол эле жылдын июнь айынан тартып Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында болгон.

Ил-2 чабуулчу учагында учкуч болуп кызмат өтөгөн. Воронеж, Степной, Батыш жана 2-Белорус майдандарында согушкан. Курск салгылашына катышкан жана 1943-жылдын 8-августунда оор жарадар болгон. Дарыланган соң кайрадан майданга кайтып, Жеңишке чейин салгылашкан. Өзгөчө Витебск жана Гродно шаарларын бошотууда өзүн көрсөткөн.

1945-жылдын мартына карата ал 145 ийгиликтүү согуштук учуу жасап, жүздөгөн душман техникаларын, жети учакты, беш артиллериялык батареяны, төрт кампаны, үч өткөөлдү жана 650гө жакын жоокерди жок кылган. Бул эрдиги үчүн ага 1945-жылдын 18-августунда СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун Жардыгы менен Ленин ордени жана «Алтын Жылдыз» медалы тапшырылып, “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган.

1946-жылдын августунда запаска бошотулган, бирок 1952-жылы кайрадан аскердик кызматка кайтып келген. Украинадагы 251-гвардиялык бомбалоочу авиациялык полкто кызмат өтөгөн. 1959-жылдын 8-декабрында кызматтык милдетин аткарып жатып, авиа кырсыктан каза болгон. Киев облусунун Борисполь шаарында жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Советтер Союзунун Баатыры М.Н. Бабкин, Борисполь шаарындагы көрүстөндөгү эстелик, Киев облусу, Украина, Жалал-Абад шаарындагы №1 мектеп-гимназияга Михаил Бабкиндин ысымы ыйгарылган; анын имаратына мемориалдык такта орнотулган. Гродно шаарында көчөлөрдүн бирине Баатырдын аты берилген.

69. ИВАН ФОМИЧ ГАВРИШ (1919–1994)

Гвардиянын улук лейтенанты, 74-гвардиялык Сталинград штурмдук авиациялык полкунун звено командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (19.04.1945, № 6236)
- Ленин ордени
- Александр Невский ордени (1945)
- Ата Мекендик согуш ордени I даражадагы (1944; 1985)
- Кызыл Жылдыз ордени (1956)

1920-жылдын 7-апрелинде азыркы Чүй облусунун Москва районундагы Садовое айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Жети жылдык мектепти аяктагандан кийин Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарында жашап, аэродромдо жардамчы болуп иштеген.

1938-жылы Кызыл Армияга чакырылып, Вольск аскердик авиация-техникалык окуу жайын бүтүргөндөн кийин бомбалоочу авиациялык полкто авиациялык техник болуп кызмат өтөгөн.

Улуу Ата Мекендик согуш башталганда, 1941-жылдын 22-июнунан тартып салгылаштарга катышкан. Сентябрьда учкучтар мектебине окууга жиберилип, Балашов аскердик авиациялык мектебинде Ил-2 учагында чабуулчу авиация боюнча даярдыктан өткөн. Түштүк-Батыш, Түштүк, Сталинград, 4-Украина жана 3-Белорус майдандарында согушкан. 1944-жылдан тартып БКП(б)/ КПССтин мүчөсү болгон.

1945-жылдын мартына чейин 100дөн ашуун согуштук учуу жасап, 13 танкты, 60ка жакын автомашинаны, ок-дары сактоочу кампаларды жана көп сандаган душман техникасы менен жоокерлерин жок кылган. Согуш жылдарында жалпы 129 согуштук учуу аткарган. 1945-жылдын 19-апрелинде көрсөтүлгөн эрдиги үчүн ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин Аба күчтөрүндө кызматын улантып, эскадрильяны башкарган жана аба аткылоочуларды даярдоо менен алектенген. 1953-жылы жогорку офицердик учуу-техникалык курстарды бүтүргөн. 1959-жылы майор наамында запаска бошотулуп, он жылдан ашуун жарандык авиацияда реактивдүү жүргүнчү уаактарын башкарган.

Ростов-на-Дону шаарында жашап, 1994-жылдын 30-октябрында ошол жерде көз жумган жана ошол эле жерде жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Вольск жогорку аскердик логистика мектебинин аймагындагы мемориал-дык комплексте Баатырдын урматына мемориалдык такта орнотулган. Ростов-на-Дону шаарындагы үйдүн фасадына мемориалдык такта орнотулган, анда И.Ф. Гавриш өмүрүнүн

акыркы жылдарында жашаган.Баатырдын ысымы Ростов-на-Дону шаарынын Биринчи Май районундагы Аскердик Даңк аянтында тургузулган Ростов шаарынын тургундары - Советтер Союзунун Баатырларына жана Даңк орденинин толук ээлерине арналган эстеликке чегилген.

70. ИВАН АЛЕКСАНДРОВИЧ ГРИШИН (1918 - 2006)

39-гвардиялык аткычтар дивизиясынын 112-гвардиялык аткычтар полкунун пулемёттук ротасынын командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры наамы жана “Алтын Жылдыз медалы (31.5.1945), №5795
- Ленин ордени, №44789 (31.5.1945)
- Кызыл Туу ордени (25.02.1945)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (11.3.1985)
- Кызыл Жылдыз ордени

- II даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (20.08.1944)
- “Эрдик үчүн”, “Аскердик эмгеги үчүн”, “Германияны жеңүү үчүн” медалдары

1918-жылдын 21-июлунда азыркы Кыргызстандын Чүй облусунун Аламүдүн районуна караштуу Васильевка айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Мектептин 6 классын бүтүрүп, колхоздо иштеген. 1938-жылы Жумушчу-дыйкан Кызыл Армиясына чакырылган. 1942-жылы кенже лейтенанттар курсун аяктаган. Ошол жылдын август айынан тарта Улуу Ата Мекендик согуштун майданында салгылашкан.

Кавказдан Берлинге чейин болгон согуш жолун басып өткөн. Кавказ үчүн салгылашууга, Польша менен Германия аймагындагы салгылашууларга катышкан. 1945-жылдын апрель айында Иван Гришин 1-Белорус майданынын 8-гвардиялык армиясынын курамындагы 39-гвардиялык аткычтар дивизиясынын 112-гвардиялык аткычтар полкунун пулеметтук ротасын башкарган.

Берлинди алуу учурунда өзгөчө баатырдык көрсөткөн. 1945-жылдын 23-апрелинде алгачкылардан болуп Шпрее дарыясынан өтүп, Берлиндеги алдыңкы позицияны ээлеп, негизги күчтөрдүн өткөнүнө шарт түзгөн. Бул салгылашууда жеке өзү ондогон немис аскерлерин жок кылган. 1945-жылдын 31-майында ага “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин да Советтик Армияда кызматын уланткан. 1948-жылы офицерлерди кайра даярдоо курсун, 1954-жылы “Выстрел” аттуу курсту бүтүргөн. 1960-жылы майор наамында запаска бошотулган. Бишкек шаарында жашап, 20 жылдан ашык Ленин атындагы Машина куруу заводунда иштеген. 2006-жылдын 13-декабрында каза болгон.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Ульяновск обл-н Вешкаим районундагы Стемасс айылында жердеш жоокерлердин элесине арналган мемориалдык комплекске мемориалдык такта орнотулган.

Ульянов областынын Вешкаим районундагы Стемасская орто мектебинин имаратына мемориалдык такта орнотулган.

Ульяновск областындагы Вейшкам районунун борборундагы мемориалдык аянтка бюст орнотулган.

71. ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ СТЕПАНЕНКО (1923–1945)

Гвардиянын капитаны, 467-гвардия Львов миномёттук полкунун 4-батареясынын командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (10.04.1945)
- Ленин ордени
- Улуу Ата Мекендик согуштун I даражадагы ордени
- Кызыл Жылдыз ордени

1923-жылдын 3-февралында Казакстандын Павлодар облусунун Качир районундагы Тимофеевка айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Кийин үй-бүлөсү Кыргызстандын Чүй облусунун Москва районуна караштуу Беловодское айылына көчүп келип, ал ошол жерден 10-классты бүтүргөн.

1941-жылдын октябрында Кызыл Армияга чакырылган. 1942-жылы Фрунзе аскердик жөө аскерлер окуу жайын, 1943-жылы “Выстрел” командирлик курстарын бүтүргөн. 1942-жылдын мартынан баштап согуш талаасында болгон. Түштүк-Батыш, Борбордук, Воронеж (1943-жылдын 20-октябрынан баштап 1-Украина) майдандарында согушкан. Сталинград коргонуу салгылашуусуна, Украинадагы сол жээкти бошотууга, Киев чабуул жана коргонуу операцияларына, Житомир-Бердичев, Проскуров-Черновиц, Львов-Сандомир, Висла-Одер жана Берлин чабуул операцияларына катышкан. Эки жолу жарадар болгон.

Айрыкча Одер дарыясын кечип өтүүдө жана плацдармды кеңейтүү үчүн жүргүзүлгөн салгылаштарда өзгөчөлөнгөн. 1945-жылдын 23-январында Степаненконун батареясы Польшадагы Оппельн (азыркы Ополе) шаарынын жанында Одерден өтүп, душмандын эки каршы чабуулун ийгиликтүү кайтарып, 5 ок атуучу пунктту, 10 автомашинаны жана 80ге жакын жоокерди жок кылган. Кийинки салгылаштарда душмандын артиллериялык батареясын талкалап, дагы 50гө жакын жоокерди жок кылып, советтик аскерлердин илгерилөөсүнө шарт түзгөн.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 10-апрелиндеги жарлыгы менен ага “Советтер Союзунун Баатыры” наамы

ыйгарылган. Гвардиянын капитаны Степаненко 1945-жылдын 2-майында Берлинде дайынсыз жоголгон. 1985-жылы расмий түрдө каза болгон аскерлердин катарына киргизилип, Берлиндеги Трептов-паркта жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Кыргызстандын Чүй облусунун Москва районундагы Беловодское айылындагы көчөгө жана №2 орто мектепке Баатырдын ысымы ыйгарылган. Мектептин имаратына мемориалдык такта орнотулган.

72. КОНСТАНТИН ГЕРАСИМОВИЧ РОДЕНКО (1923–1985)

3-Беларусь майданы, 43-армиянын 70-аткычтар дивизиясына караштуу 224-артиллериялык полктун курал командири, сержант.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (19.04.1945, № 8867)
- Ленин ордени
- Кызыл Жылдыз ордени
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени

1923-жылдын 7-мартында Ташкент шаарында төрөлгөн. Мектептин тогуз классын бүтүргөндөн кийин Соликамск шаарында жашап, иштеген. Согуштун алдында энеси менен бирге Кыргызстандын Талас облусунун Бакай-Ата районундагы Ленинполь айылына (азыркы Бакай-Ата айылы) көчүп келген.

1944-жылы Кызыл Армияга чакырылып, ошол эле жылы майданга жөнөтүлгөн. 1945-жылдын апрелине карата Роденко 3-Белорус майданынын 43-армиясынын 70-аткычтар дивизиясына караштуу 224-артиллериялык полктун курал командири болгон.

Ал Чыгыш Пруссиядагы салгылашууларда эрдик көрсөткөн. Кенигсбергге жакын жайгашкан Гросс-Фридрихсберг чыңдоолорун алуу учурунда анын артиллериялык тобу төрт станоктуу пулеметту, бир байкоо пунктун, бир артиллерия куралын жана көп сандаган душман жоокерлерин жана офицерлерин жок кылган. Немистердин каршы чабуулун кайтаруу учурунда Роденко өзү эле 40ка жакын душман аскерин жана офицерин өлтүргөн.

1945-жылдын 9-апрелинде Модиттен таяныч пункту үчүн болгон салгылашта Роденконун тобу каналдын үстүнөн көпүрө куруп, биринчи болуп душмандын жайгашкан жерине кирип, оор танкты жок кылган. Андан аркы согуш аракеттеринде ал дагы 17 душман жоокерин өлтүргөн.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 19-апрелиндеги Жардыгы менен ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган.

Согуш бүткөндөн кийин Советтик Армияда кызматын уланткан. Ташкент шаарында жашап, иштеген. 1985-жылдын 25-июнунда көз жумган. Ташкенттеги Аскердик көрүстөндүн Баатырлар Аллеясына коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Ташкенттеги аскердик көрүстөндүн Баатырлар аллеясына эстелик орнотулган.

73. САМАТ САДЫКОВ (1920–1945)

Гвардиянын кичи сержанты, 16-гвардиялык Кызыл Туу ордендүү жана Александр Невский ордендүү кавалериялык полку, 1-кавалерия эскадронунун станоктуу пулемётунун мээлөөчүсү.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, “Алтын Жылдыз” медалы (31.05.1945)
- Ленин ордени (31.05.1945)
- Кызыл Туу ордени (08.09.1944)
- 1-даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (27.05.1945)
- «Эрдиги үчүн» медалы (25.08.1943; 27.10.1943)

Самат Садыков 1920-жылы 8-майда Кара-Сай айылында (айрым маалыматтар боюнча, азыркы Кыргыз Республикасынын Ош облусуна караштуу Лейлек районундагы Чимген айылында) дыйкан үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 7-классты бүтүрүп, «Ударник» колхозунда эмгектенген. 1940-жылдын 6-октябрында аскерге чакырылган.

1943-жылдын март айынан тартып Улуу Ата Мекендик согушка катышып, Борбордук жана 1-Белорус майдандарынын курамында Белоруссия, Польша жана Германия аймактарында согушкан. Өзгөчө Варшава-Познань чабуулдук операциясында Польша аймагында эрдик көрсөткөн.

Бромберг шаары (азыркы Быдгощ, Польша) үчүн салгылашта анын командири каза болгондон кийин пулеметтук топтун башкаруусун колуна алган. Взводдун флангына темир жол дөңсөөсүнө пулемет орнотуп, душмандын үйдөн сүрүлүп чыгарылган 15 жоокерин жок кылган. Андан ары согушту улантып, 3 оор жана 5 жеңил пулеметту жок кылып, 30га жакын немис аскерин жок кылган. Көрсөткөн баатырдыгы үчүн Кызыл Туу ордени жана «Эрдиги үчүн» медалы менен сыйланган.

1945-жылдын 1-майында Берлин операциясынын жүрүшүндө Фризак (азыркы Фризак-Митте, Бранденбург, Германия) шаарына чабуул коюу учурунда курман болгон. Согуштагы кызматынын ичинде 300гө жакын душман жоокерин жана офицерин жок кылып, 12 унааны кыйратып, 7ни өрттөп, 10 ок атуучу пунктту талкалаган.

СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун 1945-жылдын 31-майындагы Жардыгы менен ага Советтер Союзунун Баатыры наамы ыйгарылган, бирок сыйлыгын ала электе каза тапкан. Ошол эле шаарга коюлган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Баатырдын кичи мекенинде Кара-Сай айылы Самат деп аталып калган. Айылга Самат Садыковдун бюсту орнотулуп, жергиликтүү мектепке анын ысымы ыйгарылган.

74. НИКОЛАЙ ПРОКОФЬЕВИЧ МИРОШНИЧЕНКО (1920–1945)

Гвардиянын улук лейтенанты, 3-Балтика майданы, 1-аба күчтөр армиясы, эскадрилья командири.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (29.06.1945, каза болгондон кийин)
- Ленин ордени (29.06.1945)
- Кызыл Туу ордени (12.08.1943)
- Александр Невский ордени (17.02.1945, тапшырылган эмес)
- I даражадагы Ата Мекендик согуш ордени (20.09.1943)
- Кызыл Жылдыз ордени (27.03.1944)
- «Ленинградды коргогондугу үчүн» медалы (22.12.1942)
- Башка медалдар

1920-жылы 20-октябрда Ставрополь крайындагы Петровское айылында жумушчу үй-бүлөдө төрөлгөн. 1930-жылдардын экинчи жарымында Фрунзе шаарына көчүп келип, Фрунзедеги коммуналдык-курулуш техникумун жана аэроклубду бүтүргөн. 1940-жылы Саратовго кетип, 1942-жылы Чкалов аскердик авиациялык учкучтар мектебин аяктаган.

1942-жылдын июнь айынан тартып Ленинград жана 3-Балтика майдандарында согушкан. Душмандын аэродромдорун, темир жол станцияларын, коргонуу чептерин жана аскер бөлүктөрүн бомбалоого катышкан. Согуш учурунда ондогон учактарды, кампаларды, көпүрөлөрдү жана артиллериялык батареяларды жок кылган. 1944-жылы 4-апрелде катуу жаракат алганына карабастан, жабыркаган учагын аэродромго чейин жеткирип, конгондон кийин эсин жоготкон.

Балтика өлкөлөрүн жана Чыгыш Пруссияны бошотуу операцияларында өзгөчө эрдик көрсөткөн. 1945-жылдын январь-февраль айларында анын звеносу Инстенбург, Гумбинен, Пиллау шаарларына сокку уруп, маанилүү стратегиялык объектилерди жана душмандын күчтөрүн жок кылган. 1945-жылдын 20-февралында эки жолу душмандын таяныч пункттарын жана минометтук батареяларын жок кылуу үчүн учууга чыккан. Бомбалоонун натыйжасында 80 имарат кыйратылып, 200 метр темир жол бузулган, сегиз жерде өрт чыккан. Экинчи соккудан кийин калктуу конуш кызыл армия тарабынан басып алынган.

1945-жылдын 9-мартында душмандын позицияларына абадан сокку урууга катышкан. 20 имарат кыйратылып, 7 ок түздөн-түз траншеяларга тийген. 1945-жылдын апрелине карата гвардиянын улук лейтенанты Мирошниченко 160 ийгиликтүү согуштук учууну аткарган, алардын ичинен 40 жолу жалгыз учуп, көбүнчө коргоосуз чалгындоо жүргүзгөн.

1945-жылдын 8-апрелинде аба согушунда курман болгон. Калининград облусунун Нестеров районуна караштуу Пушкино айылына жерге берилген. 1945-жылдын 29-июнунда СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун

Жардыгы менен немис-фашисттик баскынчылар менен согушта көрсөткөн эрди ги, кайраттуулугу жана баатырдыгы үчүн ага Советтер Союзунун Баатыры наамы (каза болгондон кийин) ыйгарылган.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Светлоград шаарында Баатырдын бюсту орнотулган.

75. НИКОЛАЙ ГРИГОРЬЕВИЧ ЛЯЩЕНКО (1910–2000)

Армия генералы, Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу.

Сыйлыктары:

- Советтер Союзунун Баатыры, «Алтын Жылдыз» медалы (1990)
- Беш Ленин ордени
- Октябрь революциясынын ордени
- Төрт Кызыл Туу ордени
- Суворов ордени (II даража)
- Кутузов ордени (II даража)
- Ата Мекендик согуш ордени (I даража)
- Үч Кызыл Жылдыз ордени
- Медалдар, анын ичинде «Аскердик эмгеги үчүн»

1910-жылы 3 (16) майда Иркутск облусунда туулган. Россияда төрөлүп, 1917-жылдагы революцияга чейин эле чейин үй-бүлөсү менен Ысык-Көлгө көчүп келген. Кечки жумушчу мектебинин 2 классын бүтүргөн. Жаш кезинен тарта эмгектенип, жылкычы, балка согуучу, устанын жардамчысы болуп иштеген. 1925-жылдан баштап Ысык-Көл районундагы Сазановка айылында темир уста болгон. 1928–1929-жылдары Караколдогу Өрүктү жылкы заводунда кесиптик кошуундун мүчөсү. 1929-жылдын февраль айынан баштап Сазановка айылында айыл чарба жумушчуларынын кесиптик кошуунунун нускоочусу, андан соң Караколдогу райондук кесиптик кошуун бөлүмүндө нускоочу болуп эмгектенген.

1929-жылы өз ыктыяры менен Кызыл Армияга кошулган. Ташкенттеги В.И. Ленин атындагы Орто Азия Бириккен аскердик мектебин бүтүргөн. Орто Азияда басмачыларга каршы күрөшкө катышкан. 1937–1938-жылдары Испанияда советтик аскердик миссиянын курамында кызмат өтөгөн.

Согуш жылдарында полкторду жана дивизияларды башкарган. 1943-жылы 90-аткычтар дивизиясынын командири болуп дайындалып, Ленинград-Новгород, Выборг жана Таллин операцияларында өзгөчөлөнгөн. Ленинград курчоосун жарып өтүү учурунда Маршал Г.К. Жуков тарабынан өзгөчө куттуктоого арзыган. Анын дивизиясы «Ропшинская» деген ардактуу наам алган.

1945-жылы 2-Борбордук майдандын курамында жетекчилик кылып, Чыгыш Пруссия, Чыгыш Померания жана Берлин операцияларына катышкан. Аскердик жолун Рюген аралында аяктаган. Жогорку аскердик жетекчилиги үчүн Советтер Союзунун Баатыры наамына сунушталган, бирок орден менен сыйланган. 1990-жылы ага акыры “Советтер Союзунун Баатыры” наамы ыйгарылган.

Согуштан кийин да аскердик кызматын улантып, 1953–1958-жылдары Кыргыз ССРинин аскер комиссары болгон. Республикада согуштан кийинки аскердик курулушту уюштурууда жана кадрларды даярдоодо чоң салым кошкон.

2000-жылы Москва шаарында көз жумган. Кунцево көрүстөнүнө жерге берилген.

Баатыр жөнүндө эскерүү

Грейфсвальд (Германия), Цеханов (Польша), Кировск (Ленинград областы) шаарларынын ардактуу атуулу. Анын ысымы Жеңишке салым кошкон Кыргызстанда төрөлгөндөр-дүн жана жашагандардын арасында өзгөчө орунду ээлейт.

Улуу Ата Мекендик согуш тууралуу эстутум азыркы Кыргызстанда жарандык иденттүүлүктүн жана патриоттук тарбиянын негиздерин түзгөн тарыхый аң-сезимдин маанилүү элементи бойдон калууда. Жыл сайын, өзгөчө эсте каларлык жана маарекелердин алдында республикада баатырдык мурасты сактоого жана түшүнүүгө багытталган көптөгөн иш-чаралар өткөрүлөт: илимий-популярдуу басылмалар жана документалдык жыйнактар чыгарылат, музей экспонаттары жаңыртылат, ардагерлер менен жолугушуулар, тематикалык көргөзмөлөр, билим берүү мекемелеринде эрдик сабактары жана патриоттук иш-чаралар уюштурулат. Бул демилгелер коомдун муундар улануусун сактоого, тарыхый эстутумду бекемдөөгө жана жалпы Жеңиштин ишине ата-бабалардын кошкон салымын таанууга умтулуусун чагылдырат.

Бирок майдандагы жоокерлердин эрдигин түбөлүккө калтыруу боюнча масштабдуу жана маанилүү иштерге карабастан, Советтер Союзунун айрым Баатырларынын – Кыргызстандын түптүү жарандарынын элесин чагылдыруу али толук ишке ашырыла элек. Бир катар учурларда, биз карама-каршылыктуу жагдайга туш болобуз: баатырлардын ысымдары архивдик документтерде, федералдык маалымат базаларында, илимий эмгектерде жана тематикалык басылмаларда бар, бирок жер-жерлерде коомдук жана символикалык мейкиндикте иш жүзүндө көрсөтүлгөн эмес. Туулуп-өскөн айыл-кыштактарында, шаарында алардын ысымдары жазылган мемориалдык белгилер, обелисктер, такталар, көчөлөр жана мекемелер жок. Ошентип, тарыхый чындыктын бүтүндөй катмары жамааттык аң-сезимдин четине сүрүлүп, унутулуп калуу коркунучу бар.

Бул кырдаал баатырдык мурасты түбөлүккө калтырууга болгон мамилени өзгөртүүнү талап кылат. Ерминигельд Васильевич Трясин, Василий Матвеевич Кайкин, Иван Александрович Гришин, Василий Васильевич Степаненко, Василий Яковлевич Беяндра, Садык Алиназаров, Степан Захарович Суцев, Михаил Денисович Афанасьев, Евдоким Константинович Мазков жана Дмитрий Иванович Панфилов сыяктуу баатырлардын ысымдарын коомдук эстутумга системалуу түрдө кайтарып берүү тарыхый адилеттүүлүк гана эмес, улуттук өзүн-өзү аңдоо сезимин калыптандырууга кошкон маанилүү салым да болуп саналат. Мемориалдык объектилерди орнотуу, көчөлөргө, мектептерге,

маданият мекемелерине баатырлардын ысымын ыйгаруу, алардын өмүр баянын билим берүү жана музей программаларына киргизүү боюнча демилгелер бул ысымдардын өлкөнүн маданий чөйрөсүнө сезилерлик деңгээлде кайтып келишине салым кошот.

Тарых коомдук талкуу чөйрөсүнө жана жарандык өзгөчөлүктү өнүктүрүүнүн маанилүү ресурсуна айланып бараткан шартта баатырлар жөнүндөгү эстутум ар бир адамга түшүнүктүү жана жеткиликтүү реалдуу жерлер, белгилер жана символдор менен ажырагыс байланышта болууга тийиш. Бүгүн эрдик дарексиз, ыраазычылык абстракттуу болбошу өзгөчө маанилүү. Советтер Союзунун Баатырларынын – кыргызстандыктардын элесин түбөлүккө калтыруу тарыхый улантууну, мекенчилдикти жана өз тарыхын урматтоону бекемдөөгө багытталган мамлекеттик жана жарандык демилгелердин артыкчылыктуу багыты болууга тийиш.

Республикада туулган Советтер Союзунун Баатырларынын урматына мемориалдык белгилердин жоктугу биздин алдыбызга маанилуу маданий, моралдык жана жарандык милдетти коюп жатат. Кеп жөн гана тарыхый адилетсиздик жөнүндө эмес, өткөн менен азыркынын ортосундагы жандуу байланышты жоготуу коркунучу жөнүндө болуп жатат. Баатырдын ысмы архивдик маалымдамаларда же энциклопедияларда гана айтылбастан, биздин эстутумубуздун күнүмдүк мейкиндигинде – көчөлөрдүн жана мектептердин аттарында, мемориалдык такталардагы жазууларда, музейлердин экспонаттарында жана мектеп окуу китептеринде жазылууга тийиш. Тарыхчылардын, мекен таануучулардын, жергиликтүү бийлик органдарынын, билим берүү мекемелеринин, маданият борборлорунун жана жарандык коомдун өкүлдөрүнүн күч-аракетин бириктирип, конкреттүү долбоорлорду ишке ашыруу зарыл: баатырлардын туулган жерине же эрдиги менен даңктанган жерлерине мемориалдык белгилерди орнотуу, мектептерге, көчөлөргө, аянттарга, маданият мекемелерине алардын ысымын ыйгаруу. Бул алардын жеке эрдигин гана эмес, Кыргызстандын согуш жылдарындагы бүтүндөй көп улуттуу тарыхын таануу жана урматтоо болуп саналат.

Баатырлардын элесин түбөлүккө калтыруу – бул жөн гана ыраазычылык белгиси эмес, бул келечекке, өз тарыхын билген жана урматтаган, эрдиктин, кызматтын жана берилгендиктин үлгүлөрүн баалаган тарыхый жоопкерчиликтүү коомду калыптандырууга болгон аң-сезимдүү инвестиция. Бул декларативдик эмес, конкреттүү адамдарга жана алардын иш-

аракеттерине билимге жана урматтоого негизделген чыныгы патриотизмди тарбиялоого багытталган кадам. Эстутумду системалуу, узак мөөнөттүү, көрүнүктүү иш-аракетке айландырууга жана бул баатырлардын ар биринин эрдигин өлкөбүздүн маданий жана жарандык мейкиндигинин ажырагыс бөлүгүнө айландыруу мезгили келди. Алардын ысымдары китептерде гана эмес, мектептердин, көчөлөрдүн аталыштарында, жаңы муундардын жүрөгүндө ар-намыстын, эрдиктин, Мекенге берилгендиктин үлгүсү катары сакталышы керек.

СОҢКУ СӨЗ

Улуу Ата Мекендик согуш Советтер Союзунун бардык элдеринин башынан өткөн мурда болуп көрбөгөндөй сыноо болуп калды. Кыргызстан көп улуттуу мамлекеттин ажырагыс бөлүгү катары башка республикалар менен бирге жоготуулардын азабын, эмгектин кыйынчылыгын, Жеңиштин улуулугун тең бөлүштү. Согуш жылдарын эскерүү Кыргызстандын Жеңиштин жалпы ишине кошкон салымынын толук картинасын калыбына келтирүүгө, майданда да, оорукта да көрсөткөн адамдык эрдиктин масштабын сезүүгө мүмкүндүк берет.

Улуу Ата Мекендик согуш республиканын тынч өнүгүшүн үзгүлтүккө учураткан олуттуу сыноо болуп калды. Бирок, согуштун алгачкы күндөрүнөн тартып Кыргызстан тарыхый чакырыкты толук жоопкерчилик менен тосуп алып, биримдикти жана жалпы аракетке өз салымын кошууга даяр экендигин көрсөттү. Кыргызстан майданга бекем оорук болуп калды: анын аймагында эвакуацияланган ишканалар жайгаштырылган, ооруканалар ачылган, аскердик бөлүктөр түзүлгөн. Ошону менен бирге айыл чарбасы чыңдалып, өнөр жай өнүккөн, окуу жана илимий база кеңейген. Окумуштуулардын, педагогдордун жана маданият ишмерлеринин республикага эвакуацияланышы Кыргызстанда түрдүү салттардын жана мектептердин синтезине негизделген уникалдуу маданий жана интеллектуалдык мейкиндиктин калыптанышына өбөлгө түздү.

Улуу Ата Мекендик согуштун майданында жүз миңдеген кыргызстандыктар салгылашып, эрдикти, кайраттуулукту жана аскердик милдетине берилгендикти көрсөтүштү. Алар менен катар ооруктагы эмгекчилердин эмгектеги эрдиги, медицина, айыл чарба жана өнөр жай кызматкерлеринин күч-аракети, бүткүл эл көрсөткөн тилектештик жалпы Жеңиштин ажырагыс бөлүгү болуп калды. Кыргыз элинин эрдиги бардык жерде — цехтерде жана талааларда, ооруканаларда жана майданда кеңири жайылды. Республиканын 360 миңден ашуун тургуну майданга чакырылып, алардын 75и Советтер Союзунун Баатыры наамына ээ болсо, 34ү Даңк орденинин толук ээси болушкан. Бул ысымдар эрдиктин, ар-намыстын жана Мекенге жан аябас кызматтын символу катары элдин эсинде түбөлүккө сакталып калды.

Бүгүн, сексен жыл өткөндөн кийин, Улуу Жеңиштин элеси кыргызстандыктардын жүрөгүндө жашоосун улантууда. Ал эстеликтерде жана обелисктерде, мектеп музейлеринде, коомдук демилгелерде жана майдандын жоокерлери менен ооруктун эмгекчилеринин эрдиктерин ыраазылык менен эскерүүдө сакталып турат. Эскерүүнүн бул жандуу салты өткөндү урматтоону гана эмес, муундардын уланышына жана тынчтыктын баалуулугуна терең ишенимди да чагылдырат.

Согуш жылдарында эле Кыргыз ССРинде курман болгондордун жана даңкка бөлөнгөндөрдүн элесин түбөлүккө калтыруу боюнча иштер башталган. 1942-жылы согуш учурунда Фрунзе шаарында 316-аткычтар дивизиясынын командири генерал-майор Иван Панфиловдун эстелиги орнотулган. Бул кадам чыныгы ыраазычылыктын жана майданды моралдык жактан колдоонун символу болуп калды.

Жеңиштен кийин эскерүү иш-чаралары такай өтчү иш чаралардан болуп калды. Баатырлардын урматына көчөлөргө, мектептерге, ишканаларга ысым ыйгарылды. 1950-жылдардан баштап республикада Дүйшөнкул Шопоков, Чолпонбай Түлөбердиев, Николай Ананьев жана башка атактуу мекендештердин ысымдары коюлган көчөлөр пайда болгон. Мектеп музейлери ачылып, мемориалдык такталар орнотулуп, ардагерлер менен жолугушуулар өткөрүлүп жатты. Бишкектеги Баатырлар аллеясы жана Каракол, Талас, Ош жана Ысык-Көлдөгү мемориалдык комплекстер сыяктуу демилгелер элдин эстутумунун мейкиндик жана эмоционалдык картасын калыптандырды.

Музей иштерине өзгөчө маани берилди. 1969-жылы борбордо И.В.Панфилов музейи ачылып, патриоттук тарбия берүүчү борборго айланган. Экспозицияга согуштун катышуучуларынын жеке буюмдары, документтер, сыйлыктар, майдандан келген каттар коюлган.

1970-жылдардан баштап бардык жерде жаңы эстеликтер курула баштады. 1972-жылы Салиева көчөсүн бойлой бул маалада жашаган ардагерлерге арналган аллея ачылган. 1975-жылы Баатырлар аллеясы, 1985-жылы Жеңиштин 40 жылдыгына карата Түбөлүк от жанып турган Жеңиш аянты пайда болду. Борбордук фигура - кайгылуу эненин скульптурасы – советтик жана кыргыздын мемориалдык маданиятынын салттарын бириктирген терең символикалык образ.

Советтик мемориалдаштыруу системасы архитектуралык формаларды гана эмес, ошондой эле иш-чаралардын бүтүндөй комплексин:

майрамдарды, китептерди, театралдык оюн-зоокторду, мектептеги конкурстарды жана ардагерлер менен жолугушууларды камтыды. Согуш тууралуу эстутум келечек муундарга билим берүү, маданият жана коомдук практика аркылуу жигердүү өткөрүлүп келген.

1991-жылы эгемендүүлүк алгандан бери Кыргызстан эстутумду сактоо салттарын сактап, өнүктүрдү. Мурда тургузулган эстеликтер сакталып, улуттук өзгөчөлүктөрдү чагылдырган жаңылары жаралды. Бул контекстте ар кайсы жылдарда жаралып, элдин эрдигин жана тарыхый эстутумун урматтоонун маанилүү символу болуп калган мемориалдык объектилердин конкреттүү үлгүлөрү өзгөчө мааниге ээ. Ошентип, 2010-жылы Жеңиш паркына Советтер Союзунун Баатыры Дайыр Асановдун ысымы ыйгарылган. 2012-жылы Бишкекте Ленинград курчоосунан аман калгандарга эстелик тургузулган, ал эми 2019-жылы Курчоодон аман калгандардын кыргыз коомунун төрайымы Анна Кутанованын урматына Ленинград курчоосунун музейи ачылган. 2017-жылы Смоленск облусунун Капыревщинское айылында Ил-2 учагынын экипажы – Исмаилбек Таранчиев менен Алексей Ткачевдин урматына мемориалдык такта орнотулуп, 2021-жылы Чүй облусунун Беш-Күңгөй айылында алардын эстеликтери пайда болгон. Бул эстеликтер Николай Гастеллонун эрдигин кайталаган эрдикти түбөлүккө калтырды. 2020-жылы Жалал-Абад шаарында Баатырлар аллеясы ачылып, анда облуста төрөлгөн 7 жоокердин жана Улуу Ата Мекендик согушка облустан чакырылгандардын урматына стела орнотулду. Ошол эле жылы Бишкекте Чолпонбай Түлөбердиевдин эстелиги тургузулду. Сүймөнкул Чокморов атындагы коомдук фонддун демилгеси менен Ананьево айылына Николай Лященкоун эстелигин орнотуу боюнча эл аралык долбоор эстутумду сактоо жана Кыргызстан менен Орусиянын ортосундагы байланышты чыңдоо ниетин чагылдырат.

2013-жылдан 2023-жылга чейин Кыргызстанда жыл сайын «Өлбөс полк» маршы өткөрүлүп, ал муундардын эрдигин жалпы элдик эскерүүнүн маанилүү формасы болуп калды. 2024-жылы иш-чара коопсуздук максатында токтотулган, бирок Жеңиш күнүнө карата негизги эскерүү иш-чаралары өтүп, бул датанын Кыргызстан эли үчүн мындан ары да маанилүүлүгүн тастыктаган.

Эгемендүүлүк алган жылдардан бери Кыргыз Республикасынын жетекчилиги Улуу Ата Мекендик согуштун жаркын элесине урмат көрсөтүүнү ырааттуу түрдө Жеңиш күнүнө арналган майрамдык иш-

чараларга катышуу менен көрсөтүп келет. Москванын Кызыл аянтында өткөн Жеңиш парадына өлкө өкүлдөрүнүн катышуусу тарыхый эстутумдун уландысынын жана нацизмге каршы күрөшкөн элдер менен тилектештиктин көрүнүшү болуп калды. 2024-жылы салтанаттуу парадга Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров да катышып, жалпы тарыхый тагдырдын жана согушта жасалган эрдиктин маанисин баса белгилеген.

Мемориалдаштыруу жаатындагы эл аралык кызматташтык уланууда. Кыргызстан согушкерлердин сөөктөрүн издөө жана таануу боюнча долбоорлорго, анын ичинде «Наша Победа – Биздин Жеңиш» кыймылы аркылуу, катышууда.

Ошентип, Кыргызстан Улуу Ата Мекендик согуштун эстелигин кылдаттык менен сактоону улантууда. Эскерүү иш-чаралары, билим берүү программалары, жарандык демилгелер улуттук биримдикти чындап, тарыхый чындыкты жеткирип, келечек муундардын алдындагы жоопкерчилик сезимин тарбиялайт. Ар бир үй-бүлөдө, мектеп музейлеринде, обелисктерде баатырдык эрдикке негизделген эскерүү жашайт. Аны сактоо менен биз өзүбүздү, тарыхыбызды жана бейпил келечекке болгон ишенимибизди сактап калабыз.

АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абрамов Н. Награжден за умелые действия, за храбрость // Пограничник Киргизии. – 1943. – 13 октября.
2. Абытов Б. К. Великая Отечественная война в фактах, цифрах и реалиях // Вестник ОшГУ. – 2005. – № 4. – С. 264-273.
3. Абытов Б. К. Вклад тружеников Кыргызстана в Великую Победу // «Священная война»: к 70-летию Победы в Великой Отечественной войне: сб. материалов Всеросс. науч.-практ. конф. с международным участием. Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 24 апреля 2015 года. – С. 6-13.
4. Абытов Б. К. Некоторые спорные проблемы Великой Отечественной войны // Известия вузов. – 2015. – № 5. – С. 4-12.
5. Абытов Б. К. Ошская область в годы Великой Отечественной войны // Отечественная война: их славу годы не сотрут. – Бишкек, 2005. – 0,6 п.л.
6. Алексеенко И. Боевая работа снайпера // Пограничник Киргизии. – 1943. – 12 ноября.
7. Алексеенко Иван Кондратьевич [Электронный ресурс] // Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945. – URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=16382071&tab=navDetailDocument>.
8. Алымкулов Н. А. Предприятия сахарной промышленности Кыргызстана в период Великой Отечественной войны // Вестник Международного Университета Кыргызстана. – 2018. – № 4. – С. 26-29.
9. Алымкулов Н. А. Вовлечение женщин Кыргызстана в тыловую деятельность в период войны (1941–1945 гг.) // Вестник Международного Университета Кыргызстана. – 2018. – № 4. – С. 30-34.
10. Алымкулов Н. А. Государственный бюджет Кыргызской ССР в годы Великой Отечественной войны: источники формирования и общие направления расходов // Инновационная экономика и современный менеджмент. – 2018. – № 1. – С. 19-24.
11. Алымкулов Н. А. Ленинградский институт имени П. Ф. Лесгафта и другие эвакуированные высшие учебные заведения (ВУЗ) в Кыргызстане // Вестник физической культуры и спорта. – Баласагына. – 2020. – № 2. – С. 13-18.

12. Алымкулов Н. А. Подвиги татар Кыргызстана в годы Великой Отечественной войны // Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: подвиг народа и уроки истории. – 2020. – С. 107-120.

13. Алымкулов Н. А., Арзыгулова С. А. Развитие свекловодства во Фрунзенской области в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 215-226.

14. Алымкулов Н. А. Трудармейцы из Кыргызстана в Уральском регионе в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Ноябрьские историко-архивные чтения в Пермском партархиве. – 2019. – Режим доступа: <https://www.permgaspi.ru/...> (дата обращения 12 января 2025 г.).

15. Алымкулов Н. А. Хайдарканский ртутно-сурьмяной комбинат (комбинат № 5) в годы великих испытаний // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 130-146.

16. Алымкулов Н. А. Создание СССР и формирование национальных воинских соединений в вооруженных силах страны (1919–1945 гг.) – Бишкек, 2022.

17. Альтшуллер Моисей. Боевой путь капитана Костыря // Ленинский путь. – 1941. – 21 декабря.

18. Арзыматова А. А. Промышленность Кыргызстана в российско-советский период. Концептуальные проблемы (1860–1990 гг.) – Бишкек, 2008.

19. Амирбек кызы Г. Значение открытия филиала Академии наук СССР в Киргизии // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 443-448.

20. Арстанов С. А. Кыргызстанда жогорку билим берүүнүн калыптанышы жана өнүгүшү: тарыхый сереп (1930-1980-жж.) // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. Тарых. – 2024. – № 2(5). – С. 1-7.

21. Аттокуров С. А. Промышленность Киргизии в годы великих битв. – Фрунзе, 1975. – С. 8.

22. Батырбаева Ш. Д. Демографическое развитие Кыргызстана в 20–50-е годы XX в.: источники и методы их изучения: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 – Источниковедение, историография и методы исторического исследования; 07.00.07 – Этнография, этнология и антропология. – Бишкек, 2005. – 363 с.

23. Батырбаева Ш.Дж. Эпоха сталинизма в Кыргызстане в человеческом измерении – Москва: РОССПЭН, 2010.
24. Батырбаева Ш.Дж. Демографические процессы в Кыргызстане в годы Великой Отечественной войны (Источниковедческие проблемы изучения динамики численности населения) – Вестник Московского университета. Серия 8, История, 2005, № 5, с. 54–65.
25. Бекбоева К., Курбанова Н. У. Социальная защита семей военнослужащих в годы Великой Отечественной войны (на примере Кыргызстана) // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 435–443.
26. Бектурганова К. А. Участие женщин в общественно-политической и культурной жизни Киргизии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Вестник КРСУ. – 2009. – Т. 9, № 3. – С. 79.
27. Боффа Дж. История Советского государства. – М., 2002.
28. Ведомости Верховного Совета СССР. – М., октябрь, 1941 г.
29. Великая Отечественная война. 1941–45 гг. Энциклопедия. – М., 1985.
30. Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия: Политический портрет И. В. Сталина. – М., 1989. – Кн. 2, Часть 2.
31. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по республикам СССР. – Режим доступа: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=11, (дата обращения: 14 января 2025 г.).
32. Вторая мировая война. Итоги и уроки. – М., 1985.
33. Герой Советского Союза гвардии генерал-майор Иван Васильевич Панфилов. Сборник документов. – Фрунзе, 1948.
34. Голицын Ф. Отвага в бою // Пограничник Киргизии. – 1944. – 15 ноября.
35. Горбачев М. С. Уроки войны и победы // Известия. – 1990. – 9 мая.
36. ГУЛАГ в годы войны // Исторический архив. – 1994. – № 3.
37. Дадабаев Хасан [Электронный ресурс] // Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945. – URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=10017658&tab=navDetailDocument>.
38. Дети и война: мы собирали шерсть овец с колючек облепихи. – Режим доступа: <https://ru.sputnik.kg/20150426/1015259376.html>, (дата обращения: 27 января 2025 г.).

39. Джеенбекова С. С. Повседневная жизнь кыргызстанцев в годы Великой Отечественной войны // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2021. – Т. 21. – № 2. – С. 15–19.
40. Джунушалиева Г. Д. Перевод горнорудной промышленности на военный лад // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 130-146.
41. Джунушалиева Г. Экономика Киргизской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. – Бишкек, 2013. – 412 с.
42. Жанакеева А. Т. О перестройке промышленности Кыргызстана на военный лад в период Великой Отечественной войны // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 124-130.
43. Животовская, Н. П. Женщины Киргизии – патриотки своей Родины. – Фрунзе: Издательство, 1968.
44. Жоробеков Т. Вклад кыргызстанцев в великую Победу (на материалах южных регионов Кыргызской Республики). – Бишкек: Бийиктик, 2005. – С. 35.
45. Ибрагимов К. Кыргызские баатыры в годы Улуу Ата Мекендика // Известия вузов Кыргызстана. – 2015. – № 5. – С. 67-70.
46. Ибрагимов К. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы кыргыз баатырлары // Известия вузов Кыргызстана. – 2015. – № 5. – С. 67-70.
47. Изобразительное искусство Киргизстана. – Фрунзе, 1987.
48. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. – М., 1963.
49. История Киргизской ССР: в 5-ти т. / (В. Д. Горячева, В. П. Мокрынин, В. М. Массон и др.); гл. ред. А. К. Карыпкулов; Кирг. ССР, Институт истории. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984.
50. История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5 томах. Т. 4. Киргизия в 1938-1960 гг. – Фрунзе, 1990.
51. История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории советского государства. – М., 1991.
52. История СССР. Эпоха социализма. – М., 1985. – С. 327.
53. Казакова Т. Улуу Ата Мекендик согуштагы эрдиктер // Известия вузов Кыргызстана. – 2015. – № 5. – С. 96–98.

54. Керимбаев С. К. Советский Киргизстан в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – Фрунзе, 1985.
55. Киргизия в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сб. документов и материалов. – Ф., 1965.
56. Кошмуратов А. Г., Атаханов К. А., Амиракунова А. С. Здравоохранение юга Кыргызстана в первые годы советской власти и в годы Великой Отечественной войны // Медицина Кыргызстана. – 2016. – № 3. – С. 39-49.
57. Курбанова Н. У., Бекбоева А. К. Вклад женщин-кыргызстанок в Победу в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2020. – № 4. – С. 104–109.
58. Курбанова Н. У., Бекбоева А. К. Кыргызстан – вторая родина детей эвакуированных детских учреждений в годы Великой Отечественной войны // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. 2020. № 4. – С. 91–104.
59. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясы, Бишкек, 1995.
60. Кыргызстан во Второй мировой войне (1939–1945 гг.): Сб. док. и материалов / Сост. В. С. Власов и др. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2011. – 176 с.
61. Ложь и правда о Великой войне // Аргументы и факты Казахстана. – № 15, 2000.
62. Лопуховский Л. Н., Кавалерчик Б. К. Когда мы узнали реальную цену разгрома гитлеровской Германии? // «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. – М., 2012.
63. Майданова Н. Т., Канаева Ш. К. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы Кыргызстан // Вестник Иссык-Кульского университета. – 2015. – № 40. – С. 303-307.
64. Малабаев Ж. Кыргыз мамлекетинин тарыхы. – Б., 1999.
65. Малоизвестные факты о Параде Победы 1945 года, о которых в СССР предпочитали умалчивать // [Электронный ресурс]. – URL: <https://kulturologia.ru/blogs/160419/42845/> (дата обращения: 30 января 2025 г.).
66. Меркулов М. К. Годы, отданные границе: Док. повесть / [Лит. обраб. В. Калицкого]. – Алма-Ата: Казахстан, 1978.
67. Михалев С. Н. Людские потери в Великой Отечественной войне. 1941-45 гг.: Статистическое исследование. – Красноярск, 2000.

68. Михайлова С. А. Киргизия в годы Великой Отечественной войны // Война и мир в Отечественной и мировой истории. – 2020. – С. 650-653.
69. Молдокматов А. Третий подвиг // Труд. – 1972. – 8 марта.
70. Мотревич В. П. Вклад сельского хозяйства Киргизской ССР в Победу в Великой Отечественной войне // Вестник Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. – 2020. – № 4. – С. 121-124. – DOI: 10.33514/1694-7851-2020-4-121-124.
71. Мотревич П., Исуфов Ш. В. Совхозы советских республик Центральной Азии в начале Великой Отечественной войны // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 172-182.
72. Мусин Х. М. Рабочий класс Киргизии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1945 гг.) // Рабочий класс Советской Киргизии (1917 – 1963 гг.): Краткий исторический очерк. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1963.
73. Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История Советского государства. – М., 2002.
74. Нуралиева Н. Н. Сценическая культура Киргизии в годы Великой Отечественной войны // Вестник Ошского государственного университета. – 2019. – № 3. – С. 160-164.
75. Овлякулиев М., Атаев А. Трудовые подвиги тружеников сельского хозяйства Туркменистана в годы Великой Отечественной войны // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 198-205.
76. Орозахунова З.Ж. Функционирование политической системы Кыргызстана в 1940 - 1941-е годы. // Вестник КНУ. 2008. № 1 (7). - С.117 - 120.
77. Орозахунова З.Ж. Местные советы в Кыргызстане в период Великой Отечественной войны. // Никто не забыт, ничто не забыто (ко Дню Победы в Великой Отечественной войне): сборник научных статей II Международной научно-практической конференции (7 мая 2024 г.) - Саратов: Саратовский военный ордена Жукова Краснознаменный институт войск национальной гвардии. - 2024 г. - С.44 - 51.
78. Осмонов Дж. О. Улуу Женишке 80 жыл! Великой победе 80 лет! Окуу куралы; Учебное пособие. – Б.: «Мезгил», 2025. – 100 с.

79. Осмонов Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Оңдолуп 3-б. – Б., 2007. – 564 с.
80. Отечественная Война: память истории и память сердца. Материалы научно-практической конференции (23–24 декабря 2003 г.). – Бишкек, 2003.
81. Ошский областной госархив политической документации. – Ф. 2. – Оп. 4. – Ед. хр. 243. – Л. 9-10, 22, 31-33.
82. Ошский областной госархив политической документации. – Ф. 2. – Оп. 4. – Ед. хр. 243. – Л. 22, 30-31.
83. Ошский областной государственный архив политической документации. – Ф. 2. – Оп. 4. – Ед. хр. 213. – Л. 9–10.
84. Память: Сводный том 1941–1945 / [Авт. колл.: В.Н. Андроников, М.А. Гареев и др.]; Ред. колл.: Т.А. Токомбаев (предс.), В.М. Плоских и др. – Бишкек: Кыргыз Республики «Эскерүү китебинин редколлегиясы», Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 2012. – 358 с.
85. Память: Сведения о воинах-кыргызстанцах, погибших в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М.: ВНИИ ДАД; Бишкек: Редкол. кн. «Память» Респ. Кыргызстан, 1993. – Т. 1. – 893 с.
86. Писарев Н. Год моей военной службы // Пограничник Киргизии. – 1943. – 15 сентября.
87. Плоских С. В. Страница истории культуры Кыргызстана. Асанхан Джумахматов – ветеран Великой Отечественной войны // Вестник КРСУ. – 2021. – Т. 21. – № 2.
88. Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945: Сборник документов. – М.: Наука, 1968.
89. Пограничные войска СССР. 1929-1938. Сборник документов и материалов. – М.: Наука, 1972.
90. Правда. – 11 мая, 1990 г.
91. Правда. – 14 марта 1946 года.
92. Саидов И. М. Сельское хозяйство Узбекистана в годы Великой Отечественной войны // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 182–198.
93. Сакибаев К.Ш., Шерова А.А., Тулекеев Т.М., Беркмаматов Ш.Т., Ташматова Н.М., Аргынбаева А.Т., Акишова Р.Т. Шеров Аттокур Ишатович – первый анатом Кыргызстана (80-летию Великой Победы) // Clio Anatomica. Сборник научных трудов. – Симферополь, 2024. – С. 56–61.

94. Сечкин Г.П. Граница и война: Пограничные войска в Великой Отечественной войне советского народа 1941–1945. – М.: Граница, 1993.
95. Советский Кыргызстан в документах 1917–1970 гг. – Фрунзе, 1983.
96. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М., 1997. – Т. 1.
97. Султаналиев Б. Кыргызстанцы в Великой Отечественной войне. – Фрунзе, 1977.
98. Сумароков Л.И. Восхождение к подвигу. – Бишкек, 2013.
99. Сумароков Л.И. История российской пограничной охраны на Тянь-Шане и Памире. – Б.: КРСУ, 2006.
100. Сумароков Л.И. Киргизский пограничный округ в годы Великой Отечественной войны. – Вестник КРСУ, 2013. – Т. 13, № 9.
101. Сумароков Л.И. Курская страница мужества депутатов Верховного Совета Киргизской ССР в Великой Отечественной войне // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – Курск, 2017. – № 1(41). – URL: <http://scientific-notes.ru/pdf/046-008.pdf>.
102. Тагаев М. И., Азизбаев С. С. Физическая культура и спорт в Кыргызстане в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Человек и общество. – 2018. – № 1. – С. 4–7.
103. Татыбекова Ж. С. Великий Октябрь и женщины Киргизстана. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 144 с.
104. Тихонов Ю. Афганская война третьего рейха. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003.
105. Токтогонов С. А. Становление и развитие социалистической культуры Советского Киргизстана (1918–1958 гг.). – Фрунзе, 1972.
106. Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны: сб. науч. ст. / редкол.: Н. А. Антипин, И. В. Сибиряков. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2021. – 573 с.
107. Тургунбаев О. Т. Санитарно-эпидемиологическая служба в Киргизской ССР (К 60-летию Великого Октября) // Гигиена и санитария. – 1977. – № 11. – С. 118–121.
108. Усупова Н. С., Токтоналиева А. Т. Военные госпитали Кыргызстана в годы Великой Отечественной войны // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2024. – № 3–3 (90). – С. 63–67.

109. Утреева Д. А. Историография Великой Отечественной войны в трудах кыргызских ученых периода независимости // Вопросы истории Кыргызстана. – 2010. – № 1. – С. 213–216.
110. Центральный государственный архив Кыргызской Республики. Фонд 350, Опись 1, Дело 323.
111. Чаплий Н. И. [Электронный ресурс] // Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945. – URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=17408203&tab=navDetailDocument>.
112. Чокушев Б. Киргизская ССР накануне и в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1938–1945). Учебное пособие. – Фрунзе, 1988.
113. Чотонов У. Ч. Кыргызстан в XX веке. – Ош, 2000. – С. 60.
114. Чураков Д. Д. [Электронный ресурс] // Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945. – URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=11666047&tab=navDetailManAward>.
115. Шафир А. Ш. «70 лет Великой Победы. Величайший подвиг во имя Родины». – Б.: «Турар», 2015. – 212 с.
116. Эхо огненных лет. Письма киргизстанцев в годы Великой Отечественной войны. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975.
117. Эхо Оша. – 1996, 16 января.
118. Эшимбекова Н. С. Социально-экономические изменения в сельском хозяйстве Киргизской ССР в годы Великой Отечественной войны // Труд во имя Победы: трудовые ресурсы и экономика Урала и Центральной Азии в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных статей. – Челябинск, 2021. – С. 205–215.
119. Юсупов К. Советская Киргизия в годы Великой Отечественной войны. – Фрунзе, 1977.
120. open.kg: Информационный портал Кыргызстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://open.kg/>
121. foto.kg : Информационный портал Кыргызстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://foto.kg/>